

विवेक आणि साधना

9849
म. ग्रं. सं. टाणे
विषय निष्ठा
सं. नं. २६३

केदारनाथ

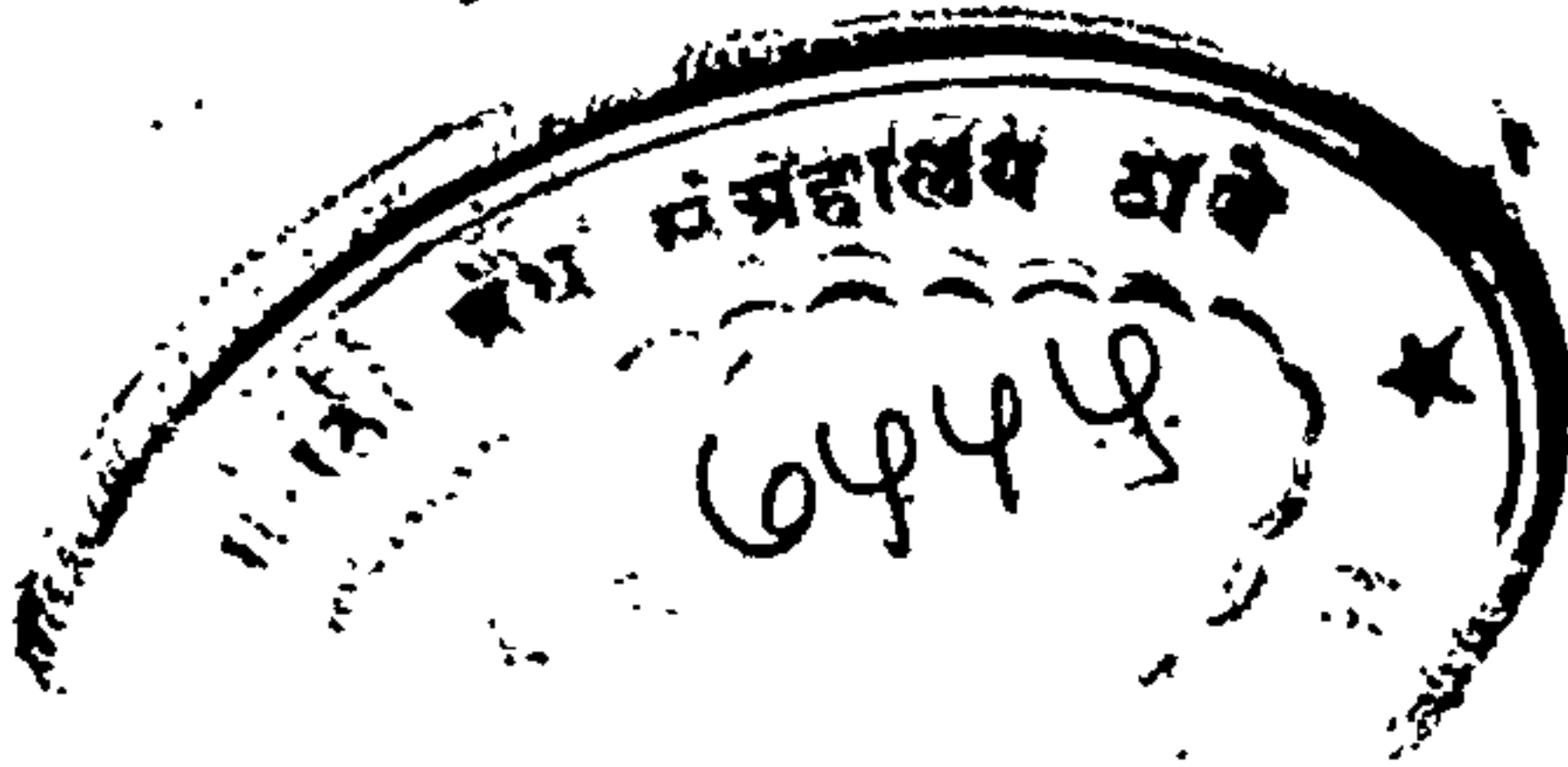
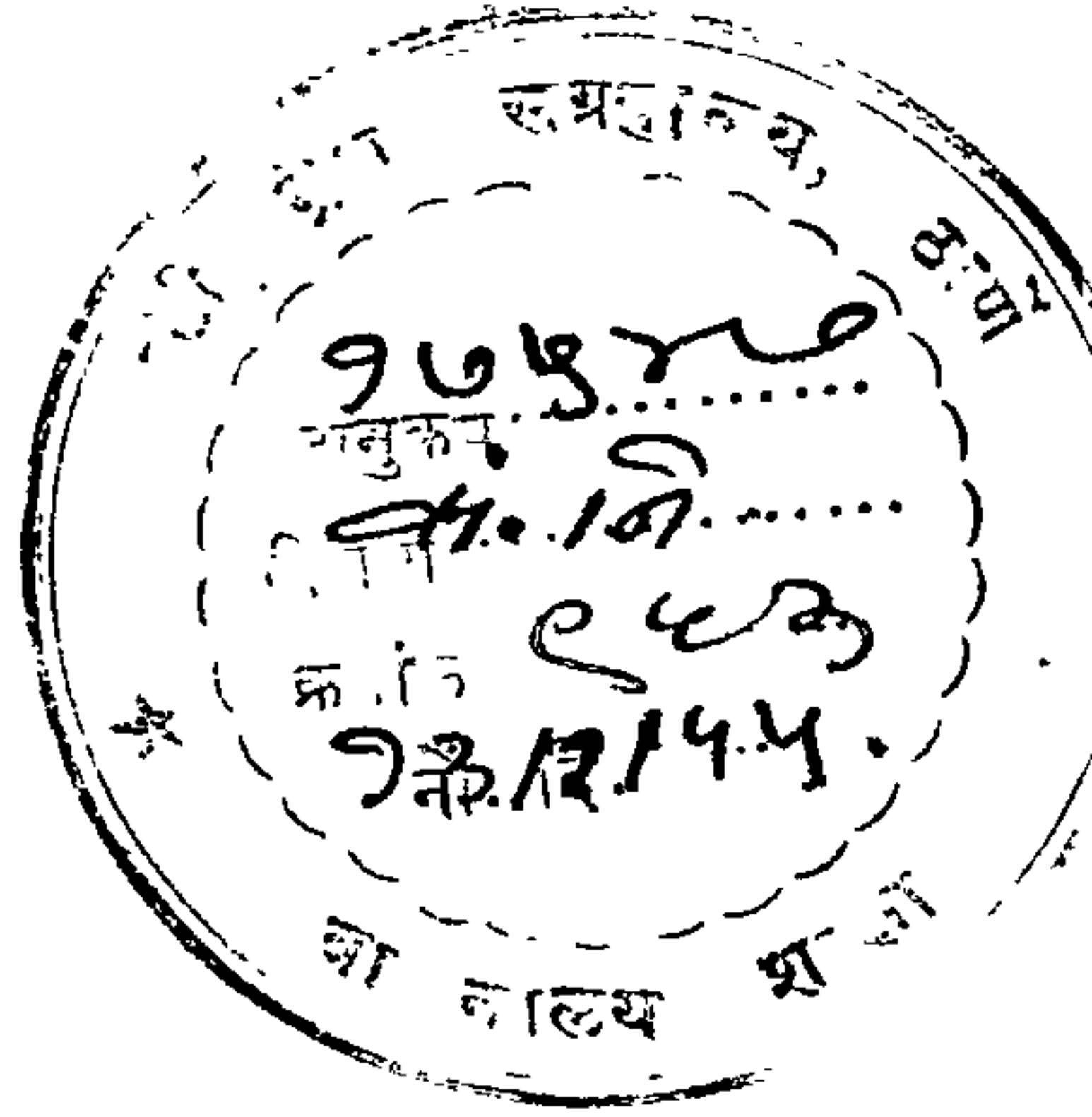
REFBK-0007555

मध्यजीवन प्रकाशन मन्दिरे
बनारस

विवेक आणि साधना

केदारनाथ

REFBK-0007555

नवजीवन प्रकाशन मन्दिर
अमदाबाद

मुद्रक व प्रकाशक
जीवणजी डाह्याभायी देसायी
नवजीवन मुद्रणालय, अमदावाद ९

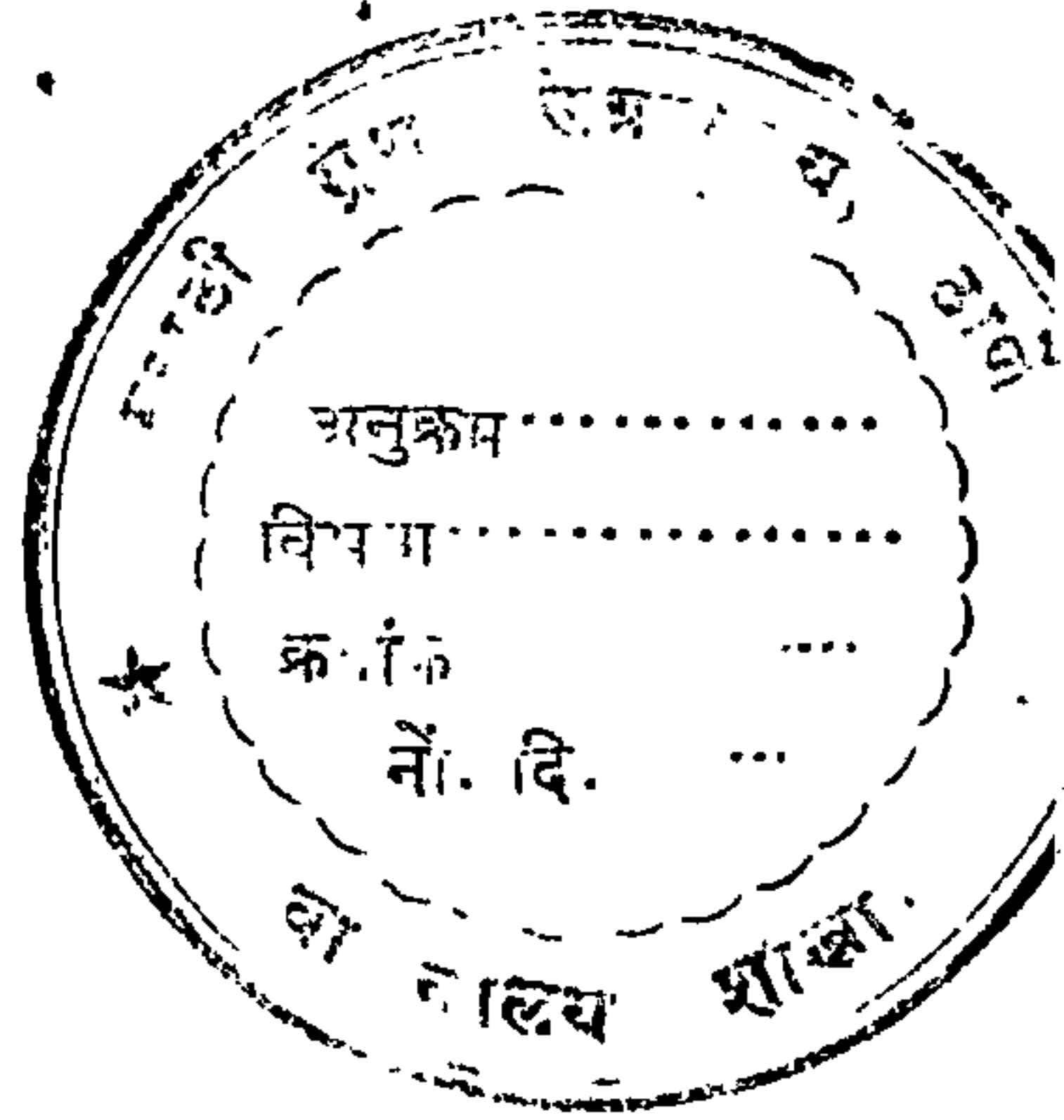
या आवृत्तीशिवायचे सर्व हक्क लेखकाच्या
स्वाधीन आहेत.

. आवृत्ति पहिली, प्रती २०००

पितृस्मरण

देश व अीश्वरविषयक माइया भावनांमुळें ज्यांना संसारांत सर्वांत अधिक सहन करावें लागलें व ज्यांनी पुत्रवात्सल्यानें तें सर्व संतोषानें सहन केलें त्या तीर्थरूप वडिलांचें अत्यन्त नम्रता व कृतज्ञतापूर्वक स्मरण —

केदारनाथ

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	६	काळांतीत	काळांतील
४१	१६	होणाच्या	होणाच्या
४५	१६	म्हणूत	म्हणून
७७	२	घरण्याचा	घरण्याचा
९१	१८	बुद्धिपूर्वक जाणीव	स्पष्ट जाणीव
११२	१०	अिसम	साधक
११७	१८	महाकारण,	महाकारण
११८	११	गतीप्रमाणें	मतीप्रमाणें
१५०	२३	चेतनेंतील	चेतनांतील
१५८	१५	विचाराचा	विश्वाचा
१६७	१४	निसर्गविरुद्ध	नियमविरुद्ध
२०४	१५	शांत	तृप्त
२०७	१५	गुप्तपणें	सुप्तपणें
२२३	७	अशक्ति	आसक्ति
२८९	१	भाव अुत्पन्न होतात	प्रेमभाव अुत्पन्न होतो
३४८	१०	अुन्मत्त	अुन्मन

प्रकाशकाचें निवेदन

श्री केदारनाथजी यांचें हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्ण्यांत आम्हांला आनंद वाटत आहे. व अशा प्रकारचें अेक महत्त्वाचें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची आम्हांला संधि मिळाली याबद्दल आम्हांला खरोखर गौरवहि वाटतो. परंतु त्याचबरोबर आम्हांला खेदपूर्वक हेंहि कबूल केलें पाहिजे की, या पुस्तकाचें थोड्या दिवसांपूर्वी प्रसिद्ध झालेलें गुजराती भाषांतर व हें पुस्तक दोन्हीहि बरोबरच प्रसिद्ध करावयाचें आम्हीं प्रारंभींच ठरवलें असतां या पुस्तकाचें काम मार्गें पडलें. आमच्या कार्यालयांत अेका मार्गें अेक चालू राहिलेल्या अडचणींतहि गुजराती भाषांतर छापण्याचें काम कसेंबसे चालू राहिलें. मराठी पुस्तक अगोदर छापून होतें तर आम्हांला आजच्यापेक्षां अधिक आनंद झाला असता. परंतु तसें न होतां या बाबतींत अुलटा क्रम घडून आला. ह्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करण्यापलीकडे अधिक कांहीं करणें शक्य नाही.

हें पुस्तक अुशीरां प्रगट होत आहे तरी त्यायोगें याचें महत्त्व कमी होणार नाही असा आम्हांला विश्वास आहे. याचें गुजराती भाषांतर अेक अप्रतिम पुस्तक म्हणून वाखाणलें जात आहे, त्यावरून हें मूळ पुस्तक अधिक लोकप्रिय होतील अशी खात्री वाटते.

या पुस्तकाचें हिंदी भाषांतरहि प्रसिद्ध करण्याचें आम्हीं निश्चित केलें आहे. परंतु तें प्रसिद्ध होण्यास हिंदी वाचकांना आणखी कांहीं काळ वाट पाहावी लागेल असें वाटतें.

प्रस्तावना

या पुस्तकांत जे लेख व विचार दिले आहेत ते जावनविषयक अनेक प्रकारच्या अनुभवांवरून लिहिलेले आहेत. अनेक विचारशील व्यक्तींशीं आलेल्या संवादप्रसंगांतूनहि मला ज्ञानाची प्राप्ति झाली आहे. त्या ज्ञानाला विवेकदृष्टीनें पारखल्यानंतरच मी त्याला महत्त्व दिलें आहे. म्हणून अनुमान, तर्क, कल्पना किंवा केवळ श्रद्धा यांच्या आधारावर यांत क्वचितच कांहीं लिहिलें गेलें असेल. हे विचार वाचून कोणा श्रद्धावान् भाविकांची, कोणा तत्त्वज्ञान्यांची, त्याचप्रमाणें परंपरागत समजूतीप्रमाणें धर्म, अध्यात्म, अीश्वर वगैरेविषयीं आस्तिकता बाळगणारांचीं मनं दुखवलीं जाण्याचा संभव आहे. परंतु त्या सर्वांना माझी अशी नम्र विनंति आहे कीं, या पुस्तकांतील माझ्या कोणत्याहि शब्दावर त्यांनी विश्वास न ठेवला तरी स्वतःविषयीं मी पुढें जीं चार वाक्यें लिहित आहे त्यावर तरी त्यांनीं विश्वास ठेवावा. "श्रद्धा व भाविकतेची पराकाष्ठा; तत्त्वज्ञान व सन्तवचनें यांवरील अनन्यनिष्ठा; धर्म, अध्यात्म, अीश्वर वगैरेविषयीं अमर्याद आस्तिकता, वगैरे सर्व भूमिकांच्या अनुभवांतून व त्या अनुभवांकरितां अनेक प्रकारचे कष्ट सोसून मी प्रस्तुत विचारांवर आलों आहे. आध्यात्मिक हेतूकरितां मला जसें अज्ञानानें निरर्थक सोसावें लागलें तसें कोणास सोसावें लागूं नये, हा अेक कारुण्यपूर्ण हेतु या सर्व लिहिण्याच्या मार्गें प्रधानपणें आहे. शिवाय मानवजातीचा अुत्कर्ष व अुन्नति करण्यास हे विचार अनेक रीत्या अुपयुक्त होअूं शकतील असें अनेक जण स्वानुभवानें सांगू लागल्यावरून मी ते प्रसिद्ध करण्यास तयार झालों. हे विचार समाजापुढें ठेवण्यास मी अुतावीळ करीत आहे असेंहि मला वाटत नाही. अुदात्त हेतूच्या मार्गें पन्नास वर्षें साधनेंत व

प्रत्यक्ष सेवाकार्यांत घालवल्यावर व अनेकांच्या जीवनावर त्यांचा सुपरिणाम दिसून आल्यावरच मीं हें कार्य हातीं घेतलें आहे” .

ते अनुभव कोणते, ते कसकसे येत गेले व त्यावरून मीं काय सार काढलें वगैरेची कांहीं माहिती वाचकांना झाली नाही तर माझी विचारसरणी व तिची योग्यायोग्यता यांविषयी ते घोटाळ्यांत पडण्याचा संभव आहे. म्हणून माझ्या जीवनाविषयी व साधनेविषयी कांहीं लिहिणें मला अनिवार्य वाटतें; व त्याकरितां पुस्तकाच्या प्रारंभीच मला 'आत्मपरिचया'चें प्रकरण द्यावें लागत आहे.

या पुस्तकांतील विचार वाचकांना अधिक स्पष्टपणें समजू शकतील अशा रीतीनें मांडले जावेत म्हणून मला वेळोवेळीं सूचना देण्यांत माझे मित्र श्री. किशोरलाल मश्रूवाला व श्री. रमणीकलाल मोदी यांनीं मला जें प्रेमपूर्वक साहाय्य केलें त्याचा निर्देश या ठिकाणीं करणें मला आवश्यक वाटतें. विशेषतः श्री. रमणीकलाल मोदी यांनीं प्रत्येक महत्त्वाच्या विचाराची माझ्याकडून स्पष्टता व्हावी म्हणून जी सूक्ष्मता, दूरदर्शिता, पृथक्करणशक्ति व वाचकांविषयी कळकळ दाखविली त्या सर्वांचा प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्यांत फार अुपयोग झाला आहे.

माझ्यांत विद्वत्ता व लेखनकौशल्य नसल्यामुळें त्या दृष्टीनें पुस्तकांत कित्येक दोष आढळण्याचा संभव आहे. तरी त्यांतूनहि यांत मनन करण्यास योग्य, आदरणीय व आचरणीय असें जें जें कांहीं वाचकांना दिसून येतील त्या सर्वांचें कर्तृत्व विश्वचालक परमात्म्याकडे आहे. त्याबद्दल मनःपूर्वक अत्यन्त कृतज्ञपणें व विनम्रपणें हात जोडून मस्तक लवविण्यापलीकडे मी काय करूं शकणार ?

केदारनाथ

आत्मपरिचय

(१) जीवनाची रूपरेखा

माझ्या वडिलांचें नांव आप्पाजी बळवंत. अपुनांव कुळकर्णी. कार्यपरत्वे देशपांडेहि लावले जाहीं. कुलावा जिल्ह्यांतील पाली हें आमच्या पूर्वजांचें पुष्कळ काळापासून राहण्याचें गांव. तेथील पाटिलकी व अितर वतनेंहि वंशपरंपरेने आमच्या घराण्यांत चालत आलेलीं. वडील व त्यांचे पांच भाऊ आणि त्या सर्वांचा परिवार मिळून आमचें कुटुंब खूप विशाल होतें. वडिलांना सरकारी नोकरीमुळे बाहेरगांवीं राहावें लागे. ठाणें, रत्नागिरी, खानदेश वगैरे जिल्ह्यांत अनेक जागीं त्यांना नोकरीनिमित्त राहावें लागलें आहे. माझे लहानपण या तीन-चार जिल्ह्यांत गेलें आहे. माझा जन्म सन १८८३ सालीं झाला.

आम्ही अेकंदर सहा भाऊ व तीन बहिणी. आमची गृहस्थिति मध्यम. त्यामुळे आमची राहणीहि साधी होती.

शिक्षण आमची मातुःश्री मी ९-१० वर्षांचा असतांना इहलोक सोडून गेली. तेव्हांपासून आमचा संभाळ करण्याची

सर्व जबाबदारी वडिलांवरच पडली. मातुःश्री गेल्यावर आम्ही सर्व भाऊ व अेक लहान बहिण अशीं पुण्यास राहण्यास आलों. तेथें माझे कांही शिक्षण झालें. सन १८९३पासून '९७ पर्यंतचा माझा काळ पुण्यास गेला. त्यानंतर खानदेशांत शिरपूर व धुळे या ठिकाणी माझे कांहीं शिक्षण झालें. धुळे येथें इंग्रजी पांचवींत असतांना मी शिक्षण सोडलें. तें साल १९०१ असावें व माझे वय त्यावेळीं सतरा वर्षांचें असावें.

मी शिक्षण सोडलें त्यावेळीं कोणतीहि राष्ट्रीय प्रवृत्ति देशांत चालू नव्हती. राष्ट्रीय सभेची प्रवृत्ति त्यावेळीं अितकी संकीर्ण होती कीं तिचा संबंध विद्यार्थी-वर्गाशीं कांहींच येत नव्हता. वर्तमानपत्रें किंवा व्याख्यानांचाहि तो काळ नव्हता. लहानपणीं चार-पांच व्याख्यानें अकण्याचा प्रसंग आल्याचें मला आठवतें. त्यांपैकीं २-३ स्वदेशीवर होतीं. परंतु अतिहासाच्या वाचनावरून आपला देश व आपले पूर्वज यांच्याविषयीं अभिमान वाटे व चालू स्थितीविषयी दुःख वाटत असे याचें मला स्मरण आहे. कोणत्या कारणानें किंवा संस्कारानें तें मला नक्की सांगतां येत नाहीं परंतु वयाच्या आठव्या वर्षापासून माझ्या मनांत स्वातंत्र्याची कल्पना अस्पष्टपणें अद्भवल्याचें मला स्मरतें. मला हेंहि आठवतें कीं त्यावेळीं आम्ही रत्नागिरी जिल्ह्यांत राजापूर येथें होतो. त्या समयांत वडिलांकडे अेक गृहस्थ येत असत. ते १८५७च्या वंडांत होते व त्यांनीं आपलें नांव बदललेलें होतें. त्यांच्याकडून अज्ञातपणें कांहीं संस्कार मला मिळाला की काय तें मला आतां स्मरत नाही. त्या काळांत अद्भवलेल्या त्या कल्पनेचा पुण्यास आल्यावर परिपोष होत गेला. रँड व आयस्ट यांचे खून झाले त्यावेळी मी पुण्यास होतो. सन १८९७ व '९९ सालांतील दुष्काळांमधील लोकस्थिति पाहून व अकून मन फार व्याकुळ होत असे. वयाच्या तेराव्या-चौदाव्या वर्षापासून देश स्वतंत्र झाला पाहिजे असें स्पष्टपणें वाटूं लागलें. तीच भावना पुढें हळूहळू प्रवळ होत गेली. चालू शिक्षणानें देश स्वतंत्र करतां येणार नाहीं असें खात्रीपूर्वक जाणवूं लागल्यावर तेंच शिक्षण घेत राहणें मला असह्य झालें, व त्याचाच परिणाम अखेर शिक्षण सोडण्यांत झाला.

शिक्षणांत पहिल्या प्रतीच्या विद्यार्थ्यांत माझी गणना नव्हती.

तशी अभिलाषाहि मला नव्हती. तरी वर्गांत माझा

आदर्शविषयी नंबर साधारणतः वरच असे. क्रिकेट व अितर

माझी कल्पना कांहीं खेळांत मात्र माझ्या बरोवरीच्या मुलांत मी

पहिल्या प्रतीचा होतीं. परंतु देशाविषयीचे विचार जसजसे मनांत
 अधिकाधिक येऊं लागले - स्वातंत्र्याकरिता आपण नकांही केले.
 पाहिजे, त्याग, साहस, पुरुषार्थ केला पाहिजे वगैरे वगैरे कल्पना
 जसजशा येऊं लागल्या - तसतशी खेळाडू वृत्ति कमी होऊं लागली.
 व्यायाम व तदनुषंगिक शिक्षणाची आवश्यकता वाटू लागली व त्याच
 हेतूनें तें शिक्षण घेऊं लागलों. शालेय शिक्षण सोडतांच व्यायामाच्या
 द्वारे तुरुणांत बळ व अुत्साह अुत्पन्न करून त्यांना राष्ट्रीय कार्याला
 प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न मी करूं लागलों. स्वदेशी व्रत घेतलें व
 अितरांसहि तें व्रत देऊं लागलों. पन्नास वर्षांपूर्वीच्या त्या काळीं माझ्या
 विचारानुरूप समाजांत कोणीहि आदर्श व्यक्ति मला माहीत नसल्यामुळें
 समर्थ रामदास व छत्रपति शिवाजी याच मला आदर्श विभूति वाटत
 होत्या. माझ्या राष्ट्रीय विचारांचें वळण जवळजवळ त्यांच्या
 विचारानुरूप होतें. श्रीश्वर, धर्म, नीति, चारित्र्य, शील, सदाचार यांवर
 माझी पहिल्यापासून श्रद्धा होती. स्वसुखाची आवड नव्हती. सेवा-
 परायणता होती. दासबोध, मनाचे श्लोक, संत तुकाराम यांचे अभंग,
 यांचा मनावर खूप खोल परिणाम त्याच काळांत झाला. वडिलांच्या
 तोंडून कधीं कधीं अैकायला मिळणाऱ्या भक्तिपर पद्यांतून व श्लोकांतून
 तेव संस्कार दृढ होत गेले.

व्यायामाच्या द्वारे शरीरबल व श्रीश्वर, सदाचार वगैरेवरील

श्रद्धेच्या योगें चारित्र्यबल वृद्धिगत झाल्याशिवाय

चारित्र्याचा

आपण देशकार्य करूं शकणार नाही अशी प्रथम-

संस्कार

पासूनच माझी दृढ समजूत असल्यामुळें त्याच प्रकारचे

संस्कार स्वतःवर व समाजावर घडवण्याचा माझा

प्रयत्न माझ्या शक्त्यनुरूप चालू होता. त्याच काळांत शस्त्रविद्येंत

पारंगत असलेल्या अेका गृहस्थांची मला संगत मिळाली. ते पोलिस

खात्यांत पेन्शनला आलेले सरकारी नोकर होते. जातीनें मराठा. शरीर

कसलेलें. तारुण्यांत सरकारविरुद्ध बंडखोरी केलेली. त्यांतून सरकारनें

त्यांस माफी देअून पोलिस खात्यांत नोकरी दिलेली. माझ्यावर त्यांची पूर्ण मर्जी होती. मला शिकवण्याकरितां ते कधीं कधीं व्यायामशाळेंत येत असत. शस्त्रविद्येंतील त्यांचें प्रावीण्य पाहून मला त्यांच्याविषयीं जितका आदर वाटे त्यापेक्षां अधिक आदर त्यांची चारित्र्यविषयक निष्ठा पाहून वाटत असे. पेन्शन घेअून आपल्या गांवीं जातेवेळीं आमच्यांतील कांहीं निवडक मंडळींना त्यांनीं जो उपदेश केला तो माझ्या कायमचा ध्यानांत राहिलेला आहे. ते म्हणाले, "माझ्या वडिलांनीं माझ्या अैन तारुण्यांत मला सांगितलेले बोधपर शब्द मी आज तुम्हांला सांगत आहे. त्यांचा मी अेकुलता अेक मुलगा. त्यांनीं आग्रहपूर्वक मला सांगितलें कीं तूं तीस वर्षांचा झाल्याशिवाय लग्न करूं नकोस. शरीर व मन दृढ व पवित्र ठेव. व्यायाम कधींहि सोडूं नकोस. तुझे शरीर असें कणखर व मजबूत असलें पाहिजे की दगडावर पडण्याचा तुला प्रसंग आल्यास दगडाला तुझे भय वाटावें पण तुला दगडाचें भय वाटूं नये. सदाचार व शील यांवर निष्ठा ठेव. द्रव्याला लुब्ध होअूं नकोस. स्त्रियांविषयी आदर व पवित्र भाव ठेव. अीश्वराला कधींहि विसरूं नकोस. स्वतःला सुखी करण्यापेक्षां अितरांना सुखी करण्यांत आनंद मानीत जा. याप्रमाणें वागलास तर तुझे जीवन धन्य होअील. हा त्यांचा मला उपदेश होता. मीहि याच गोष्टी तुम्हांला आग्रहानें सांगत आहे. याप्रमाणें वागण्यांत तुमचें कल्याण आहे." अितकें सांगून पुढें ते म्हणाले, "वडील वारल्यावर कांहीं कौटुंबिक अडचणीमुळें मला वयाच्या अठ्ठाविसाव्या वर्षीं लग्न करावें लागलें परंतु त्यांनीं सांगितलेला उपदेश विसरून मी कधींहि वागलों नाहीं." या अर्थाचा उपदेश त्यांनीं थोडक्यांत आम्हांला केला. व्यायाम व अितराना अुपयोगी पडणें या दोन गोष्टींचा आग्रह त्यांत असल्यामुळें मला तो तेव्हांच मानवला. द्रव्य व स्त्री याजविषयींचा मोह हे काय प्रकार आहेत त्यांची मला त्या वयांत जाणीव नसतांहि त्याविषयींच्या अुपदेशांतहि मला विशेष गांभीर्य वाटल्याशिवाय राहिलें नाहीं. त्याग व साधेपणा यांकडे प्रथमपासूनच

माझा कांहीं अंशीं ओढा असावा असें मला माझे जीवन तपासतां वाटतें. अंग्रजी दुसरींत असतांना हंटरच्या अतिहासांतून गौतम बुद्धाच्या गृहत्यागाचें वर्णन वाचतांच त्याची छाप माझ्या मनावर पडली. त्याच-प्रमाणें शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, रामदास वगैरेंच्या जीवनवृत्तांताचाहि मनावर परिणाम घडला. त्यागी पुरुषांच्या जीवनाचा परिणाम लहानपणापासून माझ्या मनावर विशेष होत असे. अशाच कांहीं कारणामुळे वर दिलेल्या उपदेशाचा माझ्या मनावर गंभीर परिणाम झाला असावा. आपल्या समाजांत वापानें मुलाला अशा प्रकारचा उपदेश केल्याचीं अुदाहरणें क्वचितच सांपडतील.

व्यायाम व त्यालाच धरून अितर प्रवृत्ति खानदेशांत कांही काळ केल्यावर मी आमच्या मूळ गांवी पाली येथें येऊन **माझी प्रवृत्ति** तेथें तीच प्रवृत्ति व घरचें शेती वगैरेचें काम करूं लागलों. माझ्या प्रवृत्तीकरितां मधूनमधून बाहेरगांवींहि जात असें. त्या काळच्या माझ्या मनःस्थितीचा विचार करतां मला आजहि वाटत आहे कीं माझ्यांत आत्मविश्वास पुष्कळच होता. देशसेवेच्या व कार्याच्या हेतूनें ज्यांच्या ज्यांच्या मीं भेटी घेतल्या, माझ्या कार्यांत सामील होण्याकरितां ज्यांना ज्यांना मी आग्रह केला, त्यांपैकीं बहुशः कोणींहि मला नकार दिला नाहीं. त्यांपैकी, बहुतेक जण अनेक दृष्ट्या माझ्यापेक्षां वडील व श्रेष्ठ होते. तरी प्रत्येकाच्या मनावर माझ्या बोलण्याची छाप पडल्याशिवाय राहत नसे. त्यामुळे माझ्या ठिकाणीं स्वतःविषयींचा विश्वास वाढत गेला.

अशा स्थितींत तीन चार वर्षे निघून गेल्यावर मला असें वाटूं लागलें कीं, आपल्या संकल्पित हेतूच्या मार्गे आपण **गृहत्याग व पुनरागमन** संपूर्णपणें लागल्याशिवाय हें कार्य पार पडणार नाहीं. या विचारानें मी वडिलांस न विचारतां, कोणास न कळवतां, सन १९०४ सालीं घरांतून बाहेर पडलों. वडिलांस सोडून जाणें अत्यंत कठिण वाटत होतें. पितृसेवेची भावना

व आपण गेल्यामुळे वडिलांस होणाऱ्या दुःखाची कल्पना मनाला अत्यन्त व्याकुळ करित होती. तशाच स्थितींत सुमारे दीडशें मैल पायी अनवाणी प्रवास करून साधुवेषानें सज्जनगडावर गेलों. समर्थ रामदासांच्या समाधीचें दर्शन घेतलें. तेथेंच थोडे दिवस राहून भरपूर आत्मविश्वासानें तेथून निघालों. माझे वय, संस्कार, ज्ञान, अनुभव, स्वभाव व आत्म-विश्वास या सर्वांना अनुरूप अशीच माझ्या कार्याची योजना होती. ती सिद्धीस नेण्याच्या अुद्देशानें फिरत असतां त्या काळच्या सातारा प्रांतांतील अेका प्रमुख पुढारी गृहस्थांस भेटलों. माझे वय त्यावेळीं २०-२१ वर्षांचें व त्यांचें ५०-५२ वर्षांचें होतें. माझे विचार मी त्यांना सांगितल्यावर त्याप्रमाणें घडवून आणणें त्यांना अशक्य वाटलें; व माझा मात्र त्यांत खात्रीनें नाश होतील असें वाटल्यावरून त्यांना माझी करुणा आली कीं त्यांना वात्सल्य वाटलें - पण त्यांनीं माझ्या विचारा-पासून मला परावृत्त करण्याचा फार प्रयत्न केला, आणि मी अैकत नाहीसें पाहिल्यावर हा साधुवेष सोडल्याशिवाय मी तुला येथून जाऊं देणार नाही असा त्यांनीं आग्रह धरला. देशाला अुपयुक्त असें कांही शिकण्याविषयी त्यांनीं मला अुपदेश केला. त्या बाबतींत व्यवस्था लावण्याची सर्व जबाब-दारी स्वतःवर घेण्यास ते तयार झाले. शेवटीं त्यांच्यापुढें माझे कांहीं चालणार नाहीं असें पाहून मीं माझीं वस्त्रे त्यांच्या स्वाधीन केलीं.* तेथून निघाल्यावर पुनः साधुवेष घेण्याचा माझा विचार होता. परंतु त्यापूर्वीच माझा अेक मित्र पाली येथें फार आजारी असल्याचें

* त्यानंतर पांच वर्षांनीं हेच गृहस्थ अेका मोठ्या परिषदेंत अध्यक्ष म्हणून आले असतां त्यांची माझी भेट झाली. त्यावेळीं माझ्या-विषयीं सहजच त्यांना पुष्कळ माहिती झाली. तेव्हां पांच वर्षांपूर्वीं मला न जाणतां दिलेल्या अुपदेशाबद्दल त्यांना वाअीट वाटलें. माझीं वस्त्रें देवघरांत ठेवलीं असल्याचें व रोज त्यांचें दर्शन घेत असल्याचें त्यांनीं सांगितलें.

कळल्यावरून मी पुनः घरीं गेलों. वडिलांस सर्व हकीकत सांगितली. ते जराहि रागावले नाहींत. मित्र बरा झाला. मी पुनः पूर्वीप्रमाणें कांहीं स्वतःची प्रवृत्ति व घरचें शेतीचें काम करू लागलों.

याच सुमारास बंगालच्या फाळणीमुळें अल्पन्न झालेल्या क्षोभांतून स्वदेशी आन्दोलन अुठलें. लोकजागृतीच्या दृष्टीनें बंगालची फाळणी मला तें बरें वाटलें. लोकांत देशाभिमान, देशाकरितां व शीज व कष्ट सोसण्याची वृत्ति, निर्माण होत असल्याचें आमची निराशा पाहून भविष्याविषयी आशा वाटू लागली. कांहीं साहसिक कृत्येंहि त्या काळांत घडलीं. परंतु बॉम्ब अगर गोळीच्या साहाय्यानें खुनासारख्या व्यक्तिगत मार्गानें आपला हेतु तडीस जाणार नाहीं असें मला वाटत असल्यावरून तीं साधनें हातीं असतांहि त्या मार्गानें जाण्याची मला अिच्छा झाली नाहीं. सन १९०८-९ सालीं देशांतील वातावरण क्षुब्धच राहिलें. पण त्यानंतर सरकारच्या अुग्र दमननीतीमुळें सर्वत्र भय पसरलें. देशकार्याच्या बाबतींत सर्वत्र शैथिल्य आलें. आम्ही ज्या मार्गानें जाण्याच्या प्रयत्नांत होतो त्या मार्गातील बहुतेक व्यक्ति निराश होऊन आपआपल्या जीवनव्यवसायाच्या मार्गें लागल्या.

अशा स्थितींत मला माझ्या शक्तीचा व लोकमानसाचा अंदाज लागला, व आपण म्हणतो त्याप्रमाणें घडवून आणण्याची अेकांताचा निश्चय आपल्यांत व कोणांतच पात्रता नाहीं हें मला कळून आलें. आतां यापुढें आपण काय करावें हा प्रश्न मला पडला. देशविषयक किंवा समाजविषयक ध्येय सोडून केवळ व्यक्तिगत कार्यांत जीवन घालवण्यासारखी माझी मनःस्थिति नव्हती. कांहीं सुचत नव्हतें. रस्ता दिसत नव्हता. देशस्थिति दिवसेंदिवस असह्य वाटू लागली. तशा स्थितींत सुखासमाधानानें दिवस कंठणें मला अशक्य झालें. परमेश्वराच्या कृपेशिवाय आतां आपल्याला दुसरा आधार नाहीं व आशा नाहीं असें वाटू लागलें. दासबोध, ज्ञानेश्वरी वाचण्याचा क्रम पूर्वीपासून होताच. त्या संस्कारानें यावेळी अुचल घेतली. अेकांतांत

जाअून परमेश्वरी आदेश मिळवावा व तोच यापुढें रस्ता दाखवील या विचारानें व निश्चयानें मी त्याच्या आराधनेच्या मार्गाला लागलों.

अुपवास, पारायण, अनुष्ठान, चिंतन, ध्यान वगैरे साधनांनीं मीं अेकांतांत आराधना चालवली. सन १९१०पर्यंत साधना व कांहीं अनुभव खानदेश, सातारा या जिल्ह्यांत, तर कधी भाजें येथील कोरीव लेण्यात राहिलों. पण तेथेंहि आपल्याला पाहिजे तशी निरुपाधिकता मिळत नाहीसें वाटल्या-वरून १९११ सालीं मी हृषिकेशच्या वाजूला जाअून तेथें अेकांतांत राहूं लागलों. आसनांचा अभ्यास पूर्वीपासून होताच. प्राणायामाचेंहि कांहीं प्रमाणात ज्ञान होतें. तोच अभ्यास पुढें चालवला. त्यांतूनच पुढें धारणा, ध्यान यांवर गेलों. त्या स्थितींत मानसिक शक्ति वाढल्याचे अनेक अनुभव आले परंतु ज्या मुख्य हेतूकरितां मी सर्व प्रयत्न चालवला होता तो सिद्ध झाला नाही. साधनेंतील निरनिराळ्या व वाढत्या अनुभवानें माझ्या विचारांत व तात्कालिक साध्यांतहि पुढेंपुढें फरक पडत गेला. श्रीश्वराचा आदेश, त्याचें दर्शन, साक्षात्कार हीं साध्यें मार्गें पडून त्याचें 'ज्ञान' या साध्यावर मी नंतर आलों. त्या सर्व काळांत व्याकुळता वाढत गेली. मधून मधून भयंकर निराशाहि येथी. त्यावेळी आपल्याला कोणी मार्गदर्शक मिळावा असें वाटे. त्याच्या कृपेनें तरी आपलें साध्य आपल्याला प्राप्त होतील या विचारानें तशा प्रयत्नांतहि राहिलों. अेका मत्पुरुषाच्या समागमांतहि कांहीं दिवस घालवले. माझ्यावर ते प्रसन्न होते तरी त्यांचें ध्येय केवळ संन्यासपर असल्यामुळें त्यांच्या मार्गानें जाण्याची मला अिच्छा झाली नाही. संसार-व्यवहार सोडून वैराग्य व परमार्थाच्या नांवावर हजारों माणसें संन्यासी पद्धतीनें जीवन कंठीत असलेलीं त्या काळांत मीं पाहिली. त्यांतून कित्येकांचे माझे कमीअधिक संबंधहि आले त्यापासून माझ्या जीवनध्येयाच्या दृष्टीनें जरी मला कांहीं लाभ झाला नाही तरी त्यांचे विचार, राहणी, संवयी, संस्कार, स्वभाव, त्यांचीं ध्येयें वगैरे गोष्टींची मला माहिती झाली. निरनिराळे

संप्रदाय, पंथ, गुरुशिष्य संबंध व परंपरा, निरनिराळीं साधनें, शक्तिपात-शक्तिसंचरण विद्या, दूरदृष्टि-दूरश्रवण यांसारख्या सिद्धि, यांविषयीं मला कांहीं ज्ञान झालें. आपल्यांतील भक्तिविषयक व अध्यात्मविषयक निरनिराळ्या कल्पना, भावना, मान्यता, तर्क, तत्त्वज्ञानाच्या भिन्न-भिन्न प्रणाली, वगैरे पुष्कळ गोष्टी मी जाणूं शकलों. वैराग्याचे खरेखोटे प्रकार, त्यांचीं निरनिराळीं कारणें, भ्रम, दंभ त्याचप्रमाणें साधुवैराग्यांचे आखाडे, त्याविषयींचे त्यांचे अभिमान, त्यांचे थाट, त्यांचे डौल, त्यांची व्यसनें व त्यांचीं कारणें वगैरेंची माहिती मला त्या समयांतच झाली. अशा रीतीनें माझ्या समाज व अध्यात्मविषयक ज्ञानांत अेकंदरीनें भर पडली. साधनेच्या अुद्देशानें मला २-३ वेळां हृषिकेशाच्या बाजूस जावें लागलें. अेकदां जम्नोत्री, गंगोत्री, केदार व बदरीनारायणापर्यंत मी भ्रमण करून आलों. त्या भ्रमणांत कांहीं चांगल्या व्यक्ति संन्यस्त पद्धतीनें राहून आपल्या विचारसरणीनुरूप साधन, अभ्यास करीत असलेल्या मला भेटल्या. त्यांच्या व माझ्या जीवनध्येयांत जरी फरक होता, तरी त्यांची शांति व प्रसन्नता पाहून मला आनंद वाटला. भ्रमण करीत असतांनाच मला समजून आलें कीं आपल्या अुद्दिष्टाकरितां ज्याला कांहीं साधन मिळालेलें असतें तो तें सोडून फिरत राहत नाहीं. साधनांतील गति खुंटल्यावरच माझी वृत्ति चंचल झाली. तेव्हांच मी कोणत्याहि ज्ञानप्राप्तीची आशा नसतां शेंकडों मैल निरर्थक फिरत राहिलों.

सत्याचा निर्णय लागल्याशिवाय आपला धर्म व आपलें या सनयींचें समाजविषयक कर्तव्य काय आहे व तें कसें पार पाडावें तें आपल्याला सुचणार नाहीं, या समजुतीमुळें पुढेंपुढें येत गेलेल्या अनुभवा-वरून माझी तात्कालिक साध्यें बदलत गेलीं हें मीं मागें सांगितलेंच आहे. पुढें अभ्यास करतां आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान, अद्वैतानुभव, चित्ताचा लय वगैरे साध्यावरहि मी जात जात गेलों. ग्रंथप्रामाण्य म्हणजे ग्रंथावरून स्वतः किंवा त्या विषयांतील ज्ञानी मानलेल्यांनीं केलेल्या कल्पना प्रमाणभूत मानीत असल्यामुळें ज्यावेळीं जी कल्पना मला सत्य वाटली तिच्या

मार्गे मी लागलों. जीवनांतील अैन अुमेदीचीं व अुत्साहाचीं जवळ जवळ दहा वर्षे सतत याच प्रयत्नाच्या मार्गे अत्यन्त व्याकुळतेत गेलीं. निरनिराळ्या भूमिका साध्य करून निरनिराळे अनुभव मी घेतले. परंतु तितकें करूनहि त्यावरून मला माझा धर्म किंवा माझे कर्तव्य ठरवतां आलें नाहीं. किंवा जें कार्य करावें असें मला प्रथमपासून वाटत होते तें करण्याची शक्ति अथवा पात्रताहि माझ्या अंगीं आली नाहीं.

अनुभवांचें पृथक्करण

अीश्वर साक्षात् दर्शन देअून आपल्याला ज्ञान, बल, सामर्थ्य देतो, या श्रद्धेनें त्याच्या दर्शनाच्या मार्गे मी प्रथम लागलों. श्रद्धा, सतत चिंतन, ध्यान, अनुसंधान, अेकाग्रता व अितर साधनें यांच्या योगें दर्शनासारखे अनेक अनुभव मला आले. तरी ते आपल्याच कल्पनेनें निर्माण केलेले किंचित् कालापुरते अर्धजागृत अवस्थेंतील आभास आहेत असें, त्या अनुभवांना विवेकदृष्टीनें सर्व वाजूंनीं तमासल्यानंतर, मला कळून आलें. त्या सर्व अनुभवांना रंग, रूप मीच दिलेले असल्यामुळे त्या सर्वांचा कर्ता मीच आहे असें माझ्या लक्षांत आलें. त्याचप्रमाणें आत्मा व ब्रह्म यांचा साक्षात्कार, दर्शन, अद्वैतानुभव वगैरे वावतींतहि प्रयत्न केल्यानंतर त्यांतहि भ्रम काय व सत्य काय याचा मला बोध झाला. अीश्वर, आत्मा, ब्रह्म हीं तत्त्वे निरनिराळीं नाहींत. परंतु अेकाच महान् व्यापक तत्त्वाला आपण दिलेले ते निरनिराळे संकेत आहेत. तें तत्त्व दिसण्यासारखें नाहीं, भासण्यासारखें नाहीं. त्यांतूनच जगत् व आपण सर्व निर्माण झालों आहों व तेंच आपणां सर्वांचा आधार आहे. ही गोष्ट तत्वज्ञानाच्या अभ्यासानें व जगतांतील अुत्पत्ति, स्थिति, लयाच्या निरीक्षणानें माझ्या लक्षांत आली. आणि विवेक व निश्चयानें या विचारावर मी दृढहि होअूं शकलों. अनंत विश्वाच्या व्यापारांत, त्याचप्रमाणें आपल्या शरीराच्या, बुद्धीच्या व मनाच्या प्रत्येक कर्मांत तेंच महान् तत्त्व - तीच शक्ति - प्रेरकपणें कार्य करीत आहे; तिचें कार्य दिसून येतें पण ती शक्ति स्वतः

स्वतंत्रपणे वेगळी दिसणे शक्य नाही, आपण स्वतः तीच शक्ति असल्यामुळे आपलेच आपल्याला दर्शन होणे संभावित नाही; असा अुमजहि मला पडला. ध्यानवारणेच्या अभ्यासाने चित्ताच्या ऐकामागून ऐक भूमिका साधतां साधतां शेवटीं त्याचा लयहि साधतां येतो; तसेच श्रीश्वरविषयक भावनेत व चिंतनांत चित्ताला तद्रूप करतां येते, हेहि मला समजून आले. परंतु वर दर्शवल्यापैकी कोणतीहि भूमिका अथवा अवस्था प्राप्त केल्याने किंवा सर्व भूमिका व अवस्था साध्य केल्यानेहि मानवी कर्तव्य पुरे होत नाही असे वाटल्यावरून त्या अनुभवांपैकी कशानेहि माझे समाधान झाले नाही किंवा धन्यता वाटली नाही. माझ्या सुदैवाने मला क्वचित् चांगले प्रामाणिक साधकहि भेटले. त्यांपैकी कोणी कोणत्या भूमिकेत तर कोणी कोणत्या अवस्थेत मग्न राहत. कोणी साक्षी अवस्थेलाच सर्वश्रेष्ठ मानीत, कोणी लयावस्थेला म्हणजे अुन्मन अवस्थेलाच आत्मानुभव किंवा ब्रह्मानुभव समजत. कोणी दिव्यशक्ति प्राप्त करण्याच्या मार्गे असत. पण यांपैकी बहुतेकांची स्थिति तपासतां ते आपल्याच कल्पनेला, वृत्तीला अथवा निवृत्त स्थितीला किंवा आपल्या मानसिक सामर्थ्यालाच श्रीश्वर, आत्मा, ब्रह्म किंवा दिव्यत्व समजून त्यांतच कृतार्थता मानीत असल्याचे दिसून येतील. अशा साधकांशीं बोलण्याचे मला प्रसंग आल्यावर कांहींच्या ध्यानांत त्यांची स्वतःची भ्रान्ति येत असे तर कांहीं स्वतःच्या स्थितीलाच आग्रहाने चिकटून राहत असत.

साधनांच्या योगे साधकाला पूर्वी कधीहि न आलेले व केव्हां-केव्हां अगदीं अकल्पितहि निरनिराळे अनुभव येतात. साधनांत चित्ताच्या होणाऱ्या निरनिराळ्या सूक्ष्म अवस्थांचे ते परिणाम असतात. परंतु साधक ही गोष्ट समजत नसल्यामुळे त्यांपैकी त्याला वाटणाऱ्या कोणत्या तरी रम्य, भव्य किंवा आकर्षक अनुभवालाच मुख्य मानून त्यांतच तो तल्लीन किंवा मग्न राहण्याचा प्रयत्न करतो. त्या स्थितींत त्याला ऐक प्रकारचा आनंद व शांति मिळते. साधकाचे ध्येय त्यापेक्षां अुदात्त

असल्यास त्या स्थितीला तो सर्वश्रेष्ठ मानीत नाही. सुख, आनंद, अुन्नति, लाभ वगैरे प्रत्येक गोष्टीचा किंवा स्थितीचा जो सामुदायिक लाभाच्या व हिताच्या दृष्टीने विचार करीत असतो त्याला केवढ्याहि मोठ्या व्यक्तिगत लाभाने समाधान वाटत नाही.

(२) अनुभवांचें सार

माझ्या जीवनाचें ध्येय प्रथमपासूनच व्यापक व सामुदायिक असल्यामुळे साधनेंतील प्रत्येक अनुभवाला व त्या वेळच्या चित्ताच्या भूमिकेला मी त्याच दृष्टीने तपासू लागलों आणि त्यावरून सर्वांना तपासणारी - पारखणारी - सर्वहितकारी विवेकदृष्टि सर्वश्रेष्ठ आहे असें मला कळून आले. अनेक साधक, अनेक साधुसंन्यासी त्याचप्रमाणे स्वतःला अवतार मानणारे व आपल्या अनुयायांकडून स्वतःला श्रीश्वर म्हणवून घेणारे-अशा लोकांचे अनुभव व त्यांच्या भूमिका समजून घेण्याचे व त्यांना पारखण्याचे प्रसंग मला आले. त्यावरूनहि मी हीच गोष्ट अधिक स्पष्टपणे समजत गेलों. कोणत्याहि भ्रमांत, व्यसनांत अथवा अनर्थांत मला अडकूं न देतां किंवा कोणत्याहि श्रेष्ठ व दिव्य मानलेल्या अनुभवांत, स्थितींत किंवा आनंदांत तल्लीन करून न ठेवतां मला सदैव अुन्नतीकडे नेत राहण्यास हीच माझी दृष्टि मला अुपयोगी पडली आहे. या दृष्टीमुळेच मी समजलों कीं समाधीपेक्षां तिच्यानंतरची व्युत्थानदशा श्रेष्ठ आहे. कारण त्यां दशांत समाधीमधील ज्ञानानुभव कायम असून त्याचा जीवनांत अुपयोग करण्याची शक्ति व शक्यता आहे. कोणत्याहि अनुभवांत केवळ तल्लीन होऊन त्यांतच गडून न राहतां निरनिराळ्या अनुभवांनी मनुष्यानें समृद्ध होत, ज्ञानाला वृद्धिगत करीत, महाज्ञानी होऊन त्यायोगें आजच्या जागृतींतून महाजागृतींत जावयाचें आहे हेहि मी त्या विवेकदृष्टीमुळे समजलों.

साधनकाळांत आलेले निरनिराळे अनुभव व प्राप्त झालेल्या
 निरनिराळ्या अवस्था, भूमिका व शक्ति यांच्या-
 साधनांपासून साधनांपासून झालेले कायमचे
 लाभ सर्वांचा माझ्या जीवनाला कांहींच अपयोग झाला
 नाही असे म्हणतां येत नाही. श्रीशंकराच्या दर्शना-
 करितां सोसावी लागलेली व्याकुळता जरी व्यर्थ
 होती तरी त्या काळांत त्या निमित्तानें वृद्धिगत झालेलें श्रीशंकर-
 विषयक प्रेम व निष्ठा, सत्याविषयीं जिज्ञासा, सहिष्णुता व अन्य
 सद्गुण यांचा आजहि माझ्या जीवनांत मला फार अपयोग होत आहे.
 व्यानाभ्यासानें चित्तांत आलेली स्थिरता, दृढता, सूक्ष्मता, पृथक्करण-
 शक्ति व या सर्वांमुळें प्राप्त झालेलें वृत्तिज्ञान वगैरे सर्व लाभ मला
 आजवर फार अपयुक्त होत आले आहेत. तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासानें
 समभावाचें तत्त्व पटल्यामुळें सत्य, दया, क्षमा, अुदारता, सेवावृत्ति,
 परोपकार, त्याग वगैरे सद्गुणांचा पाया दृढ होऊन अहंकाररहित बुद्धीनें
 त्यांचा विरुद्ध करण्यास मला त्याचें कितीतरी साहाय्य होत आहे.

हे सर्व लाभ ध्यानांत घेऊनहि मला अितकें तर वाटतेंच कीं त्या
 काळांतील माझ्या श्रीशंकरविषयक चुकीच्या कल्पना;
 या मार्गातील तत्त्वज्ञानाच्या व साक्षात्काराच्या भ्रामक समजुती;
 भय आदेश, दिव्यदर्शन, दिव्यशक्ति वगैरे विषयींच्या
 परंपरागत श्रद्धा; धार्मिक म्हणून मानलेल्या ग्रंथां-
 विषयी प्रामाण्यबुद्धि, त्यांतील सत्यासत्य निवडून काढण्याची माझी अपात्रता
 वगैरेमुळें मला कित्येक शारीरिक व मानसिक कष्ट निरर्थक सोसावे
 लागले. त्यावेळीं माझ्यांतच विवेक व ज्ञान असतें किंवा कोणी मार्गदर्शक
 मला मिळाला असता तर मला तसें सोसावें लागलें नसतें. याचा अर्थ
 असा नाही कीं श्रीशंकर किंवा अध्यात्म या विषयीचे आपले सर्व विचार
 खोटे आहेत, सर्व ग्रंथ भ्रामक कल्पनांनीं भरलेले आहेत किंवा या
 गोष्टींच्या मार्गें लागणें म्हणजे जीवन व्यर्थ गमावणें आहे. माझ्या

अनुभवावरून मी असें म्हणूं शकत नाहीं. परंतु या गोष्टींच्या मार्गें लागण्यासाठीं हि योग्य समज व योग्य साधनें आवश्यक आहेत. या गोष्टी न मिळाल्यास जीवनाचा हेतु पवित्र असूनहि तो सिद्ध न होतां मनुष्याला व्यर्थ सहन करावें लागत असतें. अितकेंच नव्हे तर अशाच परिस्थितींतून भ्रम, दंभ किंवा नास्तिकता यांची उत्पत्ति होण्याचा फार करून संभव असतो. अुदाहरणार्थ, अेखादा साधक अीश्वरदर्शन, आत्मसाक्षात्कार वगैरेविषयींच्या चुकीच्या समजुतीप्रमाणें कांहीं साधन करूं लागला तरी जर त्याच्या समजुतीप्रमाणें घडून येणें शक्यच नसेल तर पुढें तो भ्रमानें कोणत्यातरी आभासाला किंवा कल्पनेला दर्शन किंवा साक्षात्कार मानून घेतो. साधकाची प्रज्ञा अभ्यासकाळांत वाढली असेल तर त्यांतील भ्रम लवकरच त्याच्या ध्यानांत येतो व पुढें तो तात्त्विक विचारांकडे वळतो. आणि जर तो भ्रमालाच अनेक प्रकारें दृढ करण्याकडे व सत्य ठरवण्याकडे लागला तर त्याच्यांत हळूहळू दंभ येऊं लागतो. ज्या साधकाला दर्शन किंवा साक्षात्कार यासारखा कांहीं आभास होत नाही व साधनांचे कष्ट सोसूनहि कांहीं प्राप्त झालें नाही हें सांगण्याचें ज्याच्यांत धैर्य नसतें व ज्याची प्रज्ञाहि वाढलेली नसते, तो अेकतर दर्शन, साक्षात्कार वगैरे झाल्याचें ढोंग करूं लागतो किंवा अीश्वर, अध्यात्म वगैरे सर्व केवळ भ्रामक कल्पना आहेत असें समजून पूर्ण नास्तिक बनतो. खरें पाहतां दांभिक पण नास्तिकच आहे. त्यांत फरक अितकाच कीं तो आपली नास्तिकता लपवून श्रद्धेचें ढोंग करीत असतो. यावरून विचार करतां असें वाटतें कीं, यांपैकीं कोणताहि प्रकार व्यक्तीच्या अुन्नतीच्या व सामाजिक हिताच्या दृष्टीनें निःसंशय अहितकर आहे.

अनेक पंथांचे, निरनिराळे हेतु धारण करून साधन करणारे, अनेक

प्रकारचे साधक मीं पाहिले आहेत. त्यांचे परिणामहि

भ्रमाचीं व
दंभाचीं कारणें

मला माहीत आहेत. त्यांतूनच कांहीं साधकांचे सिद्ध कसे झाले; कांहीं सिद्धांचे महात्मे व गुरु बनून पुढें त्यांतूनच परमेश्वरी अवतार किंवा साक्षात् अीश्वर

कसे बनले तेंहि मीं पाहिलें आहे. त्या सर्वांवरून व माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून माझी खात्री झाली आहे कीं, मनुष्यांतील अज्ञान, मोह, अधैर्य अित्यादि दोष त्याला भ्रमांत व दंभांत टाकण्यास अगर नास्तिक-तेकडे नेण्यास कारण होत असतात. जनहितकारी व परोपकारी वृत्तीच्या कित्येक व्यक्तीहि केव्हांकेव्हां दिव्यशक्ति प्राप्त करण्याकरितां साधकदशा अंगीकारतात. श्रीश्वराची आराधना करून ते जोपर्यंत त्याची कृपा याचीत असतात तोपर्यंत कदाचित् भ्रमांत असले तरी ते निदान प्रामाणिक तरी असतात. परंतु श्रीश्वराची कृपा होऊन आपल्यांत कांहीं दिव्यशक्ति आलेली आहे असें जेव्हां ते लोकांना भासवूं लागतात तेव्हां तेहि जाणूनबुजून दंभांत शिरतात. आपल्या देशांत बुद्धिमान् म्हटल्या जाणाऱ्या समाजांत सुद्धां अकर्तृत्वामुळे कित्ती अंधश्रद्धाळूपणा आहे हें गुरुशाहीच्या अनेक प्रकारांवरून आपणां सर्वांना चांगल्या रीतीनें माहीत आहे. त्या समाजांतून अनेक माणसें अशा व्यक्तीच्या भोवतीं श्रद्धेनें व आशेनें जमूं लागतात. आपल्या भावतृप्तीकरितां तीं त्या व्यक्तींना श्रीश्वर बनवतात. त्यांना श्रीश्वर बनवल्यानें भाविकांचीहि प्रतिष्ठा वाढत असते. लोकांच्या श्रद्धेवरून त्या व्यक्तींना स्वतःलाहि श्रीश्वरत्वाचा भ्रम व मोह उत्पन्न होतो. अगोदरचा साधारण दयाळू वृत्तीचा साधक, श्रीश्वराची कृपा याचणारा आराधक व स्वतःला सर्वस्वी श्रीश्वरार्पण करणारा भाविक, भोळ्या लोकांच्या स्तुति-स्तोत्रांनीं व पूजेअर्चेनें, थोड्याच दिवसांत स्वतःला श्रीश्वर मानूं लागतो ! ही काय कमी खेदाची व आश्चर्याची गोष्ट आहे ? अज्ञान, भ्रम, दंभ व भोळेपणा यांचीं अशा प्रकारचीं अुदाहरणें आपल्या हिंदुस्थानाशिवाय दुसऱ्या कोठें सांपडणार नाहीत असें वाटतें. परमेश्वराचे अवतार किंवा श्रीश्वरी सामर्थ्य अंगांत संचरलेल्या विभूति हिंदुस्थाना-शिवाय दुसऱ्या कोठेंहि पैदा होत नाहीत. यावरून हिंदुस्थान ही

पुण्यभूमि मानावी कीं पापभूमि मानावी ? कीं हिंदुस्थान हा भोळ्या लोकांचा बाजार आहे असें समजावे ? *

साधनकाळांतील संयम व अकांग्रता यांयोगें, कांहीं साधकांत एक प्रकारची शक्ति येत असते. त्या शक्तीचा मानवी शक्तीची प्रभावहि केव्हांकेव्हां अन्य व्यक्तींवर झालेला मर्यादा दिसून येतो. परंतु तसा केवढाहि मोठा प्रभाव दिसून आला तरी मनुष्य केव्हांहि अशक्य होऊं शकत नाही. केवढ्याहि महान् सिद्धीनें कां होअीना, पण मनुष्यानें स्वतःला अशक्य मानणें हें लवकर लक्षांत न येणारें आपलें केवळ भोळेपण नसून त्यांत पुष्कळसा मोहाचाहि अंश आहे असें विचार करतां वाटते. आणि जेव्हां तें अशक्यपण बाहेरच्या डामडौलावरून, अितरांकडून मिळणाऱ्या पूज्यतेवरून, किंवा बुद्धीला मोह पाडणाऱ्या व नशा आणणाऱ्या वाग्जाळावरून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला जातो तेव्हां विवेकी मनुष्याला त्यांत सर्व नाटकीपणा व दंभ वाटतो, व अशक्यत्वाचा भ्रम झालेल्या व्यक्ति व त्यांचे भक्त या सर्वांची स्थिति त्याला अनुकंपनीय वाटते.

मनुष्यांतील अहंकार व महत्त्वाकांक्षा जेव्हां परमेश्वर होण्यापर्यंत जाऊन पोहोंचते तेव्हां त्यांतील ज्ञान व वैराग्यापेक्षां अज्ञान व मोहाचेंच अधिक स्पष्टपणें दर्शन होतें. परंतु या दोषांमुळेच ही गोष्ट त्यावेळीं त्याच्या लक्षांत येत नाही. अशक्यपणें पद, त्याचप्रमाणें विश्वाचा कारभार व उत्पत्ति, स्थिति, लयाची सर्व जबाबदारी मनुष्यानें अशक्यपणाकडेच राहूं दिली व आपलें मनुष्यत्वच केवळ संभाळलें, तें विकसित केलें, तरी तेवढ्यानें त्याचें व जगताचें कितीतरी भलें होअील. त्यायोगें अशक्यपणाच्या नांवावर चालणारे कितीतरी भ्रम, दंभ व अनर्थ जगांतून नाहीसे होतील,

* अि. स. १९१०-११च्या सुमाराला अशक्यपणा महाराष्ट्रांतच अशक्यपणाचें कितीतरी अवतार प्रकट झाले होते.

आपल्यांतील कलह व द्वेष कमी होतील; मानवता वाढेल; समभावाची महती कळू लागेल; बंधुता, मित्रता वाढू लागेल; संयम व चित्तशुद्धि यांना महत्त्व येतील, कर्तृत्व व पुरुषार्थ यांचा विकास होतील; अकंदरींत आपण सर्व सुखी होऊं.

अज्ञान व योग्य मार्गदर्शकांचा अभाव यामुळे जरी मला पुष्कळ सोसावें लागलें तरी मीं केलेल्या साधनेनें माझे अकल्याण धर्मनिश्चय न होतां जीवनाला आवश्यक असें ज्ञान व शक्ति मी त्यांतून प्राप्त करूं शकलों. याचें कारण प्रथमपासून माझ्यांत असलेली सामुदायिक हिताची बुद्धि, सेवावृत्ति व तशाच प्रकारचे माझे जीवसंकल्प होत. सर्व भूमिकांना व अनुभवांना तपासल्यावर मला कळून आलें कीं, या भूमिकां व हे अनुभव प्राप्त करण्यांत जे शारीरिक व मानसिक सद्गुण आपल्यांत आले असतील त्यांचा सर्वांच्या हितार्थ प्रामाणिकपणानें अुपयोग करण्यांत जीवनाची कृतार्थता आहे. माझ्या पूर्वकल्पनेप्रमाणें परमेश्वराचें दर्शन व त्याचा आदेश हे माझे हेतु पुढील अनुभवानें जरी भ्रामक ठरले तरी त्या निमित्तानें कराव्या लागलेल्या प्रयत्नांतून व परिश्रमांतून मानवप्रकृति, मानवी मन, गुण व धर्म यांचें ज्ञान मला झालें. व्यक्ति, कुटुंब, गांव, देश, राष्ट्र व मानवजात यांपैकी कोणाच्याहि कल्याणाला अविरोधी अशा मानवधर्माचा विचार करण्यास त्या ज्ञानाचा मला अुपयोग झाला व त्या ज्ञानामुळेच व्यक्तीचें व मानवजातीचें कल्याण करण्याचें सामर्थ्य या धर्मांत आहे अशा प्रकारचा विश्वास पण माझ्यांत अुत्पन्न झाला.

विवेक व साधना यांयोगें मनाला कांहीं शांति आल्यावर मध्यंतरींच्या मनाच्या व्याकुळ अवस्थेंत सोडून दिलेलें परिश्रमाचा प्रयत्न परिश्रमी जीवन पुनः चालू करण्याच्या विचाराला मी लागलों. कारण परिश्रमी जीवन हें मानवी धर्माचा अेक महत्त्वाचा भाग आहे हें मी समजलों होतों. सन १९०८ ते '१८ या दरम्यानच्या काळांत माझ्या कौटुंबिक, त्याचप्रमाणें बाह्य

राष्ट्रीय परिस्थितींत बराच फरक पडून गेला होता. त्यामुळे त्या त्या ठिकाणी पूर्वीचीच कामे करित राहणे मला शक्य नव्हते. म्हणून स्वतंत्रपणे परिश्रमाचे कांहीं काम शिकावे आणि त्यांतूनच आपली उपजीविका चालवावी असे मी ठरवले. स्वतःचे जीवन सर्व बाजूंनी पवित्र, प्रामाणिक व धर्म्य बनवून नंतर त्यांतूनच जनसेवा करित राहावे या विचाराने मी सुतारी, शिवणकाम, विणकाम, वगैरे कामांत प्रवेश करण्याचा प्रयत्न केला. त्याकरितां निरनिराळ्या कारखान्यांतहि राहिलों आणि विणकाम व सुतारकाम यांत कांहीं अंशी प्रवेशहि केला. अखादे वर्ष नियमितपणे अेकसारखे त्या अभ्यासांत घालवल्यावर मी स्वावलम्बी होऊन असा विश्वासहि मला वाटू लागला. परंतु घरच्या व बाहेरच्या मिळून माझ्या पहिल्याच अेकंदर व्यापक जीवनामुळे माझे संबंध अगोदरच अितके विशाल झालेले होते कीं त्या सर्व संबंधांच्या अनुषंगाने माझ्यावर पडणारीं कार्ये कर्तव्यबुद्धीनें पार पाडण्यापुढे कोणताहि अुद्योग नीटपणे शिकून घेण्यास मला सवडच मिळेना. त्यामुळे मनांत धरलेल्या हेतूच्या मार्गे मला सातत्यानें लागतां आले नाहीं. शिवाय आध्यात्मिक विचारांत व साधनेंत माझा कांहीं काळ गेला असल्यामुळे तेवढ्यावरून मित्रमंडळींत व ओळखीच्या लोकांत त्या मार्गाचा मी ज्ञाता किंवा मार्गदर्शक समजला जाऊं लागलों होतो. त्यामुळे जिज्ञासु व श्रेयार्थी साधकांना मित्रबुद्धीनें सहातुभूतिपूर्वक साहाय्य करण्याचे प्रसंग माझ्यावर येऊं लागले. अशा रीतीचे आध्यात्मिक स्वरूपाचे कांहीं कार्य करावे अशी अिच्छा किंवा त्या प्रकारचा माझा केव्हांहि संकल्प नसतां - अुलट अशा प्रकारचीं कामे मी टाळीत असतांहि - अभ्यासी साधकांना मला नाअिलाजास्तव मदत करावी लागू लागली. आवश्यक-अनावश्यक अनेक प्रकारचे त्रास सोसून शेवटीं विवेक करून मी माझ्या मनाचे समाधान साधले होते अितकेच. अितरांच्या वावतींत या दृष्टीनें मी विचार केला नव्हता. परंतु त्यांचा भार जसजसा वाढू लागला तसतसें मला त्या विषयांत अधिक लक्ष घालावे लागले व अधिक विचार करणे भाग पडले. त्यामुळेहि

अुद्योगाच्या शिक्षणांत वरचेवर खंड पडूं लागला. अशा रीतीनें जीवन जातां जातां पुढें शारीरिक शक्तीहि दिवसेंदिवस कमी होअूं लागली. अितर कार्यांचाहि व्याप वाढत चालला. अशा अनेक कारणांमुळें अुद्योगाचें शिक्षण मार्गें पडलें तें पूर्ण होअूं शकलें नाहीं. माझ्या मताप्रमाणें मला स्वावलम्बी होतां आलें नाहीं, आदर्श जीवनाचा हेतु साधला नाहीं, तरी सेवाभावनेनें लोकशिक्षण, शक्त्यनुसार रचनात्मक कार्ये वगैरेंत आजचा काळ घालवीत आहें व शक्य तितकें साधें व परिश्रमी जीवन बनवण्याचा प्रयत्न मी करीत आहें.

विद्वान लोकांच्या मानानें माझें वाचन फारच अल्प आहे. वाचन मननाकरितां व मनन ज्ञानाकरितां आहे, आणि वाचनाचा अुद्देश ज्ञानाचें पर्यवसान शेवटीं सदाचारांत झालें पाहिजे असें मला वाटतें. म्हणून आपल्यांतील सद्भावना जागृत होअून त्या वृद्धिंगत होतील अशा प्रकारच्या वाचनाकडे माझ्या मनाचा कल आहे. अितिहास, पुराणें आणि धार्मिक, नैतिक व चरित्र-विषयक ग्रंथ यांच्या वाचनाचा मला फार अुपयोग झाला. संतवाङ्मयामुळें भक्ति, नीति, पावित्र्य, समता वगैरेंचे संस्कार दृढ झाले. त्या भावनांचें पोषणसंवर्धन होत गेलें. चित्तशुद्धि व सद्गुणांचा अुत्कर्ष यांसहित कर्ममार्गाकडे मनाची स्वाभाविक ओढ असल्यामुळें व वाचलेलें जीवनांत अुतरवण्याचा आग्रह असल्यामुळें माझें अल्प वाचनहि जीवन-विकासाच्या दृष्टीनें मला पुष्कळ अुपयुक्त झालें.

देशहिताच्या दृष्टीनें व्यायामाचें महत्त्व वाटलें म्हणून त्या विषयाचा थोडाबहुत अभ्यास केला, आणि त्याच दृष्टीनें कर्म व जीवनाचें साफल्य जीवनाविषयीं अधिक खोल व व्यापक विचार करतां व्यायामाचीं साधनें व पद्धति या बाबतींत माझ्या विचारांत पुढेंपुढें फरक पडत गेला. जसजसा मी जीवनाच्या सफलतेचा विचार करूं लागलों तसतसें मला वाटूं लागलें कीं, केवळ व्यायामाच्या बाबतींतच नव्हे तर मनुष्यांतील शारीरिक,

बौद्धिक व मानसिक सर्व प्रकारच्या शक्ति, त्या प्राप्त करण्याची साधने व अुपाय आणि त्या शक्तींच्यायोगें प्रकट होणारें प्रत्येक कर्म, या सर्वांचें वळण जीवन शक्तिशाली, तेजस्वी व पवित्र करण्याकडे असलें पाहिजे. त्याखेरीज अितर हेतूनें घडणाऱ्या शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक प्रकारांत मनोरंजन असेल, प्रतिष्ठा असेल, आनंद व शांति देण्याचें सामर्थ्यहि असेल; अितकेंच नव्हे तर त्यांत विकासाचा आभासहि असेल; परंतु तितक्यानें मानवी जीवन कृतार्थ होअूं शकत नाहीं. आपण व त्याबरोबरच अितरांनींहि सुखी व्हावें व आपल्या सर्वांच्या जीवनाचें सार्थक व्हावें असें जर आपणास वाटत असेल तर आपण या सर्व प्रकारांतून निघून ज्यायोगें आपल्यातील सर्व शक्तींच्या विकासाबरोबर त्यांची शुद्धीहि होत राहिल तोच मार्ग ग्रहण केला पाहिजे. त्या विकासांत व त्या शुद्धींतच आपल्याला आनंद, प्रसन्नता, धन्यता व कृतार्थता वाटली पाहिजे. संयम व साधेपणा व त्याबरोबरच सद्गुणयुक्त पुरुषार्थ यांतच जीवनाची सफलता आहे ही गोष्ट माझ्या प्रयत्नांच्या मानानें मला अनुभवसिद्ध झाली आहे.

या पुस्तकांतील 'मनःशक्तीचा शोध' या प्रकरणांतील बहुतेक विचार स्वानुभवाच्या आधारानें लिहिलेले आहेत.

अंधश्रद्धा व भोळेपण साधुत्वावरील श्रद्धेमुळें चमत्काराचे भ्रम समाजांत कसे निर्माण होतात व पसरतात तें मला स्वतःवरून चांगलें माहित आहे. मी अेकांतांत राहूं लागल्यावर माझ्याविषयीं केवळ भोळ्या लोकांतच नव्हे तर विद्वान् लोकांतहि श्रद्धा अुत्पन्न होअूं लागली. त्यापेक्षांहि आश्चर्य म्हणजे माझा द्वेष करणाऱ्या कोणाकोणा व्यक्तींतहि अेक प्रकारचें भय व त्यामागून श्रद्धेचा अुद्भव होअूं लागला. त्यायोगें कित्येकांना स्वप्नांत माझे दर्शन होअूं लागलें. कोणाला माझ्याकडून स्वप्नांत अुपदेश मिळूं लागला. कोणाचें संकटनिवारण झालें. कोणाचा रोग नाहीसा झाला. कोणी मरतां मरतां माझ्या कृपेनें वांचला. कोणी मला नवस करूं लागले. त्यांच्या

नवसाला मी पावूं लागलों. अशा रीतीनें भाविक व कामनिक लोकांत माझ्याविषयीं प्रसिद्धी होअूं लागली. चमत्काराच्या अनेक गोष्टी माझ्या नांवावर चालूं लागल्या. श्रद्धावान् लोकांना त्यायोगें आनंद वाटून त्यांची श्रद्धा अनेक पटीनें वाढूं लागली. परंतु ज्या माझ्या दिव्य शक्तीचा अनुभव व साक्षात्कार लोकांना होत होता व ज्या गोष्टीचें कर्तृत्व ते माझ्याकडे लावीत होते त्यांपैकी कशाचाहि माझ्याशीं संबंध नाहीं हें मी जाणत होतों. त्यामुळें, व लोकांत अशा प्रकारची खोटी मान्यता व श्रद्धा निर्माण होण्यांत आपलें व जनतेचें अकल्याण आहे अशी माझी ठाम समजूत असल्यामुळें, मीं त्या चमत्कारांचें कर्तृत्व नाकारलें व अशा रीतीची श्रद्धा तुमचें व माझें अहित करणारी आहे असें त्यांस सांगितलें. तेव्हां ती गोष्ट त्यांनीं प्रथम मानली नाहीं. अुलट मी निर-हंकारतेमुळें प्रतिष्ठा टाळीत आहे व आपल्या दिव्यशक्तीचा व्यय होअूं नये म्हणून स्वतः अप्रकट राहूं अिच्छीत आहे वगैरै वगैरे समजून माझ्या साधुत्वाविषयीं त्यांच्या मनांत अधिक श्रद्धा अुत्पन्न झाली. परंतु प्रत्येक वेळच्या माझ्या स्पष्टोक्तीनें व साधेपणानें लोकसमजूत ठिकाणावर आली व माझ्याविषयींची अंधश्रद्धा नाहीशी झाली. त्या वेळीं लोकश्रद्धेचें मी पोषण केलें असतें तर लोकांत भ्रम व माझ्यांत दंभ वाढत जाऊन आमची सर्वांचीच दुर्गति होत गेली असती याविषयीं शंका नाही. साधकाच्या मार्गें चमत्कार कसे जोडले जातात तें मला स्वानुभवानें माहीत झाल्यापासून कोणाच्याहि चमत्काराच्या कथेविषयीं माझें मन साशंक राहूं लागलें आहे.

या विषयाची ही भ्रमाची व भोळेपणाची बाजू सोडून देऊन दुसरी शोधकपणाची बाजू म्हणजे चमत्कार कर-
मनःशक्तीचें ण्यासारखी कांहीं विशेष शक्ति मनुष्य आपल्यांत
संशोधन निर्माण करूं शकतो किंवा नाहीं या प्रश्नासंबंधीं
 आहे. या बाबतींत मला असें वाटतें कीं, तशी

शक्ति मनुष्य कांहीं मर्यादेपर्यंत प्राप्त करूं शकतो. त्याच्या ठायीं तशी शक्ति निर्माण होऊं शकते. आपली शारीरिक शक्ति जशी मनुष्य कांहीं प्रमाणांत वाढवू शकतो त्याचप्रमाणें योग्य प्रयत्नानें मनुष्य आपली मानसिक शक्तीहि कांहीं मर्यादेपर्यंत वाढवू शकतो. त्या शक्तीचे कार्यकारणभाव सूक्ष्म व गूढ असल्यामुळें आपण तिला दैवी शक्ति म्हणतो. परंतु सूक्ष्म विचार करतां तसें म्हणण्याचें कारण नाही. किंवा ज्याच्यांत ती शक्ति आली असेल त्यालाहि दैवी पुरुष किंवा श्रीश्वर मानण्याची जरूर नाही. केवळ तात्त्विक दृष्टीनें विचार करतां कोणता प्राणि, कोणती शक्ति किंवा क्रिया श्रीश्वरी नाही? अेकाच चिच्छक्तींतून - विश्वशक्तींतून - दृश्यअदृश्य पसारा निर्माण होऊन त्याचा कारभार चालला आहे. सूर्यासारख्या व त्यापेक्षांहि प्रचंड व देदीप्यमान गोलांपासून तो अगूपेक्षांहि लहान जीवापर्यंत जर तीच शक्ति सर्वांत भरून सर्वांना चालवीत आहे, विश्वांतील स्थावरजंगम, स्थिरचर, सर्व वस्तूंचें जर तीच नियमन करीत आहे, तर मनुष्यांतील थोड्याशा वाढलेल्या मानसिक शक्तीला आपण दिव्य किंवा दैवी शक्ति कां मानावें? म्हणून चमत्काराच्या भ्रमांत न पडतां किंवा श्रीश्वरत्वाच्या मोहांत न अडकतां आपली मानसिक शक्ति कशी वाढवावी याच्या संशोधनाकडे आपण लक्ष दिलें पाहिजे. त्या शक्तीला आपण अधिक क्रियाशील, गतिशील, तीव्र व शुद्ध कशी बनवूं शकूं व तिच्या साहाय्यानें स्थूल मानवी व्यवहारावरहि अिष्ट परिणाम आपल्याला कसे घडवून आणतां येतील याचा विचार शास्त्रीय दृष्टीनें करण्याकडे आपलें मन वळलें पाहिजे. मी स्वतः या विषयांतील सिद्ध किंवा शास्त्री नाहीं, तरी या विषयांतील माझ्या व अितरांच्या कांहीं अनुभवांवरून माझी या विषयांत केवळ श्रद्धा नसून खात्री आहे कीं, मनुष्य योग्य प्रयत्नानें आपली मानसिक शक्ति कांहीं मर्यादेपर्यंत वाढवू शकतो, ती स्वाधीन ठेवू शकतो, आणि भ्रम व दंभ न वाढवतां जगतांतील दुःखें नाहींशी करण्याकरितां सहृदयतेनें ती वापरूं शकतो. मानवजातीला या मनःशक्तीची किती

आवश्यकता आहे व त्याकरितां मनुष्यानें कसें प्रयत्नशील राहिलें पाहिजे याचें त्या प्रकरणांत विवेचन केलें आहे.

‘परिचय’ लिहिण्यांत माझ्या प्रथमच्या संकल्पित कार्यांत मला पडलेले कष्ट; करावे लागलेले त्याग; दोन धर्म्य कर्तव्यांत निर्णय करतेवेळीं झालेलें मनोमंथन; लहानपणापासून अुदात्त हेतूच्या मार्गें लागल्यामुळें निर्माण झालेल्या कौटुंबिक अडचणी; कुटुंबांतील मंडळींचे पाहावे लागलेले हाल; त्यांची आबळ व अवहेलना यांबद्दल स्वतःला झालेला मनस्ताप; त्यांच्या वाजवी गरजाहि पुरवल्या जात नसल्याबद्दल वेळोवेळीं झालेल्या मानसिक वेदना; आमच्या प्रवृत्तींतील साहसिक योजना; त्या काळांतील साहसिक प्रसंग व कृत्ये; असीम मित्रप्रेम; दुसऱ्याकरितां व देशांकरितां करावी लागलेली अुदारता व सोसावी लागलेलीं संकटे; निराशा, अज्ञातवास व चिंताग्रस्त अवस्थेंत काढावे लागलेले दिवस, वगैरे वगैरेंचीं वर्णनें मी मुद्दाम गाळलीं आहेत. त्याच-प्रमाणें अेकांतवास व साधनकाळांतील मनाची व्याकुळता; तप, संयम, अुपवास, प्रवास वगैरेंतील कष्ट व सहनशीलतेचे प्रसंग; जीवन मुद्दाम गैरसोबीचें केल्यामुळें अनेक प्रकारें सोसाव्या लागलेल्या अडचणी; वियोगामुळें प्रियजनांना सहन करावें लागलेलें दुःख, वगैरे हकीकती लिहिण्याचेंहि मीं टाळलें आहे. दर्शन, साक्षात्कार, तद्रूपता वगैरे निर-निराळ्या भूमिकांत आलेले निरनिराळे आनंदानुभव; व त्याच काळांत वाढलेल्या मानसिक सामर्थ्याचे आलेले प्रत्यय वगैरेंचा यांत अुल्लेख केला नाही. जीवनांत लहानयोर, प्रसिद्धअप्रसिद्ध व्यक्तींशीं आलेले व जीवनभर अधिकाधिक दृढ व गाढ होत गेलेले संबंध यांचाहि मीं यांत निर्देश केला नाही. हिमालयांत राहून व भ्रमण करूनहि तेथील निसर्गाचें भव्य, रम्य व आकर्षक वर्णन करण्याचें माझ्या मनांत आलें नाही. जीवनाचा प्रवाह कोणत्या विचारआचारांतून येत येत, काय काय संस्कार धारण करीत, कसकशा प्रवृत्तींतून - साधनेंतून -

अभ्यासांतून - आजच्या स्वरूपाला आला आहे व आजचे विचार कोणत्या कोणत्या अनुभवांतून व त्यांच्या परीक्षणांतून पारखून निघालेले आहेत तितकेंच सांगण्याचा यांत साधारणतः प्रयत्न केला आहे.

आतां अेकच गोष्ट स्वतःविषयीं महत्त्वाची सांगायची राहिली. प्रत्येकाची स्वतःवर ममता असल्यामुळे स्वतःचे आचारविचार प्रत्येकाला प्रिय वाटत असतात. त्या प्रियतेमुळे स्वतःच्या जीवनांत त्याला अुदात्तता, भव्यता, सज्जनता, वैशिष्ट्य वगैरे सर्व कांहीं वाटत असतें. त्यावेळीं जीवनांत स्वतःकडून घडलेल्या केवढ्याहि मोठ्या चुका, व अपराध त्याचप्रमाणें स्वतःतील दुर्गुण, दुर्बुद्धि व विकार या सर्वांचें त्याला विस्मरण होत असतें. पण ही गोष्ट सत्याला व प्रामाणिकतेला धरून नाहीं. मनुष्यमात्र कमीअधिक प्रमाणानें गुणदोषांनीं भरलेला आहे. या नियमाप्रमाणें पाहता स्वतःचे कोणतेच दोष मी 'परिचयां'त दाखवले नसले तरी अितरांप्रमाणें माझ्यांतहि गुणदोषांचें मिश्रण आहे. ज्यांचे दोष जगाला फारसे माहित नसतात, किंवा ज्यांच्या दोषांपासून कोणाचें फारसें नुकसान झालेलें नसतें, अथवा जे दोषांना काढून टाकण्याचा प्रयत्न करीत असतात व ज्यांच्या गुणांना कांहीं प्रसिद्धि मिळालेली असते, ते जगांत 'भले' समजले जातात. अशा अनेक भल्यांपैकीं मी अेक आहे, अितकेंच माझ्याविषयीं वाचकांनीं समजावें. ज्या जीवनसिद्धीविषयीं मीं पुस्तकांत पुनः पुनः लिहिलें आहे ती मला अजून पूर्णपणें प्राप्त झालेली नाहीं. तरी त्या दिशेनें शक्य तितका मी प्रयत्नशील आहे.

स्वतःविषयीं बरें किंवा वाअीट कांहींहि सांगण्याचा स्वाभाविकपणें कंटाळा असणाऱ्या व केवळ कर्तव्यनिष्ठ राहण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या माझ्यासारख्याला स्वतःचा परिचय अितक्या विस्तृतपणें लिहावा लागला. 'अहं' वृत्तीला शक्य तितकें कमी करूनहि जें मीं स्वतःविषयी लिहिलें आहे तेंहि मित्रांच्या आग्रहावरून व पुस्तकांत दिलेल्या विचा-

राच्या मागे जीवनभरची प्रयत्नशीलता आहे ही गोष्ट वाचकांच्या ध्यानांत यावी म्हणून. याअुपरहि यांत कोणास आत्मस्तुतीचा दोष दिसून आला तर तो मला नम्रपणे मान्य करणे भाग आहे. वाचकांना विनंति अितकीच कीं, त्याबद्दल त्यांनीं मला अुदारपणे क्षमा करावी.

अनुक्रमणिका

प्रकाशकाचें निवेदन	५
प्रस्तावना	७
आत्मपरिचय	९

खंड १ : विवेकदर्शन

१ सामुदायिक ध्येय	३
२ जीवन हें महाव्रत	१८
३ ध्येयनिर्णय	२८
४ मानवतेच्या सिद्धीची दिशा	३६
५ मानवतेची विटंबना व गौरव	४७
६ श्रीश्वरभावना	५४
७ स्तवनाचें सामर्थ्य	६२
८ स्तवनशुद्धि	६७
९ भक्तिशोधन - १	७३
१० भक्तिशोधन - २	८०
११ भक्तिशोधन - ३	८९
१२ तत्त्वज्ञानाचें साध्य	१०२
१३ साध्य-साधन विवेक - १	११५
१४ साध्य-साधन विवेक - २	१३०
१५ व्यक्त-अव्यक्त विचार - १	१४१
१६ व्यक्त-अव्यक्त विचार - २	१५२
१७ सामुदायिक कर्म व कर्मफळ	१६३
१८ संतसज्जनांचे उपकार	१७१

खंड २ : साधनविचार

विभाग १ : गुणदर्शन

१ विवेक व संयम	१७९
२ विवेक व सावधता	१८३
३ सद्गुणोपासना	१८८
४ गुणविकास व गुणातीतता	१९३
५ अन्यायप्रतिकार	१९६
६ निंदात्याग	२०२
७ निश्चयाचें बळ	२१०
८ वेळेचा सदुपयोग	२१६
९ दृढ शरीर व पवित्र मन	२२६
१० मनुष्योचित सुख व त्याच्या प्राप्तीचा मार्ग	२३४

विभाग २ : धर्म्य व्यवहार

१ विद्यार्थीदशेचें महत्त्व	२४२
२ सुखविषयक धर्म्य विचार	२५४
३ गृहस्थाश्रमाची दीक्षा	२६८
४ स्त्रीपुरुषांचे सामान्य व विशेष गुण	२७६
५ प्रजावृद्धीची मर्यादा	२९०
६ प्राकृतिक प्रेरणा व संयम	२९७
७ ब्रह्मचर्यविचार	३००
८ परिश्रम व धर्म्य वेतन	३०४

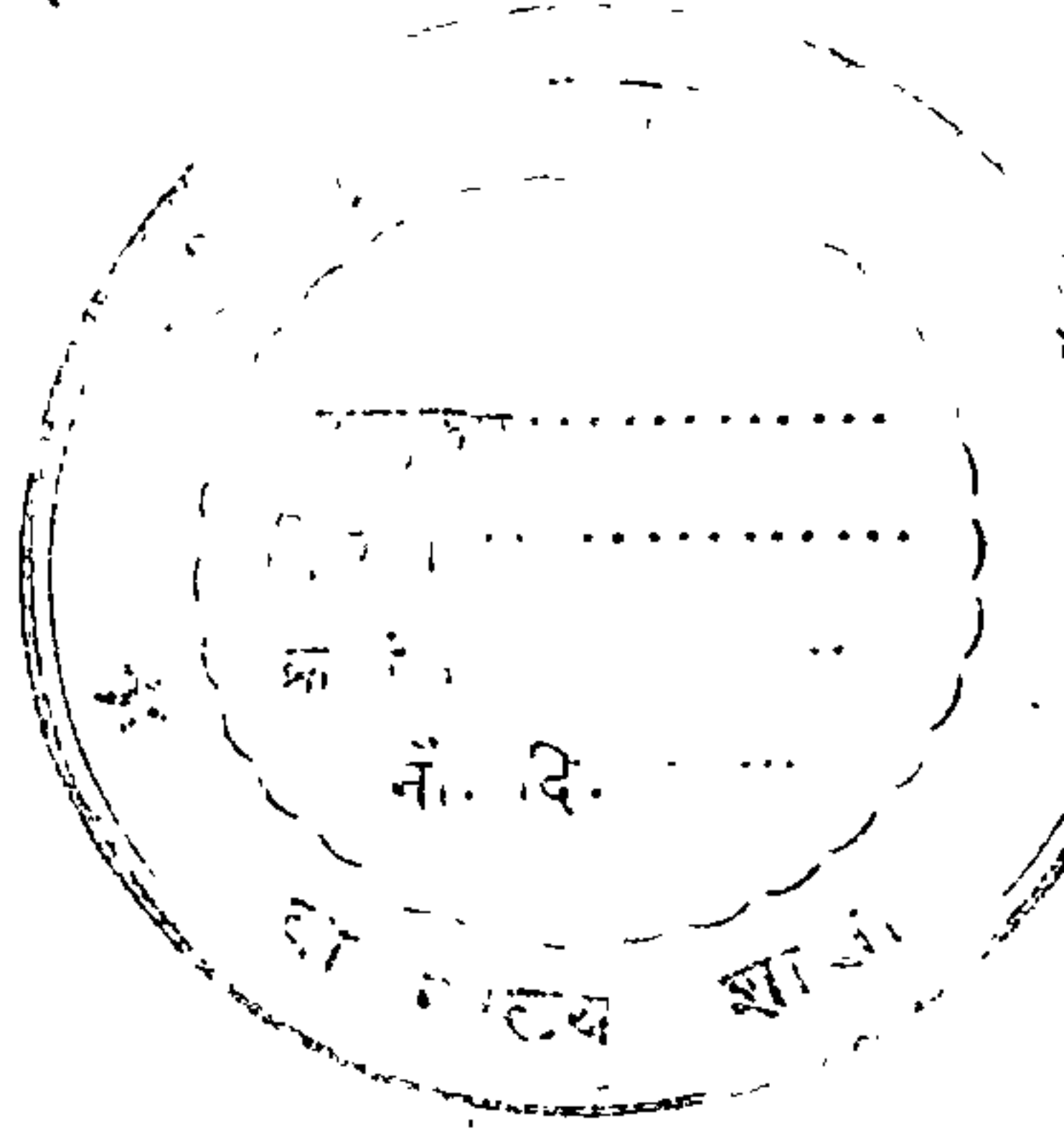
विभाग ३ : चित्ताचा अभ्यास

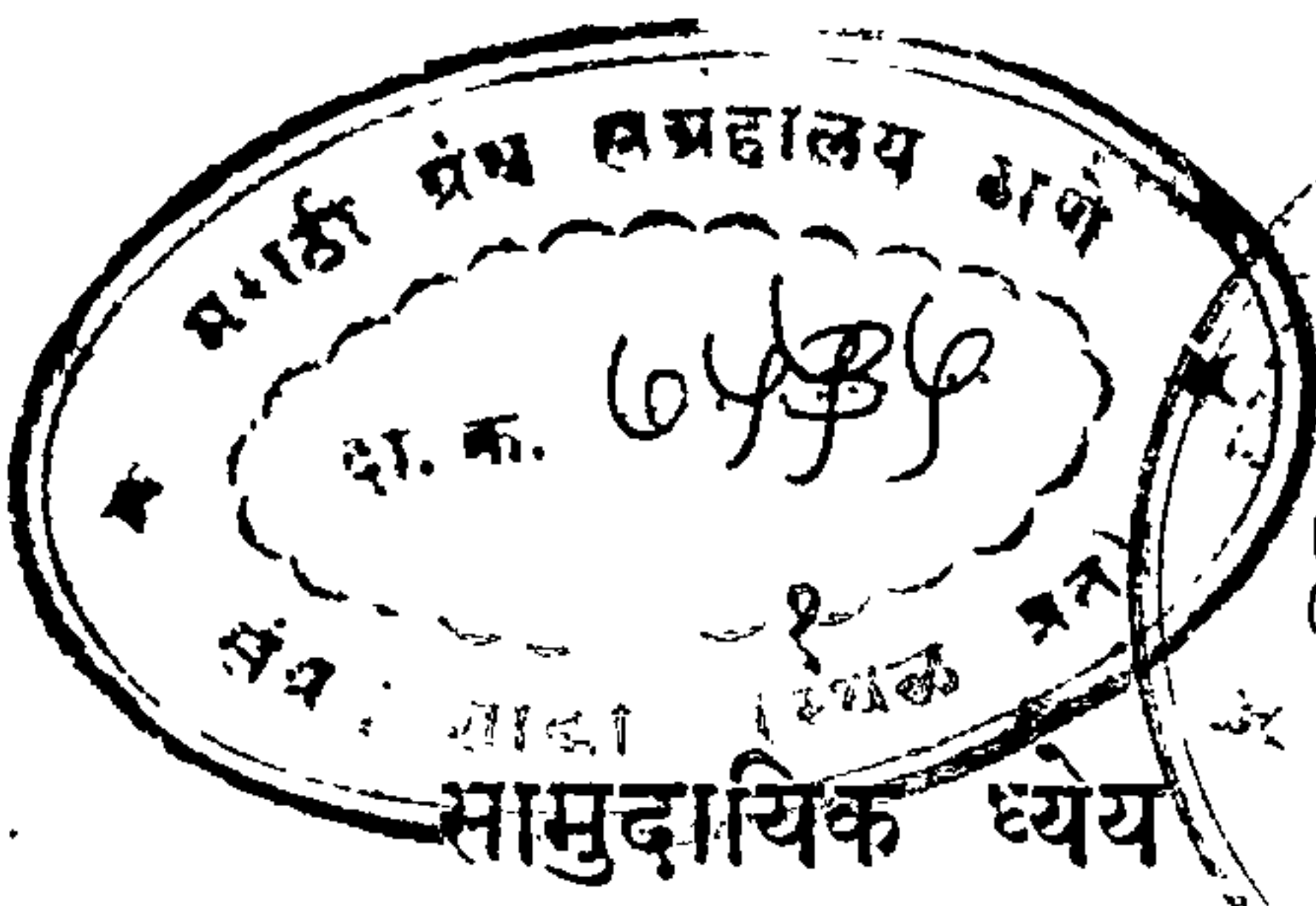
१ रूपध्यानाची मीमांसा	३०९
२ अेकविध वृत्तीचें प्रयोजन	३१५
३ ध्यानाभ्यासाचें मार्गदर्शन - १	३२०

४ ध्यानाभ्यासाचें मार्गदर्शन - २	३३०
५ लय अवस्थेचें शोधन	३४२
६ ध्यानाभ्यासाविषयीं कांहीं सूचना	३५०
७ चित्तशोधन व आत्मसत्तेची प्रभा	३५७
८ चित्त-अभ्यासाचा हेतु	३६०
९ चित्ताच्या अवस्थांचें परीक्षण	३६३
१० संकल्प, साक्षीवृत्ति व निस्तरंग अवस्था	३६५
११ ज्ञानमय जागृत अवस्था	३६७
१२ मनःशक्तीचा शोध	३७१

विवेक आणि साधना

खंड १ : विवेकदर्शन

संख्या.....
दिनांक.....
क्र. नं. दि.

सामुदायिक ध्येय

अगदीं प्राथमिक काळांत मनुष्याची काय स्थिति असली, त्या विषयीं

धर्मकल्पनेचा
अुगम

कल्पनाहि करणें आपल्याला कठीण आहे. परन्तु

मनुष्यप्राणी समुदायानें राहूं लागला तेव्हांपासून

समुदायाच्या रक्षणाकरितां, धारणपोषणाकरितां

त्याला कांही तरी नियम करावे लागले असतीलच;

ते नियम तोच त्या काळांतीत मानवी धर्म. त्यानंतर समुदायाची संख्या जसजशी वाढत गेली तसतशी मूळ मानवधर्मातील मानवतेची कल्पना व्यापक होत गेली आहे. व्यापकतेशिवाय समुदायाची वाढ होऊं शकत नाही. ह्या व्यापकतेवरुच, म्हणजे धारण, पोषण, रक्षण वगैरे बावतींतील अधिक अनुकूलता व क्षमता यांच्या बरोबरच, समाजांत सत्त्वसंशुद्धि म्हणजे सद्गुणांची वृद्धि व शुद्धि वगैरे गोष्टी घडत न राहिल्यास समाज टिकूं शकत नाही. त्याकरितां कालमानाप्रमाणें, आवश्यकतेप्रमाणें समाजांत सुधारणा घडवून आणाव्या लागतात, निर- निराळीं साधनें निर्माण करावीं लागतात.

आपल्या देशांत फार प्राचीन काळीं धर्माच्या नावावर अंकदां जी

चातुर्वर्ण्यसमाजरचना होऊन गेली त्यानंतर आपले

जुन्या समाज-
रचनेचा मोह

जागतिक सम्बन्ध वाढत चालले असतांहि कोण-

त्याहि प्रकारची व्यवस्थित समाजरचना किंवा

जागृत धर्म आज शेकडों वर्षांत निर्माण झाला नाही.

भारतवर्षाच्या बाहेरील प्रजांचा आपल्याशी सम्बन्ध आल्यापासून आपल्या पडतीला जी सुरवात झाली आहे ती अजून सर्वस्वीं थांबली नाही.

बाहेरच्या प्रजेशी टिकाव धरण्याकरितां अवश्य ती सुधारणा आपल्या समाजरचनेंत करून आपला समाज आपण बलशाली व समर्थ बनवू शकलों नाहीं. नानाप्रकारच्या आपत्ति सोसूनहि आपल्याला जुन्या समाजरचनेचा मोह सुटला नाहीं. 'अश्वराची अिच्छा' व 'प्रारब्धकर्म' या निराशाजनक सिद्धांताच्या आधारावर अस्ताव्यस्त झालेल्या समाजरचनेंत आपण कसेबसे काळ कंठीत राहिलों आहों. धर्मश्रद्धेच्या नांवावर आपण जडता व पंगुता वाढवली आहे.

पुष्कळ काळ लोटून गेला - आपलें सर्वांचे मिळून अेकच असें अुदान जीवनध्येय आपल्या डोळ्यांसमोर कांहीच राहिलेले नाहीं. अन्य प्राणी जसे आपआपल्या सामुदायिक ध्येयाचा अभाव वैयक्तिक अिच्छांकरितां जगतात व आपल्या गरजा पुरवण्याच्या व्यक्तिगत प्रयत्नांत जीवनभर राहतात, - जवळ जवळ तीच स्थिति आपण मनुष्य असूनहि आज आपली झालेली आहे. आपणा सर्वांतील मिळून निरनिराळ्या प्रकारच्या शक्ति-बुद्धीनें, निष्ठेनें, कर्तृत्वानें, अैक्यानें सर्वास कल्याणप्रद होअून धन्यता वाटेल असें साध्य आपल्याला साधायचें आहे असा कोणताच सामुदायिक भाव आपल्यांत नाही. आपला फार काळ याच ध्येयशून्य स्थितीत गेला आहे. आपल्या समाजांत प्रत्येक कालभागांत विद्वान् होते, पंडित होते, महान् संत पुरुष होते, धनवान् अैश्वर्यवान् होते, अेकापेक्षां अेक बलशाली, रणशूर, धुरंधर योद्धे होते; विलक्षण बुद्धीचे मृत्सद्दी होते. परंतु सर्वांच्या मिळून शक्तीनें व बुद्धीनें प्राप्त करण्याचें असें कोणतेंच सामुदायिक ध्येय आपल्याला नव्हतें. ज्या ध्येयानें सर्वास धन्यता वाटावी, सर्वास सारखीच कृतार्थता व गौरव वाटावा व जें सर्वांच्या मिळून परिश्रमाशिवाय, अैक्याशिवाय, अेकमेकांकरितां अेकमेकांना संतोषपूर्वक व मत्तःपूर्वक कराव्या लागण्याच्या स्वार्थत्यागाशिवाय केवळ केवढ्याहि मोठ्या वैयक्तिक पराक्रमाने किंवा सामर्थ्याने, त्यागाने किंवा ज्ञानानें, भक्तीनें किंवा साधुत्वानें, धनानें किंवा अैश्वर्यानें, अैदायानें

किंवा विद्वत्तेने, शीलाने किंवा सद्गुणाने प्राप्त होणे शक्य नाही, असे कोणतेहि जीवनध्येय आपल्याला राहिलेले नव्हते. त्याचे अनिष्ट परिणाम आपण भोगीत आलों, आजहि भोगीत आहों. प्रत्येक जीवाप्रमाणे मनुष्यांतहि स्वार्थवृत्ति आहे; परंतु सर्वांच्या हितांतच आपले हित, आपला स्वार्थ मानणे हीच मनुष्याची विशेषता आहे. अजूनहि आपण आपल्या सर्वांच्या मिळून सद्गुणांनी, स्वार्थत्यागाने प्राप्त होणारे असे अुदात्त ध्येय धारण केले नसल्यामुळे आपल्या सर्वांच्या शक्तींत, कर्तृत्वांत, अेकजीवपणा येअू शकत नाही. आपणां सर्वांत अैक्य निर्माण होअून सर्वांत अेकच प्राण संचरू लागत नाही. आपले साधुचरित व कर्तृत्ववान पुढारी आपल्याला स्वार्थत्यागाचा व अैक्याचा अुपदेश करीत असतांहि अजून तो आपल्या चित्तांत रुजत नाही.

‘तूं स्वतःचें सुख पाहा’; ‘तूं स्वतःपुरतें पाहा’; ‘जगाच्या भानगडींत पडण्याचें तुला कारण नाही’; अशा त्याचीं कारणे प्रकारचे अुपदेश व संस्कार लहानपणापासून आम्हांला मिळत असल्यामुळे व आमच्या पिढ्यान् पिढ्या याच स्थितींत गेल्यामुळे आमच्या रक्तांत ते अुपदेश व संस्कार भिनून आमच्या स्वतःविषयींच्या कल्पना अगदीं संकुचित बनून गेल्या आहेत. त्यामुळे कोणताच अुदात्त सामुदायिक भाव आमच्यांत निर्माण न होतां संसारांत आम्हीं केवळ स्वार्थामागे असतो. कांहीं कारणाने संसाराचा वीट येअून धर्म व अध्यात्म यांचा विचार करूं लागलों तरी त्या बाजूलाहि आम्हांला स्वार्थापलीकडे दुसरा अुपदेश मिळत नाही. ‘तूं जगांत अेकटा आला आहेस व शेवटीं अेकटाच जाणार आहेस.’ ‘जगांत कोणी कोणाचा नाही.’ ‘स्वतःला मायाजालांतून सोडवून घे.’ ‘अीश्वरप्राप्ति करून घे.’ ‘तूं कोण आहेत हे जाणून घे.’ ‘जन्ममरणांतून मुक्त हो.’ ‘मोक्षप्राप्ति करून घे.’—हाच अुपदेश आम्हांला मिळत असतो. कोठेंहि राहा, कोठेंहि जा, कांहींहि दाचा, कोणाचाहि अुपदेश अैका; याशिवाय दुसरा अुदात्त विचार

किंवा संस्कार प्राप्त व्हायचा नाही. संसारातील स्वार्थपर अुपदेशच परमार्थात आत्म्याच्या नांवाने मिळत असल्यामुळे तो आम्हांला तेव्हांच पटतो व रुचतो. कारण तो आम्हांला स्वार्थ सोडायला लावीत नाही, अितरांविषयीं विचार करायला लावीत नाही, किंवा त्यांच्याकरितां कष्ट करायला लावीत नाही. संसारांत आम्हीं आमच्याच वृत्तींचे पोषण, वर्धन व शमन करीत असतो व परमार्थाच्या नांवावरहि आम्हीं तोच प्रकार करतो. परंतु दोहोंपैकीं कोणत्याहि ठिकाणी आम्हीं आमच्या वृत्तींना तपाशीत नाही. आपल्या वृत्ति धर्म्य आहेत कीं अधर्म्य, त्या योग्य आहेत कीं अयोग्य, त्या परहितसाधक आहेत कीं बाधक किंवा घातक आहेत याचा विचार न करतां आम्ही केवळ आमच्या वृत्तींच्या मार्गे लागतो. अशा रीतीनें कोणताच अुदात्त आदर्श पुढे ठेवल्याशिवाय आमचे जीवन चाललेले आहे !

चातुर्वर्ण्यसमाजरचनेंत जेव्हां जिवंतपणा होता तेव्हां जीवनविषयक कांहीं अुदात्त आदर्श आमच्या पुढे होता. यज्ञो-
 जिवंत अुदात्त पवीताच्या दीक्षेपासून ब्रह्मचान्याला पवित्र, अुदात्त
 आदर्शाचा प्रभाव व व्यापक संस्कार मिळत राहतील अशी शिक्षण-
 पद्धति अेके काळी आमच्यांत होती. त्या पद्धतीच्या द्वारां जीवनाच्या आध्यात्मिक हेतूचे नित्य स्मरण करून दिले जात असे. त्या काळच्या क्षत्रिय ब्रह्मचान्याच्या खालील शब्दचित्रावरून त्या काळांतील शिक्षण, संस्कार, जीवन वगैरेविषयीं आपल्याला कांहींशी कल्पना येऊं शकते

पृष्ठीं बांधिले भाते दोन । माजीं भरले बहुत बाण ।

त्यावरी चूडा लंबमान । सुटोनियां रुळताहे ॥

वाम हस्तीं भव्य कोदंड । दक्षिण हस्तीं अश्वत्थदंड ।

रुद्राक्षांचीं वलयें अखंड । मनगटांमाजीं शोभतीं ॥

भस्म चर्चिलें सर्वांगीं । मृगचर्म धरिलें अूर्ध्वभागीं ।

कौपीन असे अधोभागीं । ब्रह्मचारी-लक्षण हें ॥

अशा प्रकारची ब्रह्मचारी-मूर्ति ध्यानांत आणल्यास त्याची-शारीरिक स्थिति, त्याची दिनचर्या, त्याचा अभ्यास-संस्कार व जीवनाचा आदर्श काय असावा याची कल्पना आपल्याला येऊं शकते. अशा मूर्तीतूनच बलशाली व प्रतापशाली, धर्मनिष्ठ व कर्तव्यनिष्ठ समाजरक्षक निर्माण होत असत. केवळ व्यक्तिगत सुखोपभोगांना व कामनांना, वृत्तींना व भावनांना त्या काळांत महत्त्व नसावें. ब्राह्मण ब्रह्मतेजाला वृद्धिगत करण्याकरितां जगत होते व या श्रेष्ठ वर्णाच्या कर्तव्यनिष्ठेची व धर्मनिष्ठेची छाप सर्व समाजावर पडत असावी. व अशा रीतीनें सर्व समाज जीवनाच्या अुच्च आदर्शाकडे जात असावा हें निश्चित. कोणत्याहि राष्ट्राच्या बलाच्या व प्रतापाच्या अुत्कर्षाचा काळ तपासल्यास त्या काळीं त्याची निष्ठा कोणत्या तरी पवित्र, अुच्च व अुदात्त तत्त्वावर असल्याचें आढळून आल्याशिवाय राहणार नाही. ग्रीक राष्ट्राच्या अुत्कर्षाच्या काळांत जन्मास आलेल्या प्रत्येक बालकाला कठोर शारीरिक परीक्षेंतून जावें लागत असे. त्यांतून तें वांचलें तरच तें ग्रीक राष्ट्राची भावी पिढी म्हणून अुत्तम रीतीनें वाढवलें जाई. अशा व्यवस्थेमुळें वाटेल तशी निष्प्राण प्रजा राष्ट्रांत वाढत नसे व केवळ लोकसंख्येंत भर पडून राष्ट्रावर निष्कारण तिचा भार वाढत नसे. अशाच काळांत थर्मपिली गाजवणारे वीर निर्माण होत असतात. राष्ट्रापुढें - त्यांतील सर्व प्रजेपुढें - जेव्हां सर्वांचा मिळून अेक असा कांहींतरी पवित्र, अुदात्त व महान आदर्श असतो, सर्वांचें मिळून अेकच अुदात्त ध्येय सदैव सर्वांच्या डोळ्यांसमोर असतें, त्यावर सर्वांची निष्ठा असते, आपल्या वैयक्तिक कामना, वृत्ति, भावना यांपैकीं कोणत्याच गोष्टीला महत्त्व न देतां, आपल्या व्यक्तिगत सुखदुःखाची परवा न करतां. त्यांनीं आपल्या आदर्शावरील निष्ठा दृढ केलेली असते, त्या आदर्शाकरितां व त्या निष्ठेकरितां प्रसंगी स्वतःच्या शरीराची आहुति देण्याची त्या प्रजेपैकीं प्रत्येकाची तयारी असते, तेव्हांच त्या राष्ट्रांत बल, तेज, अुत्साह हीं वाढत असतात.

अशा प्रकारचा अुच्च व पवित्र, अुदात्त व सदैव प्रेरणादायक असा कोणताच आदर्ग आमच्यापुढें राहिलेला नाही. आमची पतनावस्था बाहेरच्या बाटेल त्या प्रजेनें येअून आम्हांला लुटावें, मारावें, लाथाडावें, आम्हांला गुलाम म्हणून राववावें, आमच्यावर मन मानेल तसें राज्य करावें - अशी आमची स्थिति आहे. शेंकडों वर्षांच्या आदर्शहीन जीवनाचा हा परिणाम आहे. बदलत्या काळानु- रूप आमच्या धार्मिक व सामाजिक नियमांत, आमची सर्वांची मानवता टिकूं व वाढूं शकेल अशा प्रकारचा बदल करणें आवश्यक असतां त्याकडे आम्हीं सतत दुर्लक्ष केल्यामुळें आमच्यांत आजची पामरता आली आहे. केवळ वैयक्तिक सुखसंतोषाच्या मार्गें लागण्याशिवाय आम्हांला दुसरें ध्येय नाही. प्राचीन काळांतील निरूपयोगी ज्ञालेले धर्मनियम आचरीत राहून त्यायोगें आज आम्ही धार्मिक समाधान मिळवण्याचा प्रयत्न करीत आहों. पुरुषार्थहीन प्रवृत्तींनून निर्माण होणारी आमची निवृत्तीहि तितकीच निष्प्राण व निस्तेज असल्यामुळें प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोहोंतहि आमची अधोगति दिसून येते. संसारांत क्षुद्र विकारमय स्वार्थी जीवन, व पर- मार्थाच्या नांवावर कर्तृत्वहीन व ज्ञानहीन असें कल्पनावश व भावना- वश जीवन ! - अशा रीतीनें प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोहोंमधून विवेकशुद्ध व पुरुषार्थयुक्त जीवनाचा आमच्यांतून लोप झाला आहे.

आपल्या पडतीच्या काळांतहि आपल्या देशांत अनेक धार्मिक सम्प्रदाय निर्माण झाले. परंतु त्यांपैकीं क्वचितच मानव्याचा पुनर्लाभ कोणी सामुदायिक ध्येयाकडे लोकांना वळवण्याचा कसा होतील ? प्रयत्न केला असेल. प्रत्येक साम्प्रदायिक ग्रंथांत अिह- लोकापेक्षां परलोकाचें सुख, आनंद व अैश्वर्य यांचींच वर्णनें केलेली व तें प्राप्त करून घेण्याचीं साधनें सांगितलेली सांपडतील. वैयक्तिक व काल्पनिक ध्येयाशिवाय अुदात्त सामुदायिक ध्येयाचा विचार कोणत्याहि सम्प्रदायाला सुचल्याचें दिसून येत नाही. गृहस्थाश्रमाच्या शुद्धीचा, कर्ममार्गातील दोष घालवून त्याला अुज्ज्वल करण्याचा, प्रयत्न

कोणाकडूनहि ज्ञाल्याचें दितून येत नाही. प्रवृत्तीकडे दुर्लक्ष करून निवृत्तीला महत्त्व देण्याचें कामच बहुशः प्रत्येक संप्रदायाच्या द्वारां होत आलें आहे. या सर्वांचीं कारणें वैराग्याच्या आपल्या खोट्या समजूती, निवृत्तिमार्गा-विषयीं चालत आलेली श्रद्धा, कर्ममार्गातील आपलें दौर्बल्य व तद्विषयक अनास्था, त्याच्या शुद्धीविषयींची अशक्यतेची कल्पना व अंकंदरीनें सर्व बाबतींतील निराशा हींच असावीत असें वाटतें. परंतु हीं किंवा यासारखींच आपल्या अवनतीचीं आणखी कांहीं कारणें असलीं तरी तीं सर्व नष्ट केल्यावाचून आतां आपल्याला गति नाही. केवढ्याहि दिव्य पण केवळ व्यक्तिगत सुखाच्या कल्पनेंत, लोभांत, मोहांत आपण आतां सांपडतां कामा नये. परलोकाच्या काल्पनिक सुखापेक्षां अिहलोकाच्या कर्तव्याला व त्या-पासून मिळणाऱ्या सात्त्विक आनंदाला आपण आतां महत्त्व दिलें पाहिजे. पिढ्यान् पिढ्या चालत येत येत आज आपल्याला निळालेला मानवी शक्तिबुद्धीचा वारसा, आपली कर्मेद्रियें, ज्ञानेद्रियें, प्राण, मन, बुद्धि या सर्वांत संचरणारी चैतन्यशक्ति, या सर्वांचा अुपयोग कोणत्या रीतीनें करून आपलें जीवन सफल करून घ्यावें याचा विचार आपण केला पाहिजे. मानवी जीवन, मानवी संबन्ध, आपली भावी पिढी या सर्वांच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें आपण विचार करूं लागलों तर आपल्याला आपल्या खऱ्या धर्माचें ज्ञान ज्ञाल्याशिवाय राहणार नाहीं. व्यक्तिगत सुखाला किंवा श्रेष्ठतेला महत्त्व न देतां, व्यापक रीतीनें जीवनाविषयीं विचार करायला आपण शिकलों, आपण मनुष्य आहों व सर्व प्रकारें मनुष्य म्हणून जगण्याकरतां आपला जन्म आहे, ही गोष्ट जर आपल्या अंतःकरणांत विवली, तर आपल्यांतील शक्तीचें आपल्याला निराळ्याच स्वरूपांत दर्शन होतील. आपलेपणाची आपली संकुचित भावना जर नष्ट झाली, सनुदायाविषयीं आपलेपणा वाटण्याअितकी विशाळता आपल्या हृदयांत प्रकट झाली, तर वैयक्तिक ध्येय व त्यांतील सुखाच्या व दिव्यतेच्या कल्पना वगैरेंतील हीनता व असत्यता आपल्या स्पष्टपणें निदर्शनास येऊन जीवनविषयक सारे क्षुद्र आदर्श आपल्या चित्तांतून मावळून जातील. आपल्याच विकारांच्या

किंवा भावनांच्या अधीन होण्यांत मनुष्यपणा नाही. पण विकार व भावना यांच्या निमित्तानें प्रकट होणाऱ्या मानवांतील अनेकविध शक्तींना विवेकशुद्ध करून त्यांना योग्य कार्यांत व कर्तव्यांत परिणत करणें यांतच मनुष्यपणा आहे हें आपल्याला समजूं लागेल. अशा रीतीनें आपल्यांत विवेक व धर्म यांची जागृति झाल्यास आपल्यांतील नष्ट होत चाललेले मानव्य आपल्यांला पुनः लाभेल.

मनुष्यांत अनेक प्रकारच्या शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक शक्ति आहेत. त्या शक्ति हरअेक वृत्तीच्या व कर्माच्या संयम-;प्रेरणा-; व विवेक-शक्तींचा विकास द्वारां त्याच्या अिच्छेनें किंवा अनिच्छेनें बाहेर पडत असतात. यंत्रांत निर्माण होणारी वाफ जशी योग्य रीतीनें योजनापूर्वक अुपयोगांत आणल्यानें तिच्यापासून महान् कार्ये घडवून आणतां येतात, त्याचप्रमाणें मानवांत असलेली शक्ति विकार व भावनांच्या रूपानें अव्यवस्थितपणें व अविवेकानें व्यर्थ जाऊं न देतां, तिला वाढवून, शक्य तितकी शुद्ध करून आपण तिला योजनापूर्वक अुपयोगांत आणूं शकलों तर तिच्यायोगें कितीतरी महान् सत्कार्ये साधतां येतील. तशी महान् कार्ये करण्याकरितां आपल्या अेकूण अेक वृत्तीचे आपण शोधन केलें पाहिजे. अयोग्य वृत्तींना निरोधून त्यांना भावनांत परिणत केलें पाहिजे. त्या भावनांनाहि शुद्ध करून विवेकानें त्यांचा योग्य कार्यांत व कर्तव्यांत सदैव अुपयोग केला पाहिजे. कोणतीहि भावना कितीहि दिव्य वाटत असली तरी आपल्या चित्तांत केवळ कल्पना-रूपानें ती घोळत राहतां कामा नये. तींत लुब्ध होऊन आपण तीतच रममाण होतां कामा नये. तसें करणें म्हणजे आपल्याच कल्पना-मृष्टींत रमत राहण्याचा तो आपणच निर्मिलेला अेक मनोमय खेळ होतील. त्यांत आपल्या कोणत्याच शक्तीचा विकास नसून तो आपला केवळ मनोविलास होतो. त्यांत आनन्द असला तरी मानवोचित पुरुषार्थप्राप्त अशी प्रसन्नता नाही. श्रीश्वरविषयक भावनाहि आपल्या चित्तांत केवळ

सामुदायिक ध्येय

रमत राहिल्यास त्यांत आनंद, आवेश किंवा मस्ती येऊन वाटण्याचा संभव आहे; परन्तु त्यांत कर्तृत्व नाही. वैयक्तिक कल्याणाच्या हेतूने आपण अश्वराशीं तन्मय होण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यायोगे आपल्याला तन्मयताहि वाटली, तरी त्यायोगे जोपर्यंत अविद्यांत अश्वरी शक्तीचा संचार होत नाही व तशा प्रकारचे कर्तृत्व प्रकट होत नाही तोपर्यंत त्या तन्मयतेला मनाच्या विश्रांतीपेक्षा अधिक महत्त्व नाही. मनःकल्पित वाढवलेल्या प्रेमोन्मत्त अवस्थेचाहि अश्वरविषयक कांहीतरी असंबद्ध वोलत राहण्याशिवाय दुसरा कांहीं अुपयोग होत नसल्यास ती अवस्था जीवनविषयक कल्याणाच्या दृष्टीने व्यर्थ आहे. ज्याला जीवनसिद्धि साधायची असेल त्याने केवळ कल्पनासृष्टीत केव्हांहि राहतां कामा नये. त्याने आपल्यातील सर्व वृत्तींना व शक्तींना शुद्ध व वृद्धिगत करून त्या सर्वांना ताव्यांत ठेवण्याची शक्ति प्राप्त केली पाहिजे. वृत्तींना वाटेल तशा स्वैरपणे बाहेर न पडू देण्याकरितां आपल्याला संयमशक्तीची जरूर आहे; व योग्य कार्यांत लावण्याकरितां आपल्यांत प्रेरकशक्ति असणे आवश्यक आहे. तसेच आपले कर्तव्य ओळखून त्याकरितां या दोन शक्तींचा यथाकाली व यथायोग्य अुपयोग करण्याकरितां आपल्याला विवेकशक्तीची जरूर आहे. या मुख्य तीन शक्तींच्या विकासांतच मानवता आहे व सामुदायिक ध्येय व कर्तव्याच्या मार्गाने आपल्याला तीच साधायची आहे.

कोणी म्हणतील की अश्वरी प्रेमाश्रितकी पवित्र व श्रेष्ठ भावना जगांत दुसरी नाही. म्हणून त्या प्रेमांत मग्न होऊन भक्तीचे कर्मांत जाण्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ कार्य जीवनांत काय असणार? पर्यवसान अश्वरी प्रेमाश्रितकी पवित्र व श्रेष्ठ भावना जगांत नाही ही अगदीं सत्य गोष्ट मानली तरी त्या भावनेंत मनुष्य चौवीस तास मग्न कधींहि राहू शकत नाही. फार तर किंचित् काल मग्न राहू शकेल. त्या किंचित् कालातील मग्नतेंत मनुष्याने धन्यता व मानवता मानावी, कीं त्या पवित्र भावनेचा जीवनाच्या हरअेक क्षेत्रांत

हरअेक व्यक्तीशीं येणाऱ्या संबंधांत, कर्मांत व कर्तव्यांत अुपयोग करीत राहून त्याद्वारां ती दिव्य व पवित्र भावना प्रकट करीत राहण्यांत धन्यता व मानवता मानावी ? मानवी हृदयांतील कोणतीहि व कितीहि दिव्य व श्रेष्ठ भावना अुचित कर्माचरणाशिवाय पूर्ण होअूं शकत नाहीं. म्हणून ज्या भावनेचें पर्यवसान अुचित कर्मांत होत नाहीं, ती भावना पवित्र व दिव्य असली तरी निष्फल आहे असें समजण्यास काय हरकत आहे ? अीश्वराशी तन्मय झाल्यानें जर अीश्वरी सामर्थ्य, पुरुषार्थ व कर्तृत्व हीं आपल्यांत संचरलीं नाहींत, अीश्वराशीं तद्रूप झाल्यानेंहि जर आपल्यांत दया, न्याय, अुदारता, सत्य वगैरे अीश्वरी गुण प्रकट झाले नाहींत, तर त्या तन्मयतेंत व तद्रूपतेंत काय अर्थ आहे ? आपणच निर्माण केलेल्या कल्पनेशीं केवळ तन्मय व तद्रूप झाल्यानें कोणत्या अीश्वरी शक्तीचें आपल्याद्वारां प्रकटीकरण होणार ? आपल्या स्वतःतच जर शक्ति नसेल, पुरुषार्थ नसेल, कर्तृत्व नसेल तर आपल्यांतून निर्माण झालेल्या कल्पनेंत तरी या गुणांचें दर्शन कोठून होणार ? म्हणून मानवतेचें हें ध्येय नाहीं. मानवतेला पुरुषार्थाची जरूर आहे. पुरुषार्थाला कर्ममार्गाची आवश्यकता आहे. अैन तारुण्यांत भक्ति, चित्ताचा लय, ब्रह्म— किंवा आत्मसाक्षात्कार वगैरेच्या निमित्तानें निवृत्तिपरायणता येण्यास ध्येयविषयक खोट्या समजुती, अकर्तृत्व, खोट्या महत्त्वाकांक्षा, कर्ममार्गातील अपयश, निराशा किंवा त्या मार्गांत योग्य कार्य न मिळणें वगैरे कारणांपैकीं अेखादें किंवा अनेक कारणें असलीं पाहिजेत. त्या काळांत आपल्यांतील क्रियाशक्तीला अुपयोगांत आणायला मनुष्याला योग्य रस्ता मिळेल, योग्य कार्य मिळेल, त्या कार्यांतून शुद्ध आनंद मिळूं लागेल, तर काल्पनिक आनंदाकडे कोणीहि जाणार नाहीं. जीवनाचें योग्य ज्ञान असेल तर मनुष्य मुद्दाम भ्रमांत पडणार नाही. कर्तृत्व वाढवण्यास मनुष्याला कांहीं अुपाय मिळत असेल तर सत्कर्महीन खोट्या महत्त्वाकांक्षेच्या मार्गें तो लागणार नाहीं, व मानवतेचें ध्येय तो जाणत असेल तर कोणत्याहि काल्पनिक ध्येयामार्गें तो कधींहि पडणार नाहीं.

मानवधर्मनि वागल्यानेंच मानवतेची प्राप्ति होणें शक्य आहे. केवळ शारीरिक-बौद्धिक श्रेष्ठतेनें किंवा श्रीश्वर-सामुदायिक विषयक भावनातिरेकाच्या काल्पनिक आनंदानें कल्याणाला पोषक मानवता साधणें शक्य नाही. समुदायानें समुदायाच्या वैयक्तिक आनंद सुरक्षेकरितां, अुन्नतीकरितां व कल्याणाकरितां आचरावयाचे जे नियम तोच मानवी धर्म. तो अेकांगी असूं शकत नाही. तो केवळ व्यक्तीच्या सुखाचा किंवा आनंदाचा विचार करून ठरवतां येत नाहीं. सामुदायिक सुख, सामुदायिक आनंद, सामुदायिक अुन्नति व कल्याण या कल्पना त्याच्या मृळ्ढाशीं असाव्या लागतात. त्या कल्पनांना विरोध न येतील अशा रीतीनें कोणताहि वैयक्तिक सात्त्विक आनंद घेण्याला त्यांत निषेध नाही. जें सुख व जो आनंद सर्वांना घेण्यास कोणतीच अडचण नाही, जो घेण्यानें कोणाच्याहि योग्य सुखाला किंवा आनंदाला अडथळा येत नाही, जो व्यक्तीच्या स्वतःच्याहि शारीरिक, बौद्धिक किंवा मानसिक अशा कोणत्याच अुन्नतीला बाधक होण्याचा संभव नाही, तो आनंद सात्त्विक होय. मानवी धर्मांत समुदायाच्या हिताला पोषक अशा व्यक्तिगत आनंदाला स्थान आहे. काल्पनिक आनंदापेक्षां त्याचें महत्त्व व अुपयुक्तता मानवी धर्माच्या व कर्ममार्गाच्या दृष्टीनें फार आहे. कर्ममार्गाच्या व गृहस्थाश्रमाच्या शुद्धीचा आपण विचार न केल्यामुळे सात्त्विक आनंदाला आपण मुकला आहों. समुदायाचा विचार करून कर्ममार्गाला प्रभावशाली करण्याचा प्रयत्न आपण न केल्यामुळे आपल्या जीवनांतील सर्व खरे सात्त्विक रस अुडून गेले आहेत. मसारांला पापरूप समजल्यामुळे आपलें दौर्बल्य, आपला असंयम व स्वार्थ यांच्यायोगें त्याला अधिकाधिक दोषमय करायला आपल्याला कांहींच वाटेनासें झालें आहे. आनंदाशिवाय मनुष्य राहूं शकत नाही व सात्त्विक आनंद आपण प्राप्त करूं शकत नाही; अशा स्थितींत आपण राजस व तमोगुणी आनंदाचे भोक्ते बनून मसारांला अधिक पापमय करीत आलों आहों.

आणि संसाराला विटलेल्यांनी किंवा त्यांत अपयशी झाल्यामुळे निराश झालेल्यांनी अथवा त्याचें भय मानलेल्यांनीं अश्वरविषयक काल्पनिक आनंदांत रममाण होण्याचे मार्ग काढले आहेत. त्या आनंदालाच आपण सात्त्विक आनंद समजत आलों आहों. परंतु त्यानें कर्ममार्ग शुद्ध झाला नाही, किंवा संसार सुधारला नाही.

अश्वर खरोखर कसा आहे त्याचा अजून कोणालाच पत्ता लागला नाही. तरी आमच्या भावतृप्तीकरितां - आम्हांला कर्ममार्गाची शुद्धि प्रेम पाहिजे तेव्हां त्याला प्रेमस्वरूप, आनंद पाहिजे कशी होऊं तेव्हां आनंदस्वरूप, आम्हांला दया पाहिजे असते तेव्हां शकेल? त्याला दयासिंधु, वात्सल्य पाहिजे तेव्हां त्यालाच भक्तवत्सल, दीनवत्सल, मातापिता, पावन व्हावेंसें वाटतें तेव्हां त्याला पतितपावन वगैरे वगैरे - जसा ज्या समयीं आम्हांला पाहिजे तसा त्याला कल्पून, बनवून त्यापासून स्वतःला आनंद, धीर, आधार, व समाधान मिळवण्याचा आम्हीं प्रयत्न करित आलों आहों. अशा प्रकारें संसारांत व परमार्थांत आम्ही आमच्या व्यक्तिगत वृत्ति, अिच्छा, भाव, श्रद्धा वगैरेंचें पोषण, वर्धन व गमन करित राहिलों. त्याचा कर्ममार्गाविर अिष्ट असा कांहींच विशेष परिणाम झाला नाही. त्यायोगें आपलें दौर्बल्य, आपली पंगुता कमी झाली नाही. त्यापेक्षां अश्वराच्या ठिकाणी आम्हीं जे जे गुण कल्पिले त्या त्या सर्व गुणांनीं युक्त होण्याचा, त्याच्या ठिकाणीं कल्पिलेल्या गुणांप्रमाणें आम्ही स्वतः प्रेमस्वरूप, आनंदस्वरूप, दयावात्सल्यभरित होण्याचा, त्याच्याचप्रमाणें न्यायपरायण बनण्याचा प्रयत्न आम्हीं केला असता तर त्याचे सुपरिणाम समाजांत व आमच्यांत अेकमेकांवर होत राहून आमचें जीवन खरोखरच सुखी व आनंदी झालें असतें. आम्ही सद्गुणांवर भर देत आलों असतो तर आमच्यांतील सद्गुणांची वृद्धि होत आली असती. त्यायोगें आम्हां सर्वांस अेकमेकांचा आधार झाला असता. अेकमेकांपासून आम्हांस धीर व आनंद मिळाला

असता. अशा स्थितींत आमच्यांत सहजच अक्यभाव निर्माण होऊन तो अखंड राहिला असता. आपसांतील सद्भावानें आमच्यांत परस्पर विश्वास उत्पन्न होऊन त्यायोगें आमचा अुत्कर्ष झाला असता. परंतु अशा प्रकारच्या प्रत्यक्ष कर्ममार्गांत अुपयोगी पडणाऱ्या सद्गुणांचा आग्रह आम्हीं धरला नाहीं. कर्ममार्गाच्या शुद्धीचा व त्यांतूनच प्रत्यक्ष आनंद मिळवण्याचा आग्रह मनुष्य ठेवतो तेव्हां त्याला प्रत्यक्ष चांगल्या गोष्टी आचराव्या लागतात, बुद्धि चालवावी लागते, योजना घडाव्या लागतात व शेवटीं प्रयत्नपूर्वक यगस्वी व्हावें लागतें. या सर्व प्रयत्नांत त्याचा स्वतःचा अनेक बाजूनीं विकास होतो. सात्त्विकतेबरोबरच त्याचें कर्तृत्वहि वाढतें, त्याच्या सद्गुणांत भर पडते, त्याचें कर्मकौशल्य व तद्विषयक त्याची पात्रता यांची वृद्धि होते. त्याच्या प्रयत्नानें अितरांसहि तो मार्ग व अुपाय सुगम होतो. त्याचे अनेकांस अनेकरीत्या लाभ होअूं शकतात. अनेकांतील सात्त्विकता जागृत होते. अितरांच्या सद्गुणांना चालना मिळते. कर्ममार्गातील अज्ञान, अशुद्धि व जडता नाहीशीं होऊन स्वतःतील व अितरांतील पुरुषार्थ वृद्धिगत होतो. त्यांत काल्पनिकता नसल्यामुळें कर्ममार्गांत प्रत्यक्ष झालेली सुधारणा व समाजाची वाढलेली पात्रता या गोष्टी तशाच पुढें चालू राहतात. सात्त्विक आनंदाचे निरनिराळे प्रकार समाजांत रूढ होतात व त्यायोगें अेकंदरींत सर्व समाजाचें शुद्धीचें व नीतीचें प्रमाण वाढत जातें. या दृष्टीनें केवळ काल्पनिक वैयक्तिक सुखाचा व आनंदाचा विचार करतां त्यायोगें आपली किंवा समाजाची कोणतीच शक्ति वाढत नाहीं. म्हणून अशा सुखाची किंवा आनंदाची व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या अुन्नतीच्या दृष्टीनें विशेष किमत मानतां येत नाहीं.

या सर्व विचारांवरून हेंच फलित होतें कीं, आपण वैयक्तिक व केवळ कल्पनाजन्य आनंदाला जीवनांत महत्त्व देण्याचे सोडून देअूं तेव्हांच कर्ममार्गाची शुद्धि होअूं शकेल. जेव्हां सर्वांच्या प्रयत्नांनीं व सद्गुणांनींच प्राप्त होअूं शकेल अशा प्रकारचें आपणा सर्वांचें अेकमात्र अुदात्त ध्येय

होऊन जातील, व जेव्हां आपल्यांतील सर्व वृत्ति, कल्पना, भावना यांचा अेकमात्र अुदात्त सामुदायिक ध्येय साध्य करण्याकडे अुपयोग करीत राहण्याचें आपणां सर्वांना सुचेल व साधेल, तेव्हांच संयम, कर्तृत्व, पुरुषार्थ व विवेक यांच्या साहाय्यानें आपण प्रत्यक्ष आनंद प्राप्त करण्यांत व्यक्ति-व समाजदृष्ट्या केवढे प्रत्यक्ष लाभ आहेत तें आपण तेव्हांच समजूं शकूं. अशा रीतीनें आपणां सर्वांच्या अेका ध्येयानें कर्ममार्गाची शुद्धि होत राहिली तर त्यायोगें आपणां सर्वांची नैतिक व आध्यात्मिक पात्रता सहजच वाढत राहिल. मग जीवनाच्या हरअेक कार्यांतून, कर्तव्यांतून आपल्याला सात्त्विक आनंद मिळत राहून आपणां सर्वांच्या जीवनांत तोच आनंद दिसून येतील. माधुर्य, प्रेम, मैत्री, औदार्य, वात्सल्य, विनय, मातृपितृभाव, वंधुभगिनीभाव, दया, निरहंकारता वगैरे सद्गुण यथाकालीं आपल्यांतून प्रकट होत राहतील. जीवनांत प्रत्येक व्यक्तीशीं येणाऱ्या संबंधांतील व प्रसंगांतील लहानमोठ्या कर्मापामून आपल्याला व अितरांना ज्ञान व आनंदाची प्राप्ति होत राहिल.

यानेंच कर्ममार्ग मुधारून गृहस्थाश्रमाची शुद्धि साधणार आहे. हा मार्ग ज्यांना सुचला नाही, ज्यांना संयम व प्रेम धारण करतां आली नाहीत, त्यांनी आपल्या स्वार्थवृत्तीमुळें संसाराला अधिक दोषमय बनवून त्यांतील अगोदराच्याच तापत्रयांत भर घातली व संसाराला अधिक दुःखरूप बनवलें. विरक्त होऊन निवृत्तिपरायण झालेल्या बहुतेक व्यक्तींनी आपल्यांतील कांही वृत्तींना—भावनांना—अुन्नेजित करून काल्पनिक रीतीनें भावतृप्तीचा—कल्पनाजन्य आनंदप्राप्तीचा—मार्ग स्वीकारला. परंतु अशा वैराग्यवंतांनी केवळ आपल्याच वृत्तींना व भावनांना महत्त्व न देतां आपल्या सभोंवार जरा नजर टाकली असती तर कोणाचेंहि मन कारुण्यानें भरून जातील अशी स्थिति त्यांना दिसून आली असती. मूर्ति-मंत दुर्दशा, मूर्तिमंत दुर्भाग्य आपल्या समोर व आजूबाजूला भरपूर असतांना, त्या सर्वांकडे दुर्लक्ष करून मनुष्यानें केवल परमेश्वरी आनंदांत निमग्न होण्याची अिच्छा कां करावी? जीवनांतील तोच काळ

निःस्वार्थपणें दुःखितांच्या सेवेस लावून त्यांच्या दुःखाचें सुखांत रूपांतर करण्याचा प्रयत्न जर मनुष्यानें केला तर त्यायोगें त्याला सात्त्विक आनंद नाही का मिळणार ? जगांत आपल्याभोंवतीं अितकें दुःख, दारिद्र्य, अज्ञान व दोष पसरलेले असतां केवळ आपल्या चित्तांतील वासनांचा वेग थोडा ओसरतांच गृहस्थाश्रमांत, कर्ममार्गांत आपलें कांहींच कर्तव्य अंरलें नाही असें मनुष्यानें समजणें योग्य आहे काय ? जगांत जुलूम, अन्याय, स्वार्थ वगैरेचें साम्राज्य चालूं असतां अिहलोकांतील आपलें कर्तव्य संपलें असें समजून अीश्वरी प्रेमांत मग्न किंवा मत्त राहण्याचा प्रयत्न करण्यानें मानवतेची वृद्धि होणें शक्य आहे काय ?

या सर्वांचें अुत्तर व सर्वांचा सारांश हाच कीं, आपल्या सुखाच्या कल्पना निवळ वैयक्तिक म्हणजे केवळ

मानव्याला स्वार्थी आहेत. कर्तव्यांतूनच सात्त्विक आनन्द

आवश्यक अशी मिळवण्याची आपल्याला कल्पनाहि नाही.

समाजरचना सामुदायिक धर्म, सामुदायिक भाव, सामुदायिक कर्तव्य यांची आपल्याला ओळख नाही. धर्म व

अध्यात्म यांच्या निमित्तानेहि आपण व्यक्तिगत कल्पनाजन्य आनंदाच्या मार्गें लागण्यास शिकलों आहों. परंतु या सर्वांतून निघाल्याशिवाय आपण मानवता साधूं शकणार नाही. कर्ममार्गाच्या व गृहस्थाश्रमाच्या शुद्धींतूनच मानवतेचा मार्ग आहे. तो मार्ग आक्रमण करण्याकरितां सामुदायिक कर्तव्यनिष्ठेची व सात्त्विकतेची जरूर आहे. त्या सात्त्विकतेंत जितकें संयमाला महत्त्व आहे, तितकेंच जीवनांत स्फूर्ति देणाऱ्या पवित्र आनंदालाहि आहे. पुरुषार्थ व साधेपणा, कर्तृत्व व निरहंकारिता, आत्मविश्वास व विनय वगैरे सद्गुणांची आपल्याला आवश्यकता आहे. जगांतील कलह, क्लेश, संताप, कटुता व नीरसता कमी करण्याकरितां आपल्यांत प्रेम, माधुर्य व शान्ति असण्याची फार आवश्यकता आहे. समाजांतील अज्ञान व अव्यवस्थितपणा नाहीसा करण्याकरितां आपल्यांत ज्ञान व चातुर्य असणें आवश्यक आहे. दैन्य व दुःख नाहीसें करण्याकरितां आपल्यांत

पुरुषार्थ, कर्तृत्व व अद्योगप्रियता असली पाहिजे. अशा रीतीच्या सर्वांगपरिपूर्णतेतच खरें सौंदर्य आहे. हा आपल्या जीवनाचा आदर्श आहे. अशा प्रकारचें परिपूर्ण जीवन केव्हां महाव्रताप्रमाणें भासेल तर केव्हां तें प्रेम; माधुर्य व आनंद यांचें परम धाम वाटेल; केव्हां विवेक व चातुर्य यांचें तें भाण्डार असल्याचें अनुभवास येतील तर केव्हां केवळ करुणा व पुरुषार्थ यांनीं तें भरलेलें आहे असें आढळून येतील. पण कोणत्याहि प्रसंगीं, कोणत्याहि दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहिलें तरी, त्यांत विवेक, सेवापरायणता व अुदात्तता हींच मुख्यतः दिसून येतील. या दर्शनांतच मानवता आहे. त्या ठिकाणीं आपणां सर्वांना जाअून पोहोचावयाचें आहे. आपलें जीवन हें आपलें अेकट्याचें नसून तें समग्राकरितां आहे, ही निष्ठा ज्या हृदयांत बाणली त्या ठिकाणीं मानवता जागृत झाली असें समजावें. तें मानव्य ज्या समाजपद्धतींत वाढूं शकेल अशा प्रकारची समाजरचना आपल्याला पाहिजे आहे. महाप्रयत्नानें आपण ती घडवून आणली पाहिजे.

२

जीवन हें महाव्रत

निरनिराळ्या कारणांमुळें जगांत आलेले आपले निर-
 निराळे सम्बन्ध तपासल्यास त्यांत कांहीं प्रिय तर
 विवेकयुक्त व कांहीं अप्रिय व कांहीं प्रियअप्रिय असे संमिश्र
 धर्म्य संबंध स्वरूपाचे आढळून येतील. त्यांतील प्रियअप्रियता
 त्यांपासून आपल्याला होणाऱ्या सुखदुःखामुळें वाटत
 असते. परंतु आपले सर्व संबंध विवेकशुद्ध व धर्मशुद्ध झाल्याशिवाय
 त्यांपासून आपली अुन्नति होणार नाहीं. केवळ स्वार्थाखातर जोडलेले
 संबंध कधींहि कायम राहूं शकत नाहींत. तशा रीतीच्या जोडलेल्या
 व चालू राहिलेल्या संबंधामुळें आपली अवनति होत असते. अशा

रीतीचे स्वार्थी संबंध आज आहेत तर अद्या नाहींत अशा स्वरूपाचे असतात. आज ज्याची आपण स्तुति करतो त्याचीच अद्या आपला स्वार्थ साधेनासा झाला म्हणजे निन्दा करतो, असे प्रकार अशा संबंधांत घडून येतात. आपले संबंध प्रिय असून त्यायोगे आपणां परस्परांत प्रेम व विश्वास आहे असे वाटत असले तरी त्यांनाहि आपण तपासून पाहिले पाहिजे. प्रेम वाटण्यांत किंवा वाढण्यांत विशेषता नाही. सुखानुभवाबरोबर प्रेम निर्माण होत असते व तशाच वाढत्या अनुभवाबरोबर ते वाढत असते. सुखानुभवांत आपण ऐकमेकाकरितां कष्ट किंवा झीज सोसतो. भावनेच्या भरांत भावनेचा आनंदहि त्यावेळीं आपल्याला मिळत असतो. आनंदाच्या भरांत भाऊ भावाकरितां, मित्र मित्राकरितां सोशीत असल्यास त्यांत नवल नाही. परंतु कांहीं कारणाने परस्परांच्या स्वार्थांत किंवा सुखांत विरोध आल्यावर मतांत, जीवनपद्धतींत फरक पडल्यावर, आपला भाऊ किंवा मित्र आपली निन्दा करित आहे हें कळल्यावरहि पूर्वीचे प्रेम टिकवून राखण्यांतच खरी विशेषता आहे. आपल्या मनाची खरी कसोटी अशा वेळींच होते. सुखकाळीं प्रेम वाटणे व सुख नाहीसे होतांच द्वेष निर्माण होणे ही मनुष्याच्या स्वभावांतील साधारण गोष्ट आहे. परंतु विवेकी मनुष्य समजत असतो कीं कौटुंबिक किंवा बाहेरील निकट संबंध जीवनाच्या अखेरपर्यंत टिकविण्याचा प्रयत्न करणे हें जीवनाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें आहे.

प्रेम जमण्यापेक्षां प्रतिकूल परिस्थितीत ते टिकवणेच फार कठीण आहे. म्हणून मतभेद किंवा अन्य कांही कारणाने आपल्यांतील प्रेम डळमळण्याचा जेव्हां जेव्हां प्रसंग येतील तेव्हां तेव्हां आपल्या प्रेमभावनेला प्रमाण मानून – तिला स्मरून – आपल्यांतील सर्व सात्त्विकता अंकवटूनहि आपण तीच भावना दृढ राखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. अक वार जोडलेला प्रेमसंबंध स्वार्थी कारणामुळे तुटला जाण्यांत आपली सत्त्वहानि आहे, ही गोष्ट मनुष्याच्या मनांत पूर्णपणे बिंबली असेल तर कोणताहि संबंध जोडतांना, तो वाढवतांना व तोडतांनाहि मनुष्य विवेकाने व सावधगिरीने

वागेल. ज्या संबंधांत प्रेम, विश्वास वगैरे अेकदम वाढत जातात व पुढें अेकदम किंवा कालांतरानें कमी होतात त्या संबंधांत स्वार्थ, भोळेपणा, भावनावशता, अुतावळेपणा, अविवेक वगैरे दोष परस्परांत – कोणांत अेकांत तरी – असलेच पाहिजेत. त्याचप्रमाणें ज्या संबंधांत प्रेम, विश्वास, वगैरेंची वृद्धि सहवास, प्रसंग, आपत्ति व अनुभव यांवरून क्रमशः होत जाते त्या संबंधांत विवेक व सार्त्त्विकता असली पाहिजे यांत शंका नाही.

या सर्व निरूपणावरून तुम्हीं स्वतःविषयीं विचार करा. स्वतःचें जीवन, वर्तन, स्वभाव तपासा, व यांपैकीं किंवा निरहंकारपणें यांसारखे दुसरे कांहीं दोष आपल्यांत आहेत कीं संतोषानें सहन काय तें शोधून पाहा. मीं प्रारंभीच तुम्हांला करणें हाच धर्म सांगितलें आहे कीं, जगांतील आपले संबंध धर्म्य असले पाहिजेत. ते तसे असले व तसे आपल्याला राखतां व टिकवतां आले तरच आपली अुन्नति होणें शक्य आहे. स्वार्थी संबंध कधींच धर्म्य होअूं शकत नाहीत. प्रत्येकजण सुखाची अिच्छा करीत असतो. परंतु धर्माशिवाय मनुष्योक्ति सुख कधींच कोणाला मिळूं शकत नाही, ही गोष्ट तुम्हीं विसरूं नका. परस्परांनीं परस्परां-करितां सोसल्याशिवाय मानवी जीवन चालणेंच शक्य नाही. सद्भावनेनें, अुदात्त बुद्धीनें, संतोषानें झीज सोसण्यांत खरा धर्म आहे जीवनांत आपण जितके विकारवशतेनें, लोभानें, अहंकारानें वागूं किंवा सोसूं तितकें सर्व अधर्म्य होय. आपण जें कांहीं कर्तव्य म्हणून करूं, अितरांकरितां सोसूं, त्याविषयी आपल्याला अहंकार वाटतां कामा नये. कारण आपला अहंकार ज्यांच्याकरितां आपण कांही सोसलें असेल त्याला दुःख देतील, त्याला पश्चात्तापांत टाकील, आपल्या व त्याच्या संबंधांत कटुता निर्माण करील. अहंकार कधींहि अितर दोषापासून अलिप्त राहत नाही. आपण दुसऱ्यावर अुपकार केले अशी कल्पना अहंकाराबरोबर असणार, अुपकाराच्या कल्पनेच्या मार्गें लोभ असणारच, व लोभाच्या पोटांत मोवदल्याची – निदान स्तुतीची तरी – अिच्छा स्वाभाविकच असणार. अहंकाराबरोबर

राहणाऱ्या अशा अनेक दोषांमुळे आपल्या धर्मातील तेज नाहीसें होत असते. म्हणून आपल्याला अन्नत व्हावयाचें असेल, धर्मनिष्ठ राहावयाचें असेल, तर आपण केवळ सद्गुणांचे व मानवतेचे अुपासक बनले पाहिजे.

कोणाहि स्वाभिमानी मनुष्याला अहंकारी मनुष्याच्या अुपकारांत येण्याची अिच्छा होत नाही. कधीं येण्याचा प्रसंग येथून गेला असल्यास त्याद्वल त्याला पश्चात्ताप झाल्याशिवाय राहत नाही. म्हणून अहंकारी मनुष्याच्या आभारांत तुन्ही केव्हांहि सांपडूं नका. कारण तो अितरांकडून स्वतःवर झालेले मोठमोठे अुपकार चटकन विसरून जातो. परंतु दुसऱ्याकरितां त्याला जें अल्पमात्र सोसावें लागलेलें असतें त्यांत त्याला स्वतःची महानता व अुदात्तता वाटत असते व दुसऱ्यानें दाखवलेल्या केवढ्याहि मोठ्या कृतज्ञतेनें किंवा दिलेल्या केवढ्याहि मोठ्या मोबदल्यानें आपण केलेले अुपकार फिटले असें त्यास कधींच वाटत नाही. आपण केलेल्या लहानशा अुपकाराला मोठें स्वरूप देअून त्याविषयीं सर्वास सांगत राहण्याची त्याला संवय लागलेली असते. या त्याच्या संवयीचा स्वतःच्या बाबतींत अनुभव आल्यावर तुम्हांस वाटेल कीं ज्या प्रसंगीं यानें आपल्याला सहाय केले त्यांत कितीहि दुःख भोगावें लागलें असतें तरी तें भोगलें असतें, परंतु त्यावेळीं याचें साहाय्य घेतलें नसतें तर वरें झालें असतें. त्यावेळच्या त्या दुःखाचा – त्याच्या कारणांचा – सृष्टीच्या नियमाप्रमाणें केव्हां तरी अंत आला असता, परंतु याच्या अहंकाराचा अंत होणार नाही. मानवी जीवन आपआपसांतील सहकार, सहानुभूति, अुदारता वगैरे अनेक सहज सद्गुणांवर चाललेलें आहे. त्यांशिवाय जीवन व व्यवहार चालणेंच शक्य नाही; ही साधी गोष्टहि अहंकारी मनुष्य जाणत नाही. मानवधर्माच्या विपरीत त्याचा स्वभाव असूनहि त्याच्या आभारांत तुम्ही सापडल्यावर तुमच्यांतील कृतज्ञताबुद्धीमुळे त्याच्या स्वभावाचा तुम्हाला निषेधहि करतां येणार नाही. अशा पश्चात्तापाच्या व

अडचणीच्या स्थितीत त्याचा उपकार ग्रहण केल्यामुळे तुम्हीं सांपडाल. याकरितां प्रथमपासूनच या बाबतींत सावध असणें चांगलें. आमचे वडील अशा प्रसंगीं अेक सूचक आर्या म्हणत असत

“ गुणवंताच्या घरीं याचना विफलहि बरवी वाटे ।

नको नको ती नीचापाशीं होतांहि फल मोठें ॥ ”

सारांश, विवेकी मनुष्यानें स्वतःच्या सत्कर्माबद्दल, सद्गुणांबद्दल, अहंकार बाळगतां कामा नये. तसेंच त्यानें लोभहि बाळगूं नये. त्याचप्रमाणें अहंकारी व लोभी मनुष्याचा उपकारहि त्यानें कधीं घेऊं नये.

आपला मुख्य प्रश्न, आपले सर्व संबंध विवेकशुद्ध व धर्मशुद्ध कसे होतील व राहतील हा आहे. ते तसे जीवनाविषयीं बनवावेत व राखावेत हें मानवी जीवनांतील बेपरवाओ महत्त्वाचें कर्तव्य आहे. त्या कर्तव्याच्या आड आपल्यामधील कोणकोणते दुर्गण, कां व कसे येतात याचा विचार करून ते न येण्यास काय करावें हें समजल्याशिवाय आपला मुख्य प्रश्न सुटूं शकत नाहीं. मानवी जीवन सामूहिक असल्यामुळे त्यांतील आपले संबंध सहजच परस्परांत मिसळलेले असणार व आपला सर्वांचा परस्परांशीं सद्भावनायुक्त व विवेकयुक्त सहकार असल्याशिवाय ते सुरळित, व्यवस्थित व संतोषप्रद राहणें शक्य नाहीं. यांत सहकार, व्यवस्था, शिस्त, सद्भावना, परस्परमेळ यांचें किती महत्त्व आहे व त्याकरितां आपणां प्रत्येकांत मानवी सद्गुण असण्याची किती आवश्यकता आहे, हें नीट न कळल्यामुळेच आपले परस्परांशीं असलेले संबंध विलक्षण गुंतागुंतीचे होऊन आपणां सर्वांना दुःखरूप होत आहेत. आपल्या वृत्ति व अिच्छा धर्म्य आहेत कीं अधर्म्य, हें न पाहतां त्यांनाच आपण महत्त्व देतो व त्या पुण्या करण्याकरितां आपण कृत्रिमता, कपट, असत्य, परनिंदा वगैरे दुर्गुणांचा आश्रय करतो. विवेक व संयम आपल्यांत नसल्यामुळे, क्रोधाचें शमन प्रेम व क्षमा यांनीं न करतां मत्सर व

कपट्यांनी तें करूं पाहतों. आपण सर्वच या बाबतींत बहुतेक सारखेच असल्यामुळे आपण सर्वांनीं मिळून आपले स्वतःचे व अितरांचे संसार दुःखमय करून ठेवले आहेत. याचें कारण मानवी जीवनाची किंमत आपल्याला कळत नाहीं हें होय. आपल्याला लाभलेल्या अंतर्बाह्य साधनसंपत्तीचा विचार करून मनुष्यत्वाला अनुरूप व मानवी मनाला शोभेल अशी महत्त्वाकांक्षा आपण बाळगूं लागूं तर आजच्यासारख्या क्षुद्र जीवनांत आपल्याला कधींच समाधान वाटणार नाहीं.

मनुष्य विवेक करूं लागला, आपल्या व अितरांच्या पूर्वं अनुभवाचें स्मरण ठेवून त्यावरून जीवनाकरितां योग्य तो निष्कर्ष काढून बोध घेऊं लागला, त्या बोधाचा वर्तमानकाळांत व भविष्यकाळांत योग्य अुपयोग करण्याकरितां संयम व पुरुषार्थ करण्याचें त्याला साधूं लागलें कीं त्याच्यांत मनुष्यता येऊं लागून त्याला मानवी जीवनाचें महत्त्व समजूं लागलें असें समजावें. स्वतःच्या गरजा व अिच्छांप्रमाणें तो अितरांच्याहि गरजांचा व अिच्छांचा विचार करूं लागला, व त्याकरितां स्वतःच्या अिच्छा आवरून अितरांकरितां संतोषपूर्वक झीज सोसूं लागला कीं तो मानवतेच्या मार्गाला लागला असें म्हणतां येतील. मानवता म्हणजेच अितरांविषयीं समभाव. या समभावाच्या आचरणानेंच आपल्या देहापुरताच वाटणारा 'आत्मभाव' जगांत व्यापकपणें पसरूं लागतो. ज्या मानानें आपल्यांतील मानवता वाढत जातील, सद्गुणांच्या रूपानें जसजशी ती प्रकट होत जातील, तसतसा आपल्यांतील 'आत्मभाव' विकसित होत जाऊन त्याचें वर्तुळ विशाल होऊं लागेल.

या मानव्यांतील प्राथमिक गुण दया आहे. कोणत्याहि प्रकारचा पूर्वसंबंध नसतां अितरांच्या दुःखप्रसंगीं जो कोमलभाव मनुष्याच्या मनांत अुत्पन्न होतो व जो त्याला विव्हल करून सोडतो त्याचेंच नांव दया. ही दयाच मानवी धर्माचें मूळ आहे. म्हणूनच संत तुलसीदास म्हणतात :

“दया धरमका मूल है, पापमूल अभिमान ।

तुलसी दया न छांडिये, जबलग घटमें प्राण ॥”

दयेपासून धर्म व अहंकारापासून पाप म्हणजे अधर्म फैलावतो. या अेका सूत्रांत मानवी धर्माधर्माचे केवढे महान् सिद्धांत दर्शविले आहेत ! दयेपासून प्रारंभ झालेल्या मानवतेला आपल्या सिद्धीकरितां अेकामागून अेक अशा अनेक गुणांचा आश्रय घ्यावा लागतो. आपल्या शरीरापुरताच सीमित व संकुचित असलेला ‘आत्मभाव’ दयेमुळे पीडित व्यक्तीपर्यंत जाऊन पोहोचला कीं तो स्थिर व दृढ करण्याकरितां मनुष्याला स्वतःच्या शरीरसुखाच्या बाबतींत थोडा तरी संयम करावा लागतो. त्याकरितां त्याला थोडेंफार सहन करावें लागतें, पुरुषार्थ करावा लागतो. पीडित व्यक्ति व आपण यांत सहन करण्यासारखें कोण आहे, याविषयीं विवेक करून सहन करण्याची मर्यादा ठरवावी लागते. अशा रीतीनें संयम, त्याग, सहनशीलता, विवेक, अुदारता वगैरे गुण प्रसंगाप्रमाणें अेकामागून अेक मनुष्याला अंगीकारावे लागतात. व याच रीतीनें त्यांची मानवता वाढत व प्रकट होत राहते. मानवतेचा हा सहज क्रम आहे. हा क्रम समजून तुम्ही वागलांत तर तुमच्या मार्गांत तुम्हांला सिद्धि मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

हा मार्ग सिद्ध करण्याकरितां जीवन हें अेक महाव्रत आहे अशी धारणा व श्रद्धा तुम्हीं बाळगली पाहिजे. त्याकरितां महाव्रताची धारणा तुम्हांला तुमची संकुचित कौटुंबिक कल्पना सोडावी लागेल, व त्या कल्पनेचें क्षेत्र शक्य तितकें विशाल व शुद्ध बनवावें लागेल. ज्याला ज्याला तुमच्या शक्तिवृद्धीची जरूर आहे, जो कोणी तुमच्या मदतीवाचून अडून राहिलेला आहे, त्याला त्याला अुदारतेनें साहाय्य करणें आपलें कर्तव्य आहे असें तुम्हांला वाटलें पाहिजे. कर्तव्य करण्यांत जेथें तुमची शक्ति कमी पडेल तेथें तुमच्या शक्तीची मर्यादा संपली असें समजा. कर्तव्याची मर्यादा संपली असें

समजूं नका. आपलें कर्तव्य विशाल आहे, आपलें क्षेत्र अपार आहे, पण आपली शक्ति व बुद्धि मर्यादित आहे असें तुम्ही समजा.

जीवनरूपी महाव्रत यथासांग पुरें करण्याकरितां तुम्हांला समदृष्टि ठेवावी लागेल. आपल्या कर्तव्याचें क्षेत्र लहान आहे कीं मोठें आहे, त्यांत कांहीं बाह्य लाभ आहे कीं हानि आहे, प्रतिष्ठा किंवा ख्याति आहे कीं नाहीं, याचा विचार किंवा चिन्ता तुम्हांला नसावी. तें व्यक्तीच्या व समाजाच्या कल्याणाला आवश्यक आहे किंवा नाहीं अितकेंच तुम्हीं पाहावें. त्याकरितां तुम्हांला राष्ट्रीय किंवा धार्मिक कार्यासारख्या व्यापक क्षेत्रांतून कधीं वैयक्तिक क्षेत्रांत अुतरावें लागेल, तर कधीं व्यक्तिगत क्षेत्रांतून महान् राष्ट्रीय कार्याशीं स्वतः जोडलें जावें लागेल. पण त्या अुभय कार्यांत तुमची दृष्टि व हेतु शुद्ध व कर्तव्यपरच असावा. कोणत्याहि कार्यांत तुमची अुदात्तता, निःस्वार्थता, कर्मकौशल्य, निरहंकारता, त्याच प्रमाणें प्रत्येक कार्यापासून होणाऱ्या सुपरिणामाचा लाभ, त्यापेक्षांहि व्यापक क्षेत्रांत समर्पण करण्याची तुमची दीर्घदृष्टि, हीं सारखींच असावींत. तुमच्या स्वतःच्या शुद्धीचा कस कोणत्याहि कार्यांत अेकसारखा आणि श्रेष्ठ प्रतीचा ठरला पाहिजे. प्रत्येक लहानमोठ्या कर्तव्यप्रसंगांतून स्वतःची मानवताच वाढवण्याचा तुमचा प्रयत्न असला म्हणजे कोणत्याहि प्रसंगांतून किंवा संवंधांतून स्वतःचा मान, प्रतिष्ठा किंवा अितर क्षुद्र अभिलाषा सिद्ध करण्याची कल्पनाहि मग तुमच्या मनांत कधीं येणार नाहीं. या व्रताच्या साधनेंत तुम्हांला केव्हां केव्हां पुष्कळ सहन करावें लागेल. केवळ कर्तव्याचरणावर भार देअून, स्वतःची मानवता साधण्याकरितां म्हणून ज्यांच्या हितार्थ आपलें देहसुख, स्वास्थ्य, मान व प्रतिष्ठा यांचा तुम्ही त्याग करीत असाल व प्रसंगीं अनेक बाजूनीं असह्य शारीरिक व मानसिक त्रास निमूटपणें सहन करीत असाल, त्यावेळींहि कदाचित् त्यांच्याचकडून तुम्हांला कठोर वाक्प्रहार व धिःकार सहन करावा लागेल. त्यांनींच तुमच्या विषयीं घेतलेले क्षुद्र संशय व तुमच्यावर ठेवलेले आरोप तुम्हांला सहन करावे लागतील.. अशा वेळीं कधीं अुत्तर देअून तर कधीं मौन राखून व

कधीं अपेक्षावृत्ति ठेवून, पण केवळ कर्तव्य व मानव्यावरील निष्ठेनें तुमच्या मार्गांत तुम्हांला स्थिर राहावें लागेल. त्या निष्ठेमुळें दुसऱ्यांनीं दाखवलेल्या कठोरतेनें किंवा कृतघ्नतेनें तुमच्यांतील दया व क्षमा कमी होणार नाहीं; तुमच्यावरील अन्यायानें तुमच्यांतील अुदारता मंद होणार नाहीं, कठीण प्रसंगांत तुम्ही धीरगंभीर वनाल; तुमच्या हृदयाच्या विशालतेची व शुद्धतेची, अुदारतेची व अुदात्ततेची कोणालाहि कल्पना न आली तरी त्यानें तुम्ही निराश होणार नाहीं, तुमच्या कर्तव्यनिष्ठेची कोणालाहि जाणीव नसली तरी तुमच्या मार्गावरील तुमचा विश्वास कधींहि डळमळणार नाहीं. ज्या मानसिक अुच्च स्थितीची अितरांना कल्पनाहि होअूं शकत नाहीं तिचे परीक्षक तुम्हीं त्यांना कधींहि समजणार नाहीं. जीवनाला अेक महाव्रत म्हणून धारण केलेलें तुमचें हृदयच तुमच्या सर्व जीवनाचें साक्षी असेल. त्या व्रताकरितां सर्व कांहीं सोसण्याची शक्ति तुमच्या हृदयांतूनच तुम्हांला सदैव मिळत राहिल. व त्या शक्तीच्या आधारावर तुम्हांला तुमच्या व्रताची सिद्धि प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

जीवनांत तुम्हांला सदैव असह्य कष्ट सोसावे लागतील असेंहि नाहीं. व्रत म्हटलें कीं त्यांत सदैव कठीणताच असावयाची असेंहि नाहीं. पवित्र व उदात्त हेतूंच्या सिद्धीकरितां जीवनाला व्रत म्हणून मानलें तरी त्यांतील सात्त्विक भावना व सात्त्विक कर्म यांचे होणारे बहुशः शुभ व कल्याणप्रद असे वैयक्तिक व सामाजिक परिणाम पाहून तुमचें हृदय आनंदानें व अुल्हासानें भरून येण्याचे अनुभव तुमच्या जीवनांत वरचेवर येतच राहतील. अितरांचें शुभ पाहून, त्यांना दुःखमुक्त झालेले पाहून तुम्हांला कृतार्थता व धन्यता वाटेल. अशा रीतीनें मानव्याच्या मार्गांत अधिकाधिक यशस्वी होण्याचे तुमचे अनुभव जसजसे वाढत जातील तसतसा त्याच मार्गानें पुढें जात राहण्याचा तुमचा निश्चय प्रबल होत जातील. तुमचा अुत्साह वाढत राहिल. त्यापुढें सारीं संकटे, सान्या अडचणी तुम्हांला क्षुद्र वाटूं लागतील.

महाव्रताची
सहजता

जसजसे तुम्ही या मार्गात पुढें जाल तसतशी तुमच्या सात्त्विकतेत शुद्धता व तेजस्विता येअूं लागेल. तुमची बुद्धि प्रखर होतील. सद्विचार व सद्वर्तन हा तुमचा स्वभाव होअून जातील. परमात्म्यावरील तुमची निष्ठा वाढत जातील. आत्मविश्वास वृद्धिगत होत राहिल. मग हें महाव्रत, महाव्रत म्हणून राहणार नाहीं. त्यांतील कठीणपणा विरून जातील. तें व्रतच तुमचें सहज जीवन बनून गेल्यावर, त्यांतच धन्यता, कृतार्थता व प्रसन्नता वाटूं लागल्यावर, मग त्यांत कठीणपणा कसा जाणवेल ? या स्थितींत जगांतील प्रत्येक व्यक्तीशीं असलेला तुमचा संबंध विवेकशुद्ध, धर्मशुद्ध व न्यायशुद्ध असलेला असाच तुम्हांला आढळून येतील. वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राष्ट्रीय, हरअेक संबंधांत व क्षेत्रांत तुमच्याविषयीं अेकसारखी प्रियताच सर्वत्र तुमच्या अनुभवास येतील. माता, पिता, पति, पत्नी, भाअू, बहीण, काका, मामा, पुत्र, कन्या, शेजारी, अिष्टमित्र अगर अितर कोणताहि — ज्या प्रकारचा तुमचा संबंध असेल तो प्रत्येक — संबंध पवित्र, अुदात्त व आदर्श म्हणूनच दिसून येतील. हें महाव्रत धारण केलेली माता आदर्श माता ठरेल, पिता आदर्श पिता ठरेल. पुत्र असावा तर असाच महाव्रती असावा, मित्र असावा तर असाच असावा, असा प्रत्येक संबंधांत तुमच्याविषयी अेकच प्रकारचा अभिप्राय पडेल. अितकेंच नव्हे तर तुमच्याशीं शत्रुत्व करणारालासुद्धां तुमच्यासारखा धर्म्य मार्गानें झगडणारा शत्रु असावा असें वाटेल. व तुमच्यापासून पराजय मिळाला तरी त्याबद्दल त्याला धन्यता वाटेल. याप्रमाणें जीवनांतील सर्व बाजूंच्या सिद्धीनें तुम्ही घरांत प्रिय, समाजांत मान्य व स्वतःच्या बाजूनें धन्य व कृतकृत्य व्हाल. या सिद्धीकरितांच मानवी जीवन आहे. ती तुम्हांला साधल्यावर जीवनांत आणखी साधायचें काय राहिलें ?

(रोजच्या प्रवचनांतून)

ध्येयनिर्णय

जीवनाचें ध्येय काय असावें ? — मानवी जीवनांतील हा सर्वांत मोठा प्रश्न आहे. मनुष्याच्या वर्तनाचें व जीवनांतील लहानमोठ्या गोष्टीचें वळण त्याचप्रमाणें त्याचें कर्तृत्व व त्याचे सामाजिक संबंधहि त्याच्या जीवनाच्या ध्येयावर अवलंबून असतात. म्हणून ध्येय ठरविण्यांत चूक किंवा सदोपता राहतां कामा नये.

जसजसा काळ लोटत आहे, जसजसा जगाविषयींचा आपला अनुभव वाढत आहे, तसतसा अनेक बाबतींतील आपल्या कल्पना व विचार यांत बदल होत आहे. अशाच तऱ्हेनें जीवनविषयक ध्येयाच्या बाबतींतहि योग्य तो बदल होणें अवश्य आहे. तो बदल योग्य वेळीं घडून न आल्यास त्याचे दुःसह परिणाम व्यक्तीस व समाजासहि भोगल्याशिवाय गत्यंतर नसतें. म्हणून जीवनाचें ध्येय ठरवतांना मनुष्यानें देश, काल, परिस्थिति, मनुष्याच्या गरजा, त्याच्या भावना, त्याचें मन व शेवटीं त्याचें व मानव-जातीचें सर्वतोपरि कल्याण या सर्वांचा जितका व्यापक, दीर्घ व सूक्ष्म विचार करतां येतील तितका करून तें ठरवावें.

सुखाविषयीं प्रीति व दुःखाविषयीं अप्रीति या भावना मानव-जातींत प्रथमपासून आजपर्यंत तशाच चालू आहेत.

सुखदुःखांतून
सुटण्याची
कल्पना

सुखाची अिच्छा मनुष्याला अगदीं सहज आहे. व ती अिच्छा पुरी करून घेण्याकरितां तो अनेक आपत्तींशीं झगडत असतो. अत्यंत दुःखमय स्थितींत-

हि मनुष्य कांहीं ना कांहीं सुखाच्या आशेवरच जगत असतो. वर्तमान किंवा भविष्यकालीन कोणत्या तरी सुखाशीं चित्ताचा संबंध जोडलेला असल्याशिवाय मानवी जीवन चालणेंच शक्य नाही.

भविष्यकाळांतील सुखाशीं चित्ताचा जोडलेला संबंध म्हणजेच आशा. मानवी मनाचा कोठेंतरी व केव्हांतरी सुखाशीं संबंध असावाच लागतो. मनाचा तो धर्मच आहे. त्या धर्मांतूनच स्वर्गाची, सुखमय परलोकाची व पुनर्जन्माची कल्पना निर्माण झालेली आहे; व अन्याय, दुष्टपणा व दुराचरण करणारास केव्हांतरी शासन झालेंच पाहिजे, या न्यायवृत्तींतून नरकाची कल्पना निघालेली आहे. दुःखनाश, सुखप्राप्ति वगैरे गोष्टी जशा आपल्या अिच्छेप्रमाणें या जन्मांत घडून येत नाहीत, तसेंच सत्कर्मचिं चांगलें व दुष्कर्मचिं वाठीट फळ मिळालेलें जगांत सर्वत्र दिसून येत नाहीं. यावरून ह्या सर्व गोष्टींविषयीं व्यवस्था व न्याय स्वर्ग, पुण्यलोक, नरक, पुनर्जन्म वगैरे कल्पनांनी मनुष्यानें आपल्या मनानें लावून दिला आहे. या व्यवस्थेनंतरहि जेव्हां मनुष्याच्या लक्षांत आलें कीं जीवमात्राच्या मार्गें सुखदुःख लागलेलेंच आहे, कितीहि अुत्तम परिस्थितींत जन्म झाला असला तरी अजिबात दुःखनाश व संपूर्ण सुखप्राप्ति, अशी स्थिति मनुष्याला प्राप्त होणें शक्य नाहीं, तेव्हां दुःख नको असेल तर सुखहि सोडलें पाहिजे. अेक नको असेल तर दुसऱ्या प्रिय वस्तूचाहि त्याग केला पाहिजे. जन्माबरोबरच सुख व दुःख हीं दोन्हीं मनुष्याच्या मार्गें लागलेलीं असतात, म्हणून दुःखांतून सुटण्यासाठीं सुख सोडायला तयार होण्याशिवाय दुसरा अुपाय नाहीं. तीं दोनहि टाळावयाचीं असल्यास जन्मच टाळल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. त्यासाठीं जन्मास न येणें म्हणजे मोक्ष साधणें ही गोष्ट मनुष्याच्या सुजाण मनाला पटली व मोक्ष हेंच जीवनाचें ध्येय बनलें. मनुष्याचें ध्येय हेंच आहे व तें योग्य आहे असें ठरवण्याच्या प्रयत्नांतून निरनिराळीं शास्त्रें निर्माण झालीं. प्रवृत्तिनिवृत्तीचे वाद तेथूनच निर्माण झाले. कर्मवाद त्यांतूनच निघाला. तत्त्वज्ञानालाहि तेथूनच प्रारंभ झाला. तें ध्येय प्राप्त करण्याच्या साधनांच्या विचारांतून कर्मक्षय, संन्यास वगैरे वगैरे गोष्टी अेकामागून अेक निर्माण झाल्या व अशा रीतीनें तें ध्येय सशास्त्र ठरलें. त्यावरून, तसेंच संन्यासी, त्यागी व ज्ञानी लोकांच्या सद्वर्तनावरून,

त्यांच्या संयमशील व शांत जीवनावरून मोक्षाविषयीं व त्यांच्या साधनाविषयीं बहुजनसमाजांत श्रद्धा पसरली व परंपरेनें ती दृढ झाली.

मोक्षाची कल्पना किंवा ध्येय ज्या काळीं समाजांतील सच्छील व्यक्तींना पटलें त्या काळीं व्यक्ति व समाज यांचे गृहस्थाश्रमाचा व कांहीं कल्याण त्यायोगें साधलें असेल यांत शंका कर्ममार्गाचा नाही. परंतु त्या कल्पनेमुळें पुढें जेव्हां गृहस्थाश्रम व त्यांतील कर्तव्ये यांविषयीं अनादर वाटूं लागला व कर्ममार्गाविषयीं समाजांत शैथिल्य आलें तेव्हां-पासून आमच्या अवनतीस सुरुवात झाली असावी अशी कल्पना या बाबतींत विचार करतां येते. मोक्षाची कल्पना बहुजनसमाजाच्या मनांत दृढ झाल्यावर व तिचे व्यक्ति व समाज यांवर अनिष्ट परिणाम घडूं लागल्यावर ध्येयाच्या बाबतींत विचारी लोकांनीं अधिक विचार करणें अवश्य होतें. परंतु तसें त्या काळीं घडून आलें नाही. त्यामुळें गृहस्थाश्रमाविषयीं अुत्पन्न झालेला अनादर तसाच कायम राहिला. त्या अनिष्टांतून प्रजेला वांचविण्याकरितां निष्काम कर्मयोगाचा सिद्धांत व विचारसरणी कोणा महात्म्यानें समाजावर ठसवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याचेंहि अंतिम ध्येय मोक्षच असल्यामुळें गृहस्थाश्रमाविषयीं व कर्ममार्गाविषयीं आलेलें औदासीन्य त्यानेंहि कमी झालें नाही, व त्याचें गेलेलें महत्त्व पुनः परत आलें नाही. आज आपली राहणी, करणी वगैरे संन्यासपर नाही तरी गृहस्थाश्रमाविषयीं आपल्या मनांत खरा आदर व सद्भाव नाही. आपण गृहस्थाश्रमांत असूनहि तो दोषमय व पापमय आहे व तसाच तो असणार, अशी आपली सर्वांची दृढ समजूत आहे. गृहस्थाश्रमांतील सुखाची आसक्ति आपल्याला सुटलेली नाही. त्यांतील आपला कोणताहि रस कमी झालेला नाही. आपल्यांतील आसक्तीनें स्वतःत व समाजांत आपण कितीहि दोष व दुःख वाढवीत असलों तरी संसार दोषरूप व दुःखरूपच असावयाचा, या आपल्या समजूतीमुळें त्याबद्दल आपल्याला कांहीं अेक दुःख न वाटण्याची अेक वृत्ति आपल्यांत दृढ होअून गेली आहे.

गृहस्थजीवन असेंच असावयाचें असें आपण मानीत आल्यामुळें त्या बाबतींत विचार करण्याचें आपल्या मनांत कधींच येत नाहीं. अितकी जडता आपल्यांत आलेली आहे. गृहस्थजीवनांत पावित्र्यानें, प्रामाणिकपणानें, सत्यानें, अुदारतेनें, संयमानें, निःस्पृहतेनें वागण्याची कल्पनाच समाजांतून जवळ-जवळ नष्ट झाली आहे. व्यक्तिगत स्वार्थसाधन हेंच संसाराचें ध्येय बनून गेलें आहे. अेखाद्या दुःखानें, आघातानें, अपयशानें संसाराचें वैराग्य, वीट अगर वैताग आल्यास संन्यास घेअून मोक्षाच्या मार्गें लागावें अशा समजुती व मनोवृत्ति साधारणतः जनसमाजांत असल्यामुळें आपण नैतिक व भौतिक दृष्ट्या पुष्कळच हीनदशेला येअून पोहोचलों आहोंत. भक्तिमार्गी संतांनीं समाजांत भक्तीचा प्रसार करून लोकमानस शुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्यांचें ध्येयहि मोक्षाप्रमाणें अीश्वराशीं तद्रूप होअून जाण्याचें निवृत्ति-परायणच असल्यामुळें गृहस्थाश्रमाचें गेलेलें पावित्र्य व पुरुषार्थाचें बळ हीं त्यायोगेंहि पुनः येअूं शकलीं नाहींत.

मोक्षासारख्या वैयक्तिक ध्येयामुळें सामुदायिक लाभ व कल्याणाकरितां ज्या सामुदायिक विचार, वृत्ति व सामाजिक वृत्तींचा अभाव सद्गुणांची आवश्यकता आहे ते आमच्यांत अजून आले नाहींत. प्रत्येकजण आपआपल्या कर्मानुसार सुखदुःख भोगीत असतो, आपण कोणास सुखी किंवा दुःखी करूं शकत नाहीं; सुखी किंवा दुःखी करूं शकतो या समजुतींत भ्रांति आहे, अशा प्रकारची शिकवण आपल्याला कितीतरी काळापासून मिळत आलेली आहे. ही शिकवण व्यक्तिगत हेतूच्या दृष्टीनें कितीहि अुच्च प्रकारची म्हणून दिलेली असली तरी ती आमच्या अत्यंत स्वार्थपर बनण्यास कारणीभूत झालेली आहे. आजच्या अनर्थाचीं पुष्कळशीं बीजें या शिकवणींतच असावींत असें वाटतें. धन, विद्वत्ता, वैभव अगर अन्य कोणतीहि विशेष प्राप्ति करून स्वतः सुखी व्हावें, तसेंच मोक्षप्राप्ति करून स्वतःचें कल्याण करून घ्यावें, या सर्वांत कोणत्याहि प्रकारें सामुदायिक कल्याणाचा प्रश्न, विचार किंवा

हेतु दिसून येत नाही. यावरून सामाजिक किंवा सामुदायिक वृत्तीचा आपल्यांत अभाव दिसून येण्याची कारणे आपल्या वैयक्तिक लाभाच्या शिकवणीत असावीत असे वाटते. आपल्या विचारआचारांत व्यापकपणा नसून सर्वत्र संकुचितपणा दिसून येतो याची दुसरी अनेक कारणे असली तरी त्यांशिवाय हेहि एक महत्त्वाचे कारण आहे असे खात्रीपूर्वक वाटते.

याचा आपल्या आजच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक व राष्ट्रीय स्थितीवर अनिष्ट परिणाम झालेला दिसून येतो. किंवा त्या सर्वांचा परिणाम म्हणजेच आपली आजची स्थिति होय. आपल्या ध्येयविषयक कल्पनेत कालानुरूप जो बदल होत आला पाहिजे होता तो त्या त्या काळीं झाला नाही ही अतिशय दुःखाची गोष्ट आहे. मोक्षाचे ध्येय ज्या काळांत मानले गेले त्या काळीं विचारी मनास तेच योग्य वाटले असेल, त्या काळाची वैयक्तिक व सामाजिक स्थिति, धार्मिक व आध्यात्मिक कल्पना या सर्वांतून त्याच प्रकारच्या ध्येयाची कल्पना निघणे स्वाभाविक असेल. परंतु त्या सर्व बाबतींत कालांतराने बदल होत आल्यावरहि त्याच कल्पना व तेच ध्येय आपण मानून राहिलों व त्याचे दुष्परिणाम सहन करित राहिलों तर आजच्या स्थितीतून अुद्धार होण्याची आपल्याला कधीच आशा नाही असे म्हणावे लागेल.

म्हणून ही स्थिति अव्यक्त व शोचनीय आहे असे आपल्याला

सामुदायिक

हित हेंच ध्येय

खरोखरच वाटत असेल तर ती बदलण्याचा आपण

निश्चयपूर्वक प्रयत्न केला पाहिजे. त्याकरितां आपण

अुदात्त व योग्य ते ध्येय धारण केले पाहिजे. त्याशिवाय

गत्यंतर नाही. आपण मनुष्य आहों, व मनुष्य म्हणून

आपल्याला जगावयाचे असेल तर मानवी सद्गुणांनी युक्त झाल्याशिवाय

ते साधने कधींहि शक्य नाही, ही गोष्ट प्रथम आपल्या हृदयांत पूर्णपणे

बिंबली पाहिजे. मनुष्य हा एकाकी राहणारा प्राणी नसून समुदायाने व

एकमेकांच्या साहचर्याने राहणारा आहे, म्हणून आपल्या एकमेकांच्या

अथैकिक कल्याणाची किंवा हिताची कल्पनाच आपण दोषास्पद मानली पाहिजे. अकट्याचें हित हें खरोखर हित असून ती अकट्याची स्वार्थ-विषयक क्षुद्र किंवा महान अभिलाषाच असून तिच्यायोगें आज ना अर्था सामुदायिक दृष्ट्या शेवटीं हानि झाल्याशिवाय राहणार नाही असें आपण खात्रीपूर्वक समजलें पाहिजे. धन, विद्या, सत्ता या गोष्टी अकट्याच्या हातीं आल्या असल्या तरी त्यांचा अुपयोग आपण सर्वांच्या हितार्थ केला तरच त्यांचा सदुपयोग व धर्म्य अुपयोग झाला असें आपण समजलें पाहिजे. आपण सर्व बाजूनीं, सर्व दृष्टीनीं, सामाजिक बनल्याशिवाय मानवता आपल्या हातीं येणार नाही. ज्यायोगें मानवमात्राचे हित साधेल तोच आपला धर्म होय. मानवमात्रांत आपणहि आहोंतच. आपला धर्म आपलें अनहित न करतां सर्वांच्या बरोबर आपलेंहि हितच करील अशी श्रद्धा आपल्या ठिकाणीं असली पाहिजे. मानवी सद्गुणांवरच मनुष्याचें — आपणां सर्वांचें — जीवन चाललें आहे. सद्गुणांत जेथें जेथें आपण कमी पडतो तेथें तेथें दुःखाचा प्रसंग येत असतो. मग ती सद्गुणाची कमतरता आपल्या स्वतःतील असो किंवा अितरांतील असो. पण त्यायोगें आपण किंवा अितर कोणीतरी दुःखी होणारच. म्हणून आपण सर्वांनी सुखी असावें असें वाटत असेल तर आपण सर्वांनीं सद्गुणी असलेंच पाहिजे. ही गोष्ट आपण दृढपणें मानली पाहिजे व त्या दिशेनें आपला सतत प्रयत्न असला पाहिजे. आपण समाजाचे अेक घटक आहों व आपण सर्व मिळूनच समाज बनलेला आहे. आपल्या अेकमेकांच्या बऱ्या वाअीट वर्तनाचा, अिच्छांचा व भावनांचा परिणाम आपणां सर्वांवर होतच असतो. प्रत्येकाच्या प्रत्येक कर्माचा वरावाअीट परिणाम ज्याचा त्यालाच देगवेगळा भोगावा लागतो असा नियम या जगांत नाही. आपणां सर्वांच्या कर्मांचा परिणाम आपणां सर्वांना भोगावा लागतो, अशा अैक्याच्या सामाजिक संबधानें व न्यायानें आपण बांधलेले आहों. अस्वच्छता, अव्यवस्थितपणा हे दोष आहेत व त्याचे परिणाम रोगाच्या रूपानें किंवा अन्य रीतीनें मनुष्यास भोगावे लागतात. मनुष्य समाज करून अेकत्रितपणें राहत आहे, अशा स्थितींत आपण

अेकटे स्वच्छ राहिलों, किंवा आपण आपलें अेकट्याचें घर स्वच्छ ठेवलें तरी तेवढ्यानें आपण रोगापासून सुरक्षित राहूं असें नाहीं. आपण व आपलें घर तसेंच अितर लोक व आपला गांव स्वच्छ नसल्यास त्यापासून अुद्भवणाऱ्या रोगरूप अनर्थापासून आपण वांचणार नाहीं. गांवांत रोगाची साथ अुठल्यावर तिचे दुष्परिणाम सर्वास भोगावे लागतात. हा जसा निसर्गाचा नियम आहे तसाच तो मनुष्याच्या अितर व्यवहारांतहि आहे. मनुष्यानें थोडा विचार करून परस्परांतील मानवी संबंध, कर्मे व त्यांचे परिणाम यांतील नियम शोधले पाहिजेत, कार्यकारणभाव तपासले पाहिजेत. तसें केल्यास त्याची खात्री होअील कीं आपण सर्व अेकमेकांच्या कर्मानें बांधलेले आहों. आजहि समाजांत जे मोठमोठे झगडे चालले आहेत ते निर्माण करणारे कोण आहेत व त्यांचा अतिशय दुःखद परिणाम कोणाला भोगावा लागत असतो? युद्धें कोण निर्माण करतात व त्यांत प्राणासुद्धां सर्वनाश कोणाचा होतो? या सर्वांचा विचार करतां कर्मांचा परिणाम ज्याचा त्यालाच भोगावा लागतो असें नसून, अेकाचा दुसन्यास, अनेकांस किंवा सर्वांचा सर्वास अशा न्यायानें भोगावा लागतो. जगांत हीच व्यवस्था किंवा न्याय चालू आहे. परन्तु जीवनाचें व्यक्तिगत ध्येय आपण अेकदां श्रद्धापूर्वक मानलें असल्यामुळें तें सोडून नव्या दृष्टीनें विचार करण्यास आपण तयार नाहीं. जगांत प्रत्यक्ष चालू असलेला न्याय लक्षांत न घेतां पूर्वजन्मपुनर्जन्माच्या कल्पनेनें कर्मवादाचा आश्रय घेअून आपली पूर्व श्रद्धा कायम राखण्याचा प्रयत्न आपण करीत आलों आहों. परंतु व्यक्तिगत ध्येयाच्या कल्पनेनें आजवर झालेलें व त्या कल्पनेमुळें आपल्या वनून गेलेल्या अेकांगी स्वभावामुळें आजहि आपलें व आपल्या समाजाचें होत असलेलें अनहित लक्षांत घेतां आपण समाज, राष्ट्र, मानवजात वगैरे सर्वांच्या हिताच्या दृष्टीनें आपल्या ध्येयाचा विचार करणें आवश्यक आहे. ह्यालाच मानवधर्म म्हणतां येअील.

प्रचालित धर्माची योग्यता त्यांत सद्गुणांना महत्त्व किती आहे त्यावरून ठरवावयाची असते. सद्गुणांशिवाय धर्म सद्गुणसंपन्नतेत नाही. सद्गुणांशिवाय मानवता नाही. धर्माची योग्यता आत्मत्वाचा परमेश्वराला शरण जाण्याच्या त्यांतील पद्धतीवरून, विकास त्याची आराधना करण्याच्या कर्मकांडावरून, त्यांतील पुण्यपापाच्या सूक्ष्म चिकित्सेवरून, मरणोत्तर मिळणाऱ्या गतीविषयींच्या कल्पनांवरून किंवा त्यांतील लोकसंख्येवरून ठरवावयाची नसते; पण त्यांत सद्गुणांना, संयमाला, मानवतेला किती महत्त्व आहे त्यावरून ठरवावयाची असते. मनुष्यानें सर्व जीवनभर प्रयत्न करून व कष्ट सोसून आपले 'आत्मत्व' विकसित करावयाचें आहे. व हीच मनुष्यजन्माची परम सिद्धि आहे. धारण केलेल्या शरीरांतच सर्व 'आत्मत्व' आहे असें मानून त्याचें हरअेक प्रकारें रक्षण करण्याचा स्वभाव प्राणीमात्रांत आहे. परन्तु सर्वत्र आत्मभाव व समभाव पाहणें, अनुभवणें व तदनुरूप वागणें हें कधीं काळीं पण मनुष्यालाच साध्य होणारें आहे. ज्या आचरणानें ही सिद्धि साधतां येतील त्यालाच मानवधर्म म्हणतां येतील. मानवधर्माचा आधार समतेच्या वर्तनावर आहे. ज्या मानानें ही समता आपल्या आचरणांत येतील त्या मानानें आपल्यांत मानवता प्रकट होतील व त्या मानानेंच आपल्यांतील 'आत्मभाव' व्यापक होतील. आपल्यांतील धर्मबुद्धीमुळे आपले 'आत्मत्व' मानवजात व आपल्या सहवासांतील प्राणीवर्ग येथपर्यंत तरी विशाल झालेंच पाहिजे. तें आत्मत्व विशाल होण्याकरितां व आपल्यांत समभाव येण्याकरितां आपण सद्गुणांचें अनुशीलन केले पाहिजे. सद्गुणांशिवाय समभाव येणार नाही व टिकूनहि राहणार नाही. दया, मैत्री, बंधुता, वात्सल्य, सत्य, प्रामाणिकता, अुदारता, क्षमा, परोपकार वगैरे सद्गुणांनीं समभाव अुत्पन्न होत असतो व वृद्धिगत होअूं शकतो. सद्गुण सद्गुणांच्या आश्रयानें वाढत असतात व टिकून राहूं शकतात. म्हणून मनुष्याला अनेक गुणांचा आश्रय करावा लागतो. सर्व गुणांच्या

अुपासनेशिवाय मनुष्यता येअूं शकत नाहीं. दया, मैत्री अित्यादि गुण, संयम, त्याग, वैराग्य, निर्भयता, निस्पृहता वगैरे सद्गुणांशिवाय राहूं शकणार नाहींत. प्रेमभावाशिवाय सद्गुणांत माधुर्य येणार नाहीं. म्हणून सर्व सद्गुणांना आपण आपल्या हृदयांत आश्रय देअून वृद्धिगत केले पाहिजे.

मानवतेचा प्रारंभ विवेक व चित्तशुद्धीच्या प्रयत्नापासून होतो व शेवट सद्गुणांच्या परिसीमेंत होतो. चित्तशुद्धीला संयमाची आवश्यकता आहे. व सद्गुणांच्या परिसीमेला पुरुषार्थाची जरूर आहे. मानवी सद्गुणांपैकीं कोणत्या गुणाची केव्हां, कोठें व किती जरूर आहे याचा निर्णय देणाऱ्या विवेकाची आवश्यकता जीवनांत आरंभापासून शेवटपर्यंत सदैवच आहे.

विवेक, संयम, चित्तशुद्धि व पुरुषार्थ या मुख्य साधनांच्याद्वारां आपले व समाजाचें कल्याण साधून मानव्याची परमसिद्धि प्राप्त करणे हेंच मानवी जीवनाचें ध्येय आहे.

४

मानवतेच्या सिद्धीची दिशा*

प्रथम आत्मसंतोषाविषयीं थोडें लिहितों. त्यावरून केवळ निवृत्ति-परायणतेतील आत्मसंतोष व सद्भावनायुक्त योग्य कर्मचरणानें प्राप्त होणारा संतोष यांतील फरक समजून येतील.

आपल्या अंतःस्थ रिपूंना जिंकून,	वासनाक्षय करून, आत्मसंतोष
साधावा व मोक्षाची प्राप्ति करून घ्यावी, हेंच	
निवृत्तीतील	मानवी जीवनाचें ध्येय मानल्यास निवृत्तिपरायण
आत्मसंतोषाच्या	विचारसरणी, कर्मत्याग व निरुपाधिक राहणी
स्थिरतेविषयीं	त्याकरितां योग्य होय. सुखदुःखें कर्माधीन आहेत —
शंका	कर्माचें फळ ज्याचें त्यानेंच भोगलें पाहिजे —
	त्यांत कोणी कमी अगर अधिक करूं शकत

* अका साधकाला पत्रद्वारा दिलेलें उत्तर (१९४२).

नाहीं, अशा दृढ श्रद्धेनें आपल्या व दुसऱ्यांच्या सुखदुःखाविषयीं अुदासीन राहण्याचा प्रयत्न मनुष्य करीत राहिल - त्यांतूनहि विशेष अुपाधीत न पडतां सहजपणें कोणाकरितां कांहीं करतां आलें तर करावें, अशी वृत्ति तो ठेवूं शकला व जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि अित्यादींबद्दल वाटणारें भय व दुःख, "मीच शुद्ध, बुद्ध, नित्य, निर्विकल्प आहे," अशा आत्मविषयक धारणेनें शांत करण्याचें त्याला साधलें तर त्याला आत्मसंतोष मिळूं शकेल, असें वाटतें.

तथापि अंतःस्थ रिपूंचें दमन, वासनाक्षय, कर्म व सुखदुःखा-विषयींची विवक्षित श्रद्धा व आत्मविषयक धारणा अित्यादींच्या योगें अगर अशाच प्रकारच्या कांहीं अभ्यासानें अगर धारणेनें प्राप्त झालेला आत्मसंतोष सदैव टिकून राहिल किंवा नाही, याविषयीं मला शंका वाटते. ज्या मनुष्यांत प्रथमपासूनच भावनाशीलता, क्रियाशक्ति व कर्तृत्व वगैरेंची कमतरता असेल, त्याला अशा प्रकारच्या अभ्यासानें व धारणेनें आत्मसंतोष लवकर मिळूं शकेल; परन्तु त्याचाहि तो संतोष सदैव कायम राहिल किंवा नाही याविषयीं संदेह वाटतो. कारण दीर्घ प्रयत्नानें मनुष्य आपल्यातील षड्रिपूंना जिंकण्यांत पूर्णपणें सिद्धि मिळवू शकतो, ही गोष्ट आपण सत्य मानली तरी, कशाहि प्रसंगीं व कोणत्याहि परिस्थितींत चित्तांत शुभवृत्तींनाहि अुठूंच द्यावयाचें नाही अगर त्यांचा जोर होअूं द्यायचा नाही, ही गोष्ट मनुष्याला साधणें शक्य वाटत नाही. स्वतःच्या चित्तांत अुठणाऱ्या विकारांना शमदमादिकांनीं शांत करण्याचें जरी मनुष्याला साधलें तरी जगांत प्रत्यहीं घडणारे अनेक अनिष्ट प्रसंग - महापूर, भूकंप, अग्निप्रलय, महायुद्ध, दुष्काळ, व्याधि, दारिद्र्य यांसारख्या मानवजातीवर कोसळणाऱ्या आपत्ति व विपत्ति, त्याचप्रमाणें आपल्या भोंवतीं व आपल्या समक्ष होणारे अन्याय, क्रूरता, दुष्टता, जुलूम अित्यादि प्रकार पाहत असतां, भोंवतालची दयाजनक स्थिति दिसत असतां, मनुष्याच्या चित्तांत कोणतीच शुभ व सात्त्विक भावना अुत्पन्न होणार नाही, अशी चित्ताची अवस्था त्याला साधणें शक्य वाटत

नाहीं. व तशी चित्ताची अवस्था झाल्याशिवाय त्याचा आत्मसंतोष टिकून राहणें अशक्य वाटतें. अेका बाजूनें तो तशी स्थिति साधूं शकत नाहीं व दुसऱ्या बाजूनें क्रियाशीलता व कर्तृत्व यांचा अभाव असलेल्या स्थितींत चित्तांत अुठणाऱ्या सद्भावनांमुळे निर्माण होणारा असंतोष व व्याकुळता यांना कर्मसिद्धान्ताच्या (सुखदुःखें ज्याचीं त्याच्या कर्माधीन आहेत या) विचारसरणीचा आश्रय घेऊन शांत करण्याचा प्रयत्न त्याला करावा लागतो. म्हणजे आपत्तीच्या प्रत्येक प्रसंगीं – दया, न्याय, अन्यायाचा प्रतिकार वगैरे शुभ व सात्त्विक भावना चित्तांत उठण्याच्या प्रत्येक प्रसंगीं – चित्ताची संतोषस्थिति राखण्याकरितां कर्तृत्वाच्या अभावीं कोणत्या तरी विचारसरणीनें चित्ताला जड करण्याचा प्रयत्न करण्याशिवाय त्याला दुसरा अिलाज नसतो.

परंतु मनुष्यानें अशा प्रकारें आपल्या मनाला जड करण्याचा कित्तीहि प्रयत्न केला तरी त्यायोगें तें कायमचें निवृत्तिमार्गी जड होणें असंभवनीय वाटतें. कारण मनुष्यप्राणी लोकांनीं अुचित अशा रीतीच्या जडतेचा व अज्ञानाचा त्याग कर्माचरणानें करीत करीत आजच्या मानवतेपर्यंत – चेतन- मिळवलेला संतोष तेपर्यंत – येऊन पोहोचला आहे. ही मानवता व चेतनता ज्यांच्यांत भरपूर होती व त्यामुळे ज्यांच्यांत भावनाशीलता, क्रियाशक्ति व कर्तृत्व यांचा अभाव नव्हता अशा व्यक्तींनीं संन्यास अगर भक्तिमार्गाचा अंगीकार करून निवृत्ति- परायण जीवन पत्करल्यानंतरहि बाह्यतः निवृत्तीचें प्रतिपादन करीत असतां सुद्धां कित्तीतरी प्रवृत्ति केली आहे. संसाराला माया समजून त्याला त्याज्य मानून, अगर मृगजळ ठरवूनहि स्वतःच्या संप्रदायाचे नवीन संसार या मृगजळांतच त्यांनीं थाटले. सारांश, ते बाह्यतः कशाचेंहि प्रतिपादन करीत राहिले तरी त्यांच्यातील भावनाशीलता व कर्तृत्व यांनीं आपआपले मार्ग काढले. या दृष्टीनें त्यांच्या जीवनाचा विचार केल्यास केवळ विवक्षित धारणेनें अगर अेखाद्या निवृत्तिपरायण

विचारसरणीनें त्यांनीं आत्मसंतोष मिळवला व तो टिकवला असें नसून आपल्यांतील भावनाशीलता, क्रियाशक्ति व कर्तृत्व यांना योग्य कर्माचरणाच्याद्वारां मार्ग देऊन व त्यांचा विकास करूनच त्यांनीं तो मिळवला व त्यायोगेंच त्यांचा तो संतोष टिकून राहिला, असें त्यांच्या चरित्रावरून दिसून येतें.

सद्भावना व कर्तृत्वशक्ति यांचा पुष्कळ अंशीं अभाव, निरुपाधिक राहणी, निवृत्तिपरायण विचारसरणी, मोक्षाची अुत्कंठा, वगैरे गोष्टींमुळें कोणास आत्मसंतोष मिळाला शाश्वत आत्मसंतोष असला तरी कांहीं अंतर्बाह्य प्राकृतिक कारणांनीं व नियमांनीं अगर बाह्य सात्त्विक संस्कारांनीं किंवा विवेकानें त्यांच्यांतील जडता जसजशी कमी होत जातील, तसतसा त्यांच्या चित्तांत फरक पडत जातील व पहिल्या धारणेचा चित्तावरील परिणाम नष्ट होअूं लागेल. अशा स्थितींत त्याचा आत्मसंतोष टिकवणें त्याला कठीण जातील. दीर्घ काळच्या निरुपाधिक राहणीमुळें, कर्मशैथिल्यामुळें व धारणेच्या विवक्षित अभ्यासामुळें तो विकलांग मनुष्यासारखा झाला असेल म्हणजे सद्भावना जागृत होअूनहि त्यांना कार्यांत परिणत करण्याची त्याची शक्ति लुप्त झाली असेल तर तशा स्थितींत त्याचा संतोष टिकून राहणें दुरापास्त आहे. परंतु सद्भावनांबरोबरच ज्याच्यांतील कर्तृत्वशक्तीहि जागृत होतील, तो कशाहि स्थितींतून आपला मार्ग काढल्याशिवाय राहणार नाही. जो श्रेयार्थी असेल व जीवनाचें सत्य ध्येय लक्षांत येऊन तेंच प्राप्त करून घ्यावें अशी ज्याची अुत्कट अिच्छा असेल तो कदाचित् कांहीं कारणामुळें ध्येयापर्यंत पोहोचूं शकला नाही, तरी जेथपर्यंत तो प्रयत्नपूर्वक पोहोचूं शकेल तेवढ्यानेंच त्याला जो संतोष वाटेल तो त्याच्या पहिल्या आत्मसंतोषापेक्षां खात्रीनें जास्त यथार्थ व टिकाअू असेल.

विचारी मनुष्याच्या मनांत आणखीहि अशा प्रकारचे कांहीं प्रश्न व शंका मधूनमधून अुठत असतात. परदुःखानें कर्मरत राहण्या- दुःखित होऊन सदैव कर्मरत असणाऱ्या मनुष्यांच्याहि विषयीं शंका जगांतील महान प्रवृत्तींपासून व व्यापापासून तो व जग सुखी न होतां दुःखी होत असल्याचेंहि अनेक वेळां दिसून येतें. तेव्हां केवळ परदुःखभंजनी वृत्तीनें प्रवृत्तिपरायण होण्यापेक्षां निवृत्तिपरायणतेनें स्वसंतोष साधणें हेंच जीवनाचें ध्येय मानलें तर काय हरकत आहे? तसेंच जगाचें दुःख नाहीसें करण्याकरितां व त्याला सुधारण्याकरितां अनेक व्यक्तींनीं भयंकर कष्ट व यातना सोसल्या, प्रसंगीं आपले प्राणहि अर्पण केले, तरी जगांतील दुःख अजून जसेंच्या तसेंच दिसत आहे व जग अजून न सुधरतां पहिल्यासारखेंच आहे असें वाटतें. तेव्हां कर्मरत होण्यांत तरी लाभ काय ?

अशा प्रकारचे प्रश्न व शंका विचारी मनुष्याच्या मनांत उठणें साहजिक आहे. परंतु केवळ परदुःखभंजनी वृत्तीच्या आवाक्याबाहेरील मार्गें लागल्यानें तो स्वतः अगर जग सुखीच प्रवृत्तीचा परिणाम होतील हें मानणें बरोबर नाही. त्या वृत्तीबरोबरच विवेक, तारतम्य, औचित्य, योजकता वगैरे आवश्यक सद्गुण मनुष्याच्या अंगीं असले पाहिजेत. पण ते त्याच्या अंगीं नसतील, आवश्यक सद्गुणांचा व कर्तृत्वशक्तीचा सहयोग त्याच्या अंगीं नसेल, स्वतःच्या पात्रतेबाहेर किंवा शक्तीच्याबाहेर कार्याचा व्याप वाढवला असेल, कार्यात, योजनेंत कोठें सदोषता असेल किंवा परदुःखभंजनी वृत्तीचें केवळ व्यसन अगर तृष्णाच मनुष्याच्या ठायीं असेल, तर त्या वृत्तीनें कोणी सुखी न होता तो स्वतः व अितर लोक दुःखी होण्याचाच संभव आहे. पात्रता नसतां केवळ धनतृष्णेनें वाढवलेल्या व्यापाराच्या पसान्यामुळें कर्त्याविर अगर त्याच्या पुढील पिढीवर दिवाळें काढण्याचा जसा प्रसंग येतो तसाच प्रकार परदुःखभंजनी वृत्तीच्या केवळ तृष्णेनें होणें शक्य आहे. केवळ अेखाद्या चांगल्या वृत्तीचेंच व्यसन कां होईना.

परन्तु ते अगर त्या वृत्तीची अतिशयता केव्हांहि कोणास कल्याणप्रद होणें संभवनीय नाहीं. अतिशयता व निवृत्तिपरायणतेतील केवळ निरुपाधिकता या दोहोंना टाळून मनुष्यानें आपल्या कल्याणाचा मार्ग काढावयाचा आहे. सद्गुणांचें सामंजस्य न साधलें, सद्गुणांचा यथायोग्य सुमेळ जर साधतां आला नाहीं तर सद्गुणांचा प्रभाव नष्ट होतो; अितकेंच नव्हे, तर ते सद्गुणच कधीं कधीं आपल्या व अितरांच्या नाशाला कारणीभूत होतात. सद्गुणांनीं अशा प्रकारें दुर्गुणांचा परिणाम घडवून आणल्यावर त्यांना सद्गुण तरी कसें म्हणावें ?

मनुष्याचें ध्येय कोणत्याहि मार्गानें आत्मसंतोष प्राप्त करून घेणें हें आहे कीं आपल्यांतील जडता नाहींशी करून स्वतः चैतन्याचें शुद्ध मानवी सद्गुणांनीं युक्त होणें हें आहे ? ध्येयाच्या प्रकटीकरण भिन्नतेप्रमाणें साधनांत, मार्गांत व विचारसरणींतहि भिन्नता असणार. आपल्यांतील जडता नाहींशी करून आपल्यांत सर्व प्रकारें सात्त्विकता आणणें हें आपलें ध्येय मानल्यास शरीर, बुद्धि व मन यांना आपण क्रियाशील बनवलें पाहिजे. चित्तांत अुत्पन्न होणाच्या आवेगानें क्रियाशीलता अुत्पन्न होते. चित्तांत शुद्ध व अशुद्ध दोनहि प्रकारचे आवेग अुठत असतात. त्यांतील अशुद्ध आवेगांना आवरून, त्यांना क्षीण करून, शुद्ध आवेगांना मनुष्यानें गति व पोषण दिलें पाहिजे. सद्भावना व सद्गुण हीं शुद्ध आवेगाचीं लक्षणें आहेत. त्या सद्भावनांना व सद्गुणांना अुचित कार्यांत परिणत केल्यानें त्यांची गति व शक्ति वाढते. अशा रीतीनें त्यांची गति व शक्ति व त्यावरोवरच शुद्ध वृद्धिगत होतं राहिल्यानें आपल्यांतील जडतेचा नाश होतो. शरीर, बुद्धि व मन यांत कोठें तरी जडतेचा अंश राहिलेला असेंतोंपर्यंत आपल्या विकासाला जागा आहे. आपल्याला पुढें जाण्याला, अुन्नत होण्याला, तोंपर्यंत मार्ग आहे. अशा रीतीनें आपल्यांतील जडतेचा ज्यावेळीं संपूर्णपणें नाश होतील, त्यावेळीं आपलें शरीर, बुद्धि व मन या तिहींच्याद्वारां आपल्यांतील सात्त्विकता व

चेतनताच प्रकट होत राहिल. सर्वांगांनी, सर्व बाजूंनी, चेतनस्वरूप होण्याचा हाच योग्य मार्ग नाही का? आणि तो मार्ग जर मनुष्याला सांपडला व साधला, तर “मीच नित्य, निर्विकल्प, चेतनस्वरूप असा आत्मा आहे” असे म्हणत राहण्याची व तशी भावना अध्यासाने दृढ करित राहण्याची कांहीं आवश्यकता आहे का? आणि या दृष्टीने विचार केल्यास ज्या पहिल्या आत्मसंतुष्ट स्थितीत जडता राहू व सहन होऊ शकते, तिला पूर्ण चेतन स्थिति म्हणता येतील का?

मनुष्याच्या ध्येयाचा आणखी अेका दृष्टीने विचार करता येतील.

मनुष्याचे संबंध ज्या मानाने विशाल व व्यापक विशालतेप्रत होत चालले असतील त्या मानाने त्याच्यात

प्रयाण सद्भावनांची, सद्गुणांची व कर्तृत्वाची अनेक-

विधपणे विशालता व व्यापकता येत राहणे अवश्य

असते. ती तशी येत राहिल्याशिवाय मानवी जीवन पूर्ण होऊ शकणार नाही. ज्या काळीं मनुष्याचे संबंध संकुचित क्षेत्रांतच समाविष्ट झालेले असतील, त्यावेळीं सद्गुणांच्या व कर्तृत्वाच्या विशालतेला अवकाशच नसेल. अशा वेळीं मनुष्याच्या धर्मकल्पनांचे स्वरूपहि संकुचितच असेल. त्या संकुचित धर्मकल्पनेने त्याचे व त्याच्या समाजाचे त्यावेळीं भागण्यासारखे असेल. परन्तु शत्रु अगर मित्र या नात्याने पहिल्यापेक्षा अधिक व्यापक प्रमाणावर मानवजातीशीं मनुष्याचा संबंध येऊ लागल्यावर भावना, सद्गुण, धर्म, कर्तव्य वगैरेविषयींच्या त्याच्या पूर्व समजुतींत फरक पडून त्या सर्वांतच विशालता व व्यापकता आल्याशिवाय चालणार नाही. मनुष्याच्या धर्माची व कर्तव्याची मर्यादा जगताशीं असलेल्या त्याच्या संबधानुरूप व्यापक व विशाल सहजच मानावी लागते. परन्तु जो समाज ही गोष्ट जाणत नाही अगर जाणत असूनहि या गोष्टीकडे लक्ष देत नाही व वाढत चाललेल्या आपल्या संबधानुरूप आपल्या धर्मकल्पनांत व आपल्या स्वभावांत बदल करित नाही, तो समाज दिवसानुदिवस अधिकाधिक दीन, लाचार व

आत्मविश्वासहीन बनत जातो. संकुचितपणा न सोडल्याने त्याला अनेक बाजूंनी दुःख व अपमान सोसावा लागतो व मानव्याच्या दृष्टीने व्यक्ति व समाज अेकंदरीने अधोगतीप्रत जातात.

भारतवर्षातील लोकांच्या पडतीच्या सुरवातीपासूनचा अितिहास पाहिला तर हाच प्रकार स्पष्टपणे दिसून येतील. जसजसा निरनिराळ्या मानवसमूहाशी आमचा संबंध येत गेला, तसतशी आमची पडतीच होत गेल्याचे अितिहासावरून दिसून येते. नाहीतर लोकसंख्येची अितकी विपुलता व धारणपोषणास लागणाऱ्या वस्तूंची अितकी समृद्धि असतांहि अेवढ्या मोठ्या राष्ट्राची अशी हीन दीन अवस्था कां होत जावी ? याचा विचार केला म्हणजे वाटते कीं संकुचित परिस्थितीतून व्यापक परिस्थितीशी आमचा संबंध आल्यावर आम्ही जी व्यापकता आमच्या अंगी आणायला पाहिजे होती, ती न आणल्याचाच हा सर्व परिणाम असावा.

आतां संकुचिततेतून निघून व्यापकता अंगी आणू लागल्याने मनुष्य अेकदम सुखीच होअू शकेल असे खात्रीने सांगतां येत नाही. मानवजात कधींतरी दुःखमुक्त होअून पूर्ण सुखी होअू शकेल किंवा नाही, अगर कधीं होणे शक्य असल्यास ती कोणत्या अुपायाने होअू शकेल हे सांगणे मोठे कठीण आहे. तरी अेवढी गोष्ट आपण स्पष्टपणे समजू शकतो कीं हीन, दीन व लाचार अवस्थेंतील सुखदुःखांपेक्षां मानवतेच्या विशालतेकडे जातांना प्राप्त होणाऱ्या सुखदुःखांत कांहींतरी विशेषता आहे. ज्या स्थितीतील दुःखांत दीनता, विव्हलता, अुद्वेग व पश्चात्ताप हीं असतील, त्या स्थितीपेक्षां ज्या स्थितींत दुःखावरबरच मनाची दृढता व निश्चयहि कायम असेल, जेथे दुःखांतहि अुद्वेग, पश्चात्ताप हीं नसतील, निष्ठा, आत्म-विश्वास व धन्यता हीं दुःखांतहि जेथे मनुष्याला सोडीत नसतील, ती स्थिति निर्दुःख नसली तरी पहिलीपेक्षां निःसंशय गौरवास्पद नाही काय ? त्याचप्रमाणे ज्या स्थितीतील सुखांत लोलुपता अगर अुन्माद नसून ज्यांत स्वार्थ, तृष्णा, मोह अगर दुसरा कोणताहि हीन प्रकार नसेल, सुखांतहि जेथे धर्मनिष्ठा सोडावी लागत नसेल, ती स्थिति पूर्ण सुखमय नसली तरी

तींतहि कांही विशेषता नाही काय ? शुद्ध, सात्त्विक व सुखनय जीवन कधीकाळीं तरी याच मार्गानें प्राप्त होण्याचा संभव नाही का ? जगाची स्थिति पहिल्याप्रमाणें आहे तरीच अजून वाटत असली किंवा त्यांतील दुःख नाहीसं होऊन सुखाची वृद्धि झालेली जरी स्थूलपणें दिसत नसली तरी याहि स्थितींत कोठें कोठें मानव्याचा यथार्थपणें विकास होत आहे, हीच त्यांतील विशेषता आहे. प्रत्येक कालांत त्या त्या कालमानाप्रमाणें अशा प्रकारची विशेषता दिसून आलेली आहे. मनुष्याला मानवी जीवन अजून पूर्णपणें साधलें नाही ही गोष्ट खरी आहे, तरी तें साधण्याचा त्याचा प्रयत्न चालू आहे.

मानवी जीवनाच्या विकासक्रमांतील आणखी अेक प्रकार आपल्या

लक्षांत आल्यास मनुष्याचें ध्येय ठरविण्यास
 महानतेकडे आपल्याला मदत होऊं शकेल असें वाटतें. प्रत्येक
 गति जीवाच्या ठिकाणीं "आपलेपणा"चें अेक भान आहे.

मनुष्यांत तें अधिक स्पष्टपणें असलेलें दिसून येतें.
 या भानाबरोबरच अेक प्रकारची सत्तावृत्तीहि मनुष्यांत आहे. हें
 'आत्मभान' व ही 'सत्तावृत्ति' यांची वाढ करण्याची अेक
 स्वाभाविक प्रेरणा मनुष्यमात्राच्या ठिकाणी आहे. आत्मभानाशिवायच
 जसा कोणी सांपडत नाही, तसाच या प्रेरणेपासून मुक्त असाहि कोणी
 दिसत नाही. आपलें अल्पत्व टाकून महानपण प्राप्त करावें हा
 या सत्तावृत्तींतील सहज भाव आहे. आपल्या पात्रतेनुरूप, सामर्थ्यानुरूप
 व स्वभावानुरूप सात्त्विक अगर राजस अुपायांनीं, प्रत्येक मनुष्य महानता-
 प्राप्तीकडे चाललेलाच आहे. स्त्री, पुत्र, कुटुंब, परिवार, राज्य, धन, मान,
 अैश्वर्य, अित्यादींच्या प्राप्तीनें मनुष्य आपली 'सत्ता', आपली 'आत्मता'
 वाढवून महान् होण्याचा प्रयत्न करीत आहे. तेंच महानपण कोणी सेवेच्या,
 कोणी भक्तीच्या, कोणी ज्ञानाच्या साधनानें मिळवण्याचा प्रयत्न करतात,
 कोणी आपल्या सामर्थ्यानें बाह्य जगाला आपल्या ताब्यांत आणून,
 आपली 'आत्मता' वाढवून महान् होण्याचा प्रयत्न करतात; तर कोणी

जगताच्या मूलभूत तत्त्वांशीं – आदितत्त्वांशीं – तद्रूप होऊन महान् होण्याचा प्रयत्न करतात. लहान वालकापासून महापुरुषपर्यंत व रंकापासून रावापर्यंत सर्व अल्पता टाळून महानतेचीच अिच्छा करतात. मनुष्याची गति स्वाभाविकपणे त्याच दिशेकडे असलेली दिसून येते. “लहानपण देगा देवा । मुंगी साखरेचा रवा ॥” असें संत तुकाराम यांनी म्हटलें आहे. यांत लहानगणांची, अल्पतेची मागणी केली आहे, असें प्रथमदर्शनीं वाटले तरी त्यांची खरी दृष्टी लहानपणावर नसून नम्रतेनें प्राप्त होणाऱ्या ‘साखरे’च्या लाभावर म्हणजे महान्च्या प्राप्तीवरच होती असें थोडा विचार करतां दिसून येतें. भक्तीनें श्रीश्वरांशीं तद्रूप होणें काय किंवा ज्ञानानें विश्वांशीं समरस होण्याचा प्रयत्न करणें काय त्यांतहि महानताप्राप्तीचीच कल्पना आहे. सात्त्विक अगर राजस अुपायांनीं मनुष्य जेथपर्यंत आपली सत्तावृत्ति, आपलें आत्मत्व, सक्रियपणें व प्रत्यक्ष वाढवतां येतील तेथपर्यंत वाढवून पुढील हेतूकरितां कल्पना, भावना अगर धारणा यांचा आश्रय घेऊन स्वतःचें समाधान करून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो. माणसांतील सद्गुण व कर्तृत्व मर्यादित असल्यामुळें सक्रियपणें सर्व विश्वांशीं समरस होणें त्याला शक्य नसतें; व म्हणून “सर्व चराचराचें अधिष्ठान ब्रह्म मीच आहे,” अशा धारणेनें व चिंतनानें मनुष्य स्वतःचें समाधान करून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो. अपरंपार आत्मता व महानतेच्या प्राप्तीचे हे कल्पनिक प्रकार आहेत. या सर्वांवरून आपण अेवढें स्पष्टपणें समजूं शकतो कीं, अल्पता कोणालाच सहन होत नाही. प्रत्यक्ष न साधलें तरी कल्पनेनें कां होईना, महानताप्राप्तीचेंच समाधान मनुष्याला हवें असतें.

या सर्व प्रकारांत केवळ राजसी अुपाय व कल्पनाजन्य धारणा व भावनेचा भाग सोडून दिला तर बाकी राहिलेली सद्गुणांच्याद्वारां प्रत्यक्ष सात्त्विक भावना व कर्तृत्व यांच्यायोगें जगताशीं मनुष्याचा आत्मीयभाव जितका सक्रियपणें दिसून येत असेल तितकी त्याची प्रगति झाली आहे, असें म्हणतां येतील. तितकीच खरी महानता त्याच्या

ठायीं आली आहे असें सिद्ध होतील. राजस वृत्तीच्या प्रभावानें जी सत्ता व जी महानता 'वाढलेली असते, तिच्यायोगें व्यक्ति व समाज यापैकीं कोणाचेंहि कल्याण होणें असंभवनीय आहे. जी सत्ता प्राप्त करायला दुष्ट मनोवृत्तींचा व साधनांचा आश्रय घ्यावा लागतो व जिच्या पोटीं केवळ अैहिक स्वार्थाशिवाय दुसरा हेतु नसतो अशा प्रकारच्या सत्तेला बाहेरील विरोधाचें सदैव भय असतें, ती केव्हांहि शाश्वत टिकणें शक्य नसतें. परंतु दया, क्षमा, बंधुता, वात्सल्य, मित्रता, अुदारता, सत्य, प्रामाणिकता, समता, अित्यादि सद्भावनांच्या प्रत्यक्ष आचरण्याच्यायोगें जी सत्ता व आत्मता वाढलेली असते, ती व्यक्तीस व जगतास कल्याणप्रद असून तिला विरोधाचें भय कधींच नसतें. सर्व जगानें आपल्यांतील सत्तावृत्तीचा विकास करून आपलें महानपण अशा तऱ्हेनें साधलें तरी त्यायोगें जगांत संघर्ष होण्याचें कारण नाही. तें महानपण अशाश्वत नसून शाश्वत असेल. सक्रियपणें जगताशीं समरस होण्याचा हाच कल्याणप्रद मार्ग नाही का ? पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें जडता टाकून सर्व अंगांनीं, सर्व बाजूंनीं, कर्मांच्याद्वारां सदैव शुद्ध चेतनपणें प्रकट होत राहणें व सक्रियपणें जगताशीं अेकरूपता, समरसता, साधणें हेंच मानवी जीवनाचें ध्येय व साध्य मानल्यास कांहीं हरकत आहे काय ?

मानवतेची विटंबना व गौरव

जो आपल्या देहालाच सर्वस्व मानतो तो जीव, व ज्याला मानवता प्रिय असेल तो मनुष्य; - अशा जीव व मनुष्यजन्माची श्रेष्ठता मनुष्य यांच्या व्याख्या व त्यांचीं लक्षणें ठरवल्यास त्यांत कांहीं चूक होतील असें वाटत नाहीं. यावरून जोंपर्यंत मनुष्य मानवतेचें महत्त्व न जाणतां केवळ आपल्या देहाला व जीवाला संभाळीत व पाळीत असतो तोंपर्यंत तो मानवतेपर्यंत येऊन पोहोंचला नाहीं असें म्हणावयास हरकत नाहीं. मानवतेला आवश्यक अशा गुणांखातर जो तनमनानें कष्ट सोसतो त्याला मानवतेचा अुपासक मानणें योग्य होतील व मानवतेच्या सिद्धीकरतां किंवा मानवतेला अुणेपणा न यावा म्हणून प्रसंगीं जो प्राणार्पण करतो तो मानवतेच्या कसोटीस अुतरला व त्यानें मानवता साधली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. मानवतेपेक्षा श्रेष्ठ सिद्धि जगांत दुसरी नाहीं. थोडा विचार केला तरी मानवी जीवन, किती महत्त्वाचें आहे हें आपल्याला कळून येतील. कर्तुमकर्तृम् अशी शक्ति जगांत कोठें निर्माण होअूं शकत असेल तर ती मानवी जीवनांतच होअूं शकते. मोठमोठे विद्वान व महा पराक्रमी लोक, आपआपल्या काळांत अद्वितीय, अजिंक्य व धुरंधर असे योद्धे कोठें पैदा झाले असतील तर ते या मानवकुलांतच होत आले आहेत. मोठमोठे ज्ञानी, मोठमोठे तत्वदर्शी, ज्ञानविज्ञानशोधक व बोधक, मोठमोठे तपस्वी व यशस्वी, प्रतिसृष्टिकर्ते व महर्षि, महान् संत, महंत, अरिहंत वगैरे सर्वांची अुत्पत्ति मानवजातींतच होत आली आहे. सज्जनांचें परित्राण करून धर्माची ग्लानि घालवणारे परमेश्वराचे

अवतार घ्या किंवा जगाला तारण्याकरितां म्हणून पृथ्वीतलावर आलेले परमेश्वराचे पुत्र घ्या, सिद्धार्थ गौतम अगर वर्धमान महावीर यांसारखे धर्मस्थापक व प्रवर्तक घ्या किंवा परमेश्वराच्या हुकुमानें धर्मप्रसार करणारे फिरस्ते घ्या, हे सवे मानवजातीच्याच पोटीं जन्मास आलेले आहेत. मनुष्यरूपानेंच कार्य करून ते निघून गेले आहेत. त्यांच्या जन्मानें मानवतेला शोभा आली आहे. त्यांच्यायोगें मानवतेचें महत्त्व वाढलें आहे. या गोष्टी ध्यानांत घेऊन आपण मानवी जन्माचा विचार केला, आपली जबाबदारी ओळखून आपलें जीवन अुन्नत करण्याचा प्रयत्न केला, तर आपल्यालाहि आपलें जीवन सार्थक करतां येतील. विश्वाच्या अतर्क्य घटनेंतून, परमात्म्याच्या अलौकिक कलेपासून आपली अुत्पत्ति झाली आहे हें जाणून आपण आपल्या जीवनाची शुद्धि व सिद्धि साधण्याचा निश्चय केल्यास विश्वशक्तीकडून आपल्याला सदैव साहाय्य मिळत राहिल. आपला विवेक व त्याबरोबरच मानवतेचा आदर्श आपल्या हृदयांत सदैव जागृत राहिल.

मानवतेचा मार्ग जरी सरळ आहे व चित्ताची शुद्धि व सद्गुणाची वृद्धि याच जरी जीवनांतील मुख्य प्राप्य गोष्टी आहेत तरी त्या साधीत असतां विवेकाच्या कमतरतेमुळें, आदर्शाच्या खोट्या कल्पनेमुळें, मोहामुळें किंवा तात्कालिक सुखलोलुपतेमुळें चुकीच्या मार्गाला लागून मनुष्य आपलें मानव्य गमावतो, व त्यांतच तो केव्हां केव्हां भूषणहि मानतो. अशा वेळी तो भ्रंतींत सांपडलेला असतो म्हणून त्यानें आपली मानवता राखण्यांत सदैव सावध व दक्ष राहिलें पाहिजे. ज्याला आपल्या मानव्याची चाड असते तो केवळ स्वतःतीलच मानवतेच्या वृद्धीचा प्रयत्न न करतां जगतांतहि मानवता वाढावी या अिच्छेनें त्या दिशेनें प्रयत्नशील असतो. याचें कारण जगांतील मानवता वाढली नाही तर केवळ व्यक्तीला स्वतःची मानवता वाढवण्यास अत्यंत परिश्रम पडत असतात. व त्यांत त्याला अपयश किंवा कधीं शरीरनाशापर्यंत सहन करण्याचा प्रसंग येतो.

सॉक्रेटीस, येशू ख्रिस्त, गुरु तेगबहादुर व अितर अनेक संत-सज्जनांना - ज्यांना ज्यांना सत्याकरिता व मानवते-
मानवतेच्या करितां विलक्षण हालअपेष्टा सहन कगव्या लागल्या
मार्गातील विघ्न त्यांना - त्यांच्या काळांत त्यांच्यासारखीं हजारों
 माणसें असती म्हणजेच त्यांच्याअितकी अुत्कट
 मानवता हजारों माणसांत असती, तर स्वतःची मानवता राखण्याकरितां
 आपले प्राण गमवावे लागले नसते किंवा त्यांपैकी कोणालाहि अन्य-
 तऱ्हेनें असह्य हाल सोसावे लागले नसते. पुष्कळ लोक सत्याने व
 प्रामाणिकपणानें वागत असले म्हणजे साधारण मनुष्यसुद्धा सत्याने व
 प्रामाणिकपणानें वागूं शकतो. परंतू समाजांत असत्य सर्वत्र फैलावलेलें
 असलें म्हणजे अेखाद्या व्यक्तीलाहि आपलें जीवन सन्मार्गी ठेवणें अतिशय
 कठीण जातें. सार्वत्रिक असत्याचरणानें मनुष्यांतील अेकमेकावरील प्रेम,
 विश्वास व आदर नष्ट होतो. जीवन चालवण्याकरितां प्रत्येकाला अित-
 रांपेक्षां अधिक कपटी व असत्याचरणी व्हावें लागतें. अशा रीतीनें
 समाजांत दुर्गुणच वाढतात. अशा स्थितींत सर्वांनी मिळून मानवतेची
 विटंबना चालवलेली असते व कोणालाही सन्मार्गानें वागणें अधिकाधिक
 दुरापस्त होत जातें. विवेकी मनुष्य ही स्थिति व तिची कारणें जाणतो
 व त्यांतूनहि धैर्यानें व निष्ठेनें मार्ग काढतो. मनुष्यामनुष्यामधील
 संबंध निर्मळ होण्याकरितां व त्यांत सहजता येण्याकरितां तो स्वतः
 सद्गुणानें वागतो. सद्गुणानें वागल्यानेंच सद्गुणांना पोषक वातावरण
 निर्माण होतें हें तो जाणत असतो. आपल्याला अेखाद्याचे अुपकार
 फेडतां आले नाहीं तरी आपला त्याच्याविषयींचा केवळ कृतज्ञताभावहि
 त्याच्या, आपल्या व सर्वांच्या मनांत अुदारता व अितर सद्भाव
 वृद्धिंगत करतो, परस्परांतील विश्वास वाढवतो, मानवजातीवरील
 विश्वासांत भर टाकतो. तेंच अेखाद्याचा कृतघ्नपणा पाहिला म्हणजे
 त्याच्याविषयींचा विश्वास नष्ट होतो, अितकेच नव्हे तर अेकदर
 मानवजातीवरील विश्वास कमी होतो. आपल्याकडून सहज घडलेल्या
 वि-४

व्यादाशीट वर्तमाने आपण न कळत जगातील सद्गुणांत किंवा दुर्गुणांत कशी भर घालीत असतो हे विवेकी मनुष्याला समजत असते. म्हणून जीवनांत सत्य, प्रामाणिकता, कृतज्ञता वगैरे सद्गुणांना तो महत्त्व देतो. याच्या अुलट, असत्य, कपट, फसवणूक, दगा, कृतघ्नता वगैरेंच्यायोगे आपले कार्य साधले असे पाहून कोणास संतोष वाटला तर त्याने त्या-वेळीं विवेकपूर्वक असा विचार करावा कीं, याने आपण आपल्या चित्तांत व जगांत कशाची वृद्धि करीत आहो? यायोगे प्राप्त झालेली वस्तु भौतिक दृष्ट्या कितीहि किंमती वाटत असली तरी ती अशाश्वत आहे व आपण ती आपल्यातील व समाजातील मानवतेला नष्ट करून मिळवली आहे. ती वस्तु आपल्या हातून निघून जाण्यास वेळ लागणार नाही. परंतु ती मिळवण्याकरितां आपल्या हृदयांत व समाजांत आपण निर्माण व वृद्धिगत केलेले दुर्गुण नाहीसे करणे आपल्याला शक्य नाही. त्याने आणखी असा विचार करावा कीं, अशा तऱ्हेच्या वर्तमाने आपल्यातील कोठली शक्ति वाढत आहे? यायोगे आपण आपल्याला व समाजाला कोठे नेत आहो? यांत आपली सबलता आहे कीं निर्बलता? आपण सर्व याच मार्गाने चालत राहिलों व आपआपल्या कार्यसिद्धीकरितां अेकापेक्षां अेक अधिक दुर्गुणी होत राहिलों तर शेवटीं त्याचा परिणाम काय होईल? अितरांची गोष्ट सोडून दिली तरी आपल्या संततीला, आपल्या मुलांना, आपण आपल्या या वर्तमाने कोणत्या परिस्थितींत आणून सोडीत आहो? या जगांत त्यांच्याकरितां कोणत्या प्रकारचे क्षेत्र आपण तयार करून ठेवीत आहो? अशा रीतीने आपल्याकडून घडणाऱ्या कर्मांच्या वर्तमान व भविष्यकालीन परिणामांचा मनुष्याने सूक्ष्मपणे व दीर्घ दृष्टीने विचार केला तर आपल्या वर्तनाच्या परिणामांचे भीषण चित्र त्याच्या डोळ्यांसमोर अुभे राहिल. मानवतेची स्वतःकडून चाललेली विटंबना त्याच्या लक्षांत येईल. चुकीच्या मार्गातून बाहेर पडण्याचा तो प्रयत्न करील. त्याच्या मनांत सदाचाराविषयीं श्रद्धा अुत्पन्न होईल. व तो निश्चयी असल्यास स्वतःच्या व अितरांच्या

कल्याणाकरितां आपल्यांत अल्पन्न झालेल्या श्रद्धेवर बूढ राहून
कायमचा सदाचारी वनेल.

मनुष्यच मनुष्याचा आज सर्वांत मोठा शत्रु व संहारक झालेला आहे. मानवजातीच्या कल्याणाकरितां तळमळणारे संतांच्या मुख्य सर्व संतसज्जन आपल्याला कळकळीनें जीव तोडून अपुपदेशाकडे आपण सांगत आले आहेत कीं, “परस्परांत प्रेम, केलेले दुर्लक्ष मैत्री, विश्वास, आदर, करुणा, सहानुभूति यांची वृद्धि करा. निर्वैर व्हा, भूतमात्राच्या हितांत मग्न व्हा, स्वार्थी राहू नका. अितरांचें दुःख जाणा. त्यांच्या दुःखाने दुःखी व सुखानें सुखी व्हा.” हा अपुपदेश आपल्या चित्तांत ठसवण्याकरितां “आपण सर्व परमेश्वराचीं लेकरें आहोंत,” असें कोणी आपल्याला सांगून पाहिलें. “आपण सर्व भाऊ भाऊ आहों,” असेंहि कोणी शिकवले. “घटघटांत अेकच राम आहे”, “आपल्याप्रमाणें अितरांचाहि आत्मा आहे”; वगैरे वगैरे प्रकारें आपल्याला समजावून सांगितले. परंतु मानवजातीनें त्यांचा अपुपदेश न मानतां आपलें आचरण पूर्ववत्च चालू ठेवून त्यांना मात्र देवपदावर नेअून बसवले. अशा रीतीनें आपण दोन्ही वाजूंनीं मानवतेची अवहेलना केली. आपण मनुष्य झालों नाहीं व अपुपदेशकांना मात्र देवपदावर चढवले. मिळून मानवतेचें महत्त्व आपण लक्षांत घेतले नाहीं.

स्वार्थ, दंभ, कपट, असत्य, असंयम, अविवेक, दुष्टता, क्रूरता, सात्त्विकतेला सोडून असलेले अिन्द्रियजन्य भोग व त्यामुळें मानवजातीकडून घडणारे अनर्थ – या सर्वा-
मानवतेची विटंबना करणारे च्या योगानें मानवतेची विटंबना होत आली आहे. घन, मान, कीर्ति, प्रतिष्ठा यांच्यामागें लागलेले, विलासांत मग्न झालेले, व्यसनांत सांपडलेले, तारुण्याच्या मदानें भरलेले, सत्तेची धुंदी चढलेले, स्त्रीपुत्रांच्या मोहामुळें कर्तव्य विसरलेले – हे सर्व मानवतेची विटंबना करीत आहेत असें म्हणावें लागतें. मातापित्याविषयींचें

कर्तव्य न जाणणारे, कलेच्या नांवाने वासनांची वृद्धि करणारे, धर्माच्या नांवावर स्वार्थ साधणारे, सामुदायिक धर्म न जाणणारे, मानवतेची विटबनाच करीत आहेत. श्रीश्वरभक्ति करतां करतां स्वतःलाच श्रीश्वर समजणारे, लोकांत तशा प्रकारची भ्रांति फैलावणारे, स्वतःलाच भगवान म्हणून घेऊन लोकांकडून पूजन करून घेणारे, या सर्वांना मानवतेची विटबना करणारे म्हणण्यास हरकत नाही. मनुष्यानें दुष्ट कर्मे करून राक्षस बनण्यात जशी मनुष्यतेची हानि आहे, त्याचप्रमाणे स्वतःला श्रीश्वर म्हणून घेण्याची अिच्छा करण्यांत, श्रीश्वर म्हणून घेण्यांत व तशा रीतीची भ्रांति लोकांत पसरवण्यांत आपल्या व लोकांच्या मनुष्यतेची हानि आहे. दुराचारी होण्यानें मनुष्य आपले मनुष्यपण गमावतो व सदाचारी झाल्यावर मान, प्रतिष्ठा व कीर्तीच्या मोहांत पडून स्वतःलाच श्रीश्वर मानायला लागून आपले मनुष्यत्व विसरतो. आपण मानवी मातापित्यांच्या पोटीं जन्मास आलों आहों म्हणून शरीर, बुद्धि व मनाच्या सर्व शक्तींचा विकास करून त्यांची शुद्धि साधून आपल्याला मानवतेची पूर्णता साधावयाची आहे, याचें भान न राहिल्यामुळे शक्तीच्या जोरावर कोणी दानव बनतो तर कोणी मोह व भ्रांतींत सांपडून भगवान बनण्याचा आव आणतो. मनुष्याला दानव वनावयाचें नाही किंवा श्रीश्वर वनावयाचें नाही. परंतु मानवरूपाने वावरणाऱ्या चैतन्याचें सद्गुणांच्या द्वारां प्रकटीकरण करीत करीत त्याला मानवतेची सीमा गांठावयाची आहे. मानवतेची शांति, सुख, प्रसन्नता त्याला मिळवावयाची आहे. यांतच त्याचा विकास आहे. यांतच त्याची पूर्णता आहे. व ही सिद्धि ज्यायोगे साधतां येतील तोच त्याचा धर्म आहे.

या सर्व गोष्टी स्पष्ट असतां भ्रांतीनें मनुष्य निरनिराळ्या मोहांत फसतो, व त्यामुळे त्याला आपला आदर्श समजत मानवतेचा गौरव नाही; ध्येय त्याच्या लक्षांत येत नाही, मानव्याचा गौरव व मानव्याची विटबना यांतील भेद त्याला कळत नाही. मानवांतील दुर्दम्य अिच्छा कधीं दानव बनून तर कधीं

देवपणाच्या मोहांत सांपडून बाहेर पडत असतात. हे दोन्ही मार्ग टाळून मानवतेचा सरळ मार्ग धरण्यासाठीं शुद्ध विवेकाची जरूर आहे. तो विवेक नसल्यास मनुष्य विलासालाच विकास समजतो; भ्रांतीला ज्ञान, दौर्वल्याला सज्जनता, भित्रेपणाला क्षमा आणि मनांत आसक्ति असतां बलात्कारानें केलेल्या त्यागाला व संयमाला वैराग्य समजतो. भावना व योजना, औदासीन्य व शांति, जडता व स्थिरता, मोह व प्रेम, आसक्तिजन्य कर्म व कर्तव्य यांतील भेद त्याला समजत नाहीं. परंतु मोह व भ्रांति टाळून, अज्ञान निरसून आणि विवेकाला शुद्ध व सूक्ष्म करून जीवनाच्या अंतापर्यंत आपल्याला काय साध्य करावयाचें आहे तें आपण ओळखलें पाहिजे, व प्रयत्नपूर्वक साध्य केलें पाहिजे. दौर्वल्य व क्षुद्र कामना यांमुळें आपण देवतांना गोधीत असतो, त्यामुळें आपल्याला देवतापण श्रेष्ठ वाटतें. विकट प्रसंगीं हि जो आपलें शील संभाळून मनुष्यत्वानें जीवन कंठीत असतो त्याच्याविषयीं आपल्याला कांहीं विशेषता, आदर किंवा पूज्यभाव वाटत नाही. परंतु अखाद्या साधारण भाविकाला हि आपण थोड्याच काळांत अश्वरपदावर नेअून बसवतो. अश्वरभक्तीनें, धार्मिक आचरणानें, मनुष्याच्या अंगीं नम्रता, निरहंकारता, कृतज्ञता वगैरे गुण येत असतां भक्तिमार्गाला लागलेला साधक थोड्याच दिवसांत आपलें मनुष्यत्व विसरून देवपणांत संतोष मानूं लागतो. यावरून मानप्रतिष्ठेची हांव मनुष्याचें मनुष्यपणांतून पतन होण्यास कशी कारणीभूत होते तें दिसून येतें. अशा प्रकारची हांव व अिच्छा यांत मानव्याची विटंबना आहे. ज्या ज्या आशा, तण्णा व कामनांमुळें मनुष्य आपलें मनुष्यत्व विसरतो त्या त्या सर्व गोष्टी मनुष्यत्वाची हानि करणाऱ्या आहेत, हें ओळखून मनुष्यानें सावधपणानें व संयमानें, धैर्यानें व पुरुषार्थानें, विवेकाने व निरहंकारपणानें वागून आपला मानव्याचा मार्ग साफ व सरळ केला पाहिजे. धर्म, कर्म, आनंद, लाभ, अिच्छा, कामना, भावना, प्रतिष्ठा वगैरे सर्व प्रसंगांत त्यानें आपल्या मानवतेचें स्मरण करून चाललें पाहिजे. मानवी कर्तव्याची व मानवी धर्माची त्यानें सदैव आठवण ठेवली पाहिजे. विश्वशक्तींतून,

अीश्वरशक्तीतून, आविर्भूत होअून आपल्यापर्यंत येअून पोहोंचलेलें हें मानव्याचें दान आपण अधिक शुद्ध व मानवी सद्गुणांनीं अधिक समृद्ध करून पुढच्या पिढीच्या कल्याणाकरितां मानवजातीला समर्पण केलें पाहिजे. यातच मानव्याचा व मानवजातीचा गौरव आहे. हेंच सर्व धर्माचें सार आहे. भक्तीची व तत्त्वज्ञानाची परिसीमा यांतच आहे.

६

अीश्वरभावना

तत्त्वतः अीश्वर काय आहे यासंबंधीं चर्चा न करतां मानवी जीवनांत अीश्वरनिष्ठेची आवश्यकता कां वाटते, त्याचप्रमाणें ती निष्ठा प्रभावी होण्याकरितां मनुष्यानें तिचें साहाय्य कोणत्या प्रकारें जीवनांत करून घ्यावें, यासंबंधीं कांहीं विचार येथें दर्शविले आहेत.

मनुष्यजातींत जसजसे मानवी सद्गुण प्रकट होत गेले तसतशी मनुष्याची अीश्वरविषयक कल्पना बदलत आली अीश्वरावलंबनाची आहे, असें आजपर्यंतचा त्या कल्पनांचा अितिहास आवश्यकता पाहतां दिसून येतें. अीश्वराची मूळ कल्पना मानवी दौर्बल्य व मनुष्याची कांहीं अंशी बौद्धिक वाढ यांतून अुगम पावली असावी. दौर्बल्याबरोबर कल्पना, तर्क करण्याची शक्ति, मनुष्यांत नसेल तर त्याला अीश्वरविषयक कल्पना सुचणें शक्य वाटत नाही. पशुपक्षी दुर्बळ आहेत तरी त्यांच्यांत अीश्वर-विषयक कल्पना असेल असें वाटत नाही. मनुष्यावर येणारीं दुःखें, संकटें, अडचणी, आपत्ति यांच्या निवारणाकरितां, त्याच्या सुरक्षित-पणाकरितां, त्याचप्रमाणें त्याच्या कामना, अिच्छा वगैरेंच्या पूर्ती-करितां व सुखाच्या शाश्वतीकरितां त्याला कोणातरी दिव्य व महान् शक्तीवरील श्रद्धेचा आधार घ्यावा लागतो. दार्शनिक, तत्त्वज्ञ, विचारक,

पतिताचा अुद्धारक, अनंत विश्वांचा अुत्पत्ति-स्थिति-लयकर्ता असल्याविषयी सर्व जवळजवळ अेकमत आहेत. आतां जगांतील सर्व लोकांची बुद्धिमत्ता, परिस्थिति, संस्कार, सामाजिक चालीरिती यांत सारखेपणा नसल्यामुळे सर्वांच्या अीश्वरविषयक कल्पनांत तंतोतंत सारखेपणा नसणें स्वाभाविक आहे. आणि त्यामुळेच अीश्वराला प्रसन्न करण्याचे, त्याची आराधना व अुपासना करण्याचे, विधिमांग अनेकांचे अनेक प्रकारचे दिसून येतात. ते सोडून दिल्यास बाकी सर्वांच्या अीश्वरविषयक कल्पनांत पुष्कळमें साम्यच दिसून येतील.

अीश्वरविषयक कल्पना व अीश्वराशी किंवा परलोकाशी संबंध जोडणाऱ्या धर्मकल्पना यांना कोणी अफूच्या अीश्वरविषयक गोळीची अुपमा देतात, यांत कांहीं अंशी सत्य भावनेचा आहे, परन्तु तें संपूर्ण सत्य नाही. अीश्वरविषयक विवेकयुक्त अुपयोग कल्पनेनें जगांत जितकें अनिष्ट झालें आहे तें सर्व ध्यानांत घेअून त्यांनी ती अुपमा दिलेली आहे. अुपमा कायम ठेवून म्हणायचें झालें तर असें म्हणतां येतील कीं अीश्वरविषयक कल्पना कोठेंकोठें व केव्हांकेव्हां अफूसारखा परिणाम घडवणारी होत असली तरी त्यांत त्या कल्पनेचा दोष नाही. अफूचेहि वरे व वाअीट असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम होअूं शकतात. औषध म्हणून योजनापूर्वक तिचा योग्य अुपयोग केल्यास ती प्राणदायी होते, व रोज खाण्याची संवय ठेवल्यास किंवा अेकदम प्रमाणाबाहेर तिचा अुपयोग केल्यास तीच नुकसानकारक व प्रसंगीं प्राणघातक होते. यावरून अीश्वरविषयक कल्पना अहितकर नाही; परन्तु त्या कल्पनेचा कसा, कोणत्या प्रमाणांत व केव्हां अुपयोग करावा, या-विषयींच्या अजानामुळे नुकसान होत असतें. अफूच कशाला? अितर कोणतीहि अुपयुक्त वस्तु अजानानें वापरल्यास तिचेहि दुष्परिणाम आपल्याला भोगावे लागतात. अन्नासारखी सदैव आवश्यक व अुपयोगी वस्तूहि अयोग्य रीतीनें, अयोग्य प्रमाणांत व अयोग्य समयीं ग्रहण केल्यास

त्यापासूनहि अनेक रोग होतात व प्रसंगीं जीविताची हानि होते. म्हणून केवळ वस्तूवर आपलें हिताहित अवलंबून नसून ती वस्तु वापरण्यांतील आपल्या विवेकावर किंवा अज्ञानावर आपलें हिताहित अवलंबून आहे.

मानवी अुत्कर्षाला व अुन्नतीला अीश्वरविषयक कल्पना, भावना, श्रद्धा, भक्ति, निष्ठा या गोष्टी आवश्यक आहेत.

अीश्वरविषयक योग्य कल्पनेचीं लक्षणें मनुष्याला त्या अवततीस नेणाऱ्या नाहींत. त्यांपासून मिळणाऱ्या शांतीची व प्रसन्नतेची मानवी मनाला भूक आहे. मानवी मनाला आधार देअून त्याला अुन्नत करण्याच्या कामीं त्या फार अुपयोगी आहेत.

यांत महत्त्वाची व मुख्य गोष्ट हीच कीं, आपली अीश्वरविषयक कल्पना शक्य तितकी विवेकशुद्ध, सरळ व अुदात्त असावी. तिच्यांत गूढता किंवा गुप्तता नसावी. त्या कल्पनेंतून आपल्या चित्ताला आश्वासन किंवा आधार मिळवण्याकरितां कोणत्याहि कर्मकांडाचा खटाटोप नसावा. अुलट श्रद्धा, विश्वास, निष्ठा हीं चित्तांत वाढत राहतील असा स्वाधीन व साधा अुपाय त्यांत असावा. त्यांत मध्यस्थाची, मार्गदर्शकाची, गुरूची आवश्यकता नसावी. ती कल्पना मानणाराचें नीति व पावित्र्याकडे स्वाभाविकपणेंच वळण असावें. सदाचाराला त्यांत प्राधान्य असावें. दया, सत्य, प्रामाणिकपणा, धैर्य, निर्भयता, अुदारता, निश्चितता, शांति व प्रसन्नता हे त्यांतून सहज मिळणारे लाभ असावेत. मनुष्यमात्रावरील प्रेम वाढत राहावें असा त्या कल्पनेचा स्वाभाविक परिणाम असावा. अज्ञान व भोळेपणा निघून जातील, आपल्यांतील विकारांचें वळ नाहींसें होतील, आशा, तृष्णा, लोभ, दंभ ही आपल्यांतून विलय पावतील, चित्त स्वाधीन व शुद्ध होतील, बुद्धि व्यापक व तेजस्वी होतील, धर्माला प्रोत्साहन मिळेल, अहंकार विरून जातील, असा प्रभाव त्या कल्पनेंत असावा. आपली पामरता व क्षुद्रता, पंगुता व दुर्बलता, आलस्य व जडत्व या सर्वांचा नाश करून आपल्या कर्मेन्द्रियांची व ज्ञानेन्द्रियांची शुद्धि करून आपल्यांत आत्मविश्वास निर्माण करील.

आपल्या देहबुद्धिमतांत नित्य नव्या चैतन्याचा मंचार करील असा दिव्य गुण त्या कल्पनेत असावा. सारांग, मनुष्याला सर्व प्रकारें मनुष्यत्वाकडे नेत राहून त्याच्या जीवनाची संपूर्ण सिद्धि त्याला मिळवून देऊन त्याला कृतार्थ करील असें सामर्थ्य त्या कल्पनेत असावे. अशा प्रकारची अीश्वरविषयक कल्पना मनुष्यमात्राचें कल्याणच करील. तिच्यापासून कोणाचेंहि अनहित होणें कधींच शक्य नाही.

प्रत्येक काळाला योग्य अशी अीश्वरविषयक कल्पना त्या त्या काळांत मनुष्याला लाभली तर मानवजातीतील कालानुरूप किततीतरी अनर्थ सहज टळतील. परंतु मानव-ओश्वरविषयक जातीच्या दुर्भाग्यामुळें ही गोष्ट अजून मनुष्याच्या भावना बदलण्याची लक्षांत येत नाही. आजच्या काळांतहि आपण, कोणी आवश्यकता पांच हजार तर कोणी दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या, कोणी अेक हजार तर कोणी पांचशें किंवा शंभर वर्षांपूर्वीच्या अीश्वरविषयक कल्पना व त्यांभोंवतीं रचलेल्या धर्मकल्पनांना घट्ट धरून बसलों आहों. मानवजातीचें कल्याण कशांत आहे याचा विचार न करतां जुन्याच कल्पनांत दिव्यता मानण्याचा आपणां सर्वांचा स्वभाव आहे. पूर्वी अनेक वेळां जर अीश्वरविषयक कल्पना बदलूं शकल्या व प्रत्येक वेळीं त्यांपासून आपलें कल्याण होत आलें आहे तर आजहि पूर्वीच्या कल्पना बदलून नव्या धारण करण्यास काय हरकत आहे ? परंतु अशा रीतीनें या बाबतींत आपण विचार करीत नाहीं. कोणी भोळेपणानें, कोणी अज्ञानानें, कोणी भयानें, कोणी लालचीनें तर कोणी चालू अीश्वर-विषयक कल्पना बदलल्या तर स्ततः चें आर्थिक नुकसान होतील, आपली प्रतिष्ठा नाहीशी होतील, या धास्तीनें,—अशा अनेक कारणांमुळे पूर्वीच्या कल्पना बदलण्यास आपण तयार होत नाहीं. समाजाची आजची स्थिति व गरजा यांचा विचार न करतां, जुन्या कल्पना घातक होत आहेत हें दिसत असतां, कालानुरूप नव्या कल्पना धारण करीत नाहीं. अितकेंच

नव्हे तर त्याचा आपण विरोध करतो. समाज स्वतः अज्ञानामुळे व श्रद्धाळूपणामुळे पूर्वकल्पना सोडायला तयार होत नाही व नव्या कल्पनांचे विरोधकहि स्वतःचें महत्त्व राखण्याकरितां समाजाला जुन्या कल्पना सोडू देत नाहीत. ओश्वरविषयक कल्पना अफूचें काम करते ती येथेंच. ती अफू न बनावी म्हणून त्या कल्पनेंत कालानुरूप अुपयुक्त बदल झाला पाहिजे व समाजाची शुद्धि होऊन त्याची शक्ति वृद्धिंगत होत राहिली पाहिजे. जुन्या कल्पनांचे चहाते, त्या कल्पनांमुळे महत्त्वास चढलेले मध्यस्थ गुरु व कर्मकांडी पुरोहितवर्ग, हे नेहमीं नव्या कल्पनांचा विरोध करीत असतात. जुन्या निरूपयोगी कल्पनांना, अहितकर कल्पनांनाहि, सोडून द्यायला तयार न होतां नव्यांचा विरोध करणारा वर्ग समाजांत नेहमीच असतो. व त्याच्याचकडून ओश्वराच्या नांवावर नेहमी अनर्थ होत असल्याचें दिसून येतें.

मानवजातींत जसजशी ज्ञानाची व सद्गुणाची वाढ होत गेली तसतऱ्या आपल्या ओश्वरविषयक कल्पना ओश्वरविषयक सुधारत आल्या आहेत. अेके काळी यज्ञांत मनुष्याचे सर्वश्रेष्ठ भावना किंवा पशूचें बलिदान घेतल्याशिवाय ज्या देवता, व जो ओश्वर संतुष्ट होत नसे तोच ओश्वर बदलत बदलत आता केवळ सदाचाराने व भावभक्तीने संतुष्ट होण्यापर्यंत येऊन पोहोंचला आहे. “देव भावाचा भुकेला,” “केवळ तुलसीपत्राने, केवळ नामस्मरणानें ओश्वर संतुष्ट होतो,” अशा प्रकारच्या ओश्वराविषयींच्या कल्पना मानवजातींत सदाचार व सद्भावनांना महत्त्व आल्यावरच निर्माण झाल्या आहेत. यांतील तथ्य ध्यानांत घेऊन आजच्या काळांत मानवमात्राची प्रगति, अुत्कर्ष, अुन्नति व सर्व बाजूनीं कल्याण साधूं शकेल अशीच ओश्वरविषयक कल्पना आपण धारण केली पाहिजे. विवेकपूर्वक आपण ती कल्पना ठरवली पाहिजे. मनुष्यमात्राच्या शाश्वत कल्याणाचा विचार करून तदनुरूप आचरण करण्यांत आपल्या सर्व शक्तिबुद्धीचा अुपयोग

जे करीत आहेत, भूतमात्राविषयीं ज्यांच्या चित्तांत सहानुभूति आहे, जे सदाचारी आहेत, ज्यांचें हृदय निर्मळ आहे, जे निःस्पृह आहेत, जे पूर्व-ग्रह व पूर्वसंस्कारांनीं बद्ध नाहीत, जे विवेकी आहेत, अशा सज्जनांच्या हृदयांत ज्या प्रकारची अीश्वरविषयक कल्पना ठसलेली असेल, व जी त्यांच्या जीवनांत त्यांना गति, अुत्साह, बळ, प्रेरणा, प्रकाश, पावित्र्य मिळवण्यास अुपयोगी पडत आली असेल, जिच्यायोगें त्यांच्यातील प्रज्ञा व सात्त्विकता वृद्धिगत होत आली असेल, ती कल्पना आजच्या काळीं धारण करण्यास योग्य समजावी. तिला अनुसरण्यांत आपलें व मानवजातीचें कल्याण आहे. अशा पुरुषांची कल्पना समजून घेणें आपल्याला शक्य नसेल तर प्रत्येकानें आपले संस्कार, आपलें हृदय व आपलें जीवन तपासून पाहावें व त्यांतून आपल्या स्वतःच्या जीवनांत जे जें कांहीं अुदात्त, भव्य व पवित्र आपण साधू शकलों, संकटांत, दुःखांत, अडचणींत, भयांत ज्याच्या बळावर व श्रद्धेवर आपण धैर्य धारण करूं शकलों व शील-रक्षण करूं शकलों, अगतिकपणांत गति, पश्चात्तापांत सांत्वन, पतनावस्थेंत अुत्थान, मूर्छावस्थेंत भान, अज्ञानावस्थेंत ज्ञान, असहाय स्थितींत साहाय्य, मोहांत विवेक व संयम, कांहीं सुचत नाहींशां भांडावलेल्या स्थितींत प्रकाश व मार्ग हीं ज्यायोगें मिळवू शकलों, कर्तृत्वांत बळ व अुत्साह, कर्मांत व भावनांत शुद्धता व व्यापकता हीं ज्यायोगें साधलीं ती वस्तु कोणती ? ती कल्पना कोणती ? ती भावना कोणती ? जीवनांत कोणती पवित्र श्रद्धा या सर्व गोष्टी साधण्यास कारण झाली ? ती शोधून काढावी. ती सांपडल्यावर त्याच कल्पनेला, भावनेला किंवा श्रद्धेला शक्य तितकी सरळ, प्रभावी, निरुपाधिक, स्वाधीन, महान्, भव्य, व्यापक, बाह्याडंबररहित, जींत दंभाला शिरायला जागा नाही अशी शुद्धांतील शुद्ध, मंगलांतील मंगल, श्रेष्ठांतील श्रेष्ठ अशी बनवून तिला आपल्या हृदयांत दृढ करावी. अेवढी गोष्ट जरी मनुष्याला साधली तरी मनुष्य परमेश्वरविषयक शुद्ध व सर्वश्रेष्ठ कल्पनेचा आराधक वनूं शकेल व त्याला जीवनभर निष्ठावंत राहतां येतील.

पण यावरोवर ही अेक गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे कीं मनुष्याच्या चित्तात ओश्वरनिष्ठा जागृत राहण्यास त्याला आपल्या अभ्युदयाची व अुन्नतीची अिच्छा तीव्रपणें असावी लागते, विवेक असावा लागतो. या गोष्टी सज्जनांच्या सहवासापासून सहज साधत असतात. आपण श्रेयार्थी असलों म्हणजे विवेकी व पुरुषार्थी सज्जनांच्या संगतीचा व चारित्र्याचा आपल्यावर शुभ परिणाम घडल्याशिवाय राहत नाही. या सर्वांच्या साहाय्यानें आपण आपली मानवता साधली पाहिजे. ती साधण्याकरितां शुद्धांत शुद्ध व प्रभावी अशी ओश्वरविषयक कल्पना व श्रद्धा आपण धारण केली पाहिजे. त्याशिवाय आपल्याला आपलें ध्येय गाठतां येणार नाहीं. ओश्वराची प्राप्ति, ओश्वराचे दर्शन किंवा साक्षात्कार, त्याचा आदेश वगैरे ध्येयांत अनेक भ्रम असून त्यांपासून दुसरे अनेक भ्रम निर्माण होत असतात. म्हणून आपण त्या गोष्टींच्या मार्गें लागतां कामा नये. जिच्यायोगे जगांतील नीतियुक्त व्यवहार सुटेल व भ्रम, दंभ व आलस्य यांना आश्रय मिळूं शकेल अशी कोणतीहि ओश्वर-विषयक कल्पना आपण मान्य करूं नये. ध्येयाच्या बाबतीत आपण हें निश्चित समजलें पाहिजे की, जें जें भव्य वाटेल तें तें सर्व आदरणीय किंवा अनुकरणीय नसतें. आकर्षक वाटेल तें ध्येय नाही. केवळ आनंदप्रद किंवा सुखकर वाटेल, केवळ शांति किंवा प्रसन्नता देणारें असेल तेंहि आपलें ध्येय नाहीं. दिव्य किंवा रम्य वाटेल तेंहि ध्येय नाही. परंतु जें मानवतेला धरून असेल, जें सद्गुणांना पोषक, संयमाला सहाय्यक, धर्म व कर्तव्याला प्रेरक असेल. ज्याच्या प्राप्तीकरितां प्रामाणिक मानवी व्यवहार व परिश्रम वगैरेंचा त्याग करावा लागत नाही, ज्याच्या प्राप्तीची अिच्छा सर्वांनी केली व सर्वांना ज्याची प्राप्ति झाली तर मानवी व्यवहार अधिक सरळ, पवित्र व व्यवस्थित होतील, ते साध्य करणें आपलें ध्येय आहे. तें ध्येय साध्य करण्यांत कठिणता असेल पण भ्रम नसणार, त्यांत अडचणी असतील पण दंभ नसणार. त्यांत सदैव आनंद नसला

तरी त्यांत कृतार्थता असणार. तें साध्य करणें कठिण आहे म्हणून त्यांतील कठिणतेची तीव्रता कमी वाटण्याकरितां, भ्रमांत न सांपडण्याकरितां, दंभांत न अडकण्याकरितां, आपल्याला अत्यंत पवित्र व महान् शक्तीवरील श्रद्धेची व निष्ठेची जरूर आहे. सर्व अनिष्टांतून व अरिष्टांतून, सर्व दुरितांतून व अडचणींतून पार पाडून आपल्याला आपल्या ध्येयापर्यंत नेअून पहांचविण्याची शक्ति त्या निष्ठेंतच आहे. ध्येयाविषयींच्या आपल्या दृढ संकल्पानें आपल्यांतील निष्ठा जागृत राहत असते. विश्वांत सर्वत्र व्यापलेल्या महान् शक्तीला आपल्याला उपयोगी करून घेण्याचें सूत्र व सामर्थ्य आपल्या दृढ संकल्पांत आहे.

७

स्तवनाचें सामर्थ्य

आपल्या अुन्नतीला कोणत्याहि बाह्य धार्मिक अवडंवराची किंवा कर्मकांडाची जरूर नसून त्याकरितां अंतरींच्या तळमळीची जरूर आहे. ज्याच्या ठिकाणीं अंतरींची तळमळ असते त्याला स्वतःच्या अुन्नतीचा मार्ग सांपडतो व त्याच्या अंगीं दृढता व निग्रहशक्ति असल्यास तो मार्ग आक्रमण्याचें सामर्थ्यहि त्याला प्राप्त होतें. अुन्नतीच्या मार्गात प्रथमच जी अडचण येते ती आपलेच अयोग्य संस्कार व संवयी बदलण्याची. ते संस्कार व त्या संवयी बदलल्याशिवाय आपण पुढें जाअूं शकत नाहीं. आपल्या अिंद्रियांना लागलेल्या संवयी व मनावर झालेले संस्कार यांनीं आपण बद्ध झालेले असतो. त्यांचा तावा आपल्यावर चालत असतो. श्रेयार्थी मनुष्यानें अयोग्य संवयी व संस्कारांपासून आपली सुटका करून घेतली पाहिजे. त्याकरितां स्वतःमधें सामर्थ्य निर्माण केले पाहिजे. हें सामर्थ्य ध्येयाविषयींच्या आपल्या तळमळीनें व निग्रहवृत्तीनें प्राप्त होतें. या प्रयत्नांत आपल्या जुन्या व नव्या

मनोवृत्तींचा कांहीं काळ झगडा चालल्याशिवाय राहत नाहीं. आपल्या पहिल्या मनोवृत्ति त्याच त्या दीर्घकालीन संस्कारांनीं, संवयींनी व कृतींनीं आपला स्वभाव बनून गेलेल्या असतात, त्यांना नव्या मनोवृत्तींनीं, विशेषतः आपल्यांतील निग्रहानें, आपण नष्ट करावयाच्या असतात. पहिल्या अयोग्य वृत्तींना संवयीमुळें बळ आल्लें असतें तर दुसऱ्या शुभ वृत्तींना निश्चयाचें बळ असतें, पवित्र संकल्पाचें व त्यामुळें निर्माण झालेल्या आत्मविश्वासाचें साहाय्य असतें. अशा प्रकारच्या परस्परविरोधी वृत्तींची आपल्या चित्तांत चालणारी ओढाताण आपल्याला सहन करावी लागते. आपला निश्चय, आपला संकल्प, दृढ असल्यास, पुरेशी निग्रहशक्ति आपल्या अंगीं असल्यास, आपल्यांतील शुभवृत्तींचा शेवटी विजय होतो व आपण आपल्या मार्गांत पुढें जातो. आपल्या चित्तांत अुन्नतीची तळमळ असल्यास आपल्याला अनेक वेळां अशा रीतीचे आपल्याच चित्तांतील झगडे सहन करावे लागतील. परंतु त्याला न कंटाळतां किंवा कधींहि निराश न होतां आपण आपल्या अुन्नतीचा मार्ग आक्रमीत राहिलें पाहिजे.

अंतरींची अुत्कट अिच्छा आपल्याला या मार्गांत सदैव साहाय्य करीत राहिल. ती अिच्छा व तो संकल्प आपण **ओश्वरनिष्ठा,** कधींहि मंद होअूं देतां कामा नये. वाचन, मनन, **संकल्प व साधन** सज्जनांची संगत, अुचित्त व धर्म्य व्यवसाय **यांचें सामर्थ्य** वगैरेंच्या साहाय्यानें आपण आपला संकल्प सदैव जागृत व दृढ ठेवला पाहिजे. त्या संकल्पाच्या बळावर आपल्या मार्गांत आपल्याला सिद्धि मिळावयाची आहे. त्या संकल्पांत बळ येण्याकरितां ओश्वरनिष्ठेची आपल्याला आवश्यकता आहे. त्या निष्ठेंत अपार सामर्थ्य आहे. साधनावांचून निष्ठा वृद्धिगत होत नाहीं. निष्ठेवांचून संकल्पाला बळ चढत नाहीं. म्हणून आपल्याला कांहीं तरी साधन अवलंबावें लागतें. तें साधन असें असावें कीं त्यानें

आपल्यांतील निष्ठा दृढ व्हावी, आपला संकल्प अेकविध व्हावा, तो शुद्ध व दृढ बनून त्यांत तीव्रता व तेजस्विता यावी. अितकें असूनहि तें साधन स्वाधीन असावे, त्यांत कोणत्याहि कर्मकांडाचा खटाटोप नसावा. त्या साधनांतच असा प्रभाव असावा की त्यायोगें भावभक्तीचे वेग येअूं लागावेत, हृदय निर्मळ होअूं लागावें, त्या साधनानें चित्तांत अीश्वरनिष्ठा सहजच वृद्धिगत व्हावी व ती वाढत वाढत आपल्या शरीराच्या अणूअणूंत भरून जावी. अशा रीतीनें आपण मूर्तिमंत निष्ठारूप बनून जावें. ही गोष्ट जर आपल्याला साधली तर आपली अुन्नति होण्यास फार अवकाश लागणार नाही. कारण त्यायोगें चित्तांत निर्माण होणाऱ्या दृढ व तीव्र शुभ संकल्पानें आपल्यांतील अयोग्य संस्कारांचें वळ झपाट्यानें क्षीण होत जातील व थोड्याच काळांत ते सर्व संस्कार नष्ट होअून आपल्या अुन्नतीचा मार्ग सुलभ व सरळ होतील.

याकरितां सर्वात प्रभावी व स्वाधीन साधन अीश्वरस्तवन हें होय. जें आपल्याला रुचेल, ज्याच्या योगें स्वाधीन साधन आपल्यांतील सद्भाव जागृत होअून ते आपल्या अीश्वरस्तवन अंगांत हळूहळूं संचरूं लागतील, अशा प्रकारचें स्तवन आपण साधनम्हणून पसंत करावें. तें स्तवन किंवा स्तोत्र आपण रोज शुचिर्भूत होअून, अेकांतांत, शांत व प्रसन्न वेळीं, अंतर्मुख होअून, शांत व स्थिरपणें, त्यांतील प्रत्येक शब्दाचा, त्यांतील भावाचा, आपल्या चित्तावर खोल परिणाम होतील अशा रीतीनें, केवळ स्वतःलाच ज्ञात होतील अशा पद्धतीनें नियमितपणें म्हणत जावें. तें म्हणत असतां त्यांतील प्रत्येक शब्दानें आपल्या चित्तावर शुभ, पवित्र व गंभीर लहरी अुठू लागल्या पाहिजेत. प्रेम जागृत झालें पाहिजे. हृदय सात्त्विक भावांनीं भरूं लागलें पाहिजे. ते भाव हृदयांत खोलवर जाअून पोहोचले पाहिजेत. कोमलता व दृढता,

प्रसन्नता व तेजस्विता हृदयांत व्यापून गेली पाहिजे. स्तवन म्हणतां म्हणतां आपली निष्ठा वाढत गेली पाहिजे. कोणत्याहि प्रसंगीं, कोणत्याहि कारणानें, भंगणार किंवा चलित होणार नाहीं अशी ती दृढ व अभंग वनून गेली पाहिजे. आणि हा सर्व परिणाम स्तवन म्हणत असतांच घडत आहे असा अनुभव आपल्याला येत गेला पाहिजे. स्तवनाच्या सुरवातीची आपल्या चित्ताची स्थिति स्तवनाच्या अखेरीला वर सांगितल्याप्रमाणें पालटून गेलेली आपल्या प्रत्ययास येत गेली पाहिजे. अशा प्रकारचें सामर्थ्य स्तवनाच्या पद्धतींतून आपल्याला निर्माण करतां आलें पाहिजे. स्तवनांत ज्या अश्वरी गुणांचें वर्णन आपण करूं, जी प्रशंसा आपण करूं, ज्या गुणांचें स्तोत्र आपण गावूं, ते गुण, ते भाव, स्तवन म्हणतां म्हणतां आपल्या अंगीं संचरूं लागले पाहिजेत. आपल्यांतील प्रेमानें, भक्तिभावनेनें, निष्ठेनें, आपण अश्वर-विषयक कल्पनेशीं, गुणांशीं, तन्मय झालों, समरस झालों, तर त्याच गुणांचें प्रकटीकरण आपल्या ठिकाणीं झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. अशा स्थितींत दौर्बल्य व दीनता, दुष्टता व हीनता, जडता व कृपणता, अशुद्धता व लंपटता, वाओट संवयी व कुसंस्कार यांना आपल्या हृदयांत वाव राहणार नाहीं. या सर्वांचा समूळ नाश होतील.

स्तवनांत अशी दिव्य शक्ति आहे. परंतु ती त्यांत आणणें हें आपल्या अंतरींच्या तीव्र अिच्छेवर अवलंबून आहे. आपली तीव्र अिच्छा स्तवनांत बळ आणील. स्तवनानें निष्ठेला बळ येतील. निष्ठा संकल्पाला दृढ व प्रभावी करील. आपली तीव्र अिच्छा हाच आपला संकल्प. हा संकल्प, स्तवन व निष्ठा हीं सर्व परस्परांना पोषक व परस्परांचें बळ वाढवणारीं आहेत. त्यांना अेकमेकांपासून वेगळें करतां येत नाहीं. संकल्पाचा प्रभाव स्तवनावर, स्तवनाचा निष्ठेवर, निष्ठेचा पुनः संकल्पावर — अशा रीतीनें सामर्थ्यवृद्धीचें हें चक्र चालत असतें. बलवान् संकल्पाचा आपल्या संपूर्ण जीवनावर न कळत सदैव परिणाम चालूच असतो. स्तवनानें त्यांत अश्वरी शक्ति प्रकट होत असते.

आपल्यांतील अितर शक्तीपेक्षां ही शक्ति फार व्यापक आहे. ह्या शक्तीच्या योगें अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी आपल्याला सहज साधूं लागतात. आपली संकल्पशक्ति हीच आपल्यांतील खरी शक्ति आहे. जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीनहि अवस्थांत ती आपल्यांत जागृतपणें कार्य करीत असते. आपल्या अंतर्बाह्य घडणाऱ्या सर्व घटनांत त्या शक्तीचा संबंध असून तिचें कार्य अज्ञातपणें सदैव चालू आहे. आपलें मन, बुद्धि, चित्त, तसेंच आपलें 'अहं' सर्व सुप्तदर्शेंत गेल्यावरहि ती शक्ति जागृत असते. म्हणूनच गाढ निद्रेंतूनहि ठराविक प्रसंगीं — अवेळींहि — ती आपल्याला जागृत करते. ती जागृत नसेल तर रोजच्या-पेक्षां पहाटे लवकर अुठण्याचा संकल्प करून आपण रात्रीं झोंपल्यावर नेमकें त्याचवेळीं आपल्याला गाढ निद्रेंतून कोण जागृत करील? यावरून आपले दृढ संकल्प नकळत आपलें जीवन घडवीत असतात यांत शंका नाही. त्या संकल्पाला अधिकाधिक बलवान्, तीव्र व यशस्वी बनवण्याकरितां स्तवनाची अत्यन्त आवश्यकता आहे. त्या स्तवनांतून या सर्व सिद्धि प्राप्त करण्याचें मर्म ज्याला साधलें तो आपल्या अुन्नतीचा मार्ग आक्रमीत, जीवन क्रमशः विकसित करीत आपलें ध्येय गांठूं शकेल यांत शंका नाही.

स्तवनशुद्धि

आपल्या अिष्टदेवाचा किंवा आदर्शतत्त्वाचा सर्वत्र साक्षात्कार वाटणें ही गोष्ट आत्मविकासांत अुपयोगी आहे किंवा आत्मविकासांतील ही अेक पायरी आहे, अशा अर्थाचें तुम्हीं पत्रांत लिहिलें आहे; परंतु मला तसें वाटत नाहीं. कारण अशा प्रकारच्या साक्षात्कारविषयक भाषेमुळें आपल्या धर्म - व अध्यात्म-ग्रंथांतून भ्रम वाढण्यास भरपूर अवकाश मिळालेला आहे. भक्तीच्या अतिरेकाबरोबर तितक्याच प्रमाणांत जर मनुष्यांच्या मनांत भ्रम भरून राहत असतील, तर त्या भक्तीच्या कल्पना व प्रथा सदोष होत असें नाअिलाजास्तव म्हणावें लागतें. त्याग दिसतांच ख्रिस्ताचा साक्षात्कार होतो असें म्हणणाऱ्या ख्रिश्चन भक्ताचें अुदाहरण तुम्ही पत्रांत दिलें आहे. परंतु तसें न म्हणतां त्याग दिसतांच त्या महापुरुषाचें स्मरण होतें असें म्हणणेंच खरोखर योग्य आहे. पण तसें म्हणून भक्ताची भावतृप्ति होत नाहीं. अशा वेळीं भक्ति जेव्हां भलताच मार्ग घेते तेव्हां तिला मोह किंवा भ्रमच म्हणावें लागतें. या स्थितीची किंवा अशा प्रकारच्या भावतृप्तीची विकासांत आवश्यकता वाटत नाहीं. विकासांतील कोणतीहि भूमिका चुकीच्या समजुतीवर आधारलेली नसावी. भ्रमात्मक भक्तीनें कांहींच विकास होत नाहीं असें नाहीं. भक्ताच्या भावना व आचार जीवनांतील कर्तव्यांना जितके धरून असतील त्या मानानें त्यांत विकास मानतां येतील. त्यांच्या बाकीच्या कल्पना व भ्रम त्यांच्या स्वतःच्या व समाजाच्या विकासाला प्रतिबंधक होत असतात. कोणत्याही स्थितीला विकास तेव्हांच म्हणतां येतील जेव्हां ती स्थिति योग्य मार्गानें अुन्नत होतां होतां क्रमशः प्राप्त झालेली असेल व पुढील विकासाला ती बाधक किंवा प्रतिबंधक न होतां

स्वाभाविकपणेच सहायक होणारी असेल; व विकासाची पायरीहि तिला तेव्हांच म्हणतां येतील. कोणतीहि पायरी किंवा भूमिका प्रयत्नशील मनुष्याला क्रमशः पुढील भूमिकेप्रत नेणारी असली पाहिजे. आपला विकास समजून अजून क्रमशः होत नाहीं. याचें कारण अेक तर त्यासाठीं आपल्याला व्यवस्थित साधन माहीत नाहीं. अितकेच नव्हे पण विकासाचाहि कांहीं क्रम आहे व चित्ताला अेकापेक्षां अेक चढत्या भूमिकेवर नेण्याकरितां कांहीं व्यवस्थित साधनांची जरूर आहे ही गोष्टहि आपल्याला अजून माहीत नसावी असें वाटतें. अेकापेक्षां अेक चढत्या भावना व धारणा यांच्या अनुशीलनानें व आधारानें, चिंतनानें व तन्मयतेनें मनुष्य वरच्या भूमिका प्राप्त करून घेऊं शकतो. त्याकरितां भावना, धारणा, चिंतन यांच्या स्थूल अभ्यासांतून मनुष्याला हळूहळू सूक्ष्म अभ्यासांत जावें लागतें. त्या अभ्यासांत कांहीं क्रम, सुसंगतपणा व साध्यापर्यंत नेअून पोहोचविणारी योजना असावी लागते. त्या सर्वांच्या साहाय्यानें मनुष्याचें चित्त स्थूल अनुभवांतून हळूहळू सूक्ष्म व त्यांतूनच पुढें गाढ अनुभवांत तन्मय होअून जात असतें. तोंपर्यंत मार्गांत लागणारी प्रत्येक भूमिका त्याला दृढ करावी लागते. अेकापेक्षां अेक श्रेष्ठ भूमिकेंतील चित्तस्थितीचा विचार करून प्रार्थना, स्तवन, भजन किंवा भक्तीच्या कोणत्याहि प्रकारांत सुसंगति व मेळ वसवून त्यांतून विकासाचा चढता क्रम साधावा लागतो. तसें न करतां ज्यांत कांहीं मेळ नाहीं, क्रम नाहीं, असे भाव, अर्थ, धारणा, हेतु, लक्ष्य या दृष्टीनें सर्वस्वीं असंबद्ध व विसंगत श्लोक आपण प्रार्थना किंवा स्तवन म्हणून रोज म्हणत राहिलों तरी त्याचा विकासाच्या दृष्टीनें कांहीं अुपयोग नाहीं. प्रार्थना किंवा स्तवन म्हणतांना त्यांतील अर्थ व भावांशीं आपलें चित्त हळूहळू समरस होत गेलें पाहिजे. त्याकरितां आपण प्रथम आपल्या जीवनाचे साध्य निश्चित केले पाहिजे. त्या साध्यासाठीं आपल्याला कोणत्या भावनेची, धारणेची साधन म्हणून आवश्यकता आहे तें आपण विवेकपूर्वक ठरवले पाहिजे.

त्या भावना जेणेकरून जागृत होतील, क्रमशः विकसित होतील, अशा अेकापेक्षां अेक अधिक अर्थपूर्ण व भावपूर्ण श्लोकांची, स्तवनाची सुसंगत निवड आपल्याला करतां आली पाहिजे. ती निवड अशीच असली पाहिजे कीं त्याप्रमाणें प्रार्थना करतां करतां चित्त सहजच चढत्या क्रमानें त्यांतील अर्थाशीं व भावाशीं समरस होत जाऊन शेवटीं गाढ अनुभवांत तल्लीन होऊन जावें. दररोजच्या या परिपाठानें चित्ताच्या सात्त्विक भूमिका दृढ होत जातील. चित्त सदैव आनंदित व प्रसन्न राहूं लागेल. काम, क्रोध, लोभ यांचे आवर्त सहजच मंद होतील. रागद्वेषांतून चित्त मुक्त होअूं लागेल. मग आपण दुःखानें डगमगणार नाहीं. सात्त्विक कर्माविषयीं आपल्याला अुत्साह वाटूं लागेल. अशा प्रकारें भक्तिभावनेनें केल्या जाणाऱ्या प्रार्थनेनें किंवा स्तवनानें आपल्यांत या प्रकारचें बळ येत असतें, आपला विकास होत असतो.

परंतु आपल्याला जर योग्य साधन मिळालें नाहीं, आपलें साध्य व आपण रोज करतो ती प्रार्थना किंवा स्तवन, म्हणजे त्यांतील श्लोक व गीतें यांतील अर्थ, भाव, लक्ष्य, यांचा कांहीं मेळ नसेल, मन भावमय, अेकाग्र व समरस होण्यास लागणारी सुसंगति त्यांत नसेल — अुलट त्या बाबतींत सर्व विसंगतीच असेल — तर तशा प्रार्थनेनें व स्तवनानें आपलें चित्त भक्तिमय व अेकनिष्ठ वनूं शकत नाहीं. ज्या देवदेवता आपण मानीत नाहीं त्यांच्या वर्णनानें किंवा स्तवनानें आपलें चित्त भावमय, अुन्नत व विकसित कसें होणार ? प्रत्येक श्लोकांत निरनिराळ्या देवतेला शरण जाण्याचा भाव आणून त्यांपैकीं कोणत्या रूपाशीं आपण अेकाग्रता साधणार ? कोणाशीं तन्मय होणार ? अेकनिष्ठा कोठें जडवणार व तिला दृढ कशी करणार ? या सर्व विसंगतींतून व चंचलतेंतून अनुसंधान कसें साधणार ? म्हणून भक्तिभावनेच्या व विकासाच्या दृष्टीनें अशा प्रार्थनांचा किंवा स्तवनभजनांचा विशेष अुपयोग न होतां त्या वेळेपुरती केवळ गंभीर, शांत व कांहींशी भावमय स्थिति निर्माण करण्यास थोडा फार अुपयोग होत असेल तेवढाच. परंतु हा परिणामहि नेहमींच्या

परिपाठाने नाहीसा होत असतो व तो परिपाठ कालांतराने अेक प्रकारचे भावशून्य कर्मकांड बनत असते.

म्हणून आपली प्रार्थना, स्तवन, भजन वगैरे कोणत्याही पद्धतीत भक्ति व अुपासना यांचा विचार असला पाहिजे. विकास व अेकनिष्ठा यांविषयींही त्यांत विचार असला पाहिजे. संतमहात्म्यांचीं भक्ति-वैराग्यपर किंवा ज्ञानपर गीते किंवा श्लोक म्हणण्यांत त्यांतील अर्थाशीं व अर्थावरून स्थितीशीं तन्मय होऊन ती स्थिति आपल्या अंगीं बाणवण्याचा आपला अुद्देश व प्रयत्न असला पाहिजे. संत-महात्म्यांनीं केवळ मनोरंजनाकरितां किंवा तात्पुरते सात्त्विक वातावरण निर्माण करण्याकरितां गीते गाअिलेलीं नाहीत. परंतु भक्ति, वैराग्य किंवा ज्ञानाच्या अुत्तान अवस्थेंत हृदयांत भाव मावेनासा झाल्यावर त्यांच्या तोंडांतून शब्दरूपाने तीं गीते आपोआप बाहेर पडलीं आहेत. त्या शब्दांच्या आधाराने त्यांतील अर्थाशीं व भावाशीं तन्मय होऊन ती भावमय अवस्था आपल्या अंगीं बाणवून, ज्या भूमिकेंतून त्या महात्म्यांच्या तोंडून ते शब्द निघाले, ती भूमिका आपण साधली नाही तोंपर्यंत त्यांच्या श्लोकांचा किंवा गीतांचा आपण खरा अुपयोग करून घेतला असें म्हणतां येत नाही. स्तवन, भजन किंवा भक्तीचा कोणताही प्रकार हे अुच्च भूमिका साध्य करून घेण्याचे साधन आहे. त्यांत विलक्षण सामर्थ्य आहे. ते सामर्थ्य केवळ कल्पनामात्र नसून, जीवनांत प्रत्यक्ष दिसून येणारें आहे. भक्ति व अुपासनेच्या दृष्टीने आपण संतमहात्म्यांच्या अनुभवात्मक वाणीचा अुपयोग केल्यास त्यांचे सद्गुण आपल्यांत अुतरल्याशिवाय राहणार नाहीत.

परंतु आपल्यांत रूढ असलेल्या स्तवन, भजन व प्रार्थनेच्या विसंगत व असंबद्ध पद्धतींतून यांपैकीं कांहींच परिणाम आपल्या अनुभवास येत नाही. आपण डोळे मिटून नित्य परिपाठाप्रमाणे क्रमशः कांहींतरी बोलत असतो. त्यांतील शब्दांचा हृदयाशीं व अर्थाचा जीवनाशीं संबंध नसतो.

त्याचप्रमाणें भाव व लक्ष्य यांचा आपल्या आदर्शाशीं संबध नसतो. आपलें चित्त कोणत्याच देवदेवीवर किंवा तिच्या गुणावर केंद्रित होअूं शकत नाहीं. आपण केंद्रित करूंहि अिच्छीत नाहीं. याचें कारण आपण जें कांहीं करतो तें आपल्या चित्तावर व जीवनावर अमुक अेक विशिष्ट परिणाम घडवून आणण्याच्या अुद्देशानें योजनापूर्वक करीत नसतो तर केवळ परंपरेला अनुसरून करीत असतो.

आज या विषयाच्या निमित्तानें याच प्रकारचे कांहीं विचार लिहितों. आपल्या समग्र धार्मिक व आध्यात्मिक संस्कारांत अेकनिष्ठा निर्माण करण्याचा प्रयत्न अगदीं क्वचितच कोठें दिसून येतो. बाकी सर्वत्र अनेक देवदेवींच्या कल्पना व त्यांच्या आराधनेचे प्रकार यांची वृद्धि दिसून येते. गीतेचा दहावा अध्याय या संस्कारांना कितपत कारणीभूत आहे, हाहि प्रश्न मनांत येतो. आपल्या सर्व जीवनावर अशाच प्रकारच्या संस्कारांची छाप दिसून येते. अेकेश्वरी निष्ठा आपल्याला रुचत नाही व पचतहि नाही. देवदेवींच्या कल्पना वाढवण्याकडे किंवा कोणत्याहि रीतीनें त्या कायम ठेवण्याकडेच आमच्या मनाचा कल दिसून येतो. कोणत्याहि चांगल्या कल्पनेला किंवा वैशिष्ट्याला देवत्वाला नेअून पोहोंचवल्याशिवाय आपल्याला समाधान वाटत नाहीं. त्याशिवाय त्याची योग्य कदर केल्यासारखें आम्हांला वाटत नाहीं. ब्राह्मण, माता, पिता, गुरु, पति, गाय, सर्प, तुळस, वड, पिंपळ, चंद्र, सूर्य, सर्वच आमचे देव. त्यांच्याविषयींची देवत्वाची भावना कमी होते. न होते तोच हिन्दुस्थानाला 'भारतमाता', 'हिंददेवी' म्हणून त्या स्वरूपांत त्याचे नकाशे बनूं लागले आहेत. दरिद्र्यांना 'नारायण' करण्यापर्यंत आमची मजल गेली आहे. आतां स्त्रिया, बालकें, हरिजन यांच्यावर देवत्वाची पाळी येण्याचा संभव आहे.

या सर्वांवरून विचार करतां वाटतें कीं आपले संस्कार व परंपरा यांमुळें आपलें मानसच या प्रकारचें बनून गेलें आहे. अीश्वरा-विषयीं निरनिराळ्या कल्पना करून, त्याच्याशीं निरनिराळे काल्पनिक

संबंध जोडून आम्ही स्वतःची भावतृप्ति करून घेण्याचा, मनाला आनंदित करण्याचा केव्हां प्रयत्न करतो, तर केव्हां स्वतःच्या कामनेप्रीत्यर्थ देवदेवींच्या निरनिराळ्या कल्पना करतो. केव्हां अखाद्या वैशिष्ट्याला देवपदावर नेअून पोहोचवितो, तर केव्हां कर्तव्य, करुणा या भावनांनीं आमचें मन व्याप्त होतें तेव्हां ज्याच्या निमित्तानें त्या भावना वाटूं लागतात त्याच्या ठिकाणीं देवत्वाची प्रतिष्ठापना करूं लागतो. देवत्वाच्या भावनेशिवाय केवळ मनुष्य म्हणून कोणाची सेवा करणें आम्हांला रुचत नाही. मानवाची सेवा करायला आमचें मन तयार होत नाही; व तयार झालें तरी शेवटीं त्यांत देवत्व कल्पिल्याशिवाय तें तेथें टिकून राहत नाही. साक्षात्काराच्या भाषेशिवाय आम्हांला अध्यात्म व अीश्वर यांच्या बाबतींत बोलतां येत नाही. परंतु आपण या संस्कारांतून निघालें पाहिजे. ते संस्कार आपल्या चित्तांत कितीहि खोलवर रुजलेले असले तरी सत्यज्ञानानें त्या सर्वांना समूळ नाहीसें करण्यांतच आपलें कल्याण आहे, असें समजून आपण त्या बाबतींत सदैव प्रयत्नशील असलें पाहिजे.

पत्र ता० २०-९-'४०

भक्तिशोधन - १

मानवी दौर्बल्य व कल्पनाशक्ति यांतून श्रीश्वरविषयक कल्पना निर्माण झाल्यावर तींतून मनुष्य स्वतःचें दुःख, श्रीश्वराची अज्ञान, अडचणी, आपत्ति, संकटें यांचें निवारण आराधना, भक्ति करण्याचा व धीर आणि आश्वासन मिळवण्याचा वगैरे कल्पना प्रयत्न करीत आला आहे. मानवप्रकृतींत जसजशी सज्जनतेची वाढ झाली तसतसा श्रीश्वर सौजन्याची मूर्ति व प्रेम, वात्सल्य, दया वगैरे गुणांचा सागर आहे असें वाटूं लागून मनुष्य त्याच्याशीं घनिष्ठ संबंध जोडूं लागला. श्रीश्वराविषयीं भयानकतेची किंवा अुग्रतेची कल्पना असतांना मानवी मनांत त्याच्याविषयीं प्रेम व भक्ति अुत्पन्न होअूं शकत नाहीं. त्या काळांत त्याच्या आराधनेचा प्रघात चालू असतो. त्यांतूनच पुढें तपाच्या कल्पना निर्माण होतात. श्रीश्वराविषयींच्या सौम्य कल्पनांतून पुढें भक्ति, अुपासना वगैरे प्रकार सुरू झाले असावे. अवतारवादामुळें श्रीश्वर दुष्टसंहारक व दीनवत्सल वाटूं लागला. त्यावरून त्याच्या भक्तीचे अनेक प्रकार निर्माण झाले. तपाप्रमाणें भक्तींतहि कामनिक भक्ति व श्रीश्वराशीं तद्रूप होअून जन्ममरणांतून मुक्त करणारी भक्ति असे भेद पडले. कामनिक भक्तींतूनच अनेक देवतांची अुत्पत्ति झाली. श्रीश्वराला सगुण, साकार, मानूं लागल्यावर त्याच्या दर्शनाची अिच्छा, अुत्कंठा, व्याकुळता वगैरे मानवी मनांत अुत्पन्न होअूं लागल्या, व त्या सर्वांचा मोक्षांशीं संबंध जोडला गेला. श्रीश्वराचें ज्ञान, दर्शन, साक्षात्कार, तद्रूपता, त्याच्याशीं समरस होणें, त्याच्याशीं मिळून जाणें वगैरे कल्पनांमुळें श्रीश्वराचें सदैव ध्यान, चिंतन, अनुसंधान राहण्याकरितां त्याच्या मूर्तीचें

सर्वोपचारें पूजन, अर्चन, भजन, कीर्तन वगैरे अुपाय भक्तजन अवलंबूं लागले. अवताराच्या कल्पनेमुळें अीश्वर व त्याच्या लीलावर्णनांनीं भरलेले ग्रंथ निर्माण होअूं लागले. त्यायोगें भाविकता वाढत गेली. त्याच्या दर्शनाच्या व्याकुळतेमुळें निर्माण झालेल्या संसारविषयक अुदासीनतेतून वैराग्याची अुत्पत्ति झाली. वैराग्यामुळें प्रेमळ भाविकांच्या मनांत तपाचे संस्कार जागृत झाले. त्याचा परिणाम स्वतःला मुद्दाम कष्टमय स्थितींत टाकण्यांत होअूं लागला. अीश्वर प्रेमस्वरूप असूनहि त्याच्या दर्शनाकरितां मुद्दाम कष्ट सोसल्याशिवाय तो प्रसन्न होत नाही अशी विसंगत विचारसरणी निर्माण झाली. श्रवण, मनन, निदिध्यास व साक्षात्कार असा या मार्गातील सिद्धीचा क्रम मानला जाअूं लागल्यामुळें निदिध्यासाचे अनेक अुपाय निघाले. नामस्मरण, ध्यान वगैरे साधनांमुळें कोणास साक्षात्कारासारखें वाटूं लागलें. ज्यांना अितक्यानें यश आलें नाही त्यांपैकीं कोणी श्रीकृष्णाच्या दर्शनाचा सतत निदिध्यास राहावा म्हणून स्वतः राधा बनण्याचा प्रयत्न चालवला. राधेची प्रेमभावना आपल्यांत अुतरवण्याकरितां हावभाव, पेहेराव, भाषा वगैरे सर्वांत ते राधेचें अनुकरण करूं लागले. त्यांतून तशा प्रकारचे अितर पंथ निघूं लागले. अीश्वराला प्रेमस्वरूप मानतां मानतां कोणी त्याला सत्-चित्-आनंद मानून त्या कल्पनेतून ते आनंद मिळवूं लागले.

भक्तीच्या अशा प्रकारच्या कल्पनांमुळें आमचा कांहीं अंशीं

अेकांगी विकास झाला. परंतु त्यायोगें मानवी पूर्णता

दर्शन-

साक्षात्काराचें

परीक्षण

साधण्याकरितां जो मार्ग अवलंबणें अवश्य होतें तो

आम्हांला सुचला नाही. कदाचित् तो सुचण्यासारखी

त्या काळीं आपली परिस्थिति नसेल. मानवतेचा

सर्वांगीण विकास हें आपल्या जीवनाचें ध्येय आपण

समजलों असतों तर वाटेल त्या अुपायानें अीश्वराचा निदिध्यास

ठेवून तद्विषयक कल्पनेशीं तद्रूप होण्यांत आपल्याला कृतार्थता वाटली

नसती. श्रीकृष्णाच्या दर्शनाकरितां, विवेकहीन साधनांच्या मार्गें आपण लागलों नसतो. निदिध्यासानें अीश्वरसाक्षात्कारासारखें वाटल्यावरहि आपण त्या अनुभवाला विवेकानें तपासलें असतें तर आपल्याला कळून आलें असतें कीं तो साक्षात्कार अीश्वराचा नसून निदिध्यास व अनुसंधान यांच्या योगानें अीश्वरविषयक जी कल्पना आपण आपल्या चित्तावर ठसवीत राहिलों त्या कल्पनेचा तो आभास होता. त्या कल्पनेला रंग, रूप, भव्यता, अद्भुतता वगैरे सर्व कांहीं आपणच दिलें होतें. तिचे जनक आपणच आहों हें विचार करतां आपल्या लक्षांत आलें असतें. अशा रीतीचा आभास अेखाद्या वेळीं किंवा वरचेवर होत राहिल्यानें मानव्याची पूर्णता होअूं शकत नाही, ही गोष्ट आपल्या लक्षांत वेळींच न आल्यामुळें व जीवनविषयक अेकांगी विचारामुळें विवेकहीन व पुरुषार्थहीन कल्पनांत खऱ्या भक्तीपासून आपण फारच दूर वाहवत गेलों.

जीवनांत आपल्याला अीश्वरविषयक श्रद्धेची, भक्तीची व निष्ठे-

ची फार आवश्यकता आहे. परंतु त्या सर्वांत ज्या

भक्ति व अुपा-

सनेचीं खरीं लक्षणें

मानानें विवेक, कर्तृत्व व व्यापकता असेल त्या मानानेंच त्या भावना आपल्याला कृतार्थ करूं शकतील. अीश्वरविषयक प्रेमानें आपल्या चित्तांत

केवळ अष्ट सात्त्विकभाव जागृत झाल्यानें किंवा त्या भावांच्या अतिरेकानें आपल्याला तद्रूपता किंवा मूर्च्छा आल्यानें भक्तीची परिसीमा होअूं शकत नाही. विचाराअंतीं हीं सर्व लक्षणें कदाचित् आपल्या दौर्बल्याची ठरण्याचाहि संभव आहे. तद्रूपतेनें आपण परमेश्वराशीं समरस होतो व त्यायोगें आपलें त्याच्यांत समर्पण होअून आपल्याला मोक्षाची प्राप्ति होते, या समजुतीमुळें व श्रद्धेमुळें ही अवस्था फार श्रेष्ठ मानली गेली आहे. परंतु यांत पुष्कळ विचारदोष असावा असें वाटतें. विश्वांत अपरंपार भरलेल्या शक्तींतून निर्माण झालेल्या, 'आपण' म्हणून मानलेल्या, शरीर, बुद्धि व मनासहित चैतन्याच्या द्वारां मानवी कर्तव्यें पार पाडीत राहण्यांत भक्तीची परिसीमा आहे. विश्वशक्तीच्या मानानें आपण जरी अणुप्रमाण

असलों तरी तो अणु तिचाच अंश असल्यामुळे परमात्म्याच्या ठिकाणी आपण जे सात्त्विक गुण कल्पितों, ते सर्व आपल्यांत अंशरूपे आहेतच. त्या गुणांचा अुत्कर्ष व त्यांची पूर्णता साधण्याचा प्रयत्न करणे हे भक्तीचे खरे लक्षण आहे. परमात्म्याच्या ठिकाणी दया, न्याय, वात्सल्य, अुदारता, प्रेम, क्षमा वगैरे गुण आहेत असे आपण म्हणतो. जगांत सर्वत्र पसरलेल्या मानवजातींतहि हे सद्गुण असावे-अशी अपेक्षा आपण वाळगतों. तर तेच सद्गुण आपल्यांत आणणे, त्यांचा अुत्कर्ष करणे व या प्रयत्नांतच विश्वशक्तीतील सात्त्विक तत्त्वांशी समरसता साधणे हीच खरी तद्रूपता नाही काय ? आपल्यांत अनेक शक्ति व गुण सुप्तपणे वास करीत आहेत. त्यांपैकी ज्या ज्या शक्ति व गुण जागृत व वृद्धिगत करण्याचा आपण प्रयत्न करूं ते सर्व आपल्या द्वारां प्रकट होत राहावे असा अीश्वरी नियम आहे - सृष्टीचा तो धर्म आहे. हामो नियम किंवा तंतुवाद्यांतील जी पट्टी दावावी तिला अनुरूप असेच सूर त्यांतून निघूं लागतात. त्याच नियमानुसार मानवरूपानें वावरत असलेल्या विश्वशक्तीच्या - परमात्म्याच्या - अंशांतून आपल्या संकल्पाप्रमाणें परमेश्वरी शक्तीचे व गुणांचे सदैव प्रकटीकरण होत असते. यांतच खरी मानवता, समर्पण व समरसता आहे. विश्वशक्तीचा कारभार अनंतविधपणे व अखंडितपणे चालू आहे. त्या कारभारांतून आपल्या वांट्याला आलेले कार्य आपणहि अखंडितपणे करीत राहणे हीच खरी परमेश्वरी अुपासना आहे.

अीश्वराविषयींच्या स्वतःच्या कल्पनेशी तद्रूपता साधल्यानें, चित्ताला कांहीं वेळ निर्व्यापार केल्यानें, किंवा भक्तीच्या कल्प-
 भक्तीच्या खोट्या निक आनंदांत मग्न किंवा वेहोष झाल्यानें मान-
 समजूतीमुळे व्याची पूर्णता होअूं शकत नाही. स्वतःच्याच कल्प-
 तपाची प्रवृत्ति नेत रमत किंवा तन्मय होत राहण्याचे ते आनंद
 व समाधानाचे प्रकार आहेत. त्याकरितां ज्या मानानें आपण आपल्यांत व्याकुळता निर्माण केली असेल, ज्या मानानें आपण आपले जीवन मुद्दाम कष्टमय बनवले असेल, त्या मानानें त्याची

भक्तिशोधन - १

प्रतिक्रिया म्हणून आपल्याला आनंद, प्रसन्नता किंवा शांति वाटू लागते. व पुनःपुनः आनंदमय कल्पना करून आपण तीच स्थिती टिकवून घेण्याचा प्रयत्न केल्याने ती कांहीं काळ राहू शकते यांत शंका नाही. परंतु त्या स्थितीचे परीक्षण केल्यास, तींतील कार्यकारणभाव तपासल्यास, तीं अश्वर-प्राप्तीचा आनंद म्हणजे आपण बनवलेल्या आपल्या कष्टमय स्थितीचा व आपल्या कल्पनेचा परिणाम आहे असे आढळून येतील, जन्ममरणाच्या धास्तीमुळे, वैराग्य व भक्तिप्रधान ग्रंथांच्या वाचनाने, भाविक मनुष्याच्या मनांत अश्वरप्राप्तीची व्याकुळता निर्माण होत असते. तींत अश्वरविषयक ज्ञान व प्रेमाचा भाग फारच अल्प असून भय व कल्पना यांचाच भाग विशेष असतो. अश्वरप्रेमाच्या आनंदामुळे संसारांतील सुखसोयींची आवश्यकता मनुष्याला वाटत नसेल, त्या सुखसोयींशिवाय मनुष्य, आनंद, अल्हास व अत्साह यांत कर्तृत्वयुक्त जीवन घालवू शकत असेल, तर अश्वरी प्रेम व आनंद या गोष्टी जीवनांत अत्यंत आवश्यक ठरतील यांत शंका नाही. परंतु अश्वरी प्रेम व वैराग्य संचरलेलीं माणसें आवश्यक सुखसोयींचा आग्रहपूर्वक, बलात्काराने त्याग करून भक्ति, विव्हलता वगैरे वाढवण्याचा जेव्हां प्रयत्न करतात तेव्हां त्यांच्यांत भक्ति व प्रेम यांच्या अत्कर्षामुळे जी सहज शांति व प्रसन्नता यायला पाहिजे ती न येतां आवश्यक कर्मांचा व कर्तव्यांचा त्याग केल्यामुळे मुद्दाम बनवलेल्या अकांगी व अकांतिक अशा कष्टमय जीवनाची असह्यता मात्र त्यांना अत्तरोत्तर अधिकाधिक जाणवू लागते. त्या असह्यतेमुळे वाटणारी व्याकुळता ही अश्वरप्रेमामुळेच निर्माण झालेली आहे, असा भ्रामक समज त्यांच्या ठिकाणीं अत्पन्न होत असतो. भक्तीच्या खोट्या समजुतीमुळे आग्रहपूर्वक त्याग व तपाच्या मार्गांत गेल्यामुळे स्वतःची दिशाभूल व स्वतःच्या मानसिक स्थितीचे कार्यकारणभाव त्यांच्या लक्षांत येत नाहीत. अशा स्थितींत अेक तर अश्वरी साक्षात्काराचा त्यांना भ्रम किंवा आभास झाल्याशिवाय अगर त्यांनीं त्याविषयींचा दंभ सुरू केल्याशिवाय स्वतःच बनवलेल्या कष्टमय जीवनांतून त्यांची सुटका होत नाही. अशा प्रकारच्या बहुतेक

भक्तांचें पूर्वजीवन त्यागमय तर पुढील जीवन वैभवंसंपन्न व आरामशीर आढळून येतें. अीश्वरप्रेम व निष्ठा ज्यांच्या हृदयांत असेल त्यांच्या ठिकाणीं अितरांपेक्षां अधिक शांति, प्रसन्नता, अुत्साह वगैरे गोष्टी सहजच असल्या पाहिजेत. साध्या जीवनांतच त्यांना संतोष वाटला पाहिजे. स्वतःच्या अंगच्या हरअेक शक्तीचा व विशेषतेचा अुपयोग निरहंकार वृत्तीनें, अीश्वरार्पण बुद्धीनें करीत राहण्यांत त्यांना सहज कृतार्थता वाटली पाहिजे. प्रेम किंवा निष्ठेकरितां स्वतःचें जीवन मुद्दाम कष्टमय बनवण्याचें त्यांना कारण नाहीं.

अीश्वरसाक्षात्कार, आत्मसाक्षात्कार, ब्रह्मसाक्षात्कार किंवा दर्शन, अीश्वरी दिव्य प्रेम, परमेश्वरी आनंद, अीश्वरज्ञान, साक्षात्कार वगैरे आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान वगैरेंपैकीं कोणत्याहि अनुभवाची कल्पनांतील प्राप्ति गुरुकृपेनें, तपानें किंवा भक्तीनें साधकाला विचारदोष विजेच्या चमकान्याप्रमाणें अेकाअेकीं एकदम होते, मायेचा पडदा अचानक गळून पडतो, अशा प्रकारची समजूत व श्रद्धा आपल्यांत चालत आली आहे; परंतु यांत सत्याचा अंश नसून भ्रमाचाच भाग असल्याचें या बाबतींतील अनुभव तपासतां समजून येतें. अीश्वर, आत्मा, ब्रह्म यांचा साक्षात्कार किंवा त्यांचें दर्शन होण्यासारखीं तीं तत्त्वे स्थूल नाहींत किंवा तीं आपल्यापासून भिन्न नाहींत. म्हणून आपलेंच आपल्याला ज्ञान होतें, दर्शन होतें किंवा आपलाच आपल्याला साक्षात्कार होतो अथवा 'आपण कोण ?' हें आपण ओळखूं शकतो वगैरे मानणें हा एक प्रकारचा भ्रम आहे. व आपल्याला दर्शन, किंवा साक्षात्कार झाला आहे असें मानणें हा महाभ्रम आहे. हे सर्व आपल्याच चित्ताच्या वृत्ती-निवृत्तींचे प्रकार होत. चित्ताच्या अभ्यासानें व त्यांत आलेल्या अनुभवाच्या निरीक्षणानें विवेकी मनुष्य हे सर्व प्रकार ओळखूं शकतो व मानवी पूर्णतेच्या दृष्टीनें त्यांची अुपयुक्तता व अनुपयुक्तता जाणूं शकतो.

अीश्वर, आत्मा, ब्रह्म याविषयींच्या कल्पनेशीं चित्ताचें तादा-
 त्म्य साधल्यानें किंवा शेवटीं चित्ताला निर्व्यापार
 समरसतेचा केल्यानें त्या त्या तत्त्वांची प्राप्ति होते, त्यांचें
 जीवनाच्या ज्ञान होतें किंवा त्यांच्याशीं समरसता साधते या
 दृष्टीनें विचार समजुतींत विचारदोष वाटतो. ज्या ज्या तत्त्वाशीं
 आपण तादात्म्य किंवा समरसता साधण्याचा प्रयत्न
 करूं त्या त्या तत्त्वांत मानलेले गुण आपल्यांत अुतरत असले तरच
 तादात्म्य व समरसता साधण्याचा आपला प्रयत्न योग्य आहे असें म्हणतां
 येतील. अीश्वराशीं समरसता साधल्यावरहि जर आपल्यांत कर्तृत्व व
 समता आली नाहीं, दया, न्याय, अुदारता, प्रेम, क्षमा, वात्सल्य हे सद्-
 गुण आपल्यांत मूर्तिमंत अवतरले नाहींत, अखंड सत्कर्मपरायणता आप-
 ल्यांत संचरली नाहीं, तर त्या तादात्म्याची व समरसतेची मानवी पूर्ण-
 तेच्या दृष्टीनें कांहीं किंमत मानतां येत नाहीं. वाफेच्या जड शक्तीकडून,
 महानद्यांतून काढलेल्या कालव्यापासून किंवा एखाद्या जलसंचयापासूनहि
 योजनेच्या साहाय्यानें जर प्रचंड कार्ये करून घेतां येतात, तर चैतन्याचा
 अपरंपार सागर अशा परमात्म्याशीं म्हणजे ब्रह्माशीं आपण एकरूप किंवा
 समरस झाल्यावर आपल्याकडूनहि त्या महाचैतन्याला शोभतील अशीं
 कार्ये घडत राहावीं हेंच एकंदरीनें सर्व दृष्टींनीं सुसंगत व योग्य वाटतें.

श्रद्धा, भक्ति, निष्ठा - या श्रेष्ठ व पवित्र भावनांत विलक्षण साम-
 र्थ्य आहे. ज्या मानानें आपल्यांत संयम, पुरुषार्थ, कर्तृत्व, सद्भावना,
 व सद्गुण असतील त्या मानानें तें सामर्थ्य प्रकट होत असतें. सारांश,
 ज्या मानानें आपल्यांत धर्म असेल, ज्या मानानें आपलें जीवन धर्म-
 मार्गानें चाललेलें असेल, त्या मानानें आपल्यांतील भावनांचा प्रभाव
 प्रत्ययास येत राहणार. धर्मांत सामर्थ्य आणण्याचें काम श्रद्धेचें आहे;
 धर्माला चालना देण्याचें काम भक्तीचें आहे; व धर्मांत तेज आणण्याचें
 सामर्थ्य निष्ठेंत आहे; या गोष्टी ध्यानांत घेऊन आपण श्रद्धा, भक्ति
 व निष्ठा यांना आपल्या जीवनांत योग्य महत्त्व दिलें पाहिजे.

भक्तिशोधन - २

आपल्या लोकांत भक्ति व आराधनेच्या निरनिराळ्या कल्पना व पद्धति प्रचलित आहेत. त्यांपैकीं प्रत्येक कशी व त्याग व वैराग्य केव्हां निर्माण झाली असेल हें खात्रीपूर्वक सांगतां यांतील भेद येत नाहीं. तरी त्या कल्पना समाजांत किंवा लोकमानसांत निर्माण होण्याची साधारणतः कारणे काय असावीं, याविषयीं कांहीं अंदाज आपल्याला करतां येण्यासारखा आहे. मनुष्य थोड्याफार समूहानें राहूं लागल्यानंतर त्याच्या चित्तांत आराधनेचा भाव उत्पन्न झाला असावा. त्या काळीं आराधनेचें स्वरूप बहुशः सामूहिक असून त्यांत सामूहिक हिताचा, निदान स्वतःच्या गटाच्या हिताचा तरी, हेतु असावा. त्यानंतर व्यक्तिगत दुःखशमनाकरितांहि आराधनेचे प्रकार चालू झाले असावे. आराधनेंत वैराग्याचा भाव नसून दुःखशमन व सुखप्राप्तीचा हेतु असतो. पुनर्जन्माच्या कल्पनेनंतर तपाची व्र तपांतून त्यागाची व वैराग्याची कल्पना निर्माण झाली असावी. तपांतहि पुढें अहिक व पारलौकिक असे भेद दिसून येतात. मोक्षाच्या कल्पनेनंतर त्यांतूनच पारमार्थिक हेतूच्या तपाचा विचार निर्माण झाला. त्याग व वैराग्य यांतील कल्पनांचें निरीक्षण केल्यास असें दिसून येतील कीं मनांत कामना असून त्या या जन्मीं किंवा पुढील जन्मीं पूर्ण व्हाव्या या अिच्छेनें व आशेनें आचरीत असलेल्या संयमांत व कडक व्रतांत वैराग्य नसून त्यागाची तात्पुरती भावना असते. व चालू किंवा पुढील जन्माकरितांहि बाह्य सुखोपभोगांची अिच्छा न करतां त्यांचा कायमचा त्याग करण्यांत वैराग्याची भावना असते. यावरून त्यागांत फार तर पारलौकिक व वैराग्यांत केवळ पारमार्थिक हेतु असतो. मोक्षाच्या हेतूंतून कर्मक्षयाची

विचारसरणी निर्माण झाल्यावरच वैराग्याच्या भावनेने संयमाचा आग्रह मानवी मनांत अुत्पन्न झाला असावा.

मानवी मनांत प्रथम देवतांच्या कल्पना येअून त्यांतूनच आराधनेची व त्यानंतर तपाची कल्पना निघाली असली तरी
भक्तीच्या बहुजनसमाज देवतांच्या आराधनेतच पुष्कळ काळ
कल्पनेचा राहिला असला पाहिजे. तिथिपर्वांच्या निमित्ताने
साधारण अेखाद-दुसरें व्रत करण्यापलीकडे साधारण लोकांच्या
अितिहास आचरणांत तपाचा संस्कार दिसून येत नाही.

मोक्षाच्या कल्पनेनंतर तपाला पारमार्थिक दृष्ट्या महत्त्व आलें. कर्मक्षयाच्या सिद्धांतानें मोक्षाकरितां संन्यास आवश्यक ठरला. कर्मक्षयाकरितांच चित्तलयाच्या अुपायाचा शोध निघाला. मोक्षमार्गी व्यक्तींनींच त्याची वाढ केली. दर्शनांचा अुपयोग जीव व जगत् यांच्यातील संबंध अधिकाधिक शुद्ध व सरळ करण्याकडे केला न जातां त्यांतून मोक्षप्राप्ति करून घेण्याची वृत्ति असलेली आढळून येते. अवतारवादाच्या कल्पनेनंतर पौराणिक देवतांची आराधना सुरू झाली. आराधनेच्या मार्गे केव्हांहि कामनिक हेतु असतो. आराधना व तप यांच्या मिश्रित कल्पनेंतून भक्तीच्या भावना निघाल्या असाव्यात असे वाटते. भक्तीत सकाम व निष्काम असे मुख्य दोन भेद मानले जातात. अैहिक सुखाप्रीत्यर्थ भक्ति करणारे ते सकाम व मोक्षाकरितां करणारे ते निष्काम भक्त म्हटले जातात. परंतु सकाम भक्तीला आराधना म्हटलें तर भक्तींत या प्रकारचे दोन भेद मानण्याचें कारण राहत नाही. तत्त्वज्ञान व अवतारवाद या दोहींचा मेळ बसवण्याच्या प्रयत्नांतून सगुणनिर्गुण, साकारनिराकार अित्यादि अीश्वर-विषयक कल्पना निघाल्या आहेत. त्यांचा मेळ बसवीत राहण्याच्या सतत प्रयत्नांतील सिद्धि म्हणून परमेश्वराला निर्गुणाचा सगुण व सगुणाचा निर्गुण, निराकाराचा साकार व साकाराचा निराकार, असा आमच्या सोयीप्रमाणें, प्रसंगोपात्त भावनेप्रमाणें व गरजेप्रमाणें वाटेल तसा

वनवर्णें हा आमच्या तत्त्वज्ञानांतील सहज खेळ होऊन गेला आहे. प्रचलित देवतांची आराधना करून कामनासिद्धि न झाल्यामुळे नवनवीन देवतांच्या कल्पना लोकमानसांत निर्माण होत गेल्या आहेत. प्रत्येक देवतेच्या उत्पत्तीची कथा अशीच सांपडते कीं भक्ताच्या संकटकाळीं ती अवतीर्ण होऊन तिनें त्याचें संकट निवारण केले; आजहि तिची ठराविक पद्धतीनें आराधना केल्यास आराधकाला ती संकटांतून सोडवून सुख व वैभव यांनीं संपन्न करूं शकते, अशी त्या बाबतींत लोकश्रद्धा आहे. देवतांच्या आराधनेकरितां मूर्तिपूजेची प्रथा पडली. वैदिक काळांत देवतांची आराधना होती. परंतु मूर्तिपूजेचा प्रघात त्या काळांत असल्याचें कोठें आढळत नाहीं. ऐकेश्वरी अुपासना किंवा भक्तीचा प्रघात आपल्या लोकांत कधीं काळीं तरी होता किंवा नाहीं याविषयीं शंका आहे. श्रीश्वराला सगुण मानल्याशिवाय भावभक्तीला आधार नाहीं; आणि सगुण व साकार मानल्याशिवाय मूर्तिपूजेला आधार मिळूं शकत नाहीं. कामना, देवता व अवतारवाद यांमुळे मूर्ति व त्यांच्या पूजनाचे प्रकार यांची वेसुमार वाढ आपल्या समाजांत झाली आहे. त्यामुळे लोकमानस त्याच प्रकाराचें बनलें आहे. त्याग कोठें कोठें दिसून येत असला तरी त्यांत वैराग्य दिसून येत नाही. श्रीश्वरप्रेम, श्रीश्वरनिष्ठा यांच्या योगानें समाज अुन्नत होत असतो. त्यांत सद्गुण नांदत व वाढत असतात. परंतु केवळ आराधनेच्या मार्गें अमलेला समाज कामनिक व दुर्बळ राहतो.

आपल्या नेहमींच्या योग्य गरजा पुण्या करून घेण्यास लागणाऱ्या पुरुषार्थाचा, मोयींचा, तमेंच त्याकरितां लागसकाम व निष्काम णाऱ्या विद्या, कला व ज्ञान यांचा अभाव, समाजांत भक्तीचा परिमाण परस्परांस साहाय्य करून एकमेकांचें दुःख कमी करण्यास लागणाऱ्या सहकारवृत्तीचा अभाव, आपलेपणाच्या विशाल भावनेचा व तदनुरूप आचरणाचा म्हणजे ऐकंदरींत सामुदायिक भावनेचा अभाव, — अशा अनेक प्रकारच्या वैयक्तिक

व सामाजिक प्रतिकूल परिस्थितीमुळे देवतांच्या आराधनेशिवाय दुःखकाळीं किंवा संकटकाळीं आशाप्रद असा दुसरा अुपाय नसल्यामुळे बहुजनसमाज देवतांचा आराधक बनला आहे. त्याला दुःखाच्या प्रसंगीं 'अीश्वरेच्छा', 'प्रारब्ध', यांसारखे शब्द अुच्चारून मनाचें सांतवन करून घेण्याची संवय लागली आहे, याचेंहि कारण हेंच आहे. आपलीं दुःखें, अडचणी, संकटें यांवर योग्य मौलिक अुपाय आपल्याला अवगत नाहींत. समुदायाचें आपल्याला साहाय्य नाहीं. 'जगांत कोणी कोणाचा नाहीं', या निराशामय सूत्रानुसार आपलें सर्वांचें जीवन चालत आलें आहे. आजहि जे अीश्वर-भक्तीचे व धार्मिकतेचे प्रकार आपल्यांत दिसून येत आहेत, त्यांचा विचार केल्यास त्यांत भक्तीचा किंवा अीश्वरविषयक प्रेमाचा भाग नसून स्वतःच्या अिच्छापूर्तीकरितां देवताराधनाच चालत असलेली दिसून येते. देवतेचा आराधक त्या देवतेला परमेश्वराचें सर्वश्रेष्ठ स्वरूप मानीत असला तरी आराधनेच्या अेकंदर पद्धतीवरून परमात्म्याची विशाल कल्पना आपल्याला मानवत नाहीं असें स्पष्ट दिसून येतें. म्हणूनच आपल्या समाजांत संकुचित स्वरूपाच्या स्थलदेवता, जलदेवता, कुलदेवता, जातींच्या किंवा गटांच्या देवता, अशा निरनिराळ्या संकुचित स्वरूपाच्या, अधिकाराच्या व सामर्थ्याच्या देवतांच्या कल्पना रूढ आहेत. जातीच्या पलीकडे समाजविषयक कल्पना जशी आपल्याला झेंपत नाहीं त्याचप्रमाणें देवतेपेक्षां अधिक व्यापक अीश्वरविषयक कल्पना आपल्याला मानवत नाहीं. आपल्यांत महान् सामुदायिक भाव निर्माण न होण्याला आपल्या संकुचित आराधनाहि कारणीभूत आहेत यांत शंका वाटत नाहीं. आपल्यांतील सकाम भक्तीचा हा प्रकार आहे. त्यांतूनच देवता, मूर्तिपूजा व कर्मकांड यांची वाढ झाली आहे. परंतु निष्काम समजल्या जाणाऱ्या भक्तीचा विचार केला तर तिलाहि आपली असमर्थता, आपली पंगुता व दुर्बलता या कारण असाव्यात असें वाटतें. संसारांतील अडचणी, संकटें, किंवा मरणोत्तर होणाऱ्या यातना, जन्म-मरणाची धास्ती, व ह्या सर्वांबरोबरच मोक्षाची अभिलाषा वगैरे गोष्टी आपल्यांतील निष्काम भक्तांच्या वैराग्याचीं कारणें

असलेलीं आढळून येतात. श्रीश्वरी प्रेमामुळे संसार नीरस वाटून त्यांतील सुखाविषयीं आंतून स्वाभाविक वैराग्य अल्पन्न झालेलीं माणसें आपल्यांत सांपडणें कठिण आहे. त्यांच्यांत त्याग असेल परंतु वैराग्य दुर्मिळ असणार. आणि म्हणूनच भक्तीच्या पहिल्या आवेशांत त्यागानें व तपस्वीपणानें वागणाऱ्या व्यक्ति कालांतरानें गुरु किंवा महत्त वनल्यावर सुखभोगी व वैभवप्रिय बनलेल्या दिसून येतात. “संसारतापें तापला। त्रिविध तापें जो पोळला। तोचि अेक अधिकारी झाला। परमार्थासी ॥” परमार्थाच्या लायकीच्या बाबतींत आपल्यांतील महात्म्यांची अशा प्रकारची समजूत असल्याचें ग्रंथांवरून दिसून येतें. समाजव्यवस्था जेव्हां चांगली नसते, प्राकृतिक बाह्य कारणांनीं येणारी संकटें निवारण करण्याची शक्ति जेव्हां समाजांत नसते, प्रामाणिक मार्गानें कष्ट करूनहि जेव्हां आपला व आपल्या बायकामुलांचा चरितार्थ चालवणें दुःसाध्य असतें, अशा वेळीं समाजांत अेका बाजूनें खोटे वैराग्य व दुसऱ्या बाजूनें अनेक दुर्गुण वाढत जातात. वर्षभर कष्ट करून प्राप्त केलेलें धन आपल्याला निश्चिन्तपणें व व्यवस्थितपणें उपभोगावयास मिळेल अशी जेथें खात्री नसते, जेथें संकटांत कोणी कोणाला साहाय्य करीत नाही, जेथें प्रेम, विश्वास, अैक्य या वृत्ति नाहीत, सर्वांचें रक्षण करण्याचें किंवा न्याय करण्याचें सामर्थ्य जेथें नाही, त्या समाजांत संसारसुखाविषयीं निराशा, अुदासीनता वगैरे विशेष दिसून आल्यास आश्चर्य नाही. त्याचप्रमाणें त्याच स्थितींत दुसऱ्या बाजूनें समाजांत अन्याय, अत्याचार यांची वृद्धि झाली तर त्यांतहि कांहीं नवल नाही. सामाजिक दृष्ट्या ही अत्यंत अवनत व लाचारीची अवस्था आहे यांत शंका नाही. त्यांतूनच कोणी भक्त म्हणून प्रख्यात झाला कीं तो आपल्या अनुयायांचा अेक पंथ निर्माण करतो, तो पंथ भिक्षेवर किंवा मठ, मंदिर, देवस्थान किंवा अिनाम यांवर चालत राहिल अशी व्यवस्था करतो, परंतु जी समाजस्थिति आपल्या पंगुतेला, वैराग्याला व भक्तीला कारण झाली ती सुधारण्याचा प्रयत्न बहुशः कोणाकडूनहि होत नाही. अशा स्थितीत जसजसे साधुमंप्रदाय वाढत गेले तसतसे आपण अधिकाधिक धार्मिक होत आहों,

आपल्यांत भक्ति व ज्ञान यांची वृद्धि होत आहे असा चुकीचा समज व अभिमान आपल्यांत वाढत गेला. याचा परिणाम म्हणून जीवनाला आवश्यक असणाऱ्या व अुन्नत करणाऱ्या कर्ममार्गाची व गृहस्थाश्रमाची अवहेलना होऊं लागून आपण अधिकाधिक पंगु व असमर्थ होत आलों आहों.

वेद-अुपनिषदासारखें महान् तत्त्वज्ञान आपल्या देशांत फार प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे, रामायण महाभारता-
 देवदेवतांच्या सारखे बहुमोल ग्रंथ आज हजारां वर्षे आपल्यांत
 वृद्धीमुळें आलेली वाचले व अँकले जात आहेत. तरी आपल्यांत
 पंगुता सामुदायिक भाव निर्माण होत नाही व आपला समाज
 समर्थ बनत नाही. जीवनाला आवश्यक असणारा
 बोध त्या तत्त्वज्ञानांतून व बहुमोल ग्रंथांतून आपण न घेतां आपल्या
 दौर्बल्यामुळें, आपल्या आवश्यक गरजा पुऱ्या करण्यास लागणाऱ्या ज्ञान व
 सामर्थ्य वगैरेंच्या अभावामुळें, आपण अवतारवादी, देवतावादी व कर्म-
 वादी बनून त्यांतूनच केवळ मूर्तींचे पूजक व आराधक बनलों आहों.
 मूर्तींच आपला परमेश्वर बनली आहे. आपल्या देशांतील कोट्यवधि
 प्रजा अजूनहि भूतपिशाचांचें पूजन करीत आहे. गाय, बैल, सर्प, यांसारखे
 प्राणी; वड, पिंपळ, शमी, अुंबर, तुळस, यांसारखीं झाडेंझुडपें, या सर्वांचें
 कामनिक पूजन अजून आपल्यांत चालू आहे. याच स्थितींतून ज्यांना अर्थो-
 पार्जन होतें तेच धर्मोपदेशक बनून हीच स्थिति कायम ठेवण्याचा प्रयत्न
 करीत आहेत. या सर्वांतून आजहि आपल्या दौर्बल्याचा व अज्ञानाचा
 साक्षात्कार होत आहे.

पूर्वीच्या अगणित देवता व देवस्थानें असूनहि त्यांत अजूनहि वाढ
 चालूच आहे. प्रामाणिक व सदाचारी गृहस्थाश्रमी मनुष्याला समाजांत
 कोणी प्रतिष्ठित मानीत नाहीं. परंतु संसार सोडलेल्या व स्वतःला भक्त
 म्हणवून घेणाऱ्याला बहुजनसमाज पूज्य मानूं लागतो. त्याचे भोंवती अनुयायी
 जमूं लागतात. लोकांना अँक नवीन आराध्य दैवत मिळतें. त्याच्या कृपेनें

आपला योगक्षेम चालतो किंवा चललेल अशी श्रद्धा ते वाळगूं लागतात. थोड्याच दिवसांत तो भक्त महात्मा बनतो, गुरु बनतो. अशा रीतीने भाविकांच्या वाढत्या भक्तीमुळे कालांतराने तो भगवान बनतो. त्याचा मृत्यु होताच त्याच्या जिवंतपणीं त्याच्यांत नसलेले सामर्थ्य त्याच्या प्रेतांत, प्रेत जळतांच राखेंत व राखेंतून दगडमातीच्या त्याच्या समाधींत किंवा त्याच्या नांवाने स्थापन केलेल्या त्याच्या पादुकांत अथवा मूर्तींत, अशा क्रमाने वाढत जाऊन शेवटीं तेथेंच स्थिरावते. व त्या समाधींत किंवा मूर्तींत बसून तो महात्मा म्हणजे मृत मनुष्य जगताचा निदान आपल्या भक्तांचा तरी योगक्षेम चालवीत राहतो अशी श्रद्धा समाजांत रूढ होते. ते अेक देवस्थान किंवा यात्रास्थान बनते. ज्यांना ज्यांना भाविक व यात्रेकरू यांपासून द्रव्यलाभ होतो, ते ते त्या स्थानाचे माहात्म्य वाढवतात, परंतु सर्वांत आश्चर्याची व खेदाची गोष्ट ही कीं पूर्वीच्या व वर्षानुवर्ष अशा रीतीने वाढत जाणाऱ्या देवता, देवस्थाने व भगवतांचे अवतार या सर्वांतील सामर्थ्यानें मिळूनहि आमच्यांतील दैन्य, दारिद्र्य, अज्ञान, हीं नाहींशीं होत नाहींत. आमची पंगुता जाऊन आमच्यांत कर्तृत्व येत नाहीं. आमच्या योग्य गरजा प्रामाणिकपणे भागवतां येतील अशी शक्ति आमच्यांत येत नाहीं. किंवा साधी माणुसकीहि अजून आमच्यांत येत नाहीं, येअूं शकत नाहीं. बहुजनसमाजाची आज ही अवस्था आहे.

दुर्बल मनुष्यानें आपले आधार वाढवल्यानें तो सबळ होत नसतो. त्यातूनहि काल्पनिक आधाराने तर अुलट त्याचे दौर्बल्यच वाढत असते. आपल्या समाजाची हीच स्थिति आहे. आपण अजून मानवतेला महत्त्व देत नाहीं. देवत्व किंवा देवतापण आपल्याला प्रिय वाटते. थोड्याशा विशेषतेच्या आभासावरोवर आम्हीं स्वतःला श्रेष्ठ मानूं लागतो. कामनिक लोक आमच्या मार्गे लागून आम्हांला तात्काल पूज्य व देवता बनवतात. दगडाला शेंदूर फासला कीं जसा त्याचा बजरंग बनतो तसेंच ज्यांना वड संसार करतां येत नाहीं, आपल्या योग्य गरजा प्रामाणिक मार्गाने

पुण्या करण्याअितकेंहि ज्ञान, शक्ति व कर्तृत्व ज्यांच्यांत नाहीं, त्यांना समाज आराध्य बनवतो. कारण लोकांनाहि कामनापूर्तीकरितां दैवत पाहिजे असतें. अशांना शुद्धचित्त, सदाचारी, कर्ममार्गी, गृहस्थाश्रमी मनुष्याची किंमत काय दाटणार ? अशा प्रकारच्या सामाजिक व भाविक मनोरचनेमुळें आपल्यांत देवतापद प्राप्त करणें सोपें आहे, परंतु मनुष्य बनणें कठिण आहे. भाविकांच्या श्रद्धेमुळें जेथें दगडालाहि देवत्व येतें तेथें आपल्यांत मनुष्यत्व न येतां भाविकांनीं आपल्याला देवता किंवा भगवान बनवले तर त्यांत काय आश्चर्य ? पण मानवतेच्या दृष्टीनें ही स्थिति अुभय बाजूंनी फार हीनतेची, अज्ञानाची व दौर्बल्याची दर्शक आहे. या स्थितीमुळेंच धर्माच्या व अीश्वराच्या नांवावर समाजांत दंभ चालत आला आहे व दिवसेंदिवस समाजाचें कर्तृत्व नष्ट होत आलें आहे.

सारांश, अुच्च तत्त्वज्ञान, बहुमोल ग्रंथ, लक्षावधि देवता व तितकीच देवस्थाने, अीश्वराविषयींच्या सगुण-निर्गुण, साकार-निराकार वगैरे कल्पना, सकाम-निष्काम भक्ति, आराधना यांपैकीं कशानेंहि आपल्यांत मानवतेचा विकास झाला नाहीं. आपण मनुष्यत्वाला महत्त्व न दिल्यामुळें, मानवधर्माची किंमत आपण न ओळखल्यामुळें, सामुदायिक ध्येयाला जीवनाचा आदर्श न बनवल्यामुळें आपण आजच्या ह्या अवनत स्थितीला येअून पोहोचलों आहों. ही गोष्ट आपल्याला पटली असेल तर त्याबरोबर हीहि गोष्ट आपल्या लक्षांत आली पाहिजे की, ही स्थिति अशीच चालू राहिली तर आपलीं सारीं देवस्थाने, मठमंदिरे, आपले पंथ, संप्रदाय अित्यादि सर्व गोष्टी आपल्या दौर्बल्याचीं, नालायकीचीं व अज्ञानाचीं प्रत्यंतरें व स्मारके ठरण्याची वेळ जवळ येत चालली आहे. आपल्या संस्कृतीचा आपण कितीहि अभिमान बाळगला, तत्त्वज्ञानावर आपल्याला केवढेंहि पांडित्य करतां येत असलें तरी आपली सर्व परीक्षा आपल्या मानसिक स्थितीवरून, आपल्यांतील सद्गुणांवरून व आपल्या नित्याच्या आचरणावरून केली जात असते. बहुजनसमाज आज कोणत्या भूमिकेवर आहे तें पाहून त्यावरून समाजाची लायकी ठरवली जात असते.

ही स्थिति आपल्याला दुःखद वाटत असेल व आपण मनुष्य आहो व आपल्याला मनुष्य म्हणून जगायचें आहे असें खरो-
 भक्तीचें सत्य खर वाटत असेल तर व्यक्तिगत सुखाच्या व
 स्वरूप अीश्वरविषयक भ्रामक ध्येयाच्या कल्पना आपण
 सोडल्या पाहिजेत. शुद्ध विवेक आपण जागृत केला
 पाहिजे. आपल्या कर्तृत्वाची, पुरुषार्थाची व सद्गुणांची वृद्धि होत राहिल
 असें व्यापक व सामुदायिक ध्येय आपण अंगीकारलें पाहिजे. सर्वांच्या
 कल्याणाचा मार्ग आपण पत्करला पाहिजे. त्याकरितां अीश्वरविषयक
 निष्ठेला आपण शुद्ध व व्यापक बनवलें पाहिजे. त्या निष्ठेंतच भक्तीचा
 अंतर्भाव होतो. त्या निष्ठेच्या बळावरच आपण जीवन सार्थक करूं शकूं
 अशी श्रद्धा आपल्या अंतरांत वाणली पाहिजे. चित्ताची शुद्धि व सद्गुणांची
 अुपासना, त्या अुपासनेच्या द्वारां प्रसंगानुसार अितरांकरितां आपल्या
 सुखाचें समर्पण हीच परमात्म्याची श्रेष्ठ भक्ति आहे अशी खात्री आपल्याला
 वाटली पाहिजे. निष्ठा ही महान् शक्ति आहे. जीवनांत कर्तव्याच्या व धर्मा-
 च्या प्रसंगीं जेव्हां जेव्हां आपलें सामर्थ्य अपुरें पडत आहेसें आपल्याला वाटेल
 त्या त्या प्रसंगी व त्या त्या ठिकाणीं या महान् शक्तीचा अुपयोग करून
 आपण आपली सात्त्विकता व सामर्थ्य वाढवून धर्ममार्गांत पुढें जाण्याचा
 प्रयत्न केला पाहिजे. त्याकरितां परमशुद्ध, अत्यंत व्यापक, महामंगल व
 महासमर्थ अीश्वरविषयक भावना आपल्याला धारण करावी लागेल.
 ती आपल्या हृदयांत ठसून दृढ होऊन आपल्या रक्तांत भिनून गेल्यावर
 आपल्याकडून घडणाऱ्या हरअेक कर्मांतून, आपल्या वृत्ति, भावना या
 सर्वांतून, तीच निष्ठा, भक्ति व श्रद्धा यांचें दर्शन होत राहिल.
 सद्गुण व सत्कर्म यांच्या रूपाने त्या महाशक्तीच्या अंशाचें यथाकालीं
 यथायोग्य प्रकटीकरण आपल्यांतून होत राहिल. मग आपल्याला वरचेवर
 अीश्वराचें साहाय्य मागावें लागणार नाही. त्यावेळी आपले सर्व व्यवहार
 मानवधर्माला पोषक व सहायक होत राहतील. आपलें संपूर्ण जीवनच
 धर्ममय, श्रद्धामय, भक्तिमय व निष्ठामय होऊन जातील. अीश्वराशीं -

तादात्म्य पावण्याचा, त्याला समर्पण होण्याचा, हाच मार्ग आहे. यांतच श्रद्धा, भक्ति व निष्ठा यांची परिसीमा आहे. हा मार्ग जर आपल्याला साधला तर वैयक्तिक सुख व आनंदविषयक भक्तीच्या आपल्या सर्व कल्पना मावळून जातील. आपला अुद्धार, समाजाचा अुद्धार व जगताचा अुद्धार या गोष्टी अेकमेकांपासून भिन्न नाहीत असे आपल्या अनुभवास येतील. आपलें जीवन सहजच परमात्म्याशीं समरस असल्यासारखें सदैव शुद्ध, चैतन्ययुक्त व व्यापक राहिल. हीच भक्ति, हेंच समर्पण व हीच मानव्याची पूर्णता होय.

११

भक्तिशोधन - ३

स्वतःच्या शरीरांतील शक्तीपेक्षां सृष्टींतील म्हणजे आपल्या बाहेरील शक्ति अत्यंत प्रचंड व अपार आहे व त्या शक्तीपुढें आपलें कांहीं चालत नाही व चालणार नाही, असें मानवजातीच्या प्राथमिक काळांतहि मनुष्याला ज्ञान असलें पाहिजे. त्या शक्तीच्या दुःखदायक अनुभवामुळें भेदरलेल्या व दीन बनलेल्या मनानें, त्या शक्तीला देवता मानून, तिच्यापुढें आपली दीनता प्रकट करून, तिची प्रशंसा करून, तिला शरण जाऊन, तिचा कोप शांत करण्याचा प्रयत्न त्या काळी लोकांकडून केला जाऊ लागला असावा. आपल्यावर पुनः तिचा कोप न व्हावा या अुद्देशानें स्वतःला प्रिय असलेली वस्तु तिला पुनःपुनः अर्पण करून तिला संतुष्ट करण्याची कल्पना त्याच काळीं सुचली असावी. अशाच प्रकारच्या क्रियांमधून देवताच्या आराधनेला सुरुवात झाली असावी. भयांतून दीनता, दीनतेतून शरणागतभाव, त्यांतूनच कांहीं अनिष्ट टळल्याचा किंवा कांहीं सुखप्राप्तीचा अनुभवसा वाटला म्हणजे कृतज्ञता,

कृतज्ञतेमागून नम्रता, प्रेम, प्रेमांतून श्रद्धा, भक्ति, भक्तींतून निष्ठा — या-
प्रमाणें सुदीर्घ काळांतील निरनिराळ्या अनुभवांवरून मानवी जीवनांत
अेकामागून अेक भावना निर्माण होत आल्या आहेत, त्यांचा विकास
होत आला आहे.

आदिकाळीं मनुष्याला सृष्टधर्माचें ज्ञान फार अल्प होतें. धारण-
पोषणाचीं साधनें केवळ नैसर्गिक होतीं तेवढींच.
विज्ञान, तत्त्वज्ञान पुढें सृष्टधर्माचें ज्ञान जसजसें त्याला होअूं लागलें
व भक्ति यांचा तसतशीं स्वतःच्या परिश्रमानें व बुद्धीनें धारण-
मानवजातीच्या पोषणाचीं साधनें तो प्राप्त करूं लागला. याच
अुत्कर्षाकरितां क्रमानें जसजसें त्याचें भौतिक ज्ञान वाढत गेलें,
अुपयोग मानवजातींत जसजशी सहकारवृत्ति वाढत गेली,
प्रेम, विश्वास, आदर, परोपकार, अुदारता वगैरे
भावना जसजश्या मनुष्यांत वाढत गेल्या व जसजश्या त्याच्या सामु-
दायिक कल्पना वाढत गेल्या, तसतश्या महाशक्तीच्या — देवतेच्या —
स्वरूपाविषयींच्या त्याच्या कल्पना बदलत गेल्या व त्या शक्तीच्या
साहाय्याची त्याला पहिल्यापेक्षां कमी गरज भासू लागली. तरी
आराधनेचा पहिला परिपाठ पुष्कळ काळ त्यानें तसाच चालू ठेवला.
त्यांत त्याला अेक प्रकारचें मानसिक सांत्वन मिळत राहिलें.

महाशक्ति, देवता, परमेश्वर वगैरे प्रत्येक कल्पनेंत जसें अंतर
आहे तसें आराधना, श्रद्धा, भक्ति वगैरे प्रत्येक भावनेंतहि आहे. महा-
शक्तीविषयी भय वाटत असतां तिच्याविषयीं प्रेम किंवा भक्तिभाव मनु-
ष्याच्या मनांत अुत्पन्न होणें शक्य नाहीं. भय व आशा मानवी मनांत
शरणागनभाव, दीनता, दास्यभाव निर्माण करतात, परंतु कृतज्ञता,
नम्रता, प्रेम, भक्ति वगैरे भाव निर्माण होण्यास परमेश्वराविषयीं कांही
अशी तरी निर्भयता व आत्मीयता वाटावी लागते. तो दयासिंधु, दीन-
वत्सल आहे अशी श्रद्धा निर्माण व्हावी लागते. त्या श्रद्धेंतून प्रेम, भक्ति

वगैरेंचा अुदय होतो. निष्ठा हा भाव सर्वांत मागून निर्माण होतो व त्याला फार काळ लागतो.

सृष्टधर्माच्या वाढत्या ज्ञानांतूनच आजचें विज्ञान निर्माण झालें आहे. त्याच सृष्टधर्माचा शोध घेतां घेतां सृष्टीच्या आदिकारणापर्यंत विचाराची मजल गेल्यावर त्यांतूनच तत्त्वज्ञानाची निर्मिति झाली आहे. विज्ञान व तत्त्वज्ञान यांचा विकास फार काळापासून मानवजातींत हळू-हळू होत आला आहे. त्या सर्वांचा परिणाम परमेश्वरविषयक कल्पनेवर होऊन त्याची अुग्रता कमी कमी वाटत तो आतां आपल्याला सौम्य व कनवाळू वाटूं लागला आहे. विज्ञान, तत्त्वज्ञान व अीश्वरविषयक भाव या सर्वांचा मानवजातीच्या सुखसोयी, तिचा अुत्कर्ष व अुन्नति यांकडे कसा अुपयोग करून घ्यावा याचा विचार जगांतील ज्ञानी व मानवजातीच्या हिताची कळकळ बाळगणाऱ्या विभूतींनीं वेळोंवेळीं केला आहे. त्या विचारांतूनच मानवधर्माची जाणीव अधिकाधिक स्पष्ट होत आली आहे. तो मानवधर्म निरनिराळ्या देशांत, निरनिराळ्या मानवसमूहांत, निरनिराळ्या नांवानीं प्रचलित आहे.

ज्ञान, विज्ञान, तत्त्वज्ञान, आराधना, श्रद्धा, भक्ति, निष्ठा, वगैरे सर्व प्रकार मानवधर्माच्या सिद्धीकरितां आहेत. ज्ञान-अज्ञानयुक्त मानवी मनांत आपल्या अज्ञानाची बुद्धिपूर्वक जाणीव जाणवते. मानवी मन अुत्पन्न झाल्यापासून ज्ञानाच्या जाणीवेलाहि सुरुवात झाली आहे. ज्ञानाच्या प्रगतीबरोबरच अज्ञानाची जाणीवहि होत आली आहे. कोणत्याहि काळांतील मानवी मन तपासलें तर तें ज्ञान व अज्ञान दोहींनीं युक्त असलेलें आढळून येतील. त्यांत एवढी गोष्ट विशेष लक्षांत घेण्यासारखी आहे की, मनुष्यांत ज्ञानवृत्ति जागृत होते तेव्हां स्वतःतील अज्ञानाची जाणीव झांकली जाते. त्यावेळी त्याच्या मनांत ज्ञानाविषयीं आनंद व अहंकार हे भाव कळत न कळत स्फुरत असतात. अज्ञानाच्या जाणीवेला जर तत्त्वतः ज्ञान

म्हटलें तर त्या ज्ञानकाळी म्हणजे अज्ञानाच्या स्पष्ट भानकाळीं मनुष्यांत नम्रता, कृतज्ञता, निरहंकारिता वगैरे भाव अुठत असतात. मनुष्यांत ज्ञानदशा अुमटल्यापासून याच ज्ञान-अज्ञानांच्या स्थितीतून त्याचा व्यवहार चालत आला आहे. तो आपल्या ज्ञानदशेवर आरूढ होतो तेव्हां प्राप्त ज्ञानालाच सर्वस्व व सर्वश्रेष्ठ मानून स्वतःच्या ज्ञानावर स्वतःच खुश होऊन त्या खुशींत कित्येक वेळां आपल्या ज्ञानाचें महत्त्व, त्याची श्रेष्ठता व त्यायोगें स्वतःला वाटणारी धन्यता बोलून, लिहून तो दर्शवतो. सूक्ष्म दृष्टीनें पाहतां त्याचा ज्ञानाहंकार या निमित्तानें प्रकट होत असतो. श्रीश्वराच्या बाबतींतहि मनुष्याच्या मनाचा हाच ज्ञान-अज्ञानाचा प्रकार दिसून येतो. स्वतःच्या अज्ञानाचें भान त्याला होतें तेव्हां श्रीश्वरापुढें तो स्वतःला पामर व मंदबद्धि समजतो. श्रीश्वराला कोणी जाणूं शकणार नाहीं, तो अनंत आहे, तो अपार आहे, कल्पनातीत आहे, वगैरे वगैरे म्हणतो व हृदयांत नम्रता, कृतज्ञता, निरहंकारिता वगैरे भाव धारण करतो. पण तोच मनुष्य ज्ञानाहंकारांत जेव्हां स्वतःच्या अज्ञानाला विसरतो तेव्हां मी श्रीश्वराला जाणलें आहे, त्याचा मला साक्षात्कार झाला आहे, वगैरे बोलूं लागतो. कल्पनातीत अशा परमेश्वराची स्थिति व मति तो वर्णवूं लागतो. त्याला काय प्रिय, काय अप्रिय, तो कशानें रुष्ट व कशानें संतुष्ट होतो, याविषयीं खात्रीलायक ज्ञान असल्याचें तो भासवूं लागतो. केव्हां तो प्रेमाच्या वेगांत येतो तर केव्हां आपण स्वतःच श्रीश्वर आहों किंवा श्रीश्वर व आपण एकच आहों, असें म्हणू लागतो. अशा रीतीनें मनुष्य स्वतःतील ज्ञानअज्ञान, अहंकार-निरहंकार, महानता व नम्रता, वगैरे वृत्तींचें केव्हां पोषण तर केव्हां गमन करीत असतो. ज्ञानाच्या कल्पनेनें ज्याला अुन्माद येतो त्यालाच केव्हांकेव्हां नम्रता बरी वाटते. यावरून पाहतां मनुष्याला आपल्या अज्ञानाची जाणीव सर्वस्वी नाहीशी करता येत नाही व ज्ञानाचा अहंकारहि त्याला सोडवत नाही. असें दिसून येतें.

अनंत विश्वांत भरलेल्या सत्-तत्त्वाचें, परम शक्तीचें, संपूर्ण व यथार्थ ज्ञान मानवी मनाला होणें शक्य नाहीं. **अश्वराच्या संपूर्ण ज्ञानाची अशक्यता** एवढ्या महान् शक्तीचें आकलन करतां येतील किंवा तिची योग्य कल्पना करतां येतील असें साधनच मनुष्याजवळ नाहीं. मनुष्याची बुद्धि मर्यादित आहे. त्या बुद्धीला पृथ्वीपेक्षां अनंत पटीनें विशाल क्षेत्रांत पसरलेल्या अमर्याद तत्त्वाचें ज्ञान होणें संभवनीय वाटत नाही. त्या तत्त्वाचा विचार करतांकरतां मन थकून स्तब्ध झालें, लीन झालें किंवा हरपलें म्हणजे त्या तत्त्वाचें ज्ञान झालें असें मानणें यांत सत्यांश नाहीं. तर्क करण्याची आपली बुद्धि कुंठित झाली किंवा मनाचें मनपण नाहीसें झालें म्हणजे आपण त्या तत्त्वांत मिळून गेलों असें. मानणें यांत ज्ञानाचा भाग नसून आपल्या विचाराची भूल आहे. अनंताच्या मानानें जो अणुप्रमाणहि भरणार नाहीं त्या मनुष्यानें अनंताचें ज्ञान आपल्याला झालें आहे असें म्हणण्यांत त्याच्या ज्ञानाची सिद्धि दिसण्याच्या अँवजीं त्याच्या अहंकाराचें दर्शन होतें असें म्हणणेंच योग्य होतील.

विचारक लोक सूक्ष्मातिसूक्ष्म विचार करीत असतां त्यांच्या तर्कांत आलें कीं विश्वाचा पसारा अनंतपणें आपल्या ज्ञानस्थितीविषयीं चुकीची समजूत अनुभवास येत असला तरी तो सर्व पसारा एकाच तत्त्वावर भासणारा व प्रतिक्षणीं बदलणारा आविर्भाव मात्र आहे. शरीरबुद्धिमनांसुद्धां अहंपणें वावरणारे आपणहि त्या तत्त्वांतील क्षणिक आविर्भाव आहों. आपल्या कल्पनेंत येणारें न येणारें सर्व कांहीं महान् तत्त्व आहे. त्याला आदि नाहीं व अंतहि नाहीं. तें कधीं नव्हतें असें नाहीं व कधीं नसेल असेंहि नाहीं. अशा प्रकारें अनंत व आपण यांचा संबंध व दोहोंमधील मूलभूत तत्त्व यांविषयीं त्यांनीं तर्क करून आपल्या जिज्ञासेचें शमन केले. पुढें याच तर्काशीं कोणी तादात्म्य पावण्यांत, कोणी त्याचे तीव्र अनुसंधान ठेवण्यांत, कोणी हा सिद्धांत स्वतःच्या मनावर दृढ ठसवण्यांत,

किंवा तत्संबंधी प्रयत्नांत मनाचें मनपण थोडा वेळ नाहीसं केलें. कोणाचें मन कुंठित झालें, कोणाच्या वृत्तींचा किंचित् काळ लय झाला. म्हणजे प्रत्येकानें आपल्याला अीश्वराचें, आत्म्याचें, ब्रह्माचें ज्ञान झालें असें मानावें. कोणी तीच अवस्था पुनः पुनः अनुभवण्याचा प्रयत्न करावा व आपण अीश्वररूप, आत्मरूप, ब्रम्हरूप झालों असें समजावें. कोणी 'आपण कोण' याचा अनुभवपूर्ण अुलगडा झाला असें मानून घ्यावे. यांत दृढपणें केलेला समजूतीचा घोटाळा वाटतो. कोणा महान् विचारकानें केलेल्या अनुमानाला - तर्काला - पूर्ण ज्ञान समजून त्याला सदैव घोक्त राहून तसेंच स्वतःविषयीं भावीत राहणाऱ्या स्थितीला ज्ञानस्थिति मानणें यांत ज्ञानजिज्ञासेपेक्षां अहंकार व मोक्षाची अुतावीळ याच गोष्टी दिसून येतात.

या सर्वांवरून असें वाटतें की, तत्त्वज्ञान, आत्मा, ब्रह्म, वगैरेविषयीच्या आपल्या भ्रामक समजूती नाहीशा झाल्याशिवाय अीश्वरभक्ति व स्ववलंबन मानवतेचा आपला मार्ग सरळ होणार नाही. भक्तीच्या निश्चितानें आपलें परवलंबीपण व ज्ञानाच्या नावावर आपली निष्क्रियता याच गोष्टी जर समाजांत वाढत आल्या असतील तर त्या भक्तीला व ज्ञानाला आपण तपासलें पाहिजे. भक्तीमुळें जर अीश्वरावर आपला सर्व भार घालायला शिकलेल्या प्रजेत दिवसेंदिवस दुर्बलता वाढत असेल तर ती प्रजा कधीं काळीं तरी स्वावलंबी व स्वतंत्र होतील अशी आशाच करतां येत नाही. कोणावर तरी भार टाकून जीवन कंठण्याची ज्या प्रजेला संवय लागलेली असते, ती प्रजा केव्हां अीश्वरावर तर केव्हां राजावर, केव्हां गुरूवर तर केव्हां महात्म्यावर किंवा पुढाऱ्यावर अवलंबून राहत असते. म्हणजे सदासर्वकाळ ती परवलंबी व परतंत्रच राहते. तिची मनोरचना त्याच प्रकारची बनून गेलेली असते. तिला सदैव कोणाचें ना कोणाचें अवलंबन लागतेंच. खरें पाहता विज्ञानाच्या साहाय्यानें मनुष्याला आपल्या व सर्वांच्या धारण, पोषण व रक्षण यांच्या बाबतींत स्वाधीन राहतां आलें

पाहिजे. त्याचप्रमाणें तत्त्वज्ञान, भक्ति, निष्ठा वगैरेंच्या योगेंहि त्याच्यांत जितेंद्रियत्व, चित्ताची स्थिरता, गंभीरता, निर्भयता, निश्चिन्तता वगैरे सद्गुण येअून त्या बाजूनेंहि त्याच्यांत स्वाधीनता आली पाहिजे. अशा रीतीनें विज्ञान, तत्त्वज्ञान, भक्ति वगैरेंचा मानवता साधण्याच्या कामीं सतत अुपयोग झाला पाहिजे. पण तसा तो न होतां त्यायोगें आम्ही अुत्तरोत्तर बलहीन, विवेकहीन होत असलों, परतंत्र व पराधीन होत असलों, तर तें विज्ञान, तत्त्वज्ञान व भक्ति यांचा अुपयोग करण्यांत आमच्याकडून कांहीं तरी मोठ्या चुका होत असल्या पाहिजेत यांत शंका नाही. अितिहासावरून सर्व मानवजातीच्या व निरनिराळ्या मानवसमूहांच्या स्थितीचा क्रमशः अभ्यास करून आपण या बाबतींत आपले निर्णय नक्की केले पाहिजेत. आपण सुखी व स्वाधीन राहण्याकरितां काय केलें पाहिजे याचा विचार आपण केला पाहिजे. व्यक्तिगत सुखशांतीच्या कल्पना आपण सोडून दिल्या पाहिजेत. समूहाच्या कल्याणाला प्राधान्य देअून आपण मानवी जीवनाचा विचार करून त्या बाबतींतील सिद्धांत ठरवले पाहिजेत.

या गोष्टींचा विचार करतां आपण अेवढें निश्चित 'ममजून असलें पाहिजे कीं मनुष्य केवढाहि जितेंद्रिय, संयमी, ज्ञानविज्ञानाची अपरिग्रही असला तरी विज्ञानावांचून, धारण, पोषण व रक्षण यांस लागणाऱ्या विविध विद्या व कलांवांचून, मर्यादा त्याचप्रमाणें मनुष्य व अितर प्राणी यांच्या सहकारावांचून किंवा मदतीवांचून त्याचें चालणार नाही. तसेंच तो विज्ञानांत आजच्यापेक्षां कितीहि पुढें गेला, भौतिकविद्येंत केवढाहि पारंगत बनला व आपली समाजरचना त्यानें कितीहि निर्दोष व समर्थ बनवली तरी जीवनांत धीर, शांति, प्रसन्नता मिळवण्याकरितां व जीवन पूर्ण बनवण्याकरितां त्याला तत्त्वज्ञान, भक्ति, निष्ठा, संयम, जितेंद्रियता, त्याग, परिग्रहाच्या बाबतींत मर्यादितपणा वगैरे गोष्टी स्वीकारल्यावांचून त्याचें चालणार नाही. मनुष्याच्या वैयक्तिक शक्तींच्या मानानें त्याचे संबंध पुष्कळ विशाल झालेले आहेत. त्याच्या गरीरबुद्धिमनांच्या

धारण पोषणाला व रक्षणाला, त्याल अगणित स्थूल व सूक्ष्म द्रव्यांची आवश्यकता असते. 'आपण कोण ?' याचा तपास करतां करतां शरीर आपण नाहीं, असें त्यानें मानलें तरी त्याचे शरीरभाव नाहीसे होत नाहीत. शरीराच्या गरजा सर्वस्वीं नष्ट होत नाहीत. बुद्धि व मनाला पोषण दिल्या-शिवाय चालत नाहीं. मानवी साहाय्यावांचून निर्वाह होत नाहीं. आणि दुसऱ्या वाजूनें केवळ शरीरालाच 'अहं' समजून त्याद्वारां सुखी होण्याचा मनुष्यानें कितीहि प्रयत्न केला तरी मनाच्या गूढशक्ति व सृष्टींतील अव्यक्त शक्ति व गुणधर्म यांचा आधार घेतल्याशिवाय त्याचें जीवन चालूं शकणार नाहीं. मानवी शक्तिबुद्धि कितीहि वाढली व आपल्या सौख्याचीं सर्व साधनें आपल्या हातीं आलीं असें मनुष्याला वाटलें तरी त्याच्या शक्तिबुद्धीच्या व साधनांच्या मर्यादेबाहेर असलेली विश्वशक्ति केव्हांहि अनंत व अपारच असणार. व स्वतःत वाढलेल्या म्हणून वाटणाऱ्या त्याच्या शक्तिबुद्धीचें पोषण व वर्धन त्याच अपार विश्वशक्तींतून होत राहणार. आपल्यांत व बाहेर विश्वांत स्थूल व सूक्ष्म, प्रकट व गूढ मिळून असलेली संपूर्ण शक्ति हीच परम शक्ति म्हणजे परमात्मशक्ति होय. ती व्यक्त व अव्यक्त दोन्ही रूपांनीं नित्यनिरंतर कार्य करीत आहे. आपल्या-कडून घडणारी प्रत्येक क्रिया, विचारधारा, विचार, विचाराचा स्पंद, मानसिक बळ, प्रेरणा, भावना, कल्पनातरंग सर्व कांही त्याच शक्ती-तून व त्याच शक्तीच्या साहाय्यानें अुठत आहे. कोणत्याहि भव्य किंवा सूक्ष्मातिसूक्ष्म क्रियेला किंवा विचाराला त्या शक्तींतून वेगळें काढतां येणें शक्य नाहीं. केवढाहि मोठा ज्ञानी किंवा विज्ञानी असो, त्याला पृथ्वीवर निर्माण झालेलें अन्न, पाणी व हवा यांशिवाय आपल्या शरीराला टिकवतां येत नाहीं. सृष्टींतील अितर सर्व शरीरांप्रमाणें मानवी शरीरहि परम शक्तींतूनच निर्माण झालें आहे व त्याच शक्तींतून निर्माण झालेल्या द्रव्यांनी तें पोसलें व वाढत जात आहे. मानवरूपानें ओळखला जाणारा त्याच शक्तींतील हा अंश त्याच परमशक्तीची निरनिराळीं रूपें दर्शवीत मनबुद्धीच्या द्वारां निरनिराळ्या कला, विद्या, भाव

प्रकट करीत, निरनिराळ्या अवस्था आक्रमीत, शेवटीं त्या परम शक्तींतच विलीन होतो. जन्म व मृत्यु यांच्या दरम्यानच्या काळांत त्याच्या ठिकाणीं निराळ्या 'आत्मत्वा'चा - 'अहं'पणाचा - भाव सतत चालू असतो. तें 'अहं' जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति तीनहि काळांत अनुस्यूतपणें कायम असतें. त्याचें स्वरूप केव्हां स्पष्ट तर केव्हां अस्पष्ट, केव्हां प्रकट तर केव्हां सुप्त असतें. तेंच 'अहं' अज्ञानाच्या जाणीवेंत नम्रता, कृतज्ञता, निरहंकारता दर्शवतें तर ज्ञानाच्या अहंकारांत ब्रह्मांडाला किंवा विश्वाला व्यापून टाकणाऱ्या ब्रह्मवार्ता करूं लागतें. मनुष्यांत अनेक परस्परविरोधी भाव, गुण व धर्म आहेत. त्या सर्वांतून मानवी 'अहं'चें दर्शन व पोषण होत असतें. मनुष्यांत ज्ञान व अज्ञान दोन्हीं आहेत असें मार्गें सांगितलेंच आहे. त्याला केवळ अज्ञानांत राहतां येत नाहीं व संपूर्ण ज्ञानीहि होतां येत नाहीं. पण दोहींच्या द्वारां 'अहं'च्या पोषणाचा व समाधानाचा त्याचा प्रयत्न चालू असतो. अनंत परमेश्वराला जाणणें शक्य नाहीं. आपण त्याच्यापुढें रजकणाअेवढे देखील नाहीं असें म्हणून त्या भूमिकेवरून शरणागतता, नम्रता, कृतज्ञता, निरहंकारता वगैरे भावनांचें समाधान मनुष्य मिळवतो; तर केव्हां परमेश्वराचें स्वरूप, त्याची स्थिति, मति, त्याचें स्थान, मान वगैरे सर्व आपण जाणतो असें मानून ज्ञानाचा आनंद व समाधान तो मिळवतो. त्याला संपूर्ण ज्ञान आहे म्हणावें तर ज्ञानापेक्षां अज्ञानच त्याच्या ठिकाणीं अपरंपार आहे असें सहज दिसून येतें. तरी त्याला वाटत असलेल्या ज्ञानानें त्याच्यातील 'अहं' अितकें विस्तृत व गाढ होऊन जातें कीं त्याखालीं त्याच्या अपार अज्ञानाचें भानहि त्या वेळीं झांकून जातें.

मनुष्यांत ज्ञान, अज्ञान, विकार, भावना, कल्पना, तर्क, अनुमान वगैरे सर्व प्रकार सुप्त - प्रकट अवस्थेंत आहेत. एकाचें दर्शन होत असतां दुसरा प्रकार त्यावेळीं छपलेला, दबलेला किंवा सुप्त अवस्थेंत असतो. विकार जागृत असतात तेव्हां भावना

विवेक आणि साधना

१८

सुप्त असतात. भावनांच्या अुत्तान काळांत विकार दबलेले असतात. अक जागृत असतां दुसरा नाहीसा वाटला तरी तो संपूर्ण नाहीसा झालेला नसतो. भावना, कामना, विकार यांचीं स्वरूपें व त्यांचे प्रकट होण्याचे मनुष्यमनुष्यांतील विषय निरनिराळे असले, त्यांत तीव्रता, मंदता असे भेद असले तरी मनुष्यमात्रांत या सर्व प्रकारांचें कमीअधिक प्रमाणांत अस्तित्व आहे. मानवी देह यांतूनच निर्माण झाला आहे. यांपैकीं कोणताही प्रकार मानवी देहांतून किंवा मनांतून संपूर्णपणें नष्ट होणें विवेकदृष्ट्या शक्य वाटत नाहीं.

आपण जन्मास कां आलों? मनुष्यप्राणी सृष्टींत प्रथम अव-
तीर्ण कसा झाला? त्याच्या जन्माच्या मार्गें काय
कारणें आहेत? काय अुद्देश आहेत? मृत्यूपर्यंत
आश्वराच्या नांवावर होणारे त्यानें काय साध्य करावयाचें आहे? त्याचा जन्म
अनर्थ त्याच्या अिच्छेनें झाला आहे कीं त्याच्या अिच्छे -
अनिच्छेचा त्याच्या जन्माशीं कांहीं संबंध नाहीं?
कोणत्या शक्तीनें त्याला जन्म घ्यायला लावले? जन्म देअून त्या
शक्तीनें त्याच्यावर अुपकार केला की अपकार? सृष्टींत प्रतिक्षणीं चाल-
लेल्या अनंत घडामोडींचा कर्ता कोण? त्या सर्वांत त्याचा हेतु काय?
या सृष्टीपेक्षां लक्षावधिपटीनें प्रचंड अशा अगणित सृष्टि, ग्रह, तारे,
सूर्य, चंद्र यांसारखे गोलक, आकाशांत दर्शन देणारीं व दर्शनाच्या व
कल्पनेच्या पलीकडे असलेलीं अनंत विश्वें, हीं सर्व कोणत्या शक्तींतून
निर्माण झालीं आहेत? तीं कोणत्या शक्तीनें लक्षावधि वर्षें अव्याहत-
पणें व कशाकरितां चाललीं आहेत? यांना प्रारंभ कोठून झाला व या
सर्वांचा अंत कशांत होणार? अशा प्रकारचे अनेक प्रश्न मानवी मनांत
अुठतात. त्यांचीं यथार्थ अुत्तरें मिळत नाहींत. बुद्धि भांबावून जाते.
तर्क कुंठित होतात. कल्पना बंद पडतात. विचार चालेनासे होतात.
पण मानवी मनाचें समाधान होत नाहीं. विश्वांत व्यापून राहिलेलें सत्-
तत्त्व आपणच आहों; जें कधीं नाश पावत नाहीं, ज्याला आदि नाहीं,

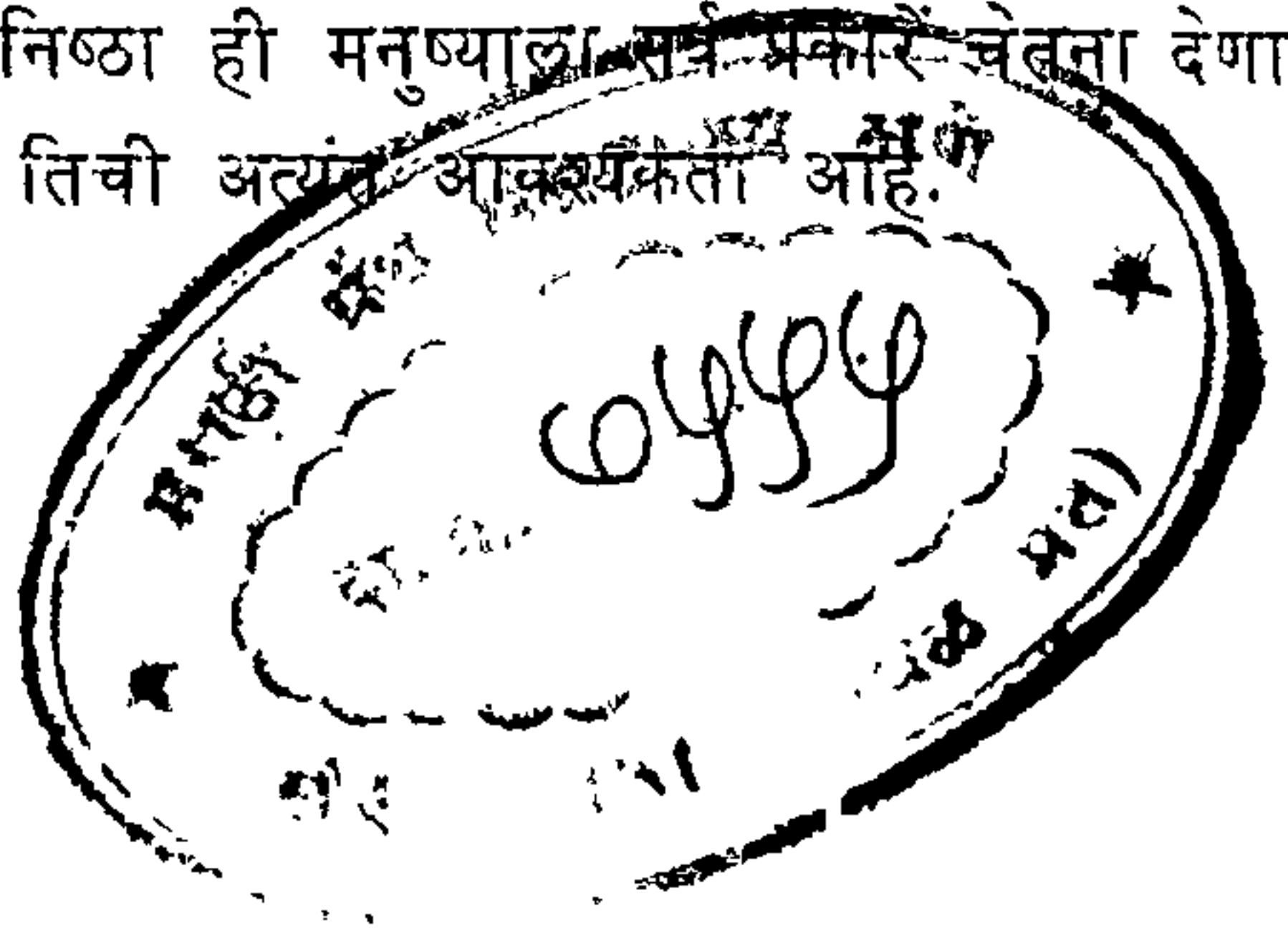
भक्तिशोधन - ३

अंत नाही, अशा मूळ परब्रह्माचे आपण अंश आहो; असे तर्कांनी सम-
जून, दृढ करून, तदाकार वृत्ति केल्याने परमशक्तीचे विश्वाचे ज्ञान
झाले असे मानून त्यांतच आनंद मानण्याचा अभ्यास पाडल्यास त्यांत
अेक प्रकारचा आनंद वाटू लागतो यांत शंका नाही. परंतु त्याला पूर्ण
ज्ञान किंवा मानव्याची पूर्णता न समजतां तेहि मानवी अहंकाराचे अेक
स्वरूप आहे असे म्हणणेच योग्य होतील. परमेश्वराचे स्वरूप माहीत न-
सतां त्याच्याविषयीं खात्रीपूर्वक ज्ञान सांगणारीं शास्त्रे - धर्मग्रंथ - निर-
निराळ्या देशांत निरनिराळ्या भाषेत निर्माण झालेलीं आहेत. कोठें
परमेश्वर मनुष्याच्या पोटीं अवतरून तर कोठें परमेश्वराचा पुत्र
किंवा त्यानें पाठवलेला फिरस्ता, देवदूत म्हणून येऊन लोकांचें रक्षण
करतो, लोकांना उपदेश देतो, अशा प्रकारच्या श्रद्धा लोकांत प्रचलित
आहेत. धर्मग्रंथांतून तशीं वर्णनें आहेत. 'अेकाच परमेश्वराचीं आपण
सर्व लेकरें आहों,' 'आपण सर्व अेकमेक भाअूभाअू आहों,' अशा
अर्थाचीं बोधवचनें धर्मपुरुष सांगत आले आहेत. परंतु खरें पाहतां
अनंत विश्वांत भरलेल्या शक्तीलाच जर परमेश्वर ही संज्ञा लागू
होत असेल तर ती संपूर्ण शक्ति कोणा मानवाच्या पोटीं येणें किंवा
कोणी मानव तिच्या पोटीं पुत्ररूपानें येणें शक्य नाही. त्याच्या
दरबारांतून कोणी देवदूत पृथ्वीवरील मनुष्यजातीच्या अुद्धारार्थ
पाठवला जातो या समजुतींत कांहीं विवेकाचा भाग नाही. आपण सर्व
अेकाच विश्वशक्तींतून निर्माण झालों आहों, या संबधानें आपण
सर्व अेकच आहों किंवा भाअूभाअू आहों हें म्हणणे योग्य होतील.
परंतु मनुष्याच्या प्रजेप्रमाणें आपण सर्व खरोखरच जर अीश्वराचीं
लेकरें असतो तर निरनिराळ्या धर्माच्या व अीश्वराच्या नांवावर
धर्माच्या अभिमानानें किंवा आश्रयानें स्वतःच्या स्वार्थाखातर आज-
पर्यंत जे रक्तपात होत आले आहेत ते कधीच झाले नसते. आपल्या
समजुतीप्रमाणें आपण खरोखरच भाअूभाअू असतो तर आपले
आपसांतील अशा प्रकारचे घातकी झगडे व त्यापायीं होणारे अनर्थ

आपला पिता स्वस्थपणे पाहत राहिला नसता. त्याला आपण कनवाळू व वात्सल्यपूर्ण समजतो; तेव्हां त्याच्या नांवावर चालत आलेल्या गैर-समजुती व भयंकर प्रकार त्याने स्वतः प्रकट होऊन कधीच नष्ट केले असते. परंतु आपला व अश्वराचा तशा प्रकारचा संबंध नाही. आपण मानव आहो म्णून मानवधर्माच्या सिद्धीकरिता आपणां सर्वांत, परस्पर प्रेम, विश्वास, अुदारता, अैक्य हीं निर्माण झालीं पाहिजेत. आपसांत सद्भाव अुत्पन्न होऊन तो वृद्धिगत झाला पाहिजे. आपण आज अेकमेकांचे भाअू नसलों तरी आपल्यांत भ्रातृभाव अुत्पन्न करून तो आपल्याला वाढवावयाचा आहे. ही गोष्ट आपल्याला साधली तरच मानवजात कधीकाळीं तरी सुखी होण्याची आशा आहे. याप्रमाणें मानव-जन्माचें महत्त्व जोंपर्यंत आम्ही समजत नाहीं, जोंपर्यंत मानव्याविषयी खरा अभिमान आमच्या ठिकाणीं अुत्पन्न होत नाहीं, आणि मानवधर्माचे अुपासक आम्ही वनूं अिच्छीत नाहीं तोंपर्यंत परमेश्वराविषयींच्या आमच्या सर्व भावना, श्रद्धा, भक्ति यांना कांहीं किंमत नाहीं. आम्ही मानतो त्या प्रकारचे कैक अीश्वरी अवतार आमच्यांत होत राहिले, कैक अीश्वराचे पुत्र आमच्यांत येत राहिले किंवा कैक देवदूत पृथ्वीवर खेपा घालीत राहिले, तरी त्यायोगें मानवजातीतील परस्पर शत्रुत्व, आम्ही आचरीत असलेलें घातकीपण, आमच्यांतील दुष्टता, दगा, कपट, जूलूम, अन्याय या गोष्टी कमी होणार नाहीत. पण अुलट अीश्वरी अवतारांच्या, परमेश्वराच्या पुत्रांच्या किंवा देवदूतांच्या नांवावर त्याच गोष्टी आम्ही भयंकर प्रमाणांत करीत राहायला कमी करणार नाहीं.

या गोष्टी, हे अन्वर्थ, न व्हावे असे आपल्याला वाटत असेल तर आपल्या चालत आलेल्या अीश्वरविषयक व धार्मिक **अीश्वरनिष्ठा** कल्पना आपण सुधारल्या पाहिजेत. मानवतेचें ध्येय केवढें विशाल, पवित्र व सर्व वाजूंनीं श्रेष्ठ आहे त्याचा विचार करून आपण तें धारण केले पाहिजे. त्याकरितां

चित्ताची शुद्धि व सद्गुणांची वृद्धि या मुख्य दोन गोष्टींवर आपण भर दिला पाहिजे. त्या गोष्टी साध्य करण्याकरितां आपल्याला अश्वर-निष्ठेची आवश्यकता आहे. ती आपल्या जीवनांत, आपल्या धर्ममार्गांत, आपल्याला प्रेरणा, बळ, गति, स्फूर्ति, धैर्य देणारी आहे. तिच्यावांचून आपलें केवळ शारीरिक किंवा बौद्धिक बळ अपूर्ण आहे. त्या निष्ठेच्या योगें आपला जीवनविषयक अुच्च संकल्प दृढ झाला पाहिजे. परमात्म्यावरील निष्ठा व आपला सत्संकल्प यांत जें सामर्थ्य आहे तसें सामर्थ्य अितर कशांतहि नाहीं. परमात्म्याचें ज्ञान आपल्याला पूर्णपणें होणें शक्य नाहीं. तरी त्या बाबतींत आज आपल्याला जेवढें ज्ञान आहे तेवढ्यावरूनहि आपण त्याच्यावर निष्ठा ठेवूं शकतो, ती वाढवूं शकतो व दृढ करूं शकतो. जीवनांत सदैव अुपयोगी पडणारें बळ अेका निष्ठेतच आहे. अश्वराविषयीच्या प्रेमांत व भक्तिभावांत अेक प्रकारचा आनंद आहे यांत शंका नाहीं. परंतु जीवनांत जेव्हां अेखाद्या कठिण प्रसंगीं अश्वरविषयक प्रेम, श्रद्धा, भक्तिभाव वगैरे डळमळूं लागतात, तेथें मनुष्याच्या मनाला स्थिर ठेवण्याला अेक निष्ठाच समर्थ ठरते. जेथें ज्ञान असमर्थ ठरतें, जेथें विवेक पांगळा होतो त्या ठिकाणीं निष्ठा आपल्यांतील सर्व शक्तींना जागृत करून आपल्या मनाला ताठर बनवते, हृदय धैर्यानें भरून टाकते, सात्त्विकतेला तेज आणते, सद्गुणांना बळ देते. अशा प्रकारें निष्ठा ही मनुष्याला सर्व प्रकारें जेवना देणारी शक्ति आहे. जीवनाला तिची अत्यंत आवश्यकता आहे.

तत्त्वज्ञानार्थे साध्य

जगांतील कोणत्याही प्राण्यापेक्षां मनुष्यांत विचारशक्ति अधिक आहे. मानवी जीवनाच्या हरअेक क्षेत्रांत त्या शक्तीचा प्रभाव दिसून येतो. दुःखाचा नाश करून सुखाची वृद्धि करण्याचे अुपाय आपल्या बौद्धिक शक्तींतूनच मनुष्यानें निर्माण केले आहेत. सुख-दुःखाचे कार्यकारण संबंध जाणणें व त्या ज्ञानाच्या साहाय्यानें सुख वाढवून दुःख नाहीसें करण्याकरितां अुपाय शोधून काढून तो अमलांत आणण्याचा प्रयत्न करणें, या सर्वांतूनच अनेक शास्त्रें व कला यांची वाढ होत आली आहे. मनुष्यजात अगदीं प्राथमिक काळापासून याच हेतूच्यामार्गे लागलेली दिसून येते. मानवी शरीरांत ज्या ज्या नवीन नवीन शक्ति आविर्भूत होत गेल्या त्या सर्व शक्तींच्या द्वारा आजपर्यंत हाच हेतु सिद्ध करण्याचा प्रयत्न मनुष्य करीत आला आहे. कर्मेन्द्रियें व ज्ञानेन्द्रियें यांच्या द्वारां निरनिराळ्या विषयांचा जितक्या निरनिराळ्या रीतींनीं आस्वाद घेतां येतील तितक्या रीतींनीं घेण्याचा व हरअेक बाजूनें दुःखाचा संबंध टाळण्याचा मनुष्याचा सदैव प्रयत्न चालू आहे. या प्रयत्नांतून पुढें विचारी मनुष्याच्या मनांत शंका अुत्पन्न झाली कीं हीं शास्त्रें, ह्या विद्या व कला मनुष्याचें दुःख व भय टाळून त्याला खरोखरच कायमचें सुखी करूं शकतील काय? कितीहि प्रयत्नांनी प्राप्त केलेलें सुख शेवटीं अशाश्वत असतें. सुखानुभूति क्षणिक असते व अेक भय किंवा दुःख टाळलें तरी दुसरें पुढें अुभेंच असतें. अशा प्रकारच्या मानवी जीवनांत व परिस्थितींत

मनुष्य कधीतरी कायमचा निर्दुःखी व सुखी होऊ शकेल काय ? कितीहि प्रयत्न केले व अनेक प्रकारचे शोध व अुपाय काढले तरी मनुष्याला वार्धक्य टळत नाही, व्याधि टळत नाही व मृत्यु तर कधींच कोणाला टाळतां येत नाही. तो कोणत्या क्षणी आपल्यावर झडप घालील याचा भरंवसाच नाही. जगण्याची आशा मनुष्याला कधींच सुटत नाही. अुपभोगाची, अिंद्रियग्राह्य रसाची, अिच्छा कधींहि क्षीण होत नाही. शरीरसुखाची अिच्छा त्याला सदैव कायम असते. अशा स्थितींत जरा, व्याधि व मृत्यु यांचें भय मनुष्याला सदैव वाटत राहणार. या बाबतींत विद्वान-अविद्वान हा भेद नाही. सबळ-निर्बळ, श्रीमंत-गरीब, राव-रंक हा फरक नाही. सर्व मानवजात या दुःखांत व भयांत कायमची सांपडलेली आहे. विचारी मनुष्याचें मन अशा प्रकारच्या शंका व प्रश्न यांमुळें अधिक विचारी बनलें.

सुखापेक्षां दुःखाच्या प्रसंगीं मनुष्याचें मन अधिक जागृत होत असते व त्याच्या कारणांचा शोध घेण्याकडे वळत असतें. विचारी मनुष्य अशाच प्रसंगांमुळें जरा, व्याधि, मृत्यु यांबद्दल सूक्ष्मपणें विचार करूं लागला. त्याच्या कारणांचा शोध घेअूं लागला. मृत्यूबरोबर त्याला सहजच जन्माचाहि विचार करावा लागला. जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि — या चार अवस्थांपैकी विशेषतः जन्म व मृत्यु यांचाच विचार त्याला करावा लागला असावा. कारण अेक मानवी जीवनाचा प्रारंभ असून दुसरा, त्याचा शेवट आहे. जरा व व्याधि या अवस्था जन्मामुळें मनुष्यावर आलेल्या आहेत. जन्ममृत्यूप्रमाणें याहि अवस्था अुघड आहेत. परंतु जन्मापूर्वीची व मृत्यूनंतरची या दोन अवस्था गूढ आहेत. मृत्यु ही अवस्थाहि जन्मांमुळेंच मनुष्यावर येत असते. म्हणून जरा, व्याधि व मृत्यु या अवस्था नको असतील तर जन्मच टाळला पाहिजे. पण जन्म-मरणाचें गूढ अुकलल्याशिवाय व त्याची कारणें जाणल्याशिवाय ही गोष्ट साधणार नाही असें विचारी मनुष्यास वाटलें असावें. दुःख, हानि, भय, चिंता, शोक, अित्यादि अनेक आपत्तींतून कायमचें सुटावयाचें

असल्यास - जरा, व्याधि, मृत्यु यांतून मुक्त व्हायचें असल्यास - जन्मच टाळला पाहिजे. म्हणून विचारी मनुष्य जन्ममृत्यूच्या कारणांच्या शोधाकडे वळला. मानवी जीवनांत मृत्यूअितकी भयानक, दुःखरूप व अनिवार्य अशी दुसरी आपत्ति नाही. मृत्यूनेच मनुष्याला जीवनाविषयीं सूक्ष्म, खोल व गंभीर विचार करायला लावले असवे. मृत्यूच्या कारणांचा व त्यानंतरच्या स्थितीचा विचार करतां, जन्म व त्याचीं कारणें, मानवी शरीर आणि त्याच्या निरनिराळ्या अवस्था, सृष्टि, पंचमहाभूते, मन, बुद्धि, चित्त, प्राण, चैतन्य, कर्मेन्द्रियें, ज्ञानेन्द्रियें, त्यांचीं कार्ये, त्यांचे परिणाम या सर्वांचा त्याला विचार करावा लागला असावा. त्याचप्रमाणें मानवस्वभाव, विकार, भावना, संस्कार, गुण, धर्म, जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति, त्रिगुण, प्राणीवर्ग, वनस्पतिवर्ग, त्यांतील भेद, अवस्था, जीवमात्रांतील परस्पर आकर्षणअपकर्षण वगैरे वगैरे यच्चयावत् सर्व सचेतन व अचेतन वस्तूंचा शोध घेत घेत त्याला आपला मार्ग काढावा लागला असावा. शरीरांतील घटनाविघटना, सृष्टींतील प्रियअप्रिय घडामोडी व विश्वाचा अव्याहृतपणें चालणारा प्रचंड कारभार - या सर्वांचा कर्ता कोण ? जन्म व मृत्यु कोणाच्या आज्ञेनें घडून येतात ? यासंबंधीं विचार व प्रश्न विचारवंतांच्या मनांत सहजच अुठले असावेत. त्यांचे विचार, प्रश्न, शंका व शोध यांतूनच तत्त्वज्ञानाची निर्मिति झाली आहे. त्यांतूनच अीश्वर-परमेश्वर, प्रकृति-पुरुष, ब्रह्म-परब्रह्म, आत्मा-परमात्मा, पूर्वजन्म-पुनर्जन्म वगैरे कल्पना व विचार मनुष्याला सुचले आहेत.

प्रत्येक विचारकाची ज्ञानाविषयींची जिज्ञासा, अुत्कंठा, तळमळ, त्याचें वैराग्य, सचेतन व अचेतन सृष्टिविषयक शोधाअंतीं त्याचें अवलोकन, निरीक्षण, परीक्षण, त्याची वाटणारी बौद्धिक सूक्ष्मता व व्यापकता व शेवटीं निर्णय-कृतार्थता शक्ति यांच्या मानानें त्याच्या शोधांत त्याला सिद्धि प्राप्त झाली असावी. त्यांवरून त्यानें जन्ममृत्यूच्या

वावतींत व अेकंदर जगताविषयीं सिद्धांत ठरवले असावेत. त्यांतच त्याला तृप्ति, समाधान, प्रसन्नता व जीवनविषयक कृतार्थता वाटली असेल. पुढें वाढत्या अनुभवामुळें व ज्ञानामुळें, निरीक्षणामुळें व निर्णयशक्तीमुळें त्याच्या पहिल्या समजुतींत कालांतरानें शंका अुत्पन्न होअून कोणी नव्या शंकांसह पुनः मूळ शोधाकडे लागला असेल; किंवा पुढील विचारकाला पहिले सिद्धांत न पटल्यामुळें तो स्वतःच्या शंकांसह अधिक सूक्ष्मपणें व व्यापकपणें त्याच शोधामार्गे लागला असेल. अशा रीतीनें सर्व स्थिरचर तत्त्वांचा पुनःपुनः शोध घेत घेत विश्वाच्या आदिकारणापर्यंत कोणा विचारकाच्या तर्काची मजल गेल्यावर, सर्वांचें आदिकारण असें अेकच सनातन, अविभाज्य तत्त्व सर्व विश्वांत भरलेलें आहे असें त्याला खात्रीपूर्वक वाटलें असेल व त्याची सूक्ष्मता, विशालता व व्यापकता यांवरून त्यालाच त्यानें ब्रह्मतत्त्व म्हटलें असेल. विश्वांतील सजीव-निर्जीव, अणूपासून ब्रह्मांडापर्यंत जें जें कांहीं दृश्य-अदृश्य, गोचर-अगोचर, ज्ञात-अज्ञात, कल्पनेंत येणारें न येणारें, यच्चयावत् सर्व - आपण स्वतःसुद्धां - त्या महान् व मूल तत्त्वाचा आविर्भाव आहे असा दृढ तर्क किंवा अनुमान त्याच्या मनांत बाणलें असेल आणि त्या ज्ञानाला तो ब्रह्मज्ञान म्हणाला असेल. विचारक ज्या तत्त्वापाशी स्थिरावला, पुढें विचार करण्याची त्याची गति जेथें बंद पडली, जेथें त्याची तळमळ शांत झाली, त्या तत्त्वाला किंवा तर्काला त्यानें प्रधान मानून त्या तत्त्वाचें बोधक नांव त्यानें आपल्या शेवटच्या निर्णयाला दिलें. सृष्टीच्या आदिकारणांत ज्याला नियामकपणा व शक्तिमत्त्व हीं प्रधान रूपें वाटलीं त्याला त्यानें अीश्वर हें नांव दिलें. ज्याला व्यापकपणा व अनंतत्व ही वाटलीं त्यानें त्याला ब्रह्म म्हटलें, आणि स्वतःच्या ज्ञानाला ब्रह्मज्ञान मानलें. आपणहि त्याच विशाल तत्त्वाचा आविर्भाव आहों असें ज्याला वाटलें - शरीरांतील मुख्य तत्त्व तेंच आहे असा निश्चय ज्याच्या ठिकाणीं बाणला - त्यानें त्याला आत्मतत्त्व मानून त्या ज्ञानाला आत्मज्ञान म्हटलें. अत्यंत

परिश्रमानें, सतत सूक्ष्म अवलोकन, अभ्यास वगैरेंच्या सहाय्यानें ज्यांनीं आपल्या शोधाच्या प्रयत्नांत कसें तरी करून यश मिळवलें असेल, ज्यांना जीवनांत सत्यज्ञानाशिवाय दुसरा कोणताहि हेतु राहिलेला नसेल, जे वासनातृप्त, सर्व भौतिक विषयांविषयीं अनासक्त, ज्ञानाकरितां अत्यंत व्याकुळ, समर्थ असूनहि जे विरक्त असतील, त्यांना त्यांच्या शोधांत अखेर मिळालेल्या सफलतेनें किती आनंद, किती प्रसन्नता व कृतकृत्यता वाटली असेल याची कल्पना आपणांसारख्यांना कशी होवूं शकणार? एकाच अुच्च हेतूच्या मार्गे तनमनधन - सर्वस्व अर्पण करून लागल्यावर - तोच एकमात्र जीवनांतील हेतु बनवून त्याकरितां अपार परिश्रम घेतल्यावर - त्यांत सिद्धी मिळाल्यानंतर त्यांना काय वाटलें असेल? जीवनाचें सार्थक झालें, जीवनांत कोणताही हेतु अुरला नाही, कोणतेंहि कार्य किंवा कर्तव्य यापुढें राहिलें नाही, असें त्यांस वाटून, त्या स्थितींत त्यांस परम आनंद झाला असल्यास त्यांत आश्चर्य काय? सृष्टींत किंवा स्वतःमध्ये अंतर्बाह्य जाणायचें आतां कांहीं राहिलें नाही असें वाटून त्यांना परम कृतार्थता वाटली असल्यास नवल नाही. ज्ञानानें परिपूर्ण झाल्यावर पुढें जीवनाची अिच्छा नाही व मृत्यूचें भय नाही अशी त्यांची अवस्था झाली असल्यास त्यांत स्वाभाविकतेपेक्षां विशेष कांहीं नाही. कोणतेंहि बंधन नाही, कोणतीहि अिच्छा नाही, अशा स्थितींत मोक्षाची कल्पना त्यांच्या मनांत आली असल्यास त्यांतहि सहजता आहे. सत्याचा शोध लागावा हा हेतु, त्याकरितां केलेले परिश्रम, चिंतन, मनन, निदिध्यास, विरक्त स्थिति, स्वार्थाचा परिपूर्ण अभाव, सर्व तत्त्वांचा लागलेला शोध, प्रयत्नांत आलेली सफलता, त्यामुळें लाभलेली ज्ञानावस्था वगैरे सर्वांचा तो स्वाभाविक परिणाम असावा याबद्दल शंका नाही. अशा रीतीनें एकापेक्षां एक अधिक प्रखर, सूक्ष्म, व गाढ विचारवंत शोधकांनी केलेल्या प्रयत्नांतून निर्माण झालेलें तत्त्वज्ञान आपल्या वांट्यास आलेलें आहे. ही सर्व त्या महाभागांची कमाठी आहे.

त्या मूळ दार्शनिकांविषयीं विचार करतां त्यांची सत्यज्ञाना-
 विषयींची जिज्ञासा, अुत्कंठा व तळमळ; त्या-
 दर्शनकारांचे मानव स ठीं त्यांना करावे लागलेले परिश्रम; त्यांची
 जातीवरील सूक्ष्म, कुशाग्र, मर्मस्पर्शी पण व्यापक बुद्धिमत्ता;
 अुपकार विषयाला आरपार भेदून त्याच्यापलीकडे थेट
 सत्यापर्यंत जाअून पोहोचणारी त्यांची दीर्घ, भेदक
 व पवित्र दृष्टि वगैरे गोष्टी मनांत येअून त्यांच्याविषयीं परम आदर
 वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. भौतिक अिंद्रियजन्य सुखाविषयींचें त्यांचें
 वैराग्य, निसर्ग-पंचमहाभूतांपासून तों मानवी शरीर, मन, प्राण, चित्त,
 जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि वगैरेपर्यंत झाडून सर्व स्थिरचर सृष्टीचें
 त्यांचें सूक्ष्म अवलोकन, निरीक्षण त्याचप्रमाणें त्या सर्वांच्या गुणधर्मांचें
 व संस्कारांचें ज्ञान वगैरे गोष्टी अत्यंत आश्चर्यकारक वाटतात. सर्व
 जग मोहांत व अज्ञानांत चांचपडत असतां तत्त्वशोधनाच्या मार्गें
 लागून ज्या विभूतींनीं सत्याची अुपासना चालवली व स्वतःस पाहिजे
 असलेलें ज्ञान प्राप्त करून घेतलें, ते धन्य होत यांत शंका नाही.
 मानवजातीवर त्यांचे फार मोठे अुपकार आहेत. संपूर्ण मानवजातीने
 या बाबतींत त्यांचे सदैव ऋणी राहिलें पाहिजे.

परंतु तत्त्वशोधनाचा भारतवर्षातील हा प्रयत्न तसाच चालू
 न राहतां केव्हांचा बंद पडल्यामुळें तत्त्वज्ञानाचा
 तत्त्वज्ञानाचा ज्यास्त विकासहि आपल्या देशांत पुढें होअूं
 विकास पुढें कां शकला नाही, असें दिसून येतें. याच्या कारणांचा
 थांबला ? विचार करतां, तत्त्वज्ञान व मोक्ष यांचा संबंध
 आपण केव्हां तरी जोडून दिला व तेव्हांपासून
 आपल्यांतील शोधकपणा नाहीसा होअून आपल्यांत केवळ श्रद्धाळूपणा
 वाढत गेला व ज्ञानाची अुपासना बंद पडली असें दिसून येतें. मूळ
 शोधकांना व दार्शनिकांना त्यांच्या जिज्ञासेचें व परिश्रमाचें फळ ज्ञाना-
 च्या, शांतीच्या व प्रसन्नतेच्या रूपानें मिळालें. त्यावरून केवळ त्यांची

तत्त्वज्ञानविषयक विचारसरणी मान्य केल्यानें आम्हांसहि तसेंच ज्ञान, तशीच शान्ति व प्रसन्नता मिळेल अशी चुकीची समजूत आमच्यांत केव्हां तरी निर्माण झाली व त्याचा हा सर्व परिणाम असावा अशी शंका येते. ऐकदां अशा रीतीची समजूत दृढ होऊन बसल्यावर त्यांतूनच ब्रह्मज्ञान, आत्मज्ञान, ब्रह्मसाक्षात्कार, आत्मसाक्षात्कार वगैर कल्पना निर्माण झाल्या व तत्त्वशोधक दार्शनिकांच्या आनंदावरून ब्रह्मानंद, आत्मानंद, नित्यानंद वगैरे निरनिराळे आनंद कल्पून आपण आनंदाची अुपासना चालू केली आहे. ज्ञान, आनंद, कृतार्थता, बंधनरहित अवस्था हे परिणाम कशाचे आहेत याचा विचार आपण न करतां दार्शनिकांनीं व विचारवंतांनीं मांडलेली विचारसरणीच या सर्व गोष्टींचें साधन आहे असें आम्ही मानलें. अनेक प्रकारचे परिश्रम सोसल्यावर, हेतु सिद्ध झाल्यावर, शोधकांच्या ज्ञानाची तळमळ शांत झाल्यावर, त्यांच्या चित्ताची जी स्वाभाविक अवस्था झाली ती त्या सर्वांचा मिळून परिणाम होता ही गोष्ट आम्ही लक्षांत न घेतां केवळ विचारसरणीमुळें - केवळ आनंदाच्या कल्पनेमुळें - आम्ही कृतार्थता मानूं लागलों व मोक्ष साधण्याचा प्रयत्न करूं लागलों. अगा प्रकारचा भ्रामक विचार केव्हांतरी आमच्यांत निर्माण झाला व परंपरेनें तो दृढ होत जाऊन श्रद्धेचें स्वरूप धारण करून बसला.

कोलंबसाला अमेरिकेच्या प्रथम दर्शनाबरोबर अतिशय आनंद झाला व त्या भूमीवर पहिलें पाअूल ठेवतांना त्याला कृतार्थता वाटली. न्यूटनला त्याच्या शोधांत यश आल्यावर आनंद व धन्यता वाटली. आजहि मोठे मोठे शोधक, मोठे मोठे वैज्ञानिक यांना आपआपल्या शोधांत व प्रयत्नांत यश मिळाल्यानंतर आनंद व कृतार्थता वाटते. यावरून अमेरिकेच्या दर्शनांत व त्या भूमीवर पाअूल ठेवण्यांत आनंद व कृतार्थता वाटण्याचा गुण आहे किंवा न्यूटनचा सिद्धांत समजून घेण्यानें न्यूटनला मिळालेला आनंद प्राप्त होतो किंवा आजच्या शोधकांच्या शोधाची अुपपत्ति समजून घेतल्यानें त्या शोधकांस होणारा आनंद व

कृतार्थता आपल्यालाहि लाभेल असें कोणी मानून त्याप्रमाणें प्रयत्न करू लागला तर तें योग्य होतील काय ? तें सर्व आपण योग्य मानूं काय ? ज्ञानाच्या अितर क्षेत्रांत आपण जें योग्य मानीत नाही किंवा कधी मानणार नाही तें तत्त्वज्ञानाच्या बाबतींत त्याला दिलेल्या आध्यात्मिक स्वरूपामुळे योग्य मानीत आहों, त्यावर श्रद्धा ठेवीत आलों आहों, त्यावर आज मोठमोठे संप्रदाय चालत आहेत.

या सर्वांचा विचार करतां असें वाटतें की ज्ञान कशाला म्हणावें, आनंद, कृतार्थता यांचें स्वरूप काय, हे भाव किंवा मोक्षविषयक या अवस्था कशांतून निर्माण होतात, हे कशाचे कल्पनेचा आनंद परिणाम आहेत, याचा आपण सूक्ष्म विचार केलेला नाही. आपण तत्त्वशोधक नाही. शोधाची - जिज्ञासेची आपल्याला तळमळ नाही. आपल्याला आनंदाची अिच्छा आहे. मोक्षाची-हि अिच्छा कोणा कोणाला असेल. परंतु मूळ शोधकाला झालेल्या आनंदाची किंवा कृतार्थतेची आपल्याला अिच्छा नाही. तरी शोधकाचा शोध जेथें संपला - तो संपल्यावर त्याला जी वस्तु निर्णय म्हणून सांपडली, तो निर्णय आपल्या चित्तावर अनेक रीतीनें ठसवण्यानें आपण जन्म-मरणांतून मुक्त होऊं असें आपण मानीत आलों आहों. तो निर्णय चित्तावर ठसवणें हें साध्य व त्याची बनवलेली तात्त्विक विचारसरणी हें साधन मानून तिलाच निरनिराळ्या रूपकांनीं, अलंकारिक भाषेनें, विद्वत्ता-प्रचुर तर्कवादानें मांडून, ग्रंथ लिहून, काव्यें करून आम्ही स्वतःवर व अितरांवरहि ठसवूं लागलों. हा हिप्नॉटिझमचा प्रकार आहे, ज्ञान नाही. त्यांत कृतार्थता नाही. त्याच त्या कल्पनांना निरनिराळ्या रीतीनें रंगवून आम्ही स्वतः कल्पनांत रंगत राहिलों व अितरांसहि रंगवूं व रमवूं लागलों. यांत आम्हांला आनंद मिळतो तो शोधानंतर झालेल्या ज्ञानाचा नसून आम्ही आमच्या चित्तावर ठसवलेल्या कल्पनांचा, स्वतःलाच कांहीं दिव्य, अजर, अमर ठसवीत राहिल्याचा व आनंदाची धारणा धरून आणलेला तो आनंद असतो. प्रत्यक्ष शोधापासून होणाऱ्या

ज्ञानाचा आनंद व शोधांतील विचारसरणीपासून व आनंदाची धारणा धरल्यामुळे वाटणारा आनंद यांत किती तरी फरक आहे. आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या बाबतींत असाच कांहीं प्रकार झाला असावा अशी प्रबळ शंका वाटते. जीवनाचें आपलें ध्येय मोक्ष आहे. तत्त्वज्ञान्याला मोक्ष मिळांला. ज्ञानानें मोक्ष मिळतो. तत्त्वज्ञान्याचें ज्ञान आपण मानलें, तें आपल्या चित्तावर ठसवलें, कीं आपल्यालाहि मोक्ष मिळणार अशी आपली श्रद्धा. ही श्रद्धा दृढ झाली कीं मोक्षाची खात्री. या क्रमानें आपल्यांत अेक प्रकारची जी श्रद्धा निर्माण झाली ती परंपरेनें आज अितकी दृढ होअून गेली आहे कीं मी ज्या दृष्टीनें हें लिहित आहे त्या दृष्टीनें याचा विचार करण्यास कोणी क्वचितच तयार होतील.

तत्त्वज्ञानाच्या अनेक निरनिराळ्या प्रणाली आहेत. त्या सर्वांत अेकवाक्यता आहे असेंहि नाही. अंतिम सिद्धांतांच्या शोधक व श्रद्धाळू वावतींत तर त्यांच्यांत परस्परविरोधहि सांपडेल. यांतील भेद तरी जो जें मत अेकदां स्वीकारतो तो त्याला अितका चिकटून बसतो कीं त्याला कितीहि समजावून सांगितलें तरी तो आपली विचारसरणी सोडीत नाही. कारण तो शोधक नसून श्रद्धाळू असतो, व आपल्या तत्त्वज्ञानांत कांहीं चूक आहे असें मानल्यास किंवा ठरल्यास आपलें तत्त्वज्ञान अपूर्ण ठरणार, त्यामुळे आपल्या मोक्षांत व सद्गतींत व्यत्यय येणार, अितकेच नव्हे तर ज्या संप्रदायाचे आपण आहों त्याला व त्याच्या मूळ प्रवर्तकालाहि कमीपणा येणार, त्यामुळे प्रवर्तकाच्या दिव्यपणाविषयीं किंवा अवतारीपणाविषयीं शंका अुत्पन्न होअून त्याच्यावरील श्रद्धा कमी होणार, व तो व त्याच्या परंपरेतील सर्व सांप्रदायिक अज्ञानी ठरणार, वगैरे वगैरे अनेक प्रकारचें भय व शंका, यांमुळे आध्यात्मिक दृष्टीनें सर्वश्रेष्ठ मानलेलें तत्त्वज्ञान तपासून पाहावयास कोणी तयार होत नाही. अशा प्रकारचे श्रद्धाळू केवळ सांप्रदायिक लोकांतच असतात असें नाही. कोणताही संप्रदाय स्वीकारला नसला तरी आध्यात्मिक हेतूकरितां तत्त्वज्ञान

मानणाच्या लोकांपैकीं बहुतेकजण कोणा तरी महापुरुषाच्या दृष्टीनेंच तत्त्वज्ञानाचा विचार करणारे असतात. तेहि श्रद्धाळू असल्यामुळें आपल्या विचारसरणीबद्दल अश्रद्धा अुत्पन्न न होतां तीवरील श्रद्धा वाढत राहिल अशाच दृष्टीनें विचार करतात. सांप्रदायिक किंवा विनसांप्र-दायिक यांत कोणी अभ्यासी नसतात असें नाहीं. परंतु त्यांचें अभ्यासाचें धोरण ठरलेलें असतें. ते आपल्या मूळ श्रद्धेला संभाळून अभ्यास करीत असल्यामुळें त्यांच्यांत शोधकवृत्ति असण्याचा फारच कमी संभव असतो. जे खरोखर शोधक असतात ते केवळ श्रद्धेनें कोणतीहि गोष्ट मानायला तयार नसतात. ते प्रत्येक गोष्टीला अनुभवसिद्ध करण्याच्या प्रयत्नांत असतात. जितक्या शंका किंवा तर्क अुठतील त्या सर्वांचें निरसन करून त्यांना सत्यज्ञान मिळवावयाचें असतें. म्हणून ते शंका व तर्क यांना भीत नाहींत. परंतु ज्यांच्या तत्त्वज्ञानावरील श्रद्धेच्या मार्गें मोक्षाची आशा असते ते, भाविक भक्त जसा आपल्या पूज्य मूर्तीला जपतो त्याप्रमाणें आपल्या तत्त्वज्ञानाला जपत असतात. तो ज्याप्रमाणें आपल्या मूर्तीला निरनिराळ्या तऱ्हेनें शृंगारूनसजवून स्वतःमध्ये आनंद निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो त्याप्रमाणें हे तत्त्वज्ञानीहि आपल्या मानलेल्या तत्त्वज्ञानाला निरनिराळ्या रूपकांनीं व अलंकारिक भाषेनें रसप्रद करून आनंद निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत असतात व त्या आनंदावरून आत्मा, ब्रह्म, आनंदस्वरूप आहे वगैरे वर्णन करतात.

सत्यगोधन हा तत्त्वज्ञानांतील मुख्य हेतु आहे. त्यांत आनंद आहे

तो सत्यज्ञानाचा आहे. त्या सत्याला शब्दांनीं सज-

तत्त्वज्ञानजन्य व वावें लागत नाहीं. अुपमा, अलंकार यांनीं त्याला

कल्पनाजन्य आनंद गोडी आणावी लागत नाहीं. ज्ञानापासून आनंद

यांतील भेद मिळवण्यास प्रथम ज्ञानाची तळमळ असावी लागते.

ज्ञानाकरितां परिश्रम करावे लागतात. जीवनाचा

तोच अेक हेतु ठेवून सर्वस्वाचा त्याग करून त्याच्या मार्गें लागावें

लागतें. प्रखर बुद्धीची व अत्यंत चिकाटीची या मार्गांत जरूर असतें.

चित्तकें असूनहि सत्याची पारख व निर्णयशक्ति असावी लागते. या गोष्टी ज्या मानानें आपल्यांत असतील त्या मानानें आपल्याला ज्ञानापासून आनंद होतो. वेदांत किंवा दुसरी अखादी विचारसरणी केवळ मानल्यानें, विश्वाच्या अुभारणीचा व संहाराचा अुलटसुलट क्रम ग्रंथांतून समजून घेतल्यानें, पंचीकरण पद्धतीवरून पंचमहाभूतांची निरनिराळ्या पद्धतीची वांटणी समजल्यानें, व शेवटीं 'आत्मा किंवा ब्रह्म मीच आहे', अशी धारणा सदैव चित्तावर ठसवीत राहिल्यानें तो आनंद - शोधाच्या शेवटीं यशस्विते- नंतर वाटणारा आनंद - आपल्याला मिळूं शकणार नाही. मोक्षाच्या आशेनें 'मी कोण आहे ?' ह्याचा तपास काढण्याचा प्रयत्न करणारा श्रद्धाळू असिम वर लिहिलेल्या विचारसरणीनें आपल्या मनाला समजावीत व पटवीत शेवटीं 'मीच आत्मा आहे, मीच ब्रह्म आहे; वाकी सर्व कारभार म्हणजे शरीर, मन, बुद्धि, प्राण वगैरे सर्व प्रकृतीचा खेळ आहे' या समजुतीवर येअून 'अहं ब्रह्मास्मि' या महावाक्यावर आपली चित्तवृत्ति दृढ करण्याचा प्रयत्न करतो. सतत अभ्यासानें त्याची ती वृत्ति अितकी दृढ होअून जाते कीं हाच सत्याचा अनुभव आहे आणि हाच आत्मबोध आहे अशी त्याची मति होअून जाते. परंतु हा आत्मबोध नसून वेदांतप्रणाली- वरून आपण स्वतः बनवलेली आपली अेक चित्तवृत्ति आहे हें त्याच्या ध्यानांत येत नाही. जन्ममृत्यूच्या भयामुळें 'मी कोण ?' याचा तपास लागला पाहिजे, या तळमळीनें, साधकदर्शेंतील वैराग्यनिष्ठेनें त्याच्यांत कांहीं संयम व सद्गण आलेले असतात. पुढें तत्त्वज्ञानांतील अेक सिद्धांत पकडून, 'तोच मी' अशी समजूत दृढ करून घेतल्यानें त्याच्या चित्ताची तळमळ शांत होते. अशा स्थितींत श्रद्धाळू अभ्यासकाला आपल्याला आत्मसाक्षात्कार झाला अशा समजुतीनें समाधान वाटूं लागतें. तत्त्व- ज्ञानांतील अेखाच्या सिद्धांताला अशा रीतीनें मानून घेअून आम्ही त्याला निरनिराळ्या रूपकांनीं सजवून त्यांतून निरनिराळे रस व आनंद निर्माण करून स्वतःला मनोमय रमवूं लागलों, व आमच्या भोंवतीं जमणाच्या भाविकांच्या मनांत तसल्या आनंदाची अिच्छा अुत्पन्न करूं लागलों.

भूतकाळांत अध्यात्मज्ञानांत श्रेष्ठ मानलेल्या किंवा अवतारी म्हणून मानलेल्या विभूति आपणच आहोत असें कल्पून व मानून कोणी आपल्या अंगांत मस्तीचा तर कोणी श्रेष्ठतेचा आव आणू लागलो. अेवंच, स्वतःच्या भ्रामक वृत्तीचेंच आम्ही तत्त्वज्ञानाच्या नांवानें पोषण करूं लागलो व त्याकरितां त्या तत्त्वज्ञानांतून मार्ग काढूं लागलो. आपल्यांत शोधकपणा असता तर असले भ्रामक प्रकार ज्ञानाच्या नांवावर आपल्याकडून झाले नसते. त्या शास्त्राचा आपण विकास केला असता, व त्यायोगें आपल्याला अनेक भौतिक व सात्त्विक लाभ होऊन आपण अुन्नत झालो असतो. परंतु तत्त्वज्ञानाचा संबंध केवळ मोक्षाशीं जोडला गेल्यामुळे तसा लाभ होऊं शकला नाही. प्रत्येक संप्रदायानें कोणती ना कोणती तत्त्वज्ञानप्रणाली मानली आहे. याचें कारण हेंच कीं तत्त्वज्ञानाशिवाय मोक्ष नाही अशी आपल्यांतील महापुरुषांची व सर्वसाधारण लोकांची चालत आलेली श्रद्धा आहे व म्हणूनच या मार्गांत ज्ञानाचा शोध न होतां श्रद्धाळूपणा वाढत गेला आहे.

खरोखरच आम्ही तत्त्वांचे शोधक व अभ्यासी होऊं तर पंचभूतात्मक सृष्टींतील सर्व स्थूलसूक्ष्म पदार्थांचें तत्त्वज्ञानाची व त्यांच्या गुणधर्मांचें ज्ञान आम्हांला झाल्या- सिद्धि शिवाय राहणार नाही. ध्वनि, प्रकाश, विद्युत्, यांसारख्या गूढ व महान् तत्त्वांच्या कार्यकारण- भावांचें ज्ञान आपल्याला होतील. मनुष्य व अितर प्राणी यांचे गुणधर्म, संस्कार, स्वभाव, वगैरेचेंहि ज्ञान आपल्याला होतील. मन, बुद्धि, चित्त, प्राण, चैतन्य, या सर्वांविषयीं सूक्ष्मातिसूक्ष्म ज्ञान आपल्यापुढें प्रकट होतील. सर्व चराचर सृष्टीचे व त्यांतील सूक्ष्म तत्त्वांचे आपण ज्ञाते होऊं. अशा रीतीनें सर्व तत्त्वांचा शोध घेत घेत जर आपण तत्त्वज्ञानाच्या अंतापर्यंत पोहोचूं तर या विश्वांत आपल्याला अज्ञात असें कांहीं राहणार नाही. आणि मग त्या सर्व ज्ञानाचा मानवजातीच्या अुत्कर्षाकडे व कल्याणाकडे अुपयोग करण्याचेंहि

आपल्याला सहज साधेल. त्या ज्ञानाने भूतमात्राचे हित साधण्याकडेच आपल्या जीवनाचे सहज वळण व धोरण राहिल. परंतु यांपैकी कोणत्याच तत्त्वाचा आपल्याला शोध लागला नसतां व मानवजातीचे कल्याण किंवा भूतमात्राचे हित यांपैकी कोणतीहि गोष्ट आपल्याला साधत नसतां केवळ आत्मतत्त्वाचे ज्ञान होऊन आपल्याला ब्रह्मसाक्षात्कार होऊं शकतो ही गोष्ट ज्ञानमार्गात संभवनीय वाटत नाही. सत्यदृष्टीने तपासतां हा प्रकार केवळ कल्पित व श्रद्धेचा ठरेल. त्याला ज्ञानाची सिद्धि म्हणतां येणार नाही.

या सर्वांचा विचार करतां तत्त्वज्ञानाचा संबंध आपण मोक्षाशीं न मानतां आपल्या जीवनशुद्धीशीं व सिद्धीशीं तत्त्वज्ञानाचे जोडणे योग्य होतील. मानव्याला आवश्यक असलेल्या प्रत्येक गोष्टीला अधिक शुद्ध, अधिक तेजस्वी व प्रभावी करण्याचे सामर्थ्य तत्त्वज्ञानांत असले पाहिजे. मानवी जीवनांत धर्म, अर्थ, काम हे तीन मोठे पुरुषार्थ आहेत. मनुष्यमात्राचे सर्व जीवन या तीन पुरुषार्थांत वांटले गेले आहे. या तिहींच्या शुद्धीनेच जीवनशुद्धि व जीवनसिद्धि साधणारी आहे. ज्ञानाशिवाय शुद्धि व सिद्धि शक्य नाही. म्हणून धर्म, अर्थ व काम यांना शुद्ध करण्याचे सामर्थ्य ज्ञानांत असले पाहिजे. व्यक्ति व समष्टि यांचे कल्याण परस्परांस विरोधक किंवा विघातक न होतां परस्परांस सहायक होत राहिल या दृष्टीने धर्म, अर्थ व काम यांचा विचार होण्याकरितां तत्त्वज्ञानाची खास आवश्यकता आहे. ती आवश्यकता पुरी करण्याची शक्ति तत्त्वज्ञानांत असली तरच धर्म, अर्थ व काम यांची शुद्धि होऊन मानवधर्माची सिद्धि होणारी आहे. आपण ज्याला तत्त्वज्ञान म्हणून मानतो त्यांत ही शक्ति तसेल तर त्याच तत्त्वज्ञानाला विकसित करून आपण त्यांत ती शक्ति आणली पाहिजे. ज्ञानांत जर कर्तृत्व नसेल, शक्ति निर्माण करण्याचा गुण जर ज्ञानांत नसेल, तर त्या ज्ञानांत व अज्ञानांत कांहींच फरक

नाहीं. दीपकांत व अग्नींत प्रकाश देण्याची शक्ति असणारच. ती शक्ति दीपकांत व अग्नींत नाहीं असें प्रत्ययास येत असेल तर तेथें दीपक व अग्नि नसून त्याविषयीं कांहीं भ्रांतीच असली पाहिजे असें निःशंकपणें समजावें.

सारांश, तत्त्वज्ञानाच्या आभासावर आपण विश्वसून न राहतां, मानवी जीवन सर्व बाजूंनीं सफल करण्याचें सामर्थ्य ज्यामध्ये असेल अशा तत्त्वज्ञानाचा आश्रय आपण केला पाहिजे. भ्रमाच्यामार्गे न लागतां. आपण खरोखरच ज्ञानाची प्राप्ति करून घेतली तर त्याच्या मागोमाग आपल्यांत कर्तृत्व आलेंच पाहिजे. ज्ञानामागून त्याचा अुपयोग करणें हा त्या ज्ञानाचा स्वाभाविक परिणाम आहे.

१३

साध्य-साधन विवेक - १

भक्ति, योग, ज्ञान, असे आध्यात्मिक अुन्नतीचे मार्ग आपल्यांत मानले जातात. या मार्गांची अुत्पत्ति अेकाच काळीं झालेली नाहीं. समाजांत अशा प्रकारच्या कोणत्याहि मार्गाची किंवा साधनाची कल्पना व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या कोणत्या तरी दुःखाचें शमन, सुखाचें साधन किंवा मनाचें सांतवन व अुन्नति या निमित्तानें होत असते व त्याचीच पुढें वाढ होअून त्यांतून निरनिराळे बौद्धिक व मानसिक आनंद प्राप्त करण्याच्या कल्पना निघत असतात. या मार्गांचें शेवटचें ध्येय मोक्ष असल्यामुळें मोक्षेच्छु साधक स्वतःला रुचेल तो मार्ग ग्रहण करून आपल्या अुन्नतीचा प्रयत्न करीत आले आहेत. हे मार्ग व यांतील साधनें कमी-अधिक प्रमाणानें वैयक्तिक विकासाला सहायक झालीं आहेत यांत शंका नाहीं. परंतु त्यांतील वैयक्तिक कल्याणाच्या कल्पनेमुळें सामाजिक व सामुदायिक कल्याणाचा जो भाव आल्याशिवाय मानवजातीची प्रगति

होणें शक्य नाही तो आपल्यांत आला नाही. शिवाय भक्ति, ज्ञान वगैरे मार्गांत प्रत्यक्ष कर्मापेक्षां आपल्यांतील भावनांना व कल्पनांनाच महत्त्व असल्यामुळे त्यांनीं प्राप्त होणारे निरनिराळे लाभहि विचार करतां काल्पनिक वाटतात. त्या मार्गांत आनंद नाही असें नाही. परंतु त्यांतील आनंदाचे बहुतेक प्रकार आपण आपल्याच कल्पनेनें व भावनेनें निर्माण केलेले असतात, असें त्या मार्गांतील साध्यसाधनांचा विचार करतां दिसून येते. आपल्यांतील भक्तीचे अनेक प्रकार, आत्मज्ञान व ब्रह्मज्ञान यांविषयींच्या आपल्या समजूती, श्रद्धा, यांवरून या सर्व बाबतीत आपण निरनिराळ्या काल्पनिक सृष्टि निर्माण करून त्यापासून आपल्यांतील भावनांचें पोषण, वर्धन व शमन करीत आलों आहों असें वाटते.

अवतारवाद व श्रीश्वराविषयींच्या आपल्यांतील सगुण-साकार कल्पनांमुळे भवितमार्गांत पुष्कळच काल्पनिकता निर्माण झालेली दिसून येते. नवविधा भक्तीनें आमची भावतृप्ति झाली नाही म्हणून मधुर-भक्तीसारखे प्रकार आम्ही निर्माण केले आहेत. श्रीश्वर कसा आहे हें माहित नसतां, त्याच्या रंगरूपविषयीं कांहीं ज्ञान नसतां, आम्ही त्याला रंगरूप देऊन, त्याला मन, बुद्धि, चित्त, अिच्छा जडवून त्याच्या भक्तीचा परिपाठ पाडला आहे. श्रीश्वरानें लीलामात्रेंकरून अनंत ब्रह्मांडें निर्माण केलीं ही गोष्ट खरी किंवा खोटी याविषयीं शंका असेल; परंतु आपल्या श्रीश्वरविषयक कल्पनांचा विचार करतां आम्ही आमच्या सोयीप्रमाणें, भावना व कल्पनांप्रमाणें आम्हाला जेव्हां जसा पाहिजे तसा श्रीश्वराला बनवीत असतो ही गोष्ट मात्र प्रत्यक्ष व खरी आहे. श्रीश्वराच्या दर्शनाकरितां व्याकुळ झालेला भक्त त्याला म्हणतो :

“काय तुझें वेंचे मज भेटी देतां। वचन बोलतां अेक दोन ॥

काय तुझें रूप घेतों मी चोरोनि। त्या भेणें लपोनि राहिलासी।

काय तुझे आम्हां करावें वैकुण्ठ। भेवों नको भेट आतां मज ॥
 तुका म्हणे तुझी न लगे दसोडी। परि आहे आवडी दर्शनाची ॥”
 अशा स्थितींत श्रीश्वराला काय वाटतें, काय नाहीं, तें सर्व भक्तच ठरवतो.
 त्याला काय शंका येत असतील त्या स्वतःच कल्पून त्यांचें निरसनहि
 तोच करतो. अशा प्रकारें देव व भक्त दोन्ही भूमिका तो अेकटाच
 चालवतो. दर्शनोत्सुक अवस्थेंतील भक्तांचे अशा प्रकारचे अनेक अुद्गार
 सापडतात. अशा व्याकुळ अवस्थेंत आपल्या अिच्छेप्रमाणें किंवा निदि-
 ध्यासाप्रमाणें त्यांना कांहीं आभास झाला कीं त्याला ते श्रीश्वराचा
 साक्षात्कार किंवा दर्शन समजून स्वतःला धन्य व कृतकृत्य मानतात.
 कोणा भक्तांना ध्यान-अनुसंधानाच्या योगें तादात्म्य साधलें, किंवा तें
 साध्य करतां करतां चित्ताची गति कुंठित झाली किंवा चित्ताचा
 लय झाला म्हणजे आपण श्रीश्वराशीं तद्रूप झालों असें समजून ते
 सायुज्यतेची व मोक्षाची खात्री मानतात. या सर्व प्रकारांतील चित्त-
 स्थितीचें परीक्षण करतां स्वतःच्याच कल्पनेंत रमण्याचे व शेवटीं
 तींतच मग्न होण्याचे हे सर्व प्रकार वाटतात.

आत्मज्ञानाच्या अुद्देशानें ‘आपण कोण?’ हें शोधायला निघालेले
 साधक सांख्य विचारसरणीप्रमाणें स्थूल, सूक्ष्म, कारण,
 आत्मज्ञान्याच्या महाकारण, शरीर, अित्यादींचा व्यतिरेक करीत, हीं
 मनःस्थितीचें तत्त्वे ‘आपण’ नाहीं असें चित्ताला समजवीतठसवीत,
 शोधन त्या तत्त्वाविषयीं वाटणारें अहंपण टाकण्याचा प्रयत्न
 करीत, शेवटी केवळ ‘आपलेंपण’ जाणवणाऱ्या
 वृत्तीपर्यंत येअून पोहोंचतात, व त्या स्थितीलाच ते पूर्णस्थिति समजतात.
 ‘आपण कोण?’ हें जाणलें असें त्यांना त्या स्थितींत वाटतें व तींतच ते
 आनंद व संतोष मानतात. तो ‘आपण’ चार देह, तीन गुण, पांच भूतें
 या सर्वांपासून अलिप्त आहे, निराळा आहे. देहाच्या अध्यासामुळें तो
 देहानें बांधला गेला होता. तो देहाध्यास सुटून ‘आपण कोण?’ हें
 जाणल्यावर आतां आपल्याला पुनः देह प्राप्त होणार नाहीं. तीच

मुक्ति असें ते समजतात. आपण स्वतः अलिप्त आहों असा अध्यास ठेवून प्राप्त झालेल्या स्थितीला म्हणजे तुर्यावस्थेला ते आत्मस्थिति मानतात. कोणी सर्व वृत्तींचा निरास करून चित्ताचा लय साधतात व त्यानंतर जें अुरतें तें 'आपण' असें समजून तिलाच आत्मज्ञानाची शेवटची भूमिका मानतात. म्हणजे अुन्मन स्थितीला आत्मस्थिति समजतात. हाच आत्मसाक्षात्कार मानून त्यावरून मोक्षाची खात्री वाळगतात. आपल्या ठिकाणीं स्फुरणारें सत्-तत्त्वच सर्व विश्वांत भरलेलें आहे, तेंच ब्रह्म होय, अशा श्रद्धेनें जे आत्मस्थितीवरून 'अहं ब्रह्मास्मि' या भूमिकेवर जातात ते स्वतःला ब्रह्मसाक्षात्कार झाला असें समजतात. अशा प्रकारें आपल्याला रुचेल त्या साधनानें व साधेल त्या धारणेनें आपल्यांतील गतीप्रमाणें व शक्तीप्रमाणें साधक चित्ताची भूमिका प्राप्त करतात व तिलाच ज्ञानाची शेवटची अवस्था समजतात आणि तींतील अनुभवाला शेवटचा जीवनसिद्धांत मानतात. त्याच भूमिकेला व अवस्थेला ते प्रयत्नपूर्वक दृढ करतात. परंतु यांपैकीं कोणीहि साधक बहुधा आपल्या भूमिकेला तपाशीत नाहीं, चित्तवृत्तींचें परीक्षण करीत नाहीं, व त्यामुळें आपण ज्याला अनुभव समजतो तो खरोखर आत्म्याचा अनुभव आहे कीं ती आत्म्याविषयीं आपण केलेली कल्पना असून त्या कल्पनेवर स्थिर व दृढ केलेली चित्ताची वृत्ति आहे हें त्यांच्या ध्यानांत येत नाहीं किंवा तशी त्यांना शंकाहि वाटत नाहीं. त्याचप्रमाणें चित्तवृत्तीचा लय झाल्यावर चित्ताच्या निर्व्यापार स्थितींत राहिलेली जी 'केवल' अवस्था तेंच आत्म्याचें खरें स्वरूप, असें जे मानतात त्यांनाहि शंका येत नाहीं कीं या स्थितींत आत्म्याचें ज्ञान होत आहे कीं आपल्याला आपल्या देहाचें विस्मरण होत आहे ? ध्यानमार्गानें किंवा योगमार्गानें जे चित्तवृत्तींचा निरोध करीत करीत शेवटीं चित्ताचा लय करून निर्विकल्प अवस्था साधतात ते तिलाच आत्म्याची शुद्धावस्था मानतात. चित्ताचा लय साधल्यानें कर्मक्षय होऊन पुनर्जन्म टळतो व मोक्षाची प्राप्ति होते अशी या साधकांची श्रद्धा असते. म्हणून लयावस्थेचा काळ शक्य

तितका दीर्घ करण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. आत्म्याच्या शुद्धावस्थेत सतत राहतां यावे अशी त्यांची अिच्छा असते. परंतु 'आपण कोण ?' याचा शोध घेऊन त्या प्रयत्नांत सिद्धि मिळवलेले आत्मज्ञानी, 'अहं ब्रह्मास्मि'च्या अनुभवानें झालेले, ब्रह्मज्ञानी, त्याचप्रमाणें निर्विकल्प दशा प्राप्त करून समाधि साध्य केलेले महानुभवी, या सर्वांचें मोक्ष हेंच ध्येय असतें, आणि आपआपल्या साधनानें व त्यांतील शेवटच्या सिद्धीनें पुनर्जन्म टळणार व मोक्ष मिळणार अशी त्यांपैकीं प्रत्येकाची दृढ श्रद्धा असते. पण कोणत्या अचित्य व अतर्क्य कारणानें आपल्याला अगदीं पहिला जन्म प्राप्त झाला याविषयीं अनुभवात्मक ज्ञान कोणालाहि नसतां प्रत्येकजण मोक्षाविषयीं श्रद्धा किंवा खात्री कशी बाळगूं शकतो हें विवेकी मनुष्याला न समजण्यासारखें आहे. 'आत्मा' हें संपूर्ण निराळेंच तत्त्व शरीराच्या बंधनांत जन्मोजन्मीं अडकून राहिलेलें आहे. त्याला कोणत्या तरी अुपायानें किंवा साधनानें वेगळें करतां आलें कीं आपली मूळची शुद्ध, बुद्ध स्थिति प्राप्त होतील असें या मार्गातील साधकांना वाटत असतें. म्हणून त्यांपैकीं कोणी आत्म्याचें, कोणी अीश्वराचें, तर कोणी ब्रह्माचें सतत चिंतन-अनुसंधान राखण्याच्या प्रयत्नांत तादात्म्य किंवा चित्ताचा लय साधतात, व त्या स्थितींत देहाचा विसर पडला, संकल्पविकल्प बंद पडले, चित्तवृत्ति हरपल्या म्हणजे आपण देहापासून वेगळे झालों - देहापासून वेगळ्या अशा आत्मतत्त्वाचा आपल्याला अनुभव किंवा साक्षात्कार झाला - असें ते मानून घेतात. परंतु यांत खरें पाहतां परंपरा व ग्रंथप्रामाण्य यांवरील श्रद्धेनें केलेल्या अभ्यासानें थोडा काळ देहाची विस्मृति साधली जाते. यम, नियम, सदाचार, वगैरेंनीं चित्ताची शुद्धावस्था साधणें ही जी जीवनाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट ती यांत साधली जाते याविषयीं शंका नाही. परंतु या साधनानें आत्मज्ञान होतें व त्यायोगें मनुष्य जन्ममरणांपासून मुक्त होतो या समजुतींत व श्रद्धेत विवेकाचा व निरीक्षणाचा अभाव वाटतो.

सर्वेन्द्रियांना चेतना देणारी, बाल्य, तारुण्य, वार्धक्य, जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति वगैरे सर्व अवस्थांत अनुस्यूतपणें कायम चैतन्याचें सदैव राहणारी, मन, बुद्धि, चित्त, प्राण सर्वांना प्रेरणा प्रकटीकरण देणारी अशी जी शक्ति, ती शक्तीच जर आपण आहों, तर त्या शक्तीची प्रतीति चित्ताच्या लयावस्थेंत मात्र होते व अितर वेळीं होत नाहीं हें म्हणणें विवेकाला व अनुभवाला घरून नाहीं. ती शक्तीच आपण स्वतः असल्यामुळें चित्ताचा लय केल्यानें आपलेंच आपल्याला दर्शन किंवा साक्षात्कार होतील हेंहि संभवनीय नाहीं. मन, बुद्धि, चित्त यांसहित सर्व इंद्रियांचीं सर्व कार्ये चालू असल्यानें त्या निमित्तानें त्या शक्तीचेंच प्रकटीकरण व दर्शन सदैव चालू आहे. तें प्रकटीकरण सदैव शुद्धपणें होत राहण्याकरितां ज्या साधनांची व अुपायांची जरूर आहे, त्यांचा आपण अुपयोग केला पाहिजे. देहाच्या अध्यासानें आत्मा केव्हां तरी देहांत अडकून गेला आहे व 'आत्माच मी' हा अध्यास दृढ केल्यानें किंवा चित्ताचा लय साधून देहाचा विसर पाडल्यानें तो जन्म-मरणांतून मुक्त होतो, या दोन कल्पना व श्रद्धांवर या बाबतींतील सर्व विचारसरणी व साधन-अुपाय बसवले आहेत. परंतु या विचार-सरणीला व साधनांमुळें आलेल्या अनुभवांना शोधक दृष्टीनें तपासतां यांत विचाराची सुसंगति व अनुभवाचें निरीक्षण दिसून येत नाहीं. देह व आत्मा किंवा प्रकृति आणि पुरुष हीं दोन तत्त्वे अेकमेकाहून अत्यंत भिन्न गुणधर्मांचीं असतां त्यांचें अैक्य झालें कसें? कोणत्या सुखाच्या आशेनें शुद्ध, बुद्ध, नित्य, निरंतर, सत्-चित्-आनंदस्वरूप असः आत्मा अशाश्वत देहाचा अध्यास घेअून त्याच्या मोहांत सांपडला? व आत्मविषयक किंवा ब्रह्मविषयक अध्यासानें थोडा काळ देहाची केवळ विस्मृति केल्याने तो त्यांतून कायमचा कसा सुटणार? देहाच्या आधारानें देहाचीच विस्मृति पाडण्याचा साधकानें रोज क्रम ठेवला तरी त्याच देहाच्या अधिष्ठानावर निसर्गतः व्युत्थानदशा येतच राहणार व तीच अधिक काळ सहजपणें असणार. चित्ताच्या अशा

रोजच्या प्रवृत्त व निवृत्त स्थितींत आत्मा आपली मूळ शुद्ध, बुद्ध अवस्था कशी प्राप्त करूं शकतो व जन्ममरणांतून मुक्त होतो वगैरे शंकांचीं व प्रश्नांचीं समर्पक उत्तरें अभ्यासानंतरच्या अनुभवांतूनहि विवेकी मनुष्यास मिळत नाहींत. यावरून या सर्व समजुतींना परंपरागत श्रद्धेशिवाय दुसरा आधार दिसत नाहीं. आत्म्याची खरी अवस्था निर्विकल्प आहे. अभ्यासानें त्या अवस्थेंत गेल्यावर त्याला आपली मूळ स्थिति प्राप्त होते अशा प्रकारची समजूत या सर्व प्रयत्नांच्या मार्गें आहे. परंतु अभ्यासांतील अनुभव तपासल्यास कळून येतील कीं, सविकल्प-निर्विकल्प या अवस्था आत्म्याच्या तसून चित्ताच्या आहेत. सर्वप्रेरक शक्तीला जर 'आत्मा' हें संबोधन लागू होत असेल तर ती शक्ति सविकल्प नाहीं व निर्विकल्पहि नाहीं. सूर्य जसा सदैव प्रकाशमान असल्यामुळें प्रकाश देण्याचें कार्य त्याच्याकडून सतत अखंडपणें चालूच असतें त्याचप्रमाणें सर्वप्रेरक व स्वयंभू शक्तीचें कार्यहि सदैव चालूच असतें. निर्विकल्प स्थितीचे अभ्यासक या विषयाचें कदाचित् निराळ्या दृष्टीनें शास्त्रीय रीत्या समर्थन करूं शकतील. अन्नमय, प्राणमय वगैरे कोशांतून साधनाच्या द्वारा आत्म्याला मुक्त करतां येतें असें ते आग्रहपूर्वक म्हणूं शकतील. परंतु त्यांनींहि आपल्या अनुभवाला व स्थितीला तपासून पाहिलें कीं या सर्व कोशांच्या पलीकडे गेलेला आत्मा देहाला सर्वस्वीं सोडू शकतो काय ? किंवा त्याच्या देहविषयक गरजा नाहींशा होतात काय ? तसें होऊं शकत नसतां मोक्षाच्या आशेनें, अभ्यासाच्या किंवा अध्यासाच्या द्वारा प्राप्त केलेल्या अवस्थेचे चुकीचें महत्त्व कोणी मानूं नये.

भक्ति, ज्ञान, योग वगैरे मार्गांत जे यमनियम, सदाचार अित्यादींच्या द्वारा आपली अनुत्ति करून घेण्याच्या प्रयत्नांत परंपरागत असतात त्यांच्याविषयीं मनांत खूप आदर व सद्भाव ध्येयांची असूनहि जीवनविषयक केवळ पारंपरिक व श्रद्धामान्य ध्येयांविषयीं वरीलप्रमाणें विचार दर्शवावे अपूर्णता लागले आहेत. चित्ताची शुद्धि साधण्यांत जे यशस्वी

झाल असतील ते केव्हांहि आदराला पात्र होत यांत शंका नाही. मानवी जीवन शुद्ध राखण्यांत व तशा प्रकारचें वातावरण समाजांत निर्माण करून तें वाढवण्यांत त्यांचा जितका उपयोग होत असेल त्या मानानें ते खरोखरच धन्य आहेत, यांतहि शंका नाही. परंतु मानवी जीवनाची विशालता व पूर्णता यांचा विचार करतां आपण आजपर्यंत श्रद्धापूर्वक जीं ध्येयें मानीत आलों ती आतां अपूर्ण ठरत आहेत, म्हणून त्या दृष्टीनें आतां आपल्या सर्व आध्यात्मिक भावना व ध्येयें यांचा विचार करणें आवश्यक झालें आहे. त्याकरितां या सर्व मार्गांनीं व साधनांनीं आपल्यांत मानवी सद्गुणांची वाढ होत आहे किंवा नाही तें आपण पाहिलें पाहिजे. त्यांतील कोणत्याहि कल्पनेनें, भावनेनें किंवा साधनानें समाजांत असत्य व दंभ निर्माण होण्यास व पसरण्यास जर अवकाश मिळत असेल, त्यायोगें कोणत्याहि भ्रामक कल्पनांना जर महत्त्व प्राप्त होत असेल, समाजांत जडता, अंधश्रद्धा, अकर्तृत्व व परावलंबन हीं जर वाढत असतील, तर त्या सर्व बाबतींत आपण सुधारणा घडवून आणली पाहिजे. त्यांत यमनियमाला, सदाचाराला महत्त्व आहे. फक्त त्यांतील आपलीं ध्येयें विवेकदृष्ट्या तपासून पाहण्याची आवश्यकता आहे.

कांहीं गूढ साधनानें आपल्यांत परमेश्वरी सामर्थ्य आणून त्यायोगें आपलें स्वतःचें, अितरांचें व समस्त जगताचें कल्याण दिव्य सामर्थ्याचा करण्याची महत्त्वाकांक्षा कोणी धारण करतात. **भ्रम** कांहीं विशेष साधनानें व क्रियेनें श्रीश्वर संतुष्ट होऊन तो मनुष्याला दिव्य सामर्थ्य देतो किंवा त्या साधनानें व क्रियेनें मनुष्यांतच श्रीश्वरी शक्ति प्रकट होत असते, अशा प्रकारच्या कल्पना या महत्त्वाकांक्षेच्या मार्गें असतात. अशा महत्त्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन कांहीं विशिष्ट प्रकारचें साधन करणारे साधक दिसून येतात. परंतु त्यांपैकी कोणासहि सिद्धि मिळून जगताच्या कल्याणाची शक्ति प्राप्त झाली असल्याचें मात्र अजून कोठेंच आढळून आलें नाही. अशा प्रकारच्या साधकांच्या पूर्वजीवनानुसार त्यांच्या पुढील जीवनाला

महत्त्व येत असतें. साधक पूर्वजीवनांतच कांहीं विशेषतेमुळें प्रख्यात असल्यास त्याच्या साधकपणालाहि महत्त्व येअून त्याच्या प्रयत्नांकडे मोठमोठ्या लोकांचें लक्ष लागून राहतें. परंतु अशा साधकांचा जसजसा साधनेंत काळ जाअूं लागतो व सिद्धीच्या दृष्टीनें कांहीं प्राप्त होण्याची त्यांची आशा जसजशी नष्ट होअूं लागते, तसतसें त्यांचें साधन व जीवन यांना निराळें रूप येअूं लागतें व पुढें केवळ साधनेच्या नांवावरच त्यांचें जीवन चालूं लागतें. सिद्धीच्या आशेवर त्यांचा पुष्कळ काळ निघून जातो. तितक्या काळांत बाह्य परिस्थिति, जागतिक स्थिति, लोकमानस, कल्पना, आदर्श वगैरे वावतीत पुष्कळ बदल होअून गेलेला असतो. त्यामुळें साधकांच्या चित्तावरहि त्याचा परिणाम होअून त्यांची पहिली मनःस्थिति पालटूं लागते. सिद्धीच्या दृष्टीनें कांहींच प्राप्त झालें नसलें तरी पुष्कळ काळ जनसंपर्कापासून - प्रवृत्तीपासून - दूर राहिल्यानंतर ते पुढें समाजांत मिसळूं शकत नाहीत. सामर्थ्यहीन व महत्त्वहीन स्थितींत अेकांत सोडून बाहेर पडण्याची अिच्छा त्यांना होत नाही. अशा वेळीं खरें पाहतां त्यांनीं आपलें साधन, अनुभव, मनःस्थिति, प्रयत्नांतीं आलेलें यशअपयश हीं सर्व शास्त्रीय शोधाच्या व समाजाच्या हिताच्या दृष्टीनें प्रकट कारणें हें त्यांचें कर्तव्य असतें. परंतु भ्रमामुळें, प्रतिष्ठेच्या मोहामुळें किंवा दंभामुळें असें करण्याचें धैर्य त्यांना होत नाही. भक्ति, ज्ञान, योग या मार्गातील कित्येक साधक ज्याप्रमाणें आपलें यशअपयश कांहीं न सांगतां ध्येयाची सिद्धि प्राप्त झाल्याचा दंभ करतात, त्याचप्रमाणें दिव्य सामर्थ्याच्या मार्गें लागलेले साधकहि सिद्धीविषयीं अपयश प्रकट न करतां दंभ करूं लागतात. जनसमुदायांत ते मिसळूं शकत नाहीत व अेकान्तहि त्यांना पुढें सहन होत नाही. तेव्हां लोकच आपल्याकडे येअूं लागतील असा प्रघात ते पाडूं लागतात. आपल्या समाजांत अगोदरच पुष्कळ अंधश्रद्धाळूपणा आहे, त्यामुळें भाविक जन त्यांच्या दर्शनास जाअूं लागतात व कालांतरानें त्यांच्याभोंवतीं समुदाय वाढूं लागतो व अशा रीतीनें समाजांत भ्रम फैलावूं लागतो.

अशा प्रकारच्या साधकांना सिद्धीच्या दृष्टीने कांहीं प्राप्त झालेलं नसलं तरी कांहीं काळच्या अकान्तामुळं व नित्याच्या सूक्ष्म विचार व निरीक्षण करण्याच्या संवयीने त्यांच्या विचारांत सूक्ष्मता व मार्मिकता सहजच येते. ते मूळचेच विद्वान असल्यास त्यांची विचारशक्ति वृद्धिगत होते. त्यायोगे ते विद्वत्ताप्रचुर लेख लिहू शकतात. गीता व उपनिषदांतील वचनांवर ते अितक्या गूढार्थाने लिहितात कीं, मूळ गीता व उपनिषदकारांनाहि तें समजणें कठिण. अितकेच नव्हे तर त्यांचें त्यांना तरी त्यांतून कांहीं समजू शकतें किंवा नाहीं याविषयीं शंका उत्पन्न होते. तें वाचून बुद्धिमान् व भाविक यांची श्रद्धा दुणावते. लेखनांतील न समजलेल्या भागाला ते दिव्य समजतात व हा त्यांच्या सिद्धीचा प्रभाव आहे असें मानतात. अनुयायी व भक्त लोकांची सृष्टि अशा साधकाच्या भोंवतीं निर्माण होते. कोणतीच दिव्य शक्ति त्यांना प्राप्त झाली नसतां, स्वतःच्या अुद्धाराचा मार्गहि त्यांना मिळालेला नसतां, ते हळूहळू जगदोद्धारक बनतात. भक्तगण त्यांचें महत्त्व वाढवतात. त्यांत त्यांचेंहि महत्त्व वाढत असतेंच. सर्वसमर्पण, कृपा, प्रसाद, शक्तिसंचरण, साक्षात्कार, चमत्कार ही भाषा तेथें चालू होते. अशा प्रत्येक साधकाचे भक्त स्वतःमधील भाविकतेच्या पोषणार्थ त्या साधकाला भगवान् बनवतात व स्वतःला आनंद व अद्भुतता वाटेल असे काल्पनिक चमत्कार त्याच्या नांवावर प्रसिद्ध करतात. मोठमोठीं युद्धें, त्यांतील जयापजय, निरनिराळ्या देशांतील राज्यक्रांत्या, प्रतापी राजकारणी पुरुषांचे मृत्यु वगैरे जगांतील सर्व महान् घटना आपल्या गुरूच्या अिच्छेनें, आज्ञेनें व सामर्थ्यानें घडत आहेत असें ते भक्त मानतात. जगांतील सर्व चांगल्या कार्यांचें कर्तृत्व आपल्या गुरूकडे आहे असें ते जगाला दर्शवतात. सारांश, आपला गुरूच अेकेजागीं बसून जगाचीं सूत्रें हलवीत आहे अशी भावना लोकांत पसरवण्याचा ते प्रयत्न करतात. या सर्व प्रकारांत जगाचा किंवा कोणाचाहि अुद्धार न होतां अेक नवीन संप्रदाय मात्र

निर्माण होतो. जगांत अगोदरच चालू असलेल्या भ्रमांत व दंभांत वृद्धि होते. कोणांतहि दिव्य तर राहोच परंतु अगदीं सामान्य सामर्थ्य देखील वाढलेलें नसतें. भक्त म्हणवणारांतहि खरी श्रद्धा क्वचितच असते. परंतु जीवनाला व मनाला आधार म्हणून अेक प्रकारची श्रद्धा दृढ करण्याचा ते प्रयत्न करीत असतात. संप्रदायाची महती वाढवण्याचा प्रयत्न अुभय वाजूंनी चाललेला असतो. परंतु त्या सर्व प्रयत्नांतून बोध अितकाच निघतो कीं, भ्रम तेथें दंभ, दंभ तेथें अवडंबर, व अवडंबर तेथें शब्दचातुर्य असावेंच लागतें.

मनुष्याच्या मनांत कितीतरी गूढ शक्ति आहेत. त्या शक्तींचा विकास झाला व त्याबरोबरच सद्गुणांची वृद्धि झाली तर मानवजात सुखी होतील यांत शंका नाही. परंतु शक्तीच्या नांवावर जेथें भोळेपणा व दंभ वाढत असतो त्या समाजाची अुन्नति होणें शक्य वाटत नाही. आपल्या लोकांना मानवतेची किंमत नाही. कोणाला भगवान् बनण्याची महत्त्वाकांक्षा असते तर बहुजनसमाजाला कोणाला तरी भगवान् बनवून त्याची आराधना करीत राहण्याची आवड असते. या स्थितीमुळें तत्त्वज्ञानाचे व मनःशक्तीचे शोधक व मानवतेचे अुपासक आपल्यांत दिसून येत नाहीत. आपल्याला अजून सत्य ज्ञानाची भूक लागलेली नाही. म्हणून साधकदर्शेंत पुष्कळ काळ घालवलेले साधकहि आपला खरा अनुभव जगापुढें मांडीत नाहीत. अुलट पूर्वीच्याच भ्रमाला ते अधिक दृढ करीत असतात. श्रद्धेप्रमाणें पुढें अनुभव आला नाही तर तसें सांगण्याचें धैर्य अंगीं असल्याशिवाय सत्याची अुपासना घडूं शकत नाही. सिद्धार्थ गौतमानें संकोच व भय न बाळगतां आपले अनुभव स्पष्टपणें जगाला सांगितले. त्याप्रमाणें प्रत्येक साधक जर आपले खरे अनुभव प्रकट करील तर या विषयांतील आपलें अज्ञान नाहीसें होअून आपली सर्वांची खरी प्रगति होतील. भ्रम व दंभांतून आपण सर्व सुटून जाअूं. ज्ञानाचा आपला मार्ग सरळ होतील. मानवजात सुखी होतील. जगांतील अंधश्रद्धा, भोळेपणा, अज्ञान, भ्रम, दंभ व या सर्वांमुळें होणाऱ्या पातकांना व अनर्थांना

कारण साधकांची सत्याविषयींची अवहेलना, विवेक व शोधकपणाचा अभाव, त्यांचे अधैर्य, त्यांचा आळस, त्यांची सुखलोलुपता व जगहिता-विषयींची बेपर्वाही याच गोष्टी आहेत असे अत्यंत खेदाने म्हणावे लागते.

आध्यात्मिक विषयांत सर्वांत भ्रमात्मक व त्यामुळे अनर्थकर मार्ग आहे, 'आपणच ब्रह्म आहो' असे मानून साधना-
शुष्क वेदांताचा शिवाय स्वयंसिद्ध बनण्याचा. या मार्गात साधन
भ्रम नाही, विधि नाही, निषेध नाही, कष्ट नाही, कोणतीही जबाबदारी नाही, कर्तव्य नाही. आपणच 'आत्मा' किंवा 'ब्रह्म' आहो असे सदैव मनाला पटवीत व भावीत राहण्या-शिवाय दुसरे कांहीं साधन नसलेला हा मार्ग आहे. कोणतेतरी तत्त्वज्ञान मानून त्यांतच स्वतःचा तर्कवाद सामील करून त्यायोगे साधक स्वतःच या मार्गात साध्य बनून जातो. 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' अशा महावाक्याचा मात्र त्याने आधार घेतलेला असतो. "आपण व आपणा-विरहित जे जे कांहीं गोचर-अगोचर, कल्पनेत येणारे न येणारे, स्थिर-चर, ज्ञात-अज्ञात आहे तो सर्व एकाच महान् तत्त्वावरील आभास मात्र आहे. केवढ्याहि बाह्य पालटाने, स्थित्यंतराने. मूल तत्त्वांत कांहीं बदल होत नाही. त्याला विकार माहित नाही. प्रकार ठाऊक नाहीत. त्यांतूनच विश्वाचा आभास सदैव चालू आहे. त्यांत मायेला थारा नाही. त्या तत्त्वाचाच आविर्भाव सर्वत्र भासत आहे. तेथे माया येणार कोठून व ती राहणार कोठे ? अज्ञानाच्या निरासाची येथे जरूर नाही. विशेष ज्ञानाची किंवा ज्ञानस्थितीची आवश्यकता नाही. येथे कांहीं झालेच नाही, म्हणून कर्म किंवा कार्याचा आग्रह नाही. येथे कोणी कर्ता नाही. येथे भूत, वर्तमान, भविष्य यांचा भेद नाही. प्रत्येक व्यक्ति, प्रत्येक वस्तु, अखादा अणुरेणूहि आविर्भावाच्या दृष्टीने आपआपल्यापरी पूर्णच आहे. आपल्या योग्य जागी, योग्य स्थितीत व गतीत तो आहे. मनुष्याने कर्म केले तरी योग्य, न केले तरीहि योग्य. आविर्भावाच्या दृष्टीने अुन्नति-अवनति, नीति-अनीति या केवळ कल्पना

आहेत. माया नसल्यानें येथें भ्रांति नाही. बंधन नसल्यानें मोक्ष नाही. सर्व आविर्भावच आहे तेथें कोणाला बंधन व कोणाला मोक्ष म्हणावें ? आविर्भावाचें ज्ञान होणें किंवा न होणें दोन्हीहि आविर्भावांतीलच स्थिति आहेत. म्हणून दोन्हीहि अेकच आहेत. शुद्ध, बुद्ध, नित्य, सनातन असें अेकच तत्त्व अनेक रूपांनीं नटलें आहे. त्याचें भान राहण्याकरितां व चित्ताची शांति राखण्याकरितां महावाक्याचें स्मरण ठेवावें. पण तें न ठेवलें तरी मूलभूत तत्त्वांत व त्याच्या आविर्भावांत बदल होत नाही. ” त्यांच्या या तत्त्वज्ञानांत सद्गुणाचा आग्रह नसल्यामुळें असेल तशा जीवनाला पूर्ण मानण्याकरितां तसल्याच प्रकारची विचारसरणी प्रस्थापित करण्यांत त्यांची तर्कशक्ति काम करीत असते. बैल, घोडा, झाड, पान, फूल, गवताची काडी - जें कांहीं त्यांच्यासमोर दिसेल त्यावर आपली तार्किकता चालवून ते आपलें तत्त्वज्ञान व आपलें मत दृढ करीत असतात. “हे प्राणी, या वस्तु, यापेक्षां चांगल्या कां नाहीत ?” हा प्रश्न किंवा शंका हें अज्ञान आहे. कोणतीहि वस्तु बाहेरून कशीहि दिसत असली तरी तें तिचें नाशवंत स्वरूप आहे. सर्व वस्तूंचे बाह्य आविर्भाव क्षणो-क्षणीं बदलत आहेत. व ते तसेच बदलत राहणार. म्हणून विश्वांतील सर्व वस्तूंचें या क्षणीं जें स्वरूप असावयास पाहिजे, ज्या स्थानीं त्या असावयास पाहिजेत, त्याच स्वरूपांत व त्याच जागीं त्या आहेत. मीहि या देहाच्या आविर्भावानें जेथें जसा असावयाला पाहिजे तेथें व तसाच आहे. ही सृष्टि व मी सर्व यथातथ आहों. यांतच समाधान आहे. मी असा कां व तसा कां नाहीं, हा विचारच अज्ञान, दुःख व असमाधान यांना कारण आहे. तें असमाधान चित्तांत न अुठूं देणें हेंच खरें साधन व तें न अुठणें हीच खरी ज्ञानावस्था. ही गवताची काडी कधी म्हणते का, कीं मी अपूर्ण आहे ? मग मी मनुष्य असतांहि स्वतःला अपूर्ण कां समजावें ? अुपनिषदांत म्हटलें आहे

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

(हें पूर्ण आहे, तें पूर्ण आहे, पूर्णांतून पूर्ण बाहेर पडत आहे, पूर्णांतून पूर्ण घेतल्यानें पूर्णच अवशेषरूपानें राहते.)

या श्लोकांतील रहस्य चित्तावर पूर्णपणें ठसलें नाहीं तोंपर्यंतच पूर्ण-अपूर्ण, ज्ञान-अज्ञान, अन्नति-अवनति, सद्गुण-दुर्गुण, शुद्धि-अशुद्धि हे भेद. तें रहस्य ठसल्यावर भेद कोठले व ते कोणीं मानावे ? सत्य ज्ञान, सत्य सिद्धांत 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' हाच.

अशा प्रकारचे साधक वरीलप्रमाणें आपली मनःस्थिति बनवीत असतात. या स्थितीमुळें त्यांना अेक प्रकारचा संतोष मिळत असतो. कारण या स्थितींत सर्व कर्तव्यांतून, जबाबदारींतून, कांहीं न करतां त्यांना सुटल्यासारखें वाटत असतें. या स्थितींत वाटल्यास अुपाधि घ्यावी, वाटल्यास घेअूं नये. प्रिय वाटेल त्या विषयांत मनाला जाअूं द्यावें. रम्य, आनंदप्रद वाटेल तें करावें. कोणतीहि गोष्ट, कोणतेंहि कार्य, नेटानें पुरें करावें, असें या स्थितींत मनाला कधीं वाटायचें नाहीं. चित्ताचें स्वास्थ्य जातील अशा भानगडींत पडायचें नाहीं. अशी जीवन-पद्धति ठेवल्यावर त्यांत दुःख, चिंता यांचा संबंध येत नाहीं. यामुळें ही ज्ञानाची परमावस्था मानली जाण्याचा भ्रम होणें स्वाभाविक आहे. आपल्या देशांत अशा प्रकारच्या विचारसरणीचे पंथ चालत आहेत. त्यांत बुद्धिवान् कोणी नसतातच असें नाहीं. परंतु त्यांत सामान्यतः आळशी, जडबुद्धि, कर्तृत्वहीन व कोणताहि दोष न टाकतां कांहीं आध्यात्मिक विशेषता प्राप्त करण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्यांचा भरणा असतो. या मार्गांत त्यांना निरुपाधिकता वाटते व प्रतिष्ठेच्या महत्त्वाकांक्षेचीहि यांत कांहीं अंशी तृप्ति होते.

परंतु या विचारसरणीनें वाटेल त्या दोषाला आश्रय मिळून त्याचें पोषण होण्यालाहि तींत भरपूर अवकाश मिळतो.

जीवनकर्तव्य म्हणून ज्या विचारसरणीनें आपल्याला आपल्या मनुष्यत्वाचा, त्यांतील कर्तव्यांचा व आपल्या ध्येयाचा विसर पडतो तें तत्त्वज्ञान नसून तो अेक महाभ्रम आहे असें म्हणावें

लागतें. चित्ताची शुद्धि, सद्गुणाचें संवर्धन, ही ज्यायोगे साधू शक्त नाहींत, ज्यांत आपपरभाव प्रत्यक्ष आचरणांत कमी करण्याची शक्ति नाही, विवेक, नम्रता, सेवावृत्ति या सद्गुणांना जेथें महत्त्व नाहीं, जेथें कर्तृत्व व पुरुषार्थ यांच्या वृद्धीला अवकाश नाहीं, ती विचारसरणी, तें तत्त्वज्ञान किंवा साधन. कितीहि दिव्य, आकर्षक किंवा रम्य वाटलें तरी त्यांत मानवी जीवन सफल करण्याचें सामर्थ्य नाहीं ही गोष्ट आपण सहज समजून असलें पाहिजे. मानवी मनांत अनेक प्रकारचे मोह प्रकटपणें किंवा सुप्तपणें वास करीत असतात. अंतर्मुख झाल्याशिवाय, शुद्ध विवेक सुचल्याशिवाय आपले मोह आपण ओळखूं शक्त नाहीं. मानव-गरीरांत असलेल्या सर्व शक्तींची शुद्धि व वृद्धि करून आपली पूर्णता साधणें हा जीवनाचा हेतु आहे. चित्ताला शुद्ध करीत, सद्गुणांची वृद्धि करीत आपल्यांतील अहंकार नाहींसा होऊपर्यंत व ते सद्गुणच आपला स्वभाव बनून जाऊपर्यंत आपल्याला पुढें जावयाचें आहे. आपण अेकटेच कोणत्यातरी श्रेष्ठ भूमिकेवर आरूढ आहोंत अशा कल्पनेंत न राहतां आपण व आपल्या भोंवतालचा मानवसमाज सदैव अुन्नत होत राहिल अशा प्रकारचा कर्मयोग आपल्याला साध्य झाला पाहिजे. तो कर्मयोग हाच मानवधर्म. तो आचरीत राहून आपण सर्वांनीं आपली अुन्नति साधणें हेंच आपलें जीवनकर्तव्य आहे.

साध्य-साधन विवेक - २

धर्मविरुद्ध भोग, लालसा व वैयक्तिक स्वार्थ या गोष्टी जशा मानवतेच्या मार्गांत बाधक आहेत, तशाच वैराग्य व जितेंद्रियत्व यांच्या खोट्या कल्पनाहि बाधक आहेत. सर्वच अिद्रियांच्या बाबतींत मनुष्यानें स्वाधीनता प्राप्त करावयाची आहे, म्हणून प्रत्येक बाजूचा विचार करून त्या बाबतींत मनुष्यानें आपले निर्णय विवेकाने ठरवले पाहिजेत. विशेषतः ब्रह्मचर्याच्या बाबतींत आपल्या आदर्शांत केवळ काल्पनिकता असल्यास त्याचे अनिष्ट परिणाम घडून येण्यास मुळींच अवकाश लागत नाही. कारण, या बाबतींतील चुकीचे पर्यवसान शेवटीं दंभांत होत असते. व या बाबतींत भ्रम व दंभ यांची जितकी वृद्धि होऊं शकते तितकी अन्य विषयांतील चुकीच्या समजुतीमुळे होत नाही.

ब्रह्मचर्य व जितेंद्रियत्व या विषयींच्या चुकीच्या विचारसरणींतून संपूर्ण निर्विकारतेचें, अतिशयतेचें असें काल्पनिक ध्येय निर्माण झाले आहे. कांहीं साधक अशा प्रकारच्या कल्पनेंत पडून ते साधण्याच्या मार्गें लागतात. आत्मा निर्विकार आहे व आपणच आत्मा आहों म्हणून सर्व बाजूंनी आपली निर्विकारता अनुभवास आल्याशिवाय आपण मोक्षाला पात्र होणार नाहीं अशी त्यांची श्रद्धा असते. या श्रद्धेमुळे ते चुकीच्या आदर्शांत व साधनांत अडकून बसतात. त्यांनीं या बाबतींतील आपला आदर्श ठरवण्यापूर्वीं असा विचार करावयाला पाहिजे कीं, मनुष्यांतील काम, क्रोध, लोभ हे काय प्रकार आहेत? या विकृतीच आहेत कीं हे प्रकृतिस्वभाव आहेत? त्यांच्याद्वारा मानवांतील शक्तीचें प्रकटीकरण होत आहे कीं त्याच्या शक्तीचा

केवळ न्हास मात्र होत आहे? या शक्तींना योग्य वळण लावल्यास, योग्य कार्यात त्यांचा व्यय केल्यास, मनुष्य अुन्नत होअूं शकेल किंवा नाही? या शक्तीची शुद्धि योग्य विचारानें, योग्य साधनानें करतां येणें शक्य आहे किंवा नाही? ज्यांना आपण विकार म्हणतो त्यांच्यामागें निसर्गाचा कांहीं हेतु आहे किंवा नाही? असल्यास तो कोणता? त्याला मानवी जीवनाला अुपयुक्त व लाभदायक करून घेतां येणें शक्य आहे किंवा नाही? विकारांना संपूर्णपणें नष्ट करण्याची आवश्यकता आहे कीं त्यांना क्षीण व शुद्ध करून स्वाधीन ठेवण्याची आवश्यकता आहे? आणि यांपैकी कोणती गोष्ट मनुष्याला प्रयत्नसाध्य आहे? वगैरे प्रश्नांवर त्यांनीं खोलपणें विचार करावयास पाहिजे.

विकारांचा पगडा आपल्यावर बसून त्यांच्या छंदांत आपण वाटेल तसे वागल्यामुळें घडून आलेले अनर्थ व त्याबद्दल वाटणारा पश्तात्ताप यांतून निर्माण झालेल्या प्रतिक्रियारूप वैराग्यांतून आपण केव्हांतरी निर्विकारतेच्या अतिशयतेच्या ध्येयावर आलों आहों असें वाटतें. या बाबतींत अनुभवात्मक दृष्टीनें आपण पुनःपुनः विचार करणें आवश्यक असतां पारंपरिक श्रद्धेमुळें व शोधकपणाच्या अभावामुळें ती गोष्ट आपल्याकडून होत नाही. त्यामुळें अेकवार मानले गेलेले चुकीचे आदर्श आपण तसेच मानीत राहिलों आहों. संयम, ब्रह्मचर्य, जितेंद्रियत्व यांच्यामागें लागलेल्या प्रामाणिक साधकाला स्वतःमधील विकारांचें बळ क्षीण दशेला जाअून पोहोंचण्याअितकें यश योग्य प्रयत्नानें प्राप्त होअूं शकतें. त्या स्थितींतहि त्यानें यम-नियम-सदाचारांचें पालन करीत राहून आपला अभ्यास तसाच चालू ठेवला तर त्याच्यांतील विकारांचे अवशिष्ट संस्कारहि अत्यंत क्षीण होतात व त्याचें चित्त सहज स्वाधीन राहूं शकतें. तशाहि स्थितींत कोणा साधकाच्या चित्तांत कांहीं अंतर्बाह्य कारणानें विकाराचा आवर्त अुठला तरी त्यानें न घाबरतां संयमशील राहून चित्ताला शांत केलें पाहिजे. अशा रीतीनें त्यानें आपला

निश्चय व प्रयत्न चालू ठेवल्यास त्याच्या जीवनांत सहजता येऊं लागते. जीवनांतील शुद्ध व्यवहाराकरितां व अुन्नतीकरितां अितकी निर्विकारता अवश्य आहे व ती पुरेशी आहे. परंतु यापुढें जाऊन जे साधक मुद्दाम प्रतिकूळ संयोग निर्माण करून त्यांतून आपल्या निर्विकारतेची परीक्षा व कसोटी पाहण्याच्या भ्रमांत पडतात, ते यमनियम, सदाचार व नीति यांच्या पालनांत शिथिल होतात. आणि त्याचा परिणाम पुढें त्यांना व अितरांनाहि अनर्थकरच होतो. अशा रीतीनें अतिशयतेच्या मार्गे लागलेले साधक आपल्या साधनांत फसले जातात. फसल्यानंतर अधिकाधिक मोहांत पडून दंभाचा आश्रय करतात. त्यांतूनच केव्हांकेव्हां चाममार्गाचे संप्रदाय निर्माण होतात. या सर्वांना कारण ध्येयविषयक आपल्या चुकीच्या समजुती आहेत यांत शंका नाही.

त्यापेक्षां जीवनाचें ध्येय योग्य असेल, संभाव्य असेल, त्याकरितां पात्रतेनुरूप योग्य मार्ग व साधन मिळालेलें असेल संभाव्य ध्येय तर त्यायोगें कोणीहि कधींच भ्रमांत पडण्याचा च त्याचें साधन संभव नाही. भ्रम नसल्यावर दंभाचें कारण नाही व धास्ती नाही. म्हणून जीवनाचें ध्येय योग्य असावें. विवेकानें पारखून घेतलेलें व न्याय्य आणि धर्म्य ठरलेलें असावें. त्याकडे जात असतां मानवी सद्गुणांचा सहजच अुत्कर्ष होत राहिल असें तें अुदात्त असावें. स्वतःस व मानवसमाजास तें केव्हांहि कल्याण-प्रदच होतील अशी त्यावद्दल खात्री असावी. त्याचें साधन जनसमाजांतील नीतिमत्तेच्या भावनांना कोणत्याहि प्रकारें वाधक किंवा विघातक नसावें. अुलट चालू नीतिमत्तेला अधिकाधिक शुद्ध करीत राहण्याचें सामर्थ्य त्या साधनांत असावें. साधनांत कठिणता असली, मर्यादा असली, नियमन असलें तरी हरकत नाही. परंतु त्यांत असभ्यता, अुच्छृंखलता किंवा अशुद्धता नसावी. त्यानें आळस, जडता, अहंकार हीं निर्माण न व्हावीं. आपआपल्या पात्रतेनुसार साधन अंगिकारून कोणीहि ध्येयाच्या दिशेनें गमन करीत राहण्यासारखी सरळता त्यांत असावी.

अशा रीतीनें ध्येय व साधन यांविषयीं स्पष्टता व शुद्धता असल्यावर त्यांत भ्रम व दंभ निर्माण होण्याचें किंवा वाढण्याचें कारणच राहत नाहीं.

मनुष्य ज्या मूलभूत तत्त्वांचा बनलेला आहे, ज्या प्रकृतिधर्मानुसार त्याचें शरीर, मन, बुद्धि, प्राण ही बनलीं

प्रकृतिगत आहेत व ज्या धर्मानुसार त्याचें पोषण-संवर्धन होत आहे तीं तत्त्वे व ते धर्म कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत त्याच्या प्रकृतींत सदैव असणारच.

ज्या वृत्ति, ज्या वासना, जे विकार मनुष्याच्या असंख्य पूर्वजांपासून चालत येत येत त्याच्या स्वतःच्या अुत्पत्तीला कारण झाले आहेत ते अेका नाहीं तर दुसऱ्या स्वरूपांत त्याच्यांत दिसून येणारच. मातापित्यांतील ज्या वृत्ति आपल्या जन्माला कारण झाल्या त्या आपल्या रक्तांतून कायमच्या नष्ट होअूं शकतात असें समजणें हा भ्रम आहे, व नष्ट झाल्या आहेत असें समजणें हा महाभ्रम आहे. या भ्रमांतूनच दंभ निर्माण होतो. भ्रमाला कारण मोक्षविषयक महत्त्वाकांक्षा व दंभाला कारण क्षुद्र अभिलाषा व अहंकार आहे. आपल्या पूर्वजांपासून ज्या तत्त्वांचा व वृत्तींचा वारसा आपल्याला मिळालेला आहे त्यांपैकीं कोणतीहि गोष्ट आपण संपूर्ण नष्ट करूं शकत नाहीं. त्यांपैकी ज्या वृत्ति आपल्याला अनिष्ट वाटतात त्यांना आपण फार तर क्षीण करूं शकतो, शुद्ध करूं शकतो. चित्तवृत्तींचा आपण थोडा काळ लय करूं शकतो. परंतु त्यांचा संपूर्ण नाश आपण कधींच करूं शकत नाहीं. सृष्टीचा तो धर्म नाही. प्रकृतीचा तो नियम नाही. शुद्ध विवेक, आपल्या व अितरांच्या अनुभवांचें सूक्ष्म निरीक्षण, परीक्षण, पृथक्करण, वर्गीकरण वगैरेशिवाय या गोष्टी आपल्या ध्यानांत येणार नाहींत.

निर्विकारतेचा खोटा आदर्श व मोक्षाची अभिलाषा यांमुळे या बाबतीत मानवी मनाचें जसें संशोधन, निरीक्षण, पृथक्करण वगैरे व्हावयाला पाहिजे तसें करण्या-
मानवी मनाच्या शोधनाची जरूर कडे अजून आपल्या मनाची प्रवृत्ति नाही. त्यामुळे

निर्विकार किंवा जितेंद्रिय होण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांचे त्या बाबतीतील खरे अनुभव—त्यांना आलेलीं विघ्नें, त्यांचें यश-अपयश वगैरे—आपल्याला कांहीं कळत नाहीं. भ्रम, अज्ञान, दंभ, शोधकपणाचा अभाव वगैरे कारणांमुळे या विषयांचें शास्त्र निर्माण होऊं शकत नाहीं. अविवाहित अध्यात्मवादी ब्रह्मचारी समजला जातो व तोहि स्वतः निर्विकार असल्याचें दर्शवतो. कारण त्यावरूनच त्याला आत्मप्राप्ति किंवा ब्रह्मप्राप्ति झाली आहे असें समजून लोक त्याला मोक्षाचा अधिकारी मानतात. परंतु यामुळे निर्विकारतेचा भ्रम कायम राहतो व दंभाला अवकाश मिळतो. आपल्या व लोकांच्या नीतिमत्तेची खरी कळकळ आपल्या चित्तांत अुत्पन्न झाली नाहीं, शुद्ध विवेक करायला आपण शिकलों नाहीं, तोंपर्यंत धार्मिक, अीश्वरविषयक व आध्यात्मिक बाबतींत आपलीं काल्पनिक ध्येयें अशींच राहणार. वैराग्य, निर्विकारिता, ब्रह्मचर्य व जितेंद्रियत्व या बाबतींतील आपल्या चुकीच्या कल्पना अशाच राहणार. भ्रम व दंभ असेच चालत राहणार. ही स्थिति बदललीच पाहिजे असें आपल्याला वाटत असेल तर जीवनविषयक ध्येयाविषयीं आपण पारंपरिक दृष्टि सोडून विचार केलाच पाहिजे.

आपला आदर्श व आपला आजचा धर्म आपल्याला ठरवतां आला पाहिजे. त्याकरितां आपण मानवजातीचा अितिहास, **मानवधर्म** मानवजातीची आजची स्थिति व मनुष्याचें मानस या सर्वांचा विचार केला पाहिजे. मनुष्यांत असलेल्या अेकंदर शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक शक्ति; त्या सर्वांचा वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक किंवा राष्ट्रीय हेतूनें त्या त्या क्षेत्रांत होणारा अुपयोग व त्याचे परिणाम; मानवी सुखदुःख, त्याच्या आशा, आकांक्षा, अभिलाषा; मनुष्यामनुष्यांतील व शेवटीं मोठमोठ्या मानव-ममूहांतील सहकार व संघर्ष वगैरे अनेक गोष्टी लक्षांत घेऊन मनुष्य-मात्राचे ध्येय काय असलें पाहिजे, याचा विचार आपल्याला करतां आला पाहिजे. कोणत्या ध्येयानें व साधनानें मानवजातींतील दुःख कमी होईल

व ती कायमच्या सुखाकडे - निदान दीर्घकालीन सुखाकडे - वळवली जातील, मनुष्यमात्रांतील शक्तीचा यथायोग्य विकास होत राहिल, तिच्या वृद्धीबरोबर तिची शुद्धीहि साधतां येतील, आपल्या योग्य गरजा प्रामाणिक मार्गाने पुऱ्या करून घेण्यास प्रत्येकास योग्य साधन व संधि मिळत राहिल, सर्वांस आपसांत अुन्नतिप्रद, समाधान व प्रसन्नता देणारा सहकार व सहवास लाभत राहिल, आपसांतील संघर्ष कमी होत जातील, हें सर्व आपण शोधून काढलें पाहिजे. अशा प्रकारच्या परिस्थितीची व ती निर्माण करतां येतील अशा योजनेची मानवसमाजाला आज जरूर आहे. ती योजना म्हणजेच मानवधर्म. तो मानवधर्म आचरण्याकरितां आपला जन्म आहे. मनुष्यांतील शक्तीची वृद्धि व शुद्धि मानवधर्मनिंच होतील. मानवमात्रांतील संघर्ष, द्वेष, वैर वगैरे दुर्भावना नष्ट होत जाऊन त्या जागीं सामूहिक प्रेम, सामूहिक कल्याण, सामूहिक अुन्नति वगैरे सद्भावना जागृत होऊन त्यांचा विकासहि त्या मानवधर्मनिंच होअूं शकेल. त्या धर्माला अनुसरल्यानेंच मनुष्य वैयक्तिक सुखाच्या व अुत्कर्षाच्या संकुचित कल्पनांतून निघून प्रत्येक गोष्टीचा व्यापकपणें-सामूहिक कल्याणाच्या दृष्टीनें-विचार करण्यास शिकेल. मनुष्यांत असलेल्या निरनिराळ्या शक्ति-बुद्धीचा, सद्भावनांचा व मानवजीवनाच्या ध्येयाचा या दृष्टीनें विचार करतां भक्ति, ज्ञान, योग वगैरे साधनांनीं प्राप्त होणारे वैयक्तिक लाभ संकुचित व कल्पित वाटतात.

धन, विद्वत्ता, कीर्ति, स्त्रीपुत्र आदि परिवार यांयोगें सुखी होण्याची अिच्छा करणारांना आपण अज्ञानी व मोहवश म्हणतो. निरनिराळ्या अिद्रियांच्या द्वारा आस्तिकता- सुखानुभव घेत राहिल्यानें जीवन कृतार्थ होतील नास्तिकतेच्या असें मानणारांना आपण विषयांचे व वासनांचे व्याख्या गुलाम मानतो. सत्तेच्या योगानें सर्व सुखें आपल्या हातीं ठेवूं अशी अभिलाषा किंवा महत्त्वाकांक्षा धरणारे सत्तेच्या मदांत

आहेत असें आपण समजतो. परंतु अीश्वरदर्शन, अीश्वरप्राप्ति, आत्मदर्शन, निर्विकार अवस्था वगैरेच्या मार्गे लागलेले, परंपरेमुळे, पूर्ण विवेक न केल्यामुळे, जीवनाचे ध्येय ठरवण्यांत चुकत आहेत असें न्हटलेले आपणांस मान्य होत नाही. या सर्व ध्येयांत कोठें व कशा रीतीच्या चुकीच्या समजुती आहेत याचा आपण कधीं शोध घेत नाही, कारण ही ध्येये व ती ज्याकरितां धारण करायचीं तो मोक्ष या सर्वाविषयी आमच्या मनांत नितांत श्रद्धा वास करीत आहे, म्हणून त्याविषयी शंका घेण्यांत कोणास नास्तिकता वाटते, श्रद्धाहीनता वाटते तर कोणास त्यांत आपल्या दुर्गतीचें भय वाटतें. परंतु आपण या बाबतींत खात्री बाळगावी कीं, आपण मानलेलीं जीवनविषयक ध्येये तपासून पाहण्यांत अनिष्टाचें कांहींच भय नाही. ज्ञान व विवेक यांचें जीवनांत अत्यंत महत्त्व आहे. ध्येय तपासण्यानें जर आपल्या ज्ञानाची वृद्धि होत असेल, आपले गैरसमज आपल्या लक्षांत येत असतील, तर त्यायोगें आपली दुर्गति होतील असें भय धरण्याचें कारण नाही. जोंपर्यंत आपण चित्तशुद्धीला महत्त्व देत आहों, विवेक, नम्रता, क्षमा, दया, संयम अित्यादि गुणांचे आपण आराधक आहों; अिश्वरनिष्ठा आपल्या हृदयांत जोंवर जागृत आहे; आणि मुख्यतः जोंपर्यंत आपण मानवतेचे अुपासक आहों, तोंपर्यंत आपल्याला कोणत्याहि अनिष्टाचें भय नाही किंवा नास्तिकतेची शंका बाळगण्याचें कारण नाही. नास्तिक तोच होय जो स्वतःच्या देहालाच सर्वस्व मानतो व त्याला सुखविण्याकरितां ज्याला दुष्टता, क्रूरता, अन्याय किंवा कोणतेंहि नीच कृत्य करावयास दिक्कत वाटत नाही. ज्याला जीवापेक्षां जडाची किंमत अधिक वाटते तो नास्तिक होय; मग तो कोणत्याहि धर्मग्रंथाला किंवा अीश्वर, आत्मा, परमात्मा वगैरे कशालाहि मानणारा असो अगर नसो. तो अीश्वरपूजन करीत असो किंवा नसो. आस्तिकता-नास्तिकतेचा या गोष्टीशीं संबंध नाही. जो दुसऱ्याचें दुःख जाणत नाही; विवेक, नम्रता, दया, सेवावृत्ति हे गुण ज्याच्या हृदयांत नाहीत, दुसऱ्याचें

सुख पाहून ज्याला संतोष वाटत नाही, अुलट मत्सरानें ज्याचें हृदय जळूं लागतें, तो खरोखर पाहतां नास्तिक आहे. मानवतेच्या दृष्टीनें नास्तिकतेच्या या व्याख्या आहेत. यावरून विचार करतां आपण सर्वोच्च व पवित्र म्हणून मानलेलीं आपली ध्येयें तपासून तीं अधिक शुद्ध, अुदात्त व सत्यपूर्ण बनवण्यांत आपलें अकल्याण नसून निःशंक-पणें कल्याणच आहे.

केवल मोक्षविषयक कल्पनेचा विचार करतां असें वाटतें की, मोक्ष-सिद्धि मानणारे आपल्यांत अनेक संप्रदाय आहेत. त्या सर्वांच्या तात्त्विक विचारांत व साधनांत अेक-विषयीं शंका वाक्यता नाहीं. सत्यब्रह्मचर्यादि पंच महाव्रतांचें निरपवादपणें पालन झाल्याशिवाय मोक्ष मिळत नाही, असें अेक म्हणतो, तर दुसरा निष्काम बुद्धीनें हिंसा केल्यानें, अलिप्तपणें सर्व भोग भोगीत राहिल्यानेंहि, मोक्षास बाध येत नाही असें निश्चितपणें मानतो. कर्मक्षयाशिवाय जन्ममरण टळत नाही असें अेक म्हणतो, तर दुसरा संसारामधें कमलपत्रवत् राहिल्यानें मोक्षांत अंतर येत नाहीं असें प्रतिपादन करतो. मोक्षाकरितां अेक वैराग्याची पराकाष्ठा करतो, तर दुसरा तो मोक्ष वाममार्गानेंच मिळेल असें मानतो. अेक नैष्ठिक ब्रह्मचर्याला मोक्षप्राप्तीच्या साधनांत अत्यंत महत्त्व देतो तर दुसरा परिपूर्ण अैश्वर्यांत व अनेक स्त्री-पुत्रांच्या परिवारांत मरेपर्यंत राहून मोक्षाची खात्री बाळगतो. या सर्वांवरून अशी शंका येते कीं, मोक्ष ही अमुक अेका विशिष्ट प्रकारच्या राहणीनें किंवा आचरणानें मरणोत्तर प्राप्त होणारी अवस्था नसून आपआपल्या पारंपरिक श्रद्धेनें मानलेली केवळ कल्पना तर नसेल ? शिवाय मरणोत्तर कोणाला मोक्ष प्राप्त झाला, किंवा कोणाची काय गति झाली ते समजण्याचें कांहींच साधन किंवा ज्ञान कोणासहि अुपलब्ध नसतां प्रत्येक सांप्रदायिक आपआपल्या साधनप्रणालीनें मोक्षप्राप्तीची खात्री बाळगीत असतो याचें कारण त्यानें मानलेल्या कल्पनेवरील त्याची श्रद्धाच

नव्हे काय? या सर्व शंकांविषयीं आपण विचार केला पाहिजे व आपल्या समजुतीत, ध्येयांत व साधनांत शक्य तों अिष्ट फरक घडवून आणला पाहिजे. केवळ आपल्या कल्पनेंत किंवा अनुभवांत मग्न होण्यानें ही गोष्ट साधणार नाहीं. अनुभव जागृत ठेवून त्याला तटस्थपणें व शोधकपणें तपासण्याचें कार्य आपण केळें पाहिजे. वृत्ति, कल्पना, तर्क, अनुमान, अनुभव यांतील भेद आपल्याला समजला पाहिजे. सत्याचा शोध लावणारानें, धर्ममय जीवनाचा आग्रह धरणारानें आनंदाचे अुपासक होअून चालत नाहीं. साधनाच्या अंतीं येणाऱ्या अनुभवांत किंवा अनुभवाच्या आनंदांत जो रममाण होत असेल त्याच्याकडून सत्यशोधन होत नसतें. म्हणून आपण या विषयाचे शोधक बनलें पाहिजे.

दुःख टाळण्याच्या व सुखप्राप्तीच्या दीर्घकालीन प्रयत्नांवरून मनुष्याला कळून आलें कीं केवळ दुःखरहित सुख मनुष्यत्व हीच मनुष्याला मिळणें शक्य नाहीं. दुःख नको असेल आपली कायमची तर त्यानें सुखहि सोडलें पाहिजे व सुख सोडवत अवस्था नसेल तर दुःखहि पत्करलें पाहिजे. तेंहि पत्करत नसल्यास सुख व दुःख समान मानण्यास शिकलें पाहिजे. या अनुभवांवरून मनुष्यानें तात्कालिक व वैयक्तिक सुखदुःखांना महत्त्व न देतां, सामुदायिक सुखदुःखांचा विचार करून, चित्ताची शुद्धि व सद्गुणांची वृद्धि यांचा आग्रह धरून, मानवता साधण्याचा विचार व प्रयत्न करावयास पाहिजे होता. सुखदुःखाच्या संकुचित कल्पना टाकून त्यानें आपलेपणाची व्यापक कल्पना धरावयास पाहिजे होती. परंतु तसें न करतां अुलट त्यानें स्वतःच जन्ममरणांतून मुक्त होअून सुखदुःखांतून सुटण्याचा प्रयत्न चालवला. चालू जन्मांतील मनुष्यपणाचें भान नाहीसें केल्याशिवाय जन्ममरण टळणार नाहीं, या समजुतीनें मनुष्यानें अीश्वरविषयक कल्पनेशीं तद्रूप होण्याचा प्रयत्न करून अीश्वराशी आपण समरस झालों असें मानून पाहिलें. स्वतःला आत्मरूप सत् - चित् - आनंदस्वरूप

ठरवून पाहिले. चित्ताचा लय करून मनुष्यपणाची विस्मृति पाडून पाहिले. अनंत ब्रह्मांडाला - विश्वाला - व्यापून आपणच आहो अशी धारणा करून स्वतःला ब्रह्मरूप मानून पाहिले. स्वतःच्या मनुष्यपणाचा विचार सोडून अितर मोठमोठ्या विशाल व दिव्य कल्पना स्वतःविषयी करून त्या चित्तावर ठसवीत राहण्याकरितां नाना प्रकारचे प्रयत्न त्यानें करून पाहिले. परंतु त्यांपैकीं कोणत्याहि प्रयत्नानें तो आपल्या मूळच्या मनुष्यपणाला विसरूं शकला नाही. त्या वाबतींत त्याला अजून यत्किंचितहि यश आलें नाही. यावरून आपलें मनुष्यत्व हीच आपली खरी कायमची व कधींहि टाकतां किंवा विसरतां न येणारी अवस्था आहे, म्हणून तेंच मनुष्यत्व पूर्णत्वास नेण्याचा प्रयत्न करणें आपलें कर्तव्य आहे व त्यांत मिद्धि प्राप्त करणें हेंच मानवजन्माचें ध्येय आहे यांत शंका नाही. यांत कोणत्याहि प्रकारें केवळ मानीव कल्पना नाही. यांत मरणोत्तर प्राप्त होणाऱ्या ध्येयाची गोष्ट नाही. यांत कोणताहि भ्रम नाही, म्हणून यांत दंभालाहि जागा नाही, गैरसमजाला अवकाश नाही. आपल्यांतील शक्तिबुद्धीचा, मानसिक भावनांचा, अुत्कर्ष करीत, चित्ताची शुद्धि साधीत, सद्गुणांची वृद्धि करीत, आपल्यांतील मनुष्यतेचा विक्रम करणें हेंच आपलें जीवनकार्य आहे.

या प्रयत्नांत दुःख संपूर्णपणें टाळावयाचें मनुष्याला साधलें नाही म्हणून त्यानें निराश होण्याचें कारण नाही.

मनुष्यत्वाची तेवढ्यानें त्यानें मनुष्यपणाला कंटाळून चालणार
शुद्धि व वृद्धि नाही. आपण स्वतः अज्ञानानें, मोहानें, लालचीनें,
हें ध्येय क्षणिक व क्षुद्र सुखाच्या भ्रांतीनें व आपल्यांतील
दोषानें व दुर्गुणानें किती दुःखें निर्माण करीत
असतो त्याचा आपण विचार केला पाहिजे. त्याचप्रमाणें आपल्यासार-
ख्याच समाजाकडून किती दुःखें निर्माण होत आहेत त्याचाहि आपण
विचार केला पाहिजे. आपल्या व अितरांच्या दोषांमुळें व आपणां
सर्वांत मानवता वृद्धिगत झाली नसल्यामुळें जीं दुःखें आपणां सर्वास

भोगावी लागत आहेत त्यांचा कर्ता कोण ? परमेश्वर की आपण ? याचा आपण विचार केला पाहिजे. त्या दुःखांचे आपणच सर्व मिळून जर कर्ते असलों तर आपणच निर्माण करीत असलेल्या दुःखांना भिअून व त्रासून आपण सर्वांनीं मरणोत्तर मोक्षाची अिच्छा व आशा करण्यांत काय अर्थ आहे ? म्हणून दुःखांतून सुटण्याकरितां आपण श्रीश्वरस्वरूप, आत्मरूप किंवा ब्रह्मरूप बनण्याचा प्रयत्न न करतां आपणा स्वतःला तसें न मानतां, जन्मानें आपल्यावर आलेलें मनुष्यत्व कायम ठेवून त्याचीच शुद्धि-वृद्धि करण्याचा आपण सर्वांनीं प्रयत्न केला तर मानवी दुःखाचा जरी संपूर्ण अंत होअूं शकला नाही, तरी आपल्याच दोषां-मुळें निर्माण होणारीं कितीतरी दुःखें नाहींशीं होतील. कितीतरी असह्य दुःखें सह्य होतील. कितीतरी दुःखांतील दुःखविषयक कल्पना नष्ट होतील. अज्ञान गेलें, ज्ञान जागृत झालें, कर्तव्यनिष्ठा अंगीं वाणली, चित्ताची शुद्धि साधू लागली, व सद्गुण व कर्तृत्व यांची वृद्धि होअूं लागली तर आपल्या सुखदुःखाच्या पहिल्या कल्पना व व्याख्या बदलूनहि जातील. आपल्यांत आपसांतील प्रेम व विश्वास, मैत्री व अुदारता, अैक्य व सद्भाव हीं वाढत जातील तर परस्परांकरितां सोसाव्या लागण्याच्या कष्टांतहि आपल्याला धन्यता वाटूं लागेल. मानवजीवन केवळ सुखमयच असलें पाहिजे ही कल्पना आपण सोडली पाहिजे. प्रामाणिकपणें जीवन चालवण्याकरितां कराव्या लागणाऱ्या कष्टांना, परिश्रमांना आपण दुःख समजणें योग्य नव्हें. कर्मेन्द्रियें किंवा ज्ञानेंद्रियें यांना पडणारा ताण व त्यायोगें अुठणाच्या कांहीं प्रतिकूळ वेदना या सर्वांना आपण दुःख समजतां कामा नये. त्यांना अयोग्य मार्गानें टाळण्याचा आपण प्रयत्न करूं नये. त्या ताणानें, त्या प्रतिकूल संवेदनांनीं आपण अुन्नत होत आहों किंवा नाहीं तें आपण पाहिलें पाहिजे. अुन्नत विचारानें जर तो ताण व त्या प्रतिकूळ संवेदना शांत करण्याचें आपल्याला साधलें तर त्यायोगें आपली अुन्नतीच झाली असें आपण निःसंशयपणें समजण्यास कांहींच हरकत नाही. अशा रीतीनें

मानवी जीवनाचा, त्यांतील दुःखांचा व अडचणींचा विचार करून त्यांतूनहि आपली अुन्नति करून घेण्याचा मार्ग आपण काढूं शकलों तर आजचीं दुःखें आपल्याला भयंकर वाटणार नाहीत. मानवता प्राप्त करणें हेंच आपलें ध्येय आहे अशी आपली खात्री होतील. मरणोत्तर अवस्थेविषयीं आपण निश्चित होऊं. अशा रीतीनें खऱ्या मानवधर्माचें आपल्याला दर्शन झालें कीं त्याच्याच आचरणानें आपण सर्व कृतार्थ होऊं यांत शंका नाही.

१५

व्यक्त-अव्यक्त विचार - १

ज्ञानपूर्वक व अिच्छापूर्वक विश्वाची अुत्पत्ति, स्थिति व लय करणारी अशी चालक व शासक शक्ति आहे चालक शक्ती- किंवा नाहीं? असल्यास तिचें स्वरूप काय आहे? विषयीं शंका व तिला समर्पक संज्ञा कोणती लागू पडू शकेल? प्रश्न वगैरे वगैरे प्रश्न फार पुरातन काळापासून चालत आले आहेत. या शक्तीविषयीं विचार करणारांनीं तिला अीश्वर, परमेश्वर, परमात्मा, ब्रह्म वगैरे संज्ञांनीं संबोधलें आहे. आणि कित्येक विचारक असें म्हणतात कीं विश्वांत अनंत शक्ति आहे परंतु ती शक्ति ज्ञानपूर्वक किंवा अिच्छापूर्वक कांहीं करीत नाहीं. तिच्यांत ज्ञान, बुद्धि, भावना, अिच्छा वगैरे नसल्यामुळें तिचीं सर्व कार्ये जडवत् चालली आहेत. ज्याप्रमाणें पाण्याचा प्रवाह व अग्नि यांपासून कांहीं कार्ये होत असलीं तरी तीं पाण्याकडून किंवा अग्नीकडून बुद्धिपूर्वक होत नसतात, किंवा त्यांच्यामार्गे त्यांची स्वतःची अिच्छा असणें शक्य नाहीं. विश्वांत शक्ति आहे व ती आपल्या शरीरांत समावलेल्या शक्तीपेक्षां पुष्कळ जास्त, अमर्याद आहे असें सर्व कबूल करतात. ती

अपार शक्ति आपल्याला अनुकूल करून घेतल्याशिवाय आपलें जीवन सुखरूप होऊं शकत नाहीं, हेंहि सर्व कबूल करतात, पण ती शक्ति स्वतः होऊन आपल्या अिच्छेनुसार आमचें जीवन व विश्वाची कार्ये घडवीत आहे कीं ती जड असल्यामुळें तिला आम्ही आपल्या बुद्धीनें, ज्ञानानें व सामर्थ्यानें अनुकूल करून घेऊन आम्हांला पाहिजे तमें आम्ही आमचें जीवन घडवीत आहों व विश्वाचीं कार्ये निसर्गतः चालत आहेत? हाच मोठा प्रश्न आहे.

या बाबतीचा विचार करतां असें वाटतें कीं मनुष्य स्वतःला विश्वापासून निराळा मानून हा प्रश्न सोडवण्याचा शरीरविषयक प्रयत्न करीत असतो. परंतु त्यानें थोड्या निराळ्या 'अहं'चा विचार रीतीनें विचार करून विश्वाचें व आपलें अक्य व निराळेपण यांच्या मर्यादा काय आहेत त्या ठरवण्याचा प्रयत्न प्रथम केला तर बरें. आपल्यांत सदैव स्फुरणाच्या 'अहं' मुळें आपल्याला विश्वापासून निराळेपणा वाटत असतो. आपल्या शरीराच्या द्वारा होणाऱ्या सुखदुःखांची जाणीव त्या 'अहं'मुळेंच आपल्याला होत असते व सतत याच प्रकारच्या अनुभवामुळें आपलें शरीर म्हणजेच आपण व तीच आपली आपलेपणाची मर्यादा, असें आपण समजत असतो. निद्रेंत तें 'अहं' सुप्त होत असल्यामुळें तेवढ्या वेळेपुरतें आपल्याला आपलें भान नसतें. आपल्यापासून निर्माण झालेला मुलांचा परिवार ममतेमुळें आपल्याला आपलासा वाटतो. त्यांची सुखदुःखें आपल्याला जाणवतात. तरी स्वतःचें देहविषयक आपलेपण आपल्याला सर्वांत अधिक जाणवत असतें. मनुष्याशिवाय अितर प्राण्यांची स्थिति पाहतां त्यांच्यांतहि स्वतःच्या शरीराविषयीं ममत्व व आपलेपणाची भावना असते. या दृष्टीनें पाहतां मनुष्यालाहि आपल्या शरीरापुरता आपलेपणा वाटत असला तर त्यांत त्याची कांहीं विशेषता नाहीं. जीवदशेच्या दृष्टीनें पाहतांहि त्यांत त्याचा कांहीं विकास झाला आहे असें म्हणतां येत नाहीं. परंतु मनुष्यानें विश्वांत किंवा सृष्टींत चाललेल्या अव्याहत

व्यापाराकडे दृष्टि टाकली व त्यावरून 'आपले' पणाचा विचार केला तर त्याची दृष्टि थोडीतरी विशाल झाल्यावांचून राहणार नाही. ज्या शरीराच्या मर्यादिला धरून आपण आपलें 'आपले' पण मर्यादित करतो तें शरीर आपण विकृत आणलें आहे कीं तें कोणापासून मागून घेतलें आहे ? विकृत किंवा मागून आणलें असेल तर आपण यापेक्षां चांगलें, निरोगी, सुंदर, वलिष्ठ, कार्यक्षम शरीर कां मिळवलें नाही ? जर तें आपण स्वतःच धारण केलें असेल तरीहि तोच प्रश्न अुभा राहतो कीं तें यापेक्षा चांगलें का धारण केलें नाही ? शरीराच्या द्वारा काय साध्य करण्याकरितां तें विकृत आणलें ? काय मिळवण्याकरितां तें मागून घेतलें ? किंवा कोणत्या सुखासाठीं तें आपण धारण केलें ? आणि कशाहि रीतीनें आपण तें प्राप्त केलें असलें किंवा कशाकरितांहि आपण तें धारण केलेलें असलें तरी तें प्राप्त करण्यापूर्वीं आपण कोणत्या स्थितींत होतो ? सृष्टीचा क्रम व व्यवहार पाहतां आपण आपलें शरीर विकृत घेतलेलें नाही, मागून आणलेलें नाही किंवा आपण आपल्या अिच्छेनें तें धारणहि केलेलें नाही. परंतु विश्वाच्या अतर्क्य व अजब कलेंतून तें निर्माण झालें आहे यांत शंका नाही. आपल्या शरीराचा प्रारंभ तरी आपण कोणत्या क्षणापासून मानावा ? आपल्यातील 'अहं'ची आपल्याला स्पष्ट जाणीव झाली तेव्हांपासून की जगांत अवतीर्ण झालों तेव्हांपासून ? 'गरभपनोमें हाथ जुडायया' या स्थितीपासून कीं मातापित्यांचे शरीरांत अणुमात्र होतो तेव्हांपासून ? कीं त्याच्याहि पूर्वीं म्हणजे या विश्वांत, या सृष्टींत, आपल्या अुत्पत्तीला कारण होणारीं सूक्ष्मातिसूक्ष्म तत्त्वे अगोचर स्थितींत वावरत होतीं तेव्हांपासून ? केव्हांपासून आपल्या शरीराला प्रारंभ झाला असें आपण समजावें ? कोणत्या स्थितीवर बोट ठेवून येथून आपल्या शरीराचा प्रारंभ झाला असे आपण मानावें ? आपल्या शरीरांत वाहणारें रक्त सर्व आपलेंच आहे असें आपण समजतो; परंतु त्या रक्तांत आपल्या किती पूर्वजांचें रक्त रूपांतर पावत पावत आपल्यापर्यंत येअून पोहोंचलें आहे याचा तरी

आपल्याला पत्ता आहे काय ? आपले संस्कार, स्वभाव, गुणदोष, आरोग्य, व्याधि यांच्याशी किती व्यक्तींचा, किती वाह्य पदार्थांचा संबंध आहे ते तरी आपण जाणू शकतो काय ? आपली अकट्याची भाषा म्हणून जशी आपल्याला निराळी बोलून दाखवतां येणार नाहीं - कारण सर्वांच्या भाषांच्या अनुकरणाचें तें मिश्रण असतें - त्याचप्रमाणें आपलें अकट्याचें ज्ञान म्हणून तरी आपल्याला निराळें दाखवतां येतील का ? आपलें शरीर रोज थोडेंसें झिजतें. त्यांतील कांहीं परमाणु नष्ट होत आहेत तर दुसऱ्या वाजूनें सृष्टींतील निरनिराळीं द्रव्यें आपण रोज आत्मसात् करून आपलें शरीर रोज नवीन बनवीतहि आहों. त्यांतील धारणाशक्ति कायम राखित आहों. तात्त्विक दृष्टीनें पाहतां आपल्या शरीरांत प्रतिक्षणीं अुत्पत्ति, स्थिति व लय चालू आहेत. आपली बुद्धि, भावना, संस्कार यांत स्पष्ट-अस्पष्ट बदल चालूच आहे. आपण लहानाचे मोठे, मोठ्याचे वृद्ध पाहतां पाहतां बनत आहों. थोड्याच काळांत आपले काळ्याचे पांढरे बनून आपलें रूप पालटत आहे. आपल्या ठिकाणीं 'अहं'ची जाणीव झाल्यापासूनहि आपण केव्हांहि कोणत्याहि अेका स्थितींत स्थिर नसून कोणत्या तरी अज्ञात दिशेकडे आपलें गमन अहर्निश चालू आहे. चंद्र, सूर्य, तारे, ग्रह, नक्षत्रें, पृथ्वी यांपैकी कोणीहि स्थिर नाहीं. त्याप्रमाणें आपणहि स्थिर नसून आपण सतत कोठली तरी वाट चालतच आहों. केव्हांतरी आपली वाट संपते. आपलें म्हणून मानलेलें शरीर विपरीत स्थितीला जाऊं लागून पुढें अेका क्षणांत आपलें 'अहं' कायमचें लुप्त होतें. आणि नंतर शरीरां-तील रज्ज्वरज कोठें गेला, त्याचें पुढें काय झालें याचा कोणालाच पत्ता लागत नाहीं. अग्नीतून निघालेला धूर कांहीं काळ दिसतो पण पुढें त्यांतील कण, त्यांतील सूक्ष्म द्रव्यें, विश्वांत कोठें गेली, कोठें वसलीं, कोणत्या गतीला गेलीं याचा जसा ठावठिकाणा लागत नाही, तोच प्रकार ज्या शरीराला आपण 'अहं' म्हणून पाळतो, पोसतो, संभाळतो, वाढवतो त्याच्या बाबतींत होतो. त्याचा प्रारंभ माहीत नाहीं

व त्याची अखेरची गतीहि आम्हांला ठाऊक नाही. मध्यंतरीच्या अल्प-काळच्या 'अहं' पुरतीच काय ती आम्हांला त्याची आपलेपणाची जाणीव.

त्या 'अहं'ची दृढता कमी करून त्याला कांहींसें मृदु करून विश्व

व आपण यांतील संबंध - यांतील व्यवहार - कसा

निमित्तमात्र

चालत आहे तें आपण सूक्ष्मपणें पाहिलें तर आप-

'अहं'

ल्याला काय दिसून येतील? विश्वाच्या अपरंपार

अवकाशांत - विश्वव्यापी कारभारांत - ज्याच्या घड-

णीला केव्हां प्रारंभ झाला तें माहित नाही, ज्याची निर्मिति कोणत्या

नियमानें झाली त्याचें कोणाला ज्ञान नाही, तें केव्हां नाहींसें होऊन

पुढें कशांत मिळून जाणार याची खबर नाही, अशा अशाश्वत

शरीराच्या आधारानें हें 'अहं' प्रत्ययास येत असतें. दिवा जसा

प्रतिक्षणीं नवनवीन द्रव्यें जाळीत असतां अनुस्यूतपणें जळत असलेला

दिसतो, पाण्याचे परमाणु सतत बदलत असतां नदीचा प्रवाह जसा

अेकसारखा अखंडितपणें चाललेला वाटतो, त्याचप्रमाणें ज्याच्या

आधारावर 'अहं'चें स्फुरण चालू आहे त्या शरीरांतील परमाणु

नित्य बदलत असतां हि तें अेकसारखें अेकच आहेसें वाटत असतें. दिवा,

नदी या वस्तु जड असल्यामुळें अितर द्रव्यांना आत्मसात् करून

आपली वृद्धि करण्याचें सामर्थ्य त्यांत नाही. परंतु मानवी शरीरांत

त्या प्रकारची कांहीं मर्यादेपर्यंत विशेषता आहे. विश्वांतून या शरीराची

निर्मिति होते. त्यांतील द्रव्यांनीं त्याचें पोषण होत होत कांहीं मर्यादेपर्यंत

त्याची वृद्धि होते व पुढें विश्वांतील द्रव्यांना आत्मसात् करण्याची

त्याची शक्ति किंवा धर्म मंद पडून त्याचा क्षय होत होत अखेर त्यां-

तील क्रिया संपूर्णपणें बंद पडून तें नष्ट होतें व त्यांतील परमाणु विश्वांत

विलीन होऊन जातात. आपल्या शरीराचे व्यापार चालण्यांत - शरीर

केवळ जिवंत राहण्यांतहि - त्यांतील द्रव्यें रोजच्यारोज खर्च होत असतात

व रोजच्या खाद्यपेयांनीं त्यांत नवीन परमाणु निर्माण होत असतात. रोज

खर्च होणारीं व शरीरांतून बाहेर पडणारीं द्रव्यें नकळत रोजच्या रोज

विश्वांत मिळून जातात व विश्वांतील नवीन द्रव्यांनीं शरीरांतील अस्थि, मांस, रक्त हीं बनतात. या दृष्टीनें विचार करतां विश्वाचा हा घेण्यादेण्याचा व्यवहार त्याच्या स्वतःच्याच ठिकाणीं अखंड चालू आहे. विश्वांत अनंत शरीरें, अनंत पदार्थ, निर्माण झाले आहेत, होत आहेत. त्यांतील अेका शरीराला, विश्वाच्या मानानें अेका अणुमात्रांत स्फुरणाच्या 'अहं'मुळें, आम्ही आपलें म्हणतो त्या अणूची उत्पत्ति, स्थिति, लय हीं विश्वाच्या धर्माप्रमाणें चालत आहेत. विश्वाच्या घेण्यादेण्याच्या कारभारांत आपलें शरीर कांहीं काळ मध्यंतरीं अेक निमित्तमात्र आहे.

या निमित्तमात्रांत स्पष्ट दशेला आलेलीं निरनिराळीं इंद्रियें, बुद्धि, मन, चित्त व त्यांच्या शक्ति दिसून येत चित्त व चैतन्याची आहेत, त्याचप्रमाणें या सर्वांना चेतना व प्रेरणा विलक्षणता देणारें जें चेतनतत्त्व आहे, त्याचा विचार करूं लागल्यास विश्वांतील अितर तत्त्वांच्या मानानें हीं तत्त्वे अद्भुत वाटतात. 'अहं' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शरीरांत मन, बुद्धि, प्राण, चित्त व चेतना यांचेंच महत्त्व आहे. चित्तामुळेंच 'अहं'ची स्पष्ट जाणीव आहे व चेतनामुळेंच बाह्य विश्वांतील द्रव्यांना आत्मसात् करून शरीर, बुद्धि, प्राण या सर्वांचें व्यवस्थित धारण होअूं शकतें. म्हणून विश्वाच्या या प्रचंड व अखंड कारभारांत मानवी शरीराला त्यामुळेंच महत्त्व आहे. त्यामुळेंच आपल्याला विश्वाची प्रतीति होत आहे. त्यामुळेंच विश्वाचा व्यापार व त्यांतील आपली निमित्तमात्रता आपण जाणूं शकतो. विश्वाची अपारता जाणण्याची महत्त्वाकांक्षाहि या अणूंत या चेतनामुळें व चित्तामुळेंच वास करीत आहे. नाहीतर केवढें अनन्त विश्व, केवढा त्याचा अपरंपार व्यापार आणि त्या मानानें पाहतां मानव हा केवळ अणुरेणुप्रमाण ! पण हा अणुरेणु केवळ त्यांतील चेतनतेच्या प्रभावामुळें चित्तादिक इंद्रियांच्याद्वारा अनंतावर आपला तावा बसवण्याची किंवा विश्वाला स्वतःला अनुकूल करून घेण्याची महान् आकांक्षा बाळगतो. विज्ञानाच्या बळावर आज त्यानें मिळवलेलें यश; जल, स्थल,

भूगर्भ, आकाश - सर्वत्र त्याचा होणारा संचार; त्याने आपली अनेक बाजूंनी वाढवलेली शक्ति; त्याचप्रमाणे विश्वांतील ज्या तत्त्वांपासून आपण निर्माण झालों त्या मूलतत्त्वांचा शोध घेण्याची व आपल्या निर्मितीचा क्रम व अतिहास जाणण्याची त्याची जिज्ञासा; त्या तत्त्वांशीं अेकरूप होण्याकडे त्याची केव्हां केव्हां होणारी ओढ व अुत्कंठा वगैरे गोष्टींचा विचार केला म्हणजे विश्वाकडे, त्यांतील अफाट व्यापाराकडे पाहून, त्याचें अनंतत्व लक्षांत येअून जसें आपलें मन आश्चर्यांत बुडून जातें त्याचप्रमाणें अेवढ्याशा लहान शरीरांतील चित्तचैतन्याची विलक्षण शक्ति पाहून पण मन आश्चर्यानें भरून जातें. सूक्ष्मातिसूक्ष्म व महानांत महान् तत्त्वांनीं भरलेलें हें विश्व, त्यांतील लहानमोठ्या, प्रचंड, स्थलचर, जलचर प्राण्यांनीं गजबजलेली प्राणिसृष्टि व वनस्पतिसृष्टि, त्यांतील मृदु, सुंदर, आकर्षक त्याचप्रमाणें विचित्र व विक्राळ प्रकार, निरनिराळ्या अिंद्रियांच्याद्वारा अनुभवास येणारे सृष्टींतील परस्परविरोधी गुणधर्म, म्हणजे अेकन्दरींत सूर्याच्या प्रकाशांत व रात्रीच्या अंधारांत मिळून आपल्याला अनंतविधपणें होणारें विश्वरूपदर्शन यानें जसे आपण आश्चर्यचकित होतो, त्याचप्रमाणें मानवी चित्त-चैतन्याची विलक्षणता, विश्वाला अनुकूल करून घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न, त्यांतील ज्ञानशक्ति, सूक्ष्मता, तीव्रता, व व्यापकता पाहूनहि मन आश्चर्यांत गर्क होअून जातें.

यावरून असाहि विचार येतो कीं चित्तचैतन्याच्याद्वारा आज ज्या गुणांचें व धर्मांचें दर्शन होत आहे ते सर्व गुण-
आदिकारणांतून धर्म विश्वांत अप्रकट अवस्थेंत मूळचेच असले पाहि-
विश्वाचें विकसन जेत. शरीर, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार, चेतन आदि
 सर्व प्रकार विश्वांतूनच कांहीं क्रमानें, असंख्यात संयोगांतून, निरनिराळे आकार व रूपें घेत घेत आजच्या स्वरूपाला आले असावे. अितकेंच नव्हे तर विश्वहि त्याच्या पलीकडील अव्यक्त व अगोचर आदिकारणांतून ज्याची गणना आपण करूं शकणार नाही अशा

कालावधीनें व्यक्त व गोचर स्थितीला आलें असावें. आजच्या ज्ञात विश्वांत सर्वांत आश्चर्यकारक गोष्टी म्हणजे चित्त व चेतन याच आहेत. यांच्यामुळेच विश्वाला विश्वपण आहे, वस्तूला वस्तुपण आलें आहे. चित्त व चेतन आजच्या स्वरूपांत नसतीं तर विश्वाची चर्चा तरी कोण करता ? चित्त-चैतन्याची ही जोडी हा खरोखरच विश्वाच्या विकसनांतील अद्भुत प्रकार मानला तर त्यांत आज स्पष्टपणें दिसून येणारे गुणधर्म सुप्तपणें विश्वांत व त्याच्या अव्यक्त व अगोचर आदिकारणांतहि असलेच पाहिजेत असें तर्कदृष्ट्या वाटते. विश्वांतील तत्त्वांचें विकसन होत होत तीं चेतनदशेला येऊन पोहोचल्यावरहि त्यांतील प्रकट अवस्था वाढत चाललेली प्रत्ययास येत आहे. याच्या अुलट चेतनदशेला येण्यापूर्वीच्या अत्यंत पूर्वतर विश्वाचा व त्याच्या आदिकारणाचा विचार करतां त्यांतहि हे सर्व गुणधर्म असले पाहिजेत याविषयीं शंका नाहीं. अनंत कालापासून विश्वाची ही सुप्तावस्था मोडत मोडत आजच्या प्रकट दशेला आली आहे.

आजहि जगांत जे जड पदार्थ म्हणून वाटतात त्यांतहि जीवाच्या ठिकाणीं असलेले सर्व गुणधर्म, शक्ति, बुद्धि, मन, विश्व व आपण प्राण, चेतन वगैरे सुप्त व सुप्ततर अवस्थेंत असले यांतील भेद व पाहिजेत. त्या पदार्थांतूनच आपल्याला रोज हीं अभेद तत्त्वे पुरवलीं जात आहेत. व तीं आपल्या शरीरांत मिळून जाऊन त्यांतील सुप्त गुणधर्म आपल्याद्वारा प्रकट होत आहेत. बाहेरील पदार्थांचा आपण खाद्य, पेय म्हणून अुपयोग न केल्यास, त्याचप्रमाणें बाहेरील प्राणवायू न घेतल्यास, आपलें शरीर टिकून राहणार नाहीं. रोजच्या रोज नष्ट होत असलेलें आपलें शरीर बाहेरील पदार्थांतील गुणधर्मांनीं भरून निघत आहे. रोज अेका वाजूनें आपल्या शरीराचा नाश व दुसऱ्या वाजूनें भरती, या नियमानें आपलें शरीर चाललें आहे. यांपैकी अेकाहि वावतींत बिघाड झाल्यास शरीराचें स्वास्थ्य नाहीसें होतें. तो बिघाड फार काळ राहिल्यास अनेक व्याधींच्या

रूपानें तें पीडलें जाअून शेवटीं नष्ट होतें. यावरून विचार करतां वाटतें कीं गव्हाच्या किंवा तांदळाच्या दाण्यांतहि आपल्यांत असलेले सर्व गुणधर्म सुप्तावस्थेंत असले पाहिजेत. त्यांतहि चेतनतत्त्व असलें पाहिजे. ज्या प्राण्याच्या शरीरांत गव्हाच्या किंवा तांदळाच्या रूपानें तें जातें त्या प्राण्याच्या रंग, रूप, आकाराला व गुणधर्माला तें पोषक होअून त्यांद्वारा तें प्रकट होत असतें. गवत, लाकूड, माती यांतहि हे सर्व गुणधर्म व चेतनतत्त्व असलें पाहिजे. ज्यापासून कोणत्याहि जीवाचें पोषण होतें त्यांत तीं तत्त्वं असलीं पाहिजेत यांत शंका नाही. मग तो जीव मनुष्य असो, अितर प्राणी असो, किंवा वृक्ष-वनस्पति असो. ज्याला क्षय व वृद्धि या अवस्था आहेत त्याच्यांत घेण्यादेण्याचा व आपलें वैशिष्ट्य मर्यादित काळपर्यंत राखण्याचा धर्म आहेच. या सर्व गोष्टी, यांतील धर्म-क्रम लक्षांत घेतां विश्वांतीलच गुण, धर्म, चेतन आमच्यांत अुतरून आमचें अस्तित्व टिकत आहे, व आमच्यांतून जें बाहेर जात आहे त्याचाहि विश्वांत पोषकरूपानें अुपयोग होअून तेंहि अितर जीवांतील गुण, धर्म, चेतन यांना पोषक व पूरक होत आहे. विश्वांतील या अखंड कारभारांत प्रत्येक जीव आपल्यांतील 'अहं'मुळें आपलें वेगळेंपण अनुभवीत असतो. त्याचें शरीर नाहीसें झालें तरी त्यापासून निर्माण झालेल्या प्रजेच्या रूपानें - त्याच्या जातिरूपानें - जीवपरंपरा कायम राहते. त्याच्यांतील 'अहं'चा वारसाहि चालू राहतो. विचार करतां हें 'अहं'हि विश्वांतील सुप्त गुणधर्माचें अेक स्पष्ट स्वरूप असलें पाहिजे असें वाटतें. या 'अहं'मधेंच वैशिष्ट्य राखण्याचा धर्म व शक्ति आहे. या 'अहं'मधेंच वंशतंतु चालवण्याचा धर्म असावा व जीवाच्याद्वारा तो प्रकट होत असावा. या दृष्टीनें पाहतां विश्वांत आहे तें आपल्यांत आहे व आपल्यांत आहे तेंच विश्वांत आहे. गर्भांत असलेले सुप्ततर अवयव व गुणधर्म यथाकाळीं प्रकट होत होत त्यांचें पूर्ण स्वरूप पुरुषाच्या ठायीं दिसून येतें. त्याचप्रमाणें विश्वांतील गुणधर्म चेतनांत व चेतनाच्या

वाढत चाललेल्या प्रभावांत दिसून येतात. यावरून विश्व व आपण यांत फरक अितकाच कीं अेक सुप्त चेतन व दुसरा प्रकट चेतन असतो. तत्त्वतः यांत कांहीं फरक दिसत नाहीं. अेकांत सुप्त चेतनतत्त्वाचा अगाध व अनंत सांठा आहे व दुसऱ्याची प्रकटावस्था कितीहि वाढली तरी तिला मर्यादा आहे. आपल्यांतील वाढत जाणाऱ्या प्रकटावस्थेला पोषण केव्हांहि मूळ सांठ्यांतूनच मिळत आहे. मेघमंडलांतील अगाध जलतत्त्व व त्यांतून झालेल्या वर्षावांतील आम्ही आमच्या घरांत सुंदर चांदीच्या पात्रांत ठेवलेलें पाणी—हा दृष्टांत विश्व व आम्ही यांतील अैक्य व फरक लक्षांत येण्यास किंचित् अुपयोगी पडण्याचा संभव आहे.

“अेका अहंकारें नासियेलें घर । नातरी संसार ब्रह्मरूप ॥” या ‘अहं’नेच आपण सर्व अेकमेकांपासून भिन्न विश्वाचा अखंड आहों असें आपणां सर्वांना वाटतें, असें संत कारभार म्हणतात. कदाचित् या भिन्नपणांतहि आपलें कांहींतरी कल्याण असेल. या भिन्नपणामुळेच आपल्यांत पुरुषार्थ, कर्तृत्व, ज्ञान वाढवण्याची महत्त्वाकांक्षा वगैरे सद्गुण जागृत होऊन वृद्धिगत होत असतील, व त्या सर्वांची पूर्णविस्था झाल्यावर तें ‘अहं’ आपलें कार्य पूर्ण केल्यावर यथाकालीं आपल्या मूळ स्थितींत विलीन होणार असेल. विश्वाच्या मूळ अव्यक्त स्थितींतहि त्यांत कांहींना कांहीं स्पंदन चालूच असावें. त्या स्पंदन-प्रतिस्पंदन अवस्थेंतून विश्व व्यक्तदशेला आल्यावर तेंच स्पंदन अधिक स्पष्ट दशेला येतां येतां त्याचें रूपांतर स्फुरणांत झालें असावें. त्या स्फुरण-प्रतिस्फुरणांतून कालान्तरानें अस्पष्ट चेतन व त्यांतूनच स्पष्ट चेतन आविर्भूत झालें असावें. पुढें चेतनेंतील जाणीवशक्तीची वाढ होतां होतां त्याला अनुरूप चित्ताची व अितर अिन्द्रियांची निर्मिति झाली असावी. अिन्द्रियांच्या साधनानें जाणीवशक्तीची वृद्धि व जाणीवशक्तीप्रमाणें अिन्द्रियांची क्षमता, याप्रमाणें परस्परसाहाय्यानें चैतन्यांत, जीवांत किंवा मनुष्यांत विश्वाला अनुकूल करून घेण्याची आकांक्षा निर्माण झाली

आहे. वाढतां वाढतां ती आजच्या स्वरूपाला आली आहे. अशा रीतीने पाहतां विश्व व आपण यांत भिन्नता नाही. अप्रकटांतून प्रकट व प्रकटांतून पुनः अप्रकट असा हा खेळ आहे. विश्वांतील सुप्त तत्त्वे व त्यांतील गुणधर्म आपल्यापर्यंत येऊन प्रकट अवस्थेला पोहोचल्यावर त्यांतूनच निराळ्या स्वरूपांत जाऊन आपली रोजची जीवनयात्रा चालवून पुनः रूपांतर पावून तीं रोजच्या रोज विश्वांत विलीन होत आहेत. तेथेहि तीं कायमचीं विलीन न राहतां त्यांचा क्रम पहिल्याप्रमाणें प्रकट दशेला येण्याकडे चालूच आहे. अशा रीतीनें हें विश्वचक्र-विश्वाचा हा कारभार - सतत अखंडपणें चालू आहे.

विश्वाचा व आपला अशा प्रकारचा अखंड संबंध आहे. आपण अेकमेकांत मिसळलेले किंवा भरलेले आहों. 'अहं'नेच आपल्याला कांहीं वेगळेपण वाटते. बाकी सर्व व्यवहार पाहतां त्याला कोठेंच वेगळेपणाची मर्यादा घालतां येत नाही. पृथ्वीपासून लक्षावधि मैलांवरील सूर्य, चंद्र नक्षत्र, यांचाहि परिणाम आपल्यावर सतत चालू आहे. निरनिराळ्या ऋतूंचा वरावाओट परिणाम आपल्यावर होत आहे. वृक्ष-वल्ली-वनस्पतींचा परिणाम नकळत आपल्यावर घडून येत आहे. आपलें कुटुम्ब, समाज, देश, राष्ट्र, मानवजात या सर्वांचा आपल्यावर व आपला सर्वांवर कमीअधिक, वरावाओट पण सर्वांचा सर्वांवर परिणाम सदैव होतच आहे. आपल्यांतील केवळ शरीरविषयक 'अहं'ला आपण थोडें विसरून सूक्ष्म व व्यापक दृष्टीनें विश्वाचा कारभार व आपला स्वतःचा शरीरमनबुद्धींचा व्यवहार या दोहोंमधील संबंध तपासून पाहिला तर आपल्याला याच प्रकारचें कांहीं ज्ञान होतील असें खात्रीपूर्वक वाटते.

व्यक्त-अव्यक्त विचार — २

विश्वांतून निर्माण झालेल्या आपल्याला 'आपले'पणाचें भान
 चेतन व चित्त यांमुळें आहे. चेतन व चित्त निर्माण
 विश्वांतून संकल्प- होण्यापूर्वी विश्वाची स्थिति काय असावी याची
 सिद्धीपर्यंत आलेले किंचिन्मात्र कल्पना आपल्या गाढ निद्रावस्थेवरून
 चैतन्य आपल्याला करतां येणें शक्य आहे. चेतन व चित्त
 यांच्या प्रादुर्भावापासून सृष्टींतील क्रियाशक्तींत कांहीं
 विशिष्टपणें व ज्ञानपूर्वक फरक पडूं लागला. आणि, जसजसा
 मनुष्याच्या चित्ताचा मनबुद्धींतील धर्मांच्याद्वारा विकास होत आहे
 तसतशीं सृष्टींतील ज्ञान व क्रियाशक्ति झपाट्यानें वाढत आहेत. विश्वां-
 तील मूळचीं स्पंदनें व स्फुरणें मानवी जगांत विशेष तीव्रतेनें, दृढतेनें
 व व्यापकपणें चालू झाल्यासारखीं वाटत आहेत. चित्त व चेतनतेच्या
 अधिक स्पष्ट व जागृत दशेमुळेंच मानवाला या सृष्टींत वैशिष्ट्य व
 महत्त्व आलें आहे, व ज्ञान, भाव, क्रिया वगैरेच्या दृष्टीनें त्याच्या
 चित्त-चैतन्याची व्यापकता वाढत चालली आहे. विश्वांतून विकसन
 होत होत चेतनतेला येअून चित्ताची स्पष्ट दशा लाभल्यावर मनुष्यां-
 तील 'अहं' दृढतेला आलें आहे. त्यामुळें आपलें वेगळेंपणहि त्याला
 अधिक स्पष्टपणें वाटूं लागलें आहे. चित्ताच्या स्पष्ट दशेमुळें त्याच्या
 ठिकाणीं संवेदना व संकल्पशक्ति जागृत झाली आहे. ज्ञान व क्रिया-
 शक्ति यांच्या साहाय्यानें तो आपले कांहीं कांहीं संकल्प सिद्ध करूं शकत
 आहे. आपल्यांतील भावनाशक्तीनें समुदायाला अनुकूल करून घेअून तो
 कांहीं महान् संकल्पहि तडीस नेअूं शकत आहे. ते तडीस नेण्यास त्याला
 समुदायांतील सर्वांचें ज्ञान, क्रिया, भाव व संकल्पशक्ति यांचें साहाय्य

मिळत आहे. त्यायोगे आपल्या व समुदायाच्या अिच्छा व हेतु यांत सिद्धि मिळवण्याची शक्ति आपल्या अंगी आली आहे असे मनुष्यास वाटू लागल्यावरून त्याला अशी शंका व प्रश्न अुठू लागले आहेत की श्रीश्वर म्हणून कोणी कर्तुमकर्तु शक्ति जगांत आहे किंवा नाही? विश्वांत असलेली शक्ति जड आहे की चेतन व ज्ञानपूर्ण आहे?

चेतन, चित्त, त्याचप्रमाणे अिंद्रियांच्या वाढत्या शक्ति; त्या शक्तींकरितां लागणाऱ्या आवश्यक साधनांची प्राप्ति; भाव, गुण, ज्ञान वगैरेंच्यायोगे मनुष्य स्वतःलाच आपल्या सुखदुःखाचा कर्ता मानू लागला असल्यास त्यांत आश्चर्य नाही. संकल्पशक्ति ही अेक महान् शक्ति मनुष्याला प्राप्त झाली आहे.

विश्वांतील
पोष्यपोषक
धर्म

त्या शक्तीच्या आधारे कांहीं कठिण हेतूहि मनुष्य पार पाडू शकत असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी आत्मविश्वास अुत्पन्न झाला आहे. परंतु यामुळे जरी आपले वेगळेपण व कर्तेपण त्यास वाटू लागले असले तरी त्याने आपले 'अहं' थोडे विसरून विश्वांतील कारभाराचा व स्वतःतील सर्व शक्तींचा विचार केला पाहिजे. त्यांतील कार्यकारणभाव शोधले पाहिजेत. आपले चित्त, चेतन व संकल्पशक्ति हीं जरी त्याला वेगळीं वाटत असलीं तरी मूळ विश्वच कांहींशा सचेतन व स्पष्ट दशेला आल्यावरून त्यांतूनच तीं अधिक जागृत व सचेतन झाल्यावर आपल्या वाट्यास आलीं आहेत, हे मनुष्याने ओळखले पाहिजे. आपल्या शरीराच्याद्वारा त्यांचे प्रकटीकरण होते व त्या शरीराविषयी आपल्या ठिकाणी 'अहं'भाव स्फुरतो म्हणून ती सर्व कमाठी व कर्तृत्व सर्वस्वीं आपले आहे असे आपल्याला वाटते. परंतु हे वाटणे सत्याच्या व ज्ञानाच्या दृष्टीने बहुतांशी अज्ञान ठरण्याचाहि संभव आहे. मातेच्या अुदरांत गर्भगोल वाढत असतो. त्याच्या ठिकाणी आकारविकार अुमटू लागतात, मातेच्या शरीरांतून तो पोसला जात असतो, त्या समयीं माता त्याचे पोषण करित असते की तो स्वतः आपले पोषण मिळवीत असतो? याचे अुत्तर अेकदम देणे

कठिण आहे, व याचें कोणतेंहि अेकतर्फी अुत्तर देणें चूक ठरण्याचा संभव आहे. त्यावेळीं मातेचें अुदर हेंच त्याचें ब्रह्मांड आहे. त्या ब्रह्मांडांतून निराळा जीव म्हणून बाह्य विश्वांत आल्यावरहि तो स्वतःच्या शक्तीनें वाढत आहे कीं विश्वांतील परिपालनशक्ति, धर्म व वैभवावना यांमुळें त्याचें पोषण व संगोपन होत आहे, हेंहि ठरवणें कठिण आहे. पुढें जीव किंवा मनुष्य मोठा झाल्यावर ज्ञान व कर्तृत्व यांत तो मातेपेक्षां श्रेष्ठ झाल्यावर तिला मानीनासा झाला तर तेवढ्यावरून तो मातेपेक्षां श्रेष्ठ आहे असें ठरवणें योग्य होणार नाहीं. त्या स्थितींत फार तर अितकेच म्हणतां येतील कीं त्याच्यांतील 'अहं' पुष्कळ दृढ झालें आहे. झाडाच्या अुत्पत्तीला व वृद्धीला जसें केवळ त्याचें बीज कारण नसून त्या बरोबरच पाणी, खत, हवा, माती, निगा व अितर अनुकूलताहि कारण असते व त्या सर्वांतील सुप्त गुणधर्मांचें प्रकटीकरण झाडाच्या रूपानें संपूर्णपणें होतें हें म्हणणें जसें योग्य होतील त्याचप्रमाणें गर्भगोल, मनुष्य व झाड, या सर्वांची अुत्पत्ति, स्थिति व वृद्धि मूळ विश्वशक्तींतून व विश्वांत असलेल्या गुणधर्मांच्या योगेंच होते असें म्हणणें सत्याला धरून होतील. विश्वांतील सृजनशक्ति व धर्म यांतून सर्वांची अुत्पत्ति होते. पालनशक्ति व वात्सल्यभावना यांतून सर्वांचें पोषण व संगोपन होतें. विश्वशक्तींतून प्रकट दशेला आलेल्या धर्मांच्या साहाय्यानें आपली सर्वांची वृद्धि होते, विश्वाच्या ठिकाणीं असलेले पोष्यपोषक धर्म गर्भ व माता यांच्यांत अुतरून त्यांच्याद्वारा त्या धर्मांचें दर्शन व कार्य होतें. परस्परावलंबी गुणधर्मांत कोणाचें महत्त्व अधिक व कोणाचें कमी मानावें? म्हणून अशा स्थितींत या दोन्ही गुणधर्मांचें मूळ ज्या विश्वशक्तींत आहे तिलाच महत्त्व देणें योग्य व न्याय्य होय.

आपल्यांतील कर्तृत्वामुळें आपला अहंकार वाढला असला तरी आपलें कर्तृत्व हें खरोखरच आपलें स्वतःचें आहे 'अहं' व विश्वाचें किंवा नाहीं तें आपण शोधलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें कर्तृत्व आपलें शरीर हें विश्वाच्या कारभारांतील अेक

निमित्तमात्र वस्तु आहे, त्यांत कांहीं भरलें जात आहे त्यामुळें शरीर वाढत आहे व त्यांतून रोज विश्वांत टाकलेंहि जात आहे; या व्यवहारांत शरीर ही मध्यंतरीं सचेतन सांठवण मात्र भासत आहे. चेतनतेमुळें ही सांठवण कांहीं काळ वाढत असते व पुढें क्षीण होऊन सर्वस्वीं नाश पावते; यांत मध्यंतरीं आपलेंपण हें नाम-मात्र आहे, बाकी पाहतां विश्वप्रकृतीचा हा खेळ आहे. त्याचप्रमाणें आमच्यांतील चित्त, चेतन, प्राण, संकल्प, ज्ञान, विवेक, भाव, संस्कार, गुण, विचार वगैरे विशेषतेनें अनुभवास येणारे प्रकार—हे सर्व विश्वांतूनच आम्हाला प्राप्त झाले आहेत. मानवजातीच्या वारशांतून ते आमच्या पर्यंत येऊन पोहोंचले आहेत व त्या सर्वांचें पोषणवर्धनहि विश्वांतील त्याच तत्त्वांतून होत राहून आमच्याद्वारा त्याचें अधिक स्पष्ट दर्शेंत प्रकटीकरण होत आहे. विश्वाच्या अेकंदर अपरंपार व्यापाराच्या मानानें ही अगदीं अल्पशी गोष्ट आहे. परंतु आमच्यांतील 'अहं' मुळें आमचें कर्तृत्व आम्हांला अितकें महान् व भव्य वाटतें कीं त्यापुढें विश्वाचें अगाध कर्तृत्व आम्हांला दिसेनासें होतें. खरोखर पाहतां विश्वाच्या कर्तृत्वापुढें आमचें 'अहं' व कर्तृत्व हीं अणुप्रमाण तरी भरतील किंवा नाहीं याविषयीं शंका वाटते.

आमच्यांतील प्राण, संकल्प, ज्ञान वगैरे वर दर्शवलेले सर्व प्रकार आम्हांला वारशांतून मिळालेले असल्यामुळें विश्वांतील ती सर्व आमचीच कमाओ आहे. असा अहंकार आम्ही धरणें योग्य नाहीं. त्याचप्रमाणें आमच्या आंदोलनांचे ठिकाणीं त्याचें होणारें वर्धन किंवा विकास परिणाम हेंहि केवळ आमचें स्वतःचें कर्तृत्व आहे असें आम्हांला म्हणतां येत नाहीं. फुफ्फुसांतील वाओट हवा टाकून व बाहेरील चांगली घेऊनच आपण जगत असतो. त्याकरितां बाहेर चांगली हवा असणें आवश्यक असतें. त्याचप्रमाणें विश्वांतहि चांगलीं तत्त्वां असलीं तरच तीं आमच्यांत येऊन आमच्याद्वारा प्रकट होणें शक्य आहे.

आपल्या शरीरांत चेतन, चित्त, प्राण, संकल्प यांची स्पष्ट दशा मात्र आहे. परंतु त्यांचा संचय आपल्याजवळ फार अल्प आहे. शरीराला ज्याप्रमाणे रोजच्या रोज चांगल्या अनूकूल द्रव्यांचे पोषण न मिळाले तर आपले शरीर टिकणे शक्य नाही, त्याचप्रमाणे आपल्यातील चेतन, चित्त, प्राण, वगैरेनाहि वाहेरून पोषण न मिळाले तर त्यांचीहि स्थिति कायम राहणार नाही. आपल्यांत दिसून येणारी ही सर्व स्पष्ट तत्त्वे विश्वांत अस्पष्ट दशेत अपरंपार सदैव आहेतच. दृष्टीला दिसणाऱ्या किंवा कोणत्याहि इंद्रियाला गोचर होणाऱ्या व्यक्त पदार्थांत तीं तत्त्वे अव्यक्तपणे आहेत. पदार्थांत किती विलक्षण गुणधर्म अव्यक्तपणे वास करीत आहेत ते वनस्पतींचा व औषधांचा थोडा अभ्यास केल्याने कळून येते. वायरलेस, रेडियो किंवा ध्वनिशास्त्र यांवरून आतां आपली खात्री झाली आहे कीं ध्वनीचे तरंग हजारां मैल दूरवर जात असतात. विजेच्या व ठराविक यंत्रांच्या साहाय्याने ते आपल्याला गोचर होऊं शकतात. यावरून आपल्याला गोचर न होणारीं अव्यक्त तरंगांचीं अगणित आंदोलने पृथ्वीवर सदैव चालू आहेत असे सिद्ध होते. त्याचप्रमाणे विश्वांत सर्वत्र प्राणतत्त्व, मनतत्त्व, बुद्धितत्त्व, चेतन, संकल्प, संस्कार, ज्ञान, विचार या सर्वांच्या तरंगांचीं आंदोलने सदैव चालू आहेत. तीं आन्दोलने बरींवाठीट दोनहि प्रकारचीं आहेत. ज्याप्रमाणे सृष्टींत सुगंध-दुर्गंध आहेत त्याचप्रमाणे सत्संकल्प-असत्संकल्प, सद्विचार-दुर्विचार, सद्गुण-दुर्गुण, सत्कर्म-असत्कर्म - या सर्वांचीं आन्दोलने सदा सर्वकाळ चाललेली आहेत. विश्वांतच उत्पत्ति-स्थिति-लयाचा धर्म असल्यामुळे त्यांत सदैव संक्रमण चालूच आहे. तोच विश्वाचा धर्म चित्त-चैतन्याच्या ठायीं निरनिराळ्या सत्-असत् कर्मांच्या, विचारांच्या, संकल्पांच्या रूपाने मानवी जगांत प्रकटपणे दिसून येतो. विश्वांत सदैव घडत असणाऱ्या संक्रमांतील अव्यक्त आंदोलने व मनुष्य व अितर चेतन जगत् यांच्याकडून घडणाऱ्या निरनिराळ्या कर्मांची, संकल्पांची, विचारांची व संस्कारांची असंख्य आन्दोलने व या सर्वांतील मिळून अनंतविध तरंग

विश्वांत सदैव चालूच आहेत. अशा प्रकारच्या कल्पनातीत असंख्य तरंगांतून प्रत्येक जीव आपआपल्या जीवदशेप्रमाणें स्वतःला अनुकूल तरंग स्वतःत धारण करून आपलें चित्त, चेतन, प्राण, संकल्प यांचें पोषण करीत असतो. ही क्रिया त्याच्याकडून समजूनअुमजून होत नसली तरी झाड ज्याप्रमाणें आपल्याला अनुकूल तत्त्वे सृष्टींतून—माती, पाणी, हवा यांतून—निसर्गनियमानुसार खेचून घेऊन आपली वृद्धि करीत असतें, किंवा गर्भ ज्याप्रमाणें मातेच्या शरीरांतून स्वतःला आवश्यक तत्त्वे, संस्कार, अितर गुणधर्म व मानवजातीचा वारसा नकळत घेत असतो व आपलें वैशिष्ट्य वाढवीत असतो, त्याप्रमाणें अितर जीव किंवा मनुष्य बाहेरच्या आंदोलनांतून सजातीय तरंग खेचून घेऊन त्या त्या तत्त्वांना आत्मसात् करीत असतात. निरनिराळे स्वाद व गुणधर्म यांनीं युक्त वनस्पती अेकाच जमीनींतून व पाण्यांतून अनुकूल द्रव्ये घेऊन आपआपल्या स्वादांची व गुणधर्मांची वृद्धि करीत असतात. ही गोष्ट बुद्धिपूर्वक न होतां बीजांतील गुणधर्मांची वृद्धि, बाहेरील त्याच प्रकारच्या तत्त्वांनीं निसर्गतःच होत असते. मनुष्याच्याहि प्राण, चित्त, चेतन, संकल्प, विचार वगैरेंना लागणारीं अनुरूप तत्त्वे विश्वांत चालणाऱ्या कल्पनातीत आन्दोलनांतून व तरंगांतून मिळत असतात. आपण शुद्धचरित होण्याचा संकल्प ठेवल्यास विश्वांत आन्दोलित होत असणारे त्याच प्रकारचे तरंग आपल्या चित्ताकडे वळतील. ते आपल्यांत समरस होतील, व आपल्या मूळ संकल्पांत बळ आणतील. आणि आपले संकल्प, विचार व हेतु अशुद्ध व हीन असल्यास विश्वांतील अपवित्र तरंग आपल्या चित्ताला शोधीत येऊन आपल्यांत मिळून जाऊन आपल्याला अधिक हीन बनवतील. विश्वांतील याच नियमानुसार आपल्यांतील शुद्ध-अशुद्ध विचार व संकल्पाचे तरंगहि सतत बाहेर फैलावत असतात व विश्वांतील शुद्ध व अशुद्ध आंदोलनांत व तरंगांत भर घालीत असतात. यावरून विचार करतां शुद्ध किंवा अशुद्ध विचार किंवा संकल्प धारण करणारा व कर्म करणारा मनुष्य स्वतः शुद्ध किंवा अशुद्ध होत राहून विश्वांतहि त्याच प्रकारच्या

आन्दोलनांची व तरंगांची वृद्धि करीत असतो. विश्वांतील हा नियम आहे. सृष्टींतील हा धर्म आहे. परमेश्वराचा हा कायदा आहे. या दृष्टीने पाहतां विश्वांत सदैव चालणाऱ्या आन्दोलनांतूनच शुद्ध किंवा अशुद्ध तरंग आमच्यांत येऊन तेथें ते अधिक स्पष्ट रूप धारण करून आमच्याद्वारा बाहेर पडत असतात. आतां हि या क्षणीं माझ्याद्वारा बाहेर प्रकट होणारे हे विचार हे केवळ माझेच आहेत असें मला म्हणतां येत नाहीं. असंख्य लोकांच्या अस्पष्ट संकल्पांचे व विचारांचे तरंग विश्वाच्या आन्दोलनांतून निसर्गतःच माझ्यापर्यंत येऊन तेच कदाचित् माझ्याद्वारा अधिक स्पष्टपणें बाहेर पडत असतील. परंतु हें कार्य माझ्या हृदयांत कांहीं शुभेच्छा असलीं तरच विश्वाच्या नियमानुसार या रीतीनें घडून येणें शक्य असावें. संत तुकाराम यांनीं म्हटलें आहे :

“आपुलिया बळें नाहीं मी बोलत। सखा कृपावंत वाचा त्याची।

काय म्यां पामरें बोलावीं उत्तरें। परि त्या विश्वंभरें बोलविलें।”

या अनुभवपूर्ण अुद्गारांतून विचाराचा हाच नियम — परमेश्वराचा हाच कायदा — दिसून येतो.

विश्वाच्या कारभारांत आपण केवळ निमित्तमात्र असलों तरी त्या विश्वशक्तींतून आपल्या चित्त-चैतन्यांत कांहीं विशेष शक्ति आलेल्या आहेत. विवेक, संकल्प, संयम, निग्रह, या त्या शक्ति होत. आपल्यांतील ‘अहं’मुळें या विशेष शक्तींचें आपल्याला भान होतें. त्या शक्तींचें पोषण विश्वांतील त्याच अव्यक्त तत्त्वांपासून होत असलें तरी त्या शक्तींचा आपल्या अिच्छेप्रमाणें आपण कांहीं अंशीं अुपयोग करून घेऊं शकतो. अितकी सवलत व स्वतंत्रता आपल्याला विश्वशक्तींतील कांही नियमानेंच मिळालेली आहे. तिचा अुपयोग करून आपण आपलें चित्त जर शुद्ध ठेवण्याचा प्रयत्न करीत राहिलों तर विश्वांतील शुद्ध लहरी आपल्या हृदयांत शिरून

आपल्याकडून सत्कर्म घडवून आणण्यास सहायभूत होत राहतील. विश्वाच्या अवस्थेत सदैव संक्रमण व त्यांतूनच विकसन होत होत आपल्याला मानवी स्वरूप प्राप्त झाले आहे. हे स्वरूप हा त्या विश्वांतील केवळ आवर्त किंवा आविर्भाव नाही. या स्वरूपाच्या निर्मितीचा कांहीं ठराविक क्रम आहे. विशिष्ट परंपरेंतून ते या स्थितीला आले आहे. त्याच्यामार्गे विश्वाचा कांहीं अटळ नियम आहे. म्हणून अशा प्रकारे निर्माण झालेल्या मानवाच्या चित्त-चैतन्यांत कांहीं विशेष सामर्थ्य आलेले आहे. ते सामर्थ्य वापरण्याची त्याला कांहींशी मोकळीक आहे. ते सामर्थ्य व ती मोकळीक हे विश्वव्यापारांतील विशिष्ट परिणाम आहेत. विश्वधर्मांतूनच त्या सामर्थ्याचे पोषण होते. संस्कारानुसार विचार अद्भवण्याचा मानवी चित्तांत स्पष्ट धर्म दिसून येतो. त्यांतील एखाद्या विचाराला संकल्पाचे रूप आल्यावर त्याला दृढ धरून ठेवण्याची शक्तीहि त्यांत आलेली आहे. त्या शक्तीबरोबरच विवेक, संयम वगैरे आपल्यांतील अितर शक्तींचा अुपयोग करून मनुष्याने आपली मानवता वाढवीत राहणे हा विश्वाच्या नियमानुसार त्याच्यावर आलेला सहज धर्म आहे. आपले चित्त आपण सदैव सत्संकल्पमय ठेवीत असलों व आपण सत्कर्मरत राहिलों तर विश्वांतील त्याच प्रकारच्या शुद्ध आन्दोलनांतील तरंग ग्रहण करण्यास ते सहजच सदैव तयार व लायक राहिल. विश्वांतील नियमाप्रमाणे तो त्याचा धर्म होऊन जातील. त्या अवस्थेत अशुद्ध संकल्प, अशुद्ध कर्म यांचा आपल्या चित्ताला स्पर्शहि होऊं शकणार नाही. ज्याप्रमाणे कस्तूरी, केशर, हे पदार्थ म्हणजे विश्वांतील त्या त्या परमाणूंचे निसर्गनियमाने अेकत्रीकरण होऊन त्यांची बनलेली तीं घनस्वरूपे आहेत, त्याचप्रमाणे आपले चित्त शुद्ध ठेवण्याचा आपला संकल्प असेल तर आपल्यांतील ग्रहणशीलता व विश्वांतील आन्दोलनाचा व्यापार या दोहोंमुळे, विश्वांतील केवळ चांगले संकल्प व सत्कर्म यांचेच तरंग आपल्या चित्तांत सामील होऊन आपल्यांतूनहि त्याच जातीचे तरंग बाहेर पडत राहतील.

सृष्टींतील ठरावीक सुगन्धी तत्त्वे कस्तुरीच्या रूपाने अेकत्र येतात व तींतून तीं पुनः सृष्टींत फैलावत राहतात. तोच प्रकार आपल्या शुद्ध संकल्पाने आपल्या चित्त-चैतन्याचा होतील. मानवी चित्तांत विशेषपणे असलेल्या संकल्प-शक्तीचा अुपयोग मनुष्य विवेकपूर्वक करित राहिल तर त्यायोगे मानवोचित तत्त्वे त्याच्यांत अुतरत राहून त्याचे शुद्ध प्रकटीकरण त्याच्याद्वारा होत राहिल. कोणताहि पातळ व प्रवाही पदार्थ आंत खेचून घेतला जावा अशी योजना पिचकारींत असते. परंतु तिच्या द्वारा कोणता द्रवपदार्थ आंत खेचून घ्यायचा हें आपण विवेकाने ठरवावे लागते. पिचकारीने स्वच्छ किंवा अस्वच्छ कोणतेहि पाणी खेचतां येते व जगांत दोन्ही प्रकारचे पाणी आहे. आपल्यांतील संकल्पशक्तींत पिचकारीसारखाच साधारणपणे गुणधर्म आहे. म्हणून केवळ संकल्पाची दृढता आपल्यांत असणे मानवतेच्या दृष्टीने पुरेसे नसून त्याबरोबरच विश्वांतील शुद्ध तरंग खेचून घेण्यांत आपण आपली संकल्पशक्ति वापरली पाहिजे. अशा रीतीने आपण सदैव मानवोचित गुणांना आश्रय देऊन त्यांची वृद्धि आपल्यांत व जगांत केली पाहिजे. या प्रकारचा आपला संकल्प व हेतु असल्यास विश्वांतील नियम व धर्म आपल्याला सदैव सहाय-भूत होत राहतील. आपण आपली मानवता वाढवीत अुन्नतीचा प्रयत्न करित राहिल्याने जगांत अेका वाजूने प्रत्यक्ष मानव्य वाढत राहिल — विश्वशक्तींतील सुप्त गुणांचे व धर्मांचे त्याच्याद्वारा प्रकटीकरण होत राहिल, व दुसऱ्या वाजूने आपले शुद्ध संकल्प व सत्कर्मे यांच्या योगे विश्वांतील शुद्ध आन्दोलनांत भर पडत राहून त्याला गति मिळत राहिल. व त्या सर्वांचा परिणाम आपणा सर्वांना शुभदायक होतील.

विश्वांत अशुद्ध संकल्प व अशुद्ध कर्मे यांच्या तरंगांचा व आन्दोलनांचा जोर देखील पुष्कळ आहे यांत शंका नाही. परमशक्तीविषयी तरी ज्याला ज्याला आपल्या मनुष्यपणाविषयी कृतज्ञता भूषण वाटत असेल, विश्वाच्या अनंत घडामोडींतून

मानव हा विशेष सामर्थ्यशील जीव निर्माण झाला आहे असें ज्याला वाटत असेल त्या प्रत्येकानें विश्वांत मानवता वाढवण्याचा सतत प्रयत्न करीत राहिलें पाहिजे. या विश्वांत आपलें अेकट्याचें असें वेगळें कर्म नाहीं. विश्वांत सर्वांचीं कर्म, सर्वांचे संकल्प, सर्वांना - परस्परांना - सुखद किंवा दुःखद, अुन्नतिकारक किंवा अवनतिकारक होतात. तत्त्वतः कोणाचेंच कर्म वेगळें नाहीं. विश्वशक्तींतून आपणां सर्वांची निर्मिति झाली आहे. तींतूनच आपलीं सर्वांचीं शरीरें पाळलीं, पोसलीं व वाढवलीं जात आहेत व शेवटीं तींतच तीं सर्व मिळून जाणार आहेत. आपणां सर्वांना त्याच विश्वशक्तींतील चेतन, प्राण, चित्त, मन वगैरे सुप्त तत्त्वांतून तीं तीं तत्त्वे पुरवलीं जात आहेत व त्यांचें आपल्याद्वारा स्पष्ट प्रकटीकरण होत आहे. आपल्यांतील सारे गुणधर्म त्याच विश्वशक्तीचीं स्पष्ट स्वरूपें आहेत. जें विश्वांत आहे तेंच आपल्यांत प्रकट दिपून येत आहे व आपल्यांत असलेलें सर्व विश्वांत सुप्तपणें आहे. असा आपला व विश्वांतील अनंत शक्तीचा अन्योन्य संबंध आहे. त्यांत मानवाची विशेषता हीच आहे कीं विश्वाचे कांहीं नियम जाणण्याअितकी ज्ञानशक्ति त्याच्यांत प्रकट झाली आहे. आपल्यांतील अपूर्णता तो विश्वशक्तीच्या आराधनेनें, श्रद्धेनें, भक्तीनें, व तिच्या वरील निष्ठेनें दूर करूं शकतो. त्या श्रद्धा-भक्तीचें व निष्ठेचें सूत्र आपल्यांतील संकल्पशक्तीत आहे. त्या संकल्पशक्तीच्या साहाय्यानें मनुष्य विश्वांतील अवश्य तीं तत्त्वे, अवश्य ते गुणधर्म आपल्यांत आपूं शकतो हीहि त्याची विशेषता आहे. आपल्याला पाहिजे त्या तत्त्वांचा अपरंपार सांठा अनंत शक्तींत भरलेला आहे. त्यांतूनच अवश्य असेल तें घेऊन आपण आपलीं सर्वांचीं दुःखें नाहींशी करून सर्वांचें मानव्य वाढवावयाचें आहे. विश्वाचा क्रम व धर्म आपल्याला अनुकूल आहे. त्या धर्माच्या साहाय्यानें आपल्या संकल्पानुसार सर्व घडून येणार आहे. या सर्वांत आपण निमित्तमात्र आहों. हें ज्ञान मनुष्यालाच होणें शक्य आहे. म्हणून हे ज्ञान, ही शक्ति, मति, गुण, धर्म यांची प्राप्ति, आपल्याला

जेथून होते, ज्यांतून आपली सर्वांची निर्मिति झाली त्या विश्वशक्ती-विषयीं – परमशक्तीविषयीं – सदैव कृतज्ञ व भावपूर्ण राहणें, तिच्यावर निष्ठा ठेवणें हें आपलें मुख्य कर्तव्य आहे. त्या निष्ठेंत कल्पनातीत सामर्थ्य आहे. अनंत शक्तीशीं समरस होऊन तींतील गुणांचें आमच्या-द्वारा प्रकटीकरण करण्याचें सामर्थ्य त्या निष्ठेंतच आहे. ज्या शक्तींतून चित्त व चेतन स्पष्ट दशेला येऊन आज सर्व जलस्थल सृष्टि ही असंख्य मानव व मानवेतर लहानमोठ्या प्राण्यांनीं भरून दिसत आहे, व त्या सर्वांचें धारण-पोषण होत आहे; ज्या शक्तींतून चित्त व चेतन हीं अधिकाधिक विकसित होतां होतां मानव पैदा होऊन आज तो चालू स्थितीला येऊन पोहोंचला आहे; जी सर्वांच्या सर्व शक्तींना पोषक व नियामक आहे; ज्या शक्तीमुळें मानवाच्या चित्त-चैतन्याचा प्रभाव अधिकाधिक विशाल क्षेत्रावर पडत चालला आहे; – ती शक्ति जड आहे कीं चेतन ? तिच्यांत ज्ञान, गुण, भाव, कर्तृत्व हीं आहेत किंवा नाहीत ? हें ठरवणें मनुष्यांतील नम्रता, कृतज्ञता, प्रेम, भक्ति, निष्ठा वगैरेंवर अवलंबून आहे. मातृभक्त व पितृभक्त पुत्र माता-पित्यापेक्षां कितीहि ज्ञानी व कर्तृत्ववान् असला तरी तो त्यांच्याशीं नम्र, कृतज्ञ व निष्ठावंत राहतो व त्यालाच आपण आदरणीय समजतो. विश्वांतील अनंतशक्ति व आपण यांत मातापिता व पुत्र यांतील संबन्धापेक्षां अनंत पटीनें अंतर आहे. कारण विश्वशक्तीशीं असलेला आपला संबन्ध त्यापेक्षां अधिक गाढ, अकरस व जीवनव्यापी आहे. अशा स्थितींत त्या परम शक्तीविषयीं – परमात्म्याविषयीं – आपल्या हृदयांत कृतज्ञता, नम्रता व पूज्यता हे भाव राहिले तर त्यांत आपण विशेष तें काय केलें ?

सामुदायिक कर्म व कर्मफळ

मागील दोन प्रकरणांतील व्यक्त-अव्यक्त विचारसरणी जर वाचकांना पटली असेल तर तीवरून त्यांच्या वैयक्तिक मोक्षाची लक्षांत आले असेल की आपण व विश्व त्याच-अशक्यता प्रमाणे आपल्याकडून घडणारीं कर्मे, संकल्प, विचार व विश्वांतील कारभार, अुत्पत्ति - स्थिति - लय, वगैरे प्रकार यांत अितकी सरमिसळ व अेकपणा आहे की त्यांतून आपले स्वतःचे निराळे असे कांहीं निवडून काढतां येणे शक्य नाही. शरीरापासून चैतन्यापर्यंत जें जें कांहीं आपण आपले म्हणून म्हणतो त्या सर्वांची निर्मिति विश्वशक्तींतून होऊन त्याच शक्तीच्या संपूर्ण साहाय्याने त्यांचें पोषण होतें व त्यांतील धर्मानुसार त्या सर्वांचा त्यांतच लय होतो. ज्याला आपण अुत्पत्ति, स्थिति, लय म्हणतो त्याचा थोडा विचार केल्यास अुत्पत्ति म्हणजे कशाचा तरी लय व लय म्हणजेच दुसऱ्या कशाची तरी निर्मिति होय, असें दिसून येतील व प्रतिक्षणींच्या संक्रमण-अवस्थेंत स्थिति कशाला म्हणावें हा सुद्धां प्रश्नच आहे. बीज नष्ट झाल्याशिवाय झाड होत नाही. लाकूड जळूं लागल्याशिवाय अग्नि प्रगट होत नाही व तो विझल्याशिवाय कोळसा किंवा राख बनत नाही. खरें पाहतां, या विश्वांत नष्ट असें कांहींच होत नाही. परंतु अेकाच वस्तूचीं निरनिराळीं रूपांतरें मात्र होत असतात. विश्वांत सदैव हा बदल चालूच आहे. विश्वाचा हा व्यवहार आहे. त्यांतून - त्या संक्रमण-अवस्थेंतून - च मानव निर्माण झाला आहे. अज्ञान अवस्थेंत तो सृष्टींतीलच अेखाद्या शक्तीला देवता मानूं लागला. पुढें कालांतरानें तिच्याविषयीं त्याला सद्भाव वाटूं लागला. त्यांतून त्यानें

भक्ति, आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान वगैरे कल्पना करून बंधमोक्ष निर्माण केले. जीव-शिव, आत्मा-परमात्मा, ब्रह्म-परब्रह्म वगैरे विचारांतून त्याने शांति मिळवण्याचा प्रयत्न केला. कर्मवाद, पुनर्जन्मवाद निर्माण केला. लक्ष चौऱ्यांशरीची कल्पना केली. परंतु विश्वशक्ति व मनुष्य यांच्या मधील व्यक्त-अव्यक्त संबंधांचा विचार करतां प्रत्येक मनुष्याची निरनिराळीं कर्मे व त्यांच्या फलभोगाकरितां त्याला पुनर्जन्म मिळणें अशी योजना विश्वांत नसावी असें वाटतें. आपली सर्वांची व विश्वाचीं कर्मे अितकीं सरमिसळ व सर्वांची सर्वांत गुंतलेलीं आहेत कीं त्यांतील कोणतें कर्म आपलें अेकट्याचें व त्यांपैकीं कोणत्या कर्माचा कोणता परिणाम, तें कशाहि रीतीनें शोध करून सांपडणें शक्य वाटत नाहीं. कोणतेंहि कर्म किंवा कार्य हें स्वतंत्र अेकटें किंवा निराळें नसून तो अनेक लहानमोठ्या कारणांचा म्हणजे निरनिराळ्या कर्मांचा व क्रियांचा परिणाम असतो व तीं कारणें व कर्मेहि त्यापूर्वीच्या अनेक कारणांचे परिणाम असतात. अशा स्थितींत कोणतेंहि कर्म तत्त्वतः अेकट्याचें असणें शक्य नाहीं. आपलें स्वतःचें म्हणून आपण मानीत असलेलें शरीरहि आपलें अेकट्याचें नाहीं. त्याचें धारण, पोषण, रक्षण, अकट्याच्यानें होणें शक्य नाहीं. सृष्टि, प्राणि, त्याचप्रमाणें अनेक मानवी व्यक्ति, या सर्वांच्या कार्यांचा, परिश्रमाचा, ज्ञानाचा, भावनांचा त्यांत भाग आहे. अनेक कारणसंयोगांचें मिळून तें कार्य आहे. ते सर्व कारणसंयोग आपल्या अेकट्याच्या हातीं नाहीत. याच न्यायानें कर्मांचें फल व कर्मांचे परिणाम यांचा तत्त्वतः विचार करतां कोणत्याहि कर्मांचे परिणाम सृष्टींत अगणितपणें वाढत असतात. अेका परिणामापासून पुढें परिणामपरंपरा चालूच असते. त्या सर्वांना आपण कर्मांची फळें मानीत नाहीं. परंतु कर्मांचा आपण जो परिणाम अिच्छीत असतो किंवा त्याचा तात्कालिक सुखदुःखात्मक असा जो परिणाम आपल्यावर घडून येतो त्यालाच आपण त्यांचें फळ म्हणतो, किंवा विशेष तीव्रपणें जाणवणाऱ्या कोणत्याहि सुखदुःखात्मक प्राप्त प्रसंगाचीं तात्कालिक

कारणें सांपडलीं नाहीत म्हणजे पूर्वकर्माचें किंवा त्याच्याहि पलीकडील पूर्वजन्मींच्या कर्माचें तें फळ आहे असें आपण मानतो. पुण्याचें फळ सुख व पापाचें फळ दुःख हा न्याय आपण ठरवलेला आहे; व त्याची अंमलबजावणी या जन्मीं होऊं शकली नाही तर ती होण्याकरितां पुढील जन्माची कल्पना उपयुक्त झालेली आहे. सामाजिक नीति-रक्षकांनाहि समाजाच्या सुव्यवस्थेकरितां या लोकश्रद्धेचा कांहीं उप-योग होत आला आहे, म्हणून त्यांनींहि या कल्पनेचें व श्रद्धेचें पोषण केलें आहे. पण जगांत निरनिराळ्या मानवसमूहांच्या पुण्यपापाच्या निरनिराळ्या कल्पना आहेत. अशा स्थितींत पुण्यपापाच्या फलाचा न्याय त्या त्या मानवसमूहाच्या कल्पनेप्रमाणें, श्रद्धेप्रमाणें, होत असतो, कीं त्याच्यामागें मनुष्यमात्रास लागू पडणारा, कर्मफलाचा, सृष्टीचा निश्चित असा कांहीं अटळ धर्म किंवा अश्वरी कायदा आहे किंवा नाही याचा तपास अजून लागलेला नाही. त्याचप्रमाणें मनुष्याला या जन्मीं भोगावीं लागणारीं सुखदुःखें पूर्वजन्मींच्या कोणत्या कर्मांचे परिणाम आहेत तेंहि अजून कोणाला शोधून काढतां आलें नाही. तरी या जन्मींचीं कर्मे पुढील जन्मीं भोगावीं लागतात, किंबहुना आपला हा जन्म मागील जन्मांतील कर्माविर चाललेला आहे, अशा प्रकारची श्रद्धा आपल्यांत पिढ्यान् पिढ्या चालू आहे. परंतु विचार करतां वाटतें कीं कर्म व त्याच्या फलाविषयींची ही दृष्टि फार संकुचित स्वरूपाची आहे. मानवजातीच्या विशालतेचा, मनुष्यामनुष्यांतील परस्पर अंकांत अंक व सर्वांच्या सर्वांत मिसळलेल्या व गुंतलेल्या संबंधाचा व वास्तविक स्थितीचा त्यांत विचार नाही. आपल्याच कर्माचें फळ आपल्याला मिळत असतें या कल्पनेंत व श्रद्धेंत 'स्व'विषयक आपली कल्पना आपल्या देहापलीकडे जरादेखील विशाल दिसत नाही. मनुष्याच्या व्यापक मनाच्या, संबंधाच्या व वास्तविक स्थितीच्या दृष्टीनें ती मान्य होण्यासारखी नाही. खरे पाहतां. कोणतेंहि कर्म आपलें अंकट्याचें नाही व आपण अिच्छिलेला परिणाम किंवा त्याचा तात्कालिक होणारा परिणाम अितकेंच त्याचें फळहि

नाहीं. आपल्या सर्वांचीं कर्मे, संकल्प, भावना, विकार वगैरे सर्वांचीं आन्दोलनें विश्वांत अव्यक्तपणें सदैव चालू आहेत. त्या आन्दोलनांचे परिणाम सर्वांवर होऊन त्यांतून पुढील संकल्पांच्या व कर्मांच्या प्रेरणा आपणां सर्वांना होत आहेत. या दृष्टीनें पाहतां, आपलीं कर्मे सामुदायिक आहेत व त्यांचीं फळे किंवा परिणामहि सामुदायिक असून त्यांची परंपरा विश्वांत सदैव चालूच आहे. म्हणून आपला अेकट्याचा कर्मक्षय होऊन केवळ अेकट्यालाच मोक्षाची आशा करण्याला जागा नाही.

असें आहे तरी पण मानवांत स्पष्ट दशेला आलेलें 'अहं' अितकें जबरदस्त आहे कीं तें अेका वस्तूवरून काढलें तर 'अहं' मुळें दुसरीला दृढ धरून बसतें. स्थूल शरीर आपलें अमरत्वाची अिच्छा नाही, तें शाश्वत नाही, हें पटलें कीं स्थूलवरील 'अहं' सूक्ष्माला धरतें. त्यावरून काढलें तर कारणावर व त्यावरून महाकारणावर, व शेवटीं आपला 'आत्मा' सर्वांपासून निराळा आहे या विचारावर किंवा कल्पनेवर येऊन तिलाच दृढ धरून बसतें व त्याच्या मुक्तीचा आग्रह ठेवतें, व मुक्तींतूनहि वैशिष्ट्याची आशा राखतें. असा हा आपल्यांतील 'अहं'चा प्रभाव आहे. अेकवार निर्माण झालेलें 'अहं' आत्मविचारानें कां होअीना परंतु अमरत्वाचीच अिच्छा करीत असतें. आपल्या 'नसणेंपणा'ची कल्पना मनुष्याला सहन होत नाही. 'आत्मा' खरोखरच अमर, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त आहे किंवा नाही, याविषयीं शंका असली तरी मनुष्य 'स्व'विषयक कोणत्यातरी कल्पनेनें अमर, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त राहूं अिच्छितो यांत शंका नाही.

जगांतील न्याय पाहतां ज्याच्या त्याच्या कर्मांचें फळ ज्याचें त्यालाच मिळतें असा न्याय दिसून येत नाही. कष्ट सामुदायिक न्याय अेक करतो त्याचें फळ सुखस्वास्थ्याच्या रूपानें दुसऱ्यालाहि मिळतें. संपत्तीचें सुख ती संपत्ति कर्मावणाराच भोगतो असें नाही. व्यक्तीचें धन मुलाला किंवा त्याच्या

वारसदारालाहि मिळते. तोच नियम दुःखाच्या बाबतींतहि दिसून येतो. सत्कर्माचें फळ आत्मप्रसादाच्या रूपानें — संतोषाच्या रूपानें — मात्र ज्याचें त्यालाच मिळते. ज्ञानाची शांति शोधकाला व विचारकालाच मिळते. भौतिक सुखांच्या बाबतींत सर्वांच्या वन्यावाडीट कर्मांचीं फळें सर्वांना भोगावीं लागत असतात असें दिसते. त्यांत देश, काल वगैरेंच्या मर्यादा राहणारच. त्यांतहि शेवटीं न्याय सामुदायिकच असणार. सत्कर्माचें फळ संतोषाच्या रूपानें ज्याचें त्यालाच मिळत असल्यासारखें वाटलें तरी त्या बाबतींतहि सूक्ष्म विचार करतां तें सत्कर्म घडून येण्याला विश्वांतिल कितीतरी अव्यक्त आंदोलनें, तरंग, अिच्छा, संकल्प त्याच-प्रमाणें कित्येकांचे पूर्व प्रयत्न, अनेकांपासून मिळालेले संस्कार, प्रेरणा वगैरे प्रकार कारणीभूत झालेले असतात. कर्माचें फळ ज्याचें त्यालाच मिळावें ही न्यायदृष्टि अेकाकीपणें राहणाच्या प्राण्यापुरती बरोबर आहे. परंतु जे प्राणी समुदाय करून राहतात, ज्यांचें जीवन सामुदायिक असतें त्यांच्यांत वैयक्तिक स्वरूपाचा न्याय असणें निसर्गविरुद्ध आहे. पशु, पक्षी, प्राणी जे अेकटे राहतात त्यांना ज्याच्या त्याच्या परिश्रमाप्रमाणें खायला प्यायला मिळतें हा नियम आहे. परंतु मानवी जीवन केवळ निसर्गविर चाललेलें नसून त्यांत मानवी शक्ति, बुद्धि, भाव, नीति या सर्वांचा समावेश होतो. आपल्या प्रत्येक प्रयत्नांत आपल्या पूर्वीच्या अनेक पितृचांच्या ज्ञानाचा व कर्तृत्वाचा संबंध आहे. आपल्या शरीरांत आपल्या अनेक पूर्वजांचें रक्त आहे. आपल्या कर्मांत अनेक व्यक्तीच्या, प्राण्यांच्या ज्ञानाचा, परिश्रमाचा, संबंध आहे. भावना, प्रेम, मैत्री वगैरेमुळें आपले सर्वांशीं सामाजिक संबंध आहेत. मनुष्याशिवाय कुटुंब नाही. कुटुंबाशिवाय गांव नाही. गांवाशिवाय प्रांत नाही. अशा अेकापेक्षां अेक बरचढ व निरनिराळ्या संबधानें आपण सर्व अेक-मेकाशीं अेकत्रितपणें बांधलेले आहों. मानव हा समाजापासून वेगळा नसल्यामुळें त्याचें स्वतःचें असें महत्त्वाचें वेगळें कर्म नाही. विश्वांतून निर्माण होऊन तो विश्वांत मिसळलेला आहे. 'अहं' मुळें अेक वेळ त्याच्या ठायीं

निर्माण झालेली वेगळेपणाची भावना तो अनेकरीत्या वाढवीत व दृढ करीत आला आहे. त्या 'अहं'ची शुद्धि करून तो स्वतःकडे पाहील, विश्वाचे सर्व व्यवहार ओळखील तर तो सामुदायिक भावावर येऊन वैयक्तिक 'आत्मत्व' व मोक्ष वगैरे कल्पनांच्या बंधनांतून सूटून आपल्या खऱ्या स्थितीवर येतील.

कर्माच्या फलाकरिता किंवा परिणामाकरिता कर्त्याला पुढच्या जन्मापर्यंत वाट पाहण्याचें खरोखर कारण नाही. कारण कर्माच्या संकल्पापासूनच कर्त्याच्या चित्तावर परिणाम घडूं लागलेले असतात व त्याचे तरंगहि तेव्हांपासूनच विश्वांत पसरूं लागतात. कर्म घडल्यावर कर्माचे बरेवाअीट परिणामहि कर्त्याला व ते परिणाम जेथें जेथें जाऊन पोहोचतात तेथें तेथें सर्वांना प्रत्यक्ष सोसावे लागतात. त्या परिणामांवरून पुढें अनेकविध परिणामांची परंपरा जगांत चालू राहत असते. विश्वाचा व्यापार याच रीतीनें अखंडितपणें चाललेला आहे. कर्मातील संकल्प, भाव हीं विश्वांतील त्या त्या प्रकारच्या तरंगांत व आंदोलनांत तेव्हांच मिळून त्या त्या तत्त्वांत भर घालीत असतात. हरअेक मनुष्य किंवा अितर प्राणी आपआपल्या संकल्पाप्रमाणें किंवा चित्तांतील धर्माप्रमाणें त्या त्या आंदोलनांतील तत्त्वे आत्मसात् करून तीं तज्जातीय संकल्प किंवा कर्माच्याद्वारा प्रकट करीत असतो. त्यांतून अुठणारे तरंगहि पुनः विश्वांत पसरूं लागतात. स्थूल कर्म व त्यांचे भौतिक परिणाम विश्वांत व्यक्तपणें घडून येत असतात, व कर्माचे संकल्प व भाव यांचे तरंग विश्वांतील व्यक्त-अव्यक्ताला मदत करीत असतात. अशा रीतीनें क्रिया - प्रतिक्रियेच्या न्यायानें कर्म-संकल्प व भाव यांचें चक्र व्यक्त-अव्यक्ताच्या आधारानें विश्वांत सदैव चालूच असतें. व्यक्तीच्या मरणानें हें चक्र बंद पडत नाही. तें पुढें वारशाच्या आधारानें चालू राहतें. 'वारसा' याचा अर्थ केवळ वंश-परंपरेचा किंवा रक्ताचा संबंध या ठिकाणीं न मानतां कर्म व संकल्पाच्या

सजातीयपणाचा समजणें योग्य होतील. मनुष्याच्या मृत्यूसमयीं त्याच्या चित्तांत जे संकल्प तीव्रपणें असतील, ज्या अिच्छा, भावना, हेतु अुत्कटपणें असतील, त्यांचे तरंग व आंदोलनें मृत्यूनंतर विश्वांत अधिक तीव्रपणें चालू राहण्याचा संभव आहे. शरीराचा रज न् रज जसा पंचभूतांत मिळून जातो त्याचप्रमाणें त्यानें जीवनभर कमावलेले सत्त्व किंवा तत्त्व विश्वांतील सजातीय सत्त्वांत किंवा तत्त्वांत मिळून जातें. विश्वाच्या मूळ आंदोलनांत त्यायोगें भर पडते. संत पुरुषाच्या मृत्युनें विश्वांतील सत्त्वांत भर पडून त्यांतील आंदोलनांचे तरंग सात्त्विक व्यक्तींच्या हृदयांत मिळून त्यांच्या सात्त्विकतेची वृद्धि करतात व तेथून सत्कर्मांच्या प्रवृत्ति चालू राहतात. दुष्ट पुरुषाच्या मृत्युनें त्यांच्यांतील तत्त्वे विश्वांतील सजातीय तरंगांत मिसळून दुष्ट हृदयांच्याद्वारा आपल्या कार्याला लागतात. हीं आंदोलनें जवळच्या क्षेत्रांत लवकर परिणाम करतात. त्यांचा परिणाम दूरवर घडून येण्यास कालावधि लागतो.

आपल्या वन्यावाभीट कर्मांचें फळ या जन्मीं नाहीं तर अन्य जन्मीं तरी सुखदुःखाच्या रूपानें आपल्याला भोगावेंच विचारसंशोधनाची लागतें. अशा प्रकारच्या लोकश्रद्धेमुळें समाजांत नीतीचे संस्कार कांहीं काळ राहिले व वाढले जरूर देखील. या श्रद्धेच्या मुळाशीं अीश्वराच्या घरी किंवा निसर्गांत न्याय आहे अशी लोकसमजूत होती; व तिचा कांहीं काळ समाजावर सुपरिणामहि झाला. परंतु ती स्थिति पुढें राहिली नाहीं. आतां पुनः या बाबतींत संशोधनाचा काळ आला आहे. आपल्या कर्मांचें फळ आपल्यालाच भोगावें लागतें किंवा नाहीं याविषयीं आतां संदेह अुत्पन्न झाला आहे. अितकेंच नव्हे तर पुनर्जन्म, कर्मवाद वगैरे सर्व समजुती खोट्या आहेत असें पुष्कळ लोकांस वाटूं लागलें आहे. त्याचा दुष्परिणाम बहुजनसमाजावर शीघ्रपणें होण्याचा संभव आहे. अशा वेळीं अीश्वर, भक्ति, पुनर्जन्म, मोक्ष वगैरेविषयीं लोकांतील श्रद्धा नाहींशी होण्यापूर्वीच विचारी

व जनहिताचिंतक व्यक्तींनी समाजाला योग्य विचार देऊन त्यांत नीति व सदाचाराच्या भावना जागृत करून त्या दृढ केल्या पाहिजेत. नाहीतर पूर्वीच्या श्रद्धेतून सुटलेला लोकसमाज नास्तिकतेत शिरून स्वैराजारी होण्याचें फार भय आहे. तसें होण्यापेक्षां धर्माच्या खोटा व भ्रामक समजुती वऱ्या असें कोणास वाटल्यास त्यांत आश्चर्य नाही.

आपल्या कर्माचें फळ आपल्याला तर भोगावें लागतेंच परंतु त्या-
 वरोवर अितरांनाहि भोगावें लागतें, या नियमावर
 कर्म व त्याच्या आपण आतां विश्वास ठेवला पाहिजे. मानवजगां-
 फलाची विशाल तील न्याय सामुदायिक पद्धतीवर चालत असतो
 कल्पना म्हणून आपल्या कर्माचें फळ केवळ आपल्याला न
 मिळतां समुदायाला मिळणार आहे व समुदायाच्या
 कर्माचें फळहि समुदायाबरोबर आपल्याला मिळणार आहे. या किंवा
 पुढील जन्मींच्या देहापुरती आपलेपणाची आपली संकुचित कल्पना
 सोडून आपण आपलेपणाची विशाल कल्पना धारण केली पाहिजे. यांत
 मानवतेचा विकास आहे. यांत न्यायाची विशाल भावना आहे. आप-
 ल्यांतील आत्मभाव जसजसा व्यापक होत जातील तसतसा हा न्याय
 आपल्याला योग्य वाटूं लागेल. मानवी जीवन, मानवी संबंध, मानवी
 संकल्प व विश्वांतील व्यक्त-अव्यक्त व्यापार या सर्वांच्या दृष्टीनें ही
 समजूत व हा न्याय अधिक अुदात्त, सत्य व श्रद्धेय आहे. या न्याय-
 निष्ठेनें आपण वागूं तर आपल्यांत परस्पर प्रेम, विश्वास व अैक्य
 हीं वृद्धिगत होतील. आपल्यांत समभाव निर्माण होतील व अेकंदरीनें
 आपण सर्व मानवतेकडे जात राहूं. त्याकरितां आपण आपल्या कर्माचा
 व संकल्पाचा विचार करून त्यांतील अशुद्धता काढून टाकली पाहिजे.
 आपण शुभ संकल्प धारण करून शुभ कर्मे केलीं पाहिजेत. आपणां
 सर्वांच्या शुद्धीकरितां व अुन्नतीकरितां आपण सत्कर्मप्रवण व सद्गुणी
 झालें पाहिजे. आपल्या संतानांवर चांगले संस्कार व्हावे व त्यांची
 अुन्नति व्हावी म्हणून प्रेमळ व कल्याणेच्छु मातापिता ज्याप्रमाणें

स्वतः संयमी, सद्गुणी व सदाचारी राहतात त्याचप्रमाणें मानव-जातीवर आपलें प्रेम असेल, सर्वाविषयीं आपल्या मनांत कळकळ असेल तर मानवजातीकरितां धर्म्य मार्गानें सहन करण्यांत आपल्याला धन्यता वाटेल. केवळ स्वतःविषयींच्या संकुचित भावनेनें कष्ट सोशीत राहण्यापेक्षां मानवतेच्या व अैक्याच्या विशाल भावनेनें ते सहन करण्यांत जीवनाचें खरें सार्थक आहे.

१८

संतसज्जनांचे अुपकार

प्रत्येक विवेकी व श्रेयार्थी मनुष्य स्वतःतील व पर्यायानें अितरां-तील मानवता वाढवीत असतो. परंतु विवेकी संतसज्जनांची अत्यंत कष्ट सोसून, व प्रसंगीं आपले प्राण देअूनहि, मानवतेची वृद्धि केली आहे. अशा संत-सज्जनांचे मानवजातीवर अगणित अुपकार आहेत. मनुष्यांतील पशुता, जडता, अज्ञान, क्रौर्य अित्यादि महान् दुर्गुणांना घालवून त्यांच्यांत मानवता जागृत करण्याकरितां त्यांनीं जीवनभर प्रयत्न केले आहेत. आपसांतील लौकिक भेद विसरून, अुच्च-नीचतेचे भाव टाकून, धन, विद्या, बल, अगर जातिविषयक क्षुद्र अहंकार, त्याचप्रमाणें मान, प्रतिष्ठा वगैरेंचा मोह टाकून, सर्वांनीं परस्परांशीं प्रेमानें, सरळपणानें व समतेनें वागावें, आपसांत कलह, मत्सर, वैर करूं नये, असा त्यांनीं मानवजातीला वेळोवेळीं अुपदेश केला आहे. तो अुपदेश सर्वांच्या हृदयावर ठसण्याकरितां कोणीं संतांनीं आपणां सर्वांत अेकच 'आत्मतत्त्व' विलसत आहे असें सांगितलें, तर कोणीं आपण सर्व अेकाच परमेश्वराचीं लेंकरें आहोंत अशा रीतीनें आपल्याला समजावलें. कोणीं आपण सर्व अेकमेक भाअू भाअू आहों,

असें सांगितलें, तर कोणीं घट-घटांत अेकच 'राम' रमत आहे असें आपल्याला अुपदेशिलें. त्या सर्वांचा सारांश हाच होता व आहे कीं, आपणां सर्वांतील मानवता जागृत व्हावी, वृद्धिगत व्हावी. आपण सर्वांनीं निर्दोष व्हावें व आपणा सर्वांत समभाव अुत्पन्न व्हावा. हा समभाव हीच मानवजीवनांतील खरी सिद्धि आहे अशी त्यांची खात्री होती. म्हणून स्वतःच्या मनाचें पावित्र्य त्यांनीं साधलें. स्वतःमध्ये सद्गुणांची वृद्धि केली व सर्व मानवजातीला स्वतःप्रमाणें वनवण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला.

द्वैतबुद्धि टाकून समता साधणें हीच मानवजीवनाची शेवटची सिद्धि असली तरी ती साधण्याकरितां देश, काल व परिस्थिति अनुसार आचार, व्यवहार, परस्पर वागण्याचे नियम वगैरे साधनांत बदल करावा लागतो. या गोष्टी जाणून संतसज्जन तसा प्रयत्न करीत आले आहेत. समाजाच्या सुस्थितीकरितां अेकदां वनवलेल्या व्यवस्थेंत पुढें दीर्घकालानें कायमचे वर्ण— किंवा वर्गभेद पडतात व त्यामुळें कांहीं वर्गांच्या हातीं आलेल्या सत्ते— व संपत्तीमुळें घडणाऱ्या अनर्थांतून समाजाला मानवतेवर आणण्याकरितां त्यांना आपल्या काळांत खूप सहन करावें लागलें आहे. त्या सर्वांतील त्यांचा अुद्देश हाच होता कीं मानवजातींतील क्षुद्रता व हीनता नाहीशी होअून तिनें आपली शेवटची सिद्धि साधावी. ती साधण्याकरितां त्यांनीं केव्हां भक्तीला तर केव्हां ज्ञानाला, केव्हां वैराग्याला तर केव्हां कर्माला महत्त्व देअून भाव, ज्ञान, धारणा व कर्मकौशल्य यांच्याद्वारा मनुष्यांत पावित्र्याचा व सद्गुणांचा विकास केला. नीति, सदाचार, शील, चारित्र्य हीच जीवनाला शोभा देणारी खरी संपत्ति आहे, ही गोष्ट प्रत्येक मानवाच्या हृदयावर ठसवण्याची त्यांनीं पराकाष्ठा केली. स्वतःमधील माधुर्य व वैराग्य त्याचप्रमाणें भक्तिभाव व प्रेमळपणा यांयोगें जगतांतील कटुता व संताप, स्वार्थ व कपट हीं कमी करण्यांत त्यांनीं आपलें जीवन खर्ची घातलें. स्वतःतील शांतीनें व सौजन्यानें

त्यांनीं जगतांतील त्रिविध ताप सौम्य केले. भोगवश व भोगलुब्ध जगाला त्यांनीं संयमाचे धडे दिले. विलासांतून काढून त्याला त्यांनीं वैराग्याकडे वळवले. मोहांतून कर्तव्यावर आणले. पाप्यांचे त्यांनीं पुण्यवंत बनवले. पतितांना त्यांनीं पावन केले. स्वतः मानव बनून जगाला त्यांनीं मानवता शिकवली. आज जगांत जी थोडीफार माणुसकी दिसत आहे, जे सद्गुण दिसून येत आहेत, ते सर्व त्यांच्याच कर्तृत्वाचें फळ आहे. अेका सज्जनतेशिवाय धन, बल, विद्या, सत्ता, अैश्वर्य किंवा अितर कोणत्याहि सिद्धींत मनुष्यांतील पशुता, अज्ञान, मोह, जडता, वगैरे दुर्गुण नाहीसे करण्याचें सामर्थ्य नाही. सत्य, ब्रह्मचर्य, अहिंसा अित्यादि महाव्रतें धारण करण्याचें सामर्थ्य सज्जनतेशिवाय दुसऱ्या कशांतहि नाही, ही गोष्ट त्यांनीं आपल्याला पटवली, म्हणून आपण सर्व त्यांचे परम ऋणी आहों. असे संतसज्जन जन्मास आले नसते तर अजूनहि जगांतील श्वापदांप्रमाणेंच आपली स्थिति असती कीं काय अशी शंका मनांत येते. संत कबीर यांनीं यावरूनच म्हटले असावें कीं असे हरिभक्त संतसज्जन निर्माण झाले नसते तर 'जल मरता संसार'. संसारांतील लोक तापत्रयानें जळून मेले असते. आजहि आध्यात्मिक क्षेत्रांत व मार्गांत पाअूल टाकावयाला व आपले तापत्रय कमी करावयाला त्यांच्या ग्रंथांशिवाय व वचनांशिवाय आपल्याला दुसरा आधार नाही.

अशा सज्जनांचा सहवास ज्यांना लाभला असेल व लाभत असेल ते धन्य होत यांत शंका नाही. भारतवर्षांत अनेक संतांच्या अुन्नतीचा संतसज्जन होअून गेले आहेत. या बाबतींत क्रम व विवेक आपण भाग्यवान् आहोंत. त्यांच्या ग्रंथांतील त्यांची स्वानुभवाचीं वचनें, त्यांचे अुद्गार, ही साधकाची बहुमोल संपत्ति आहे. देश, काल, आपली आजची परिस्थिति, आपले आदर्श व आपल्या अडचणी या सर्वांचा विचार करून आपण तिचा अुपयोग केला पाहिजे. हीं सर्व वचनें सारख्याच महत्त्वाचीं नसतात.

अेकाच सर्वश्रेष्ठ भूमिकेवरून तीं अुच्चारलेलीं नसतात. किंवा अेकाच स्थितीतील अनुभवांतून निघालेले ते सर्वमान्य सिद्धांत पण नसतात. संत-सज्जनहि निरनिराळ्या अवस्थांतून निरनिराळ्या अनुभवांतून बोध घेत घेत, जीवनाला योग्य तें वळण देत देत मानवतेच्या विकासापर्यंत पोहोचलेले असतात. त्यांच्या वचनांतील कांहीं त्यांच्या साधनदशेच्या प्रारंभकाळांतील असतात. त्या काळांत अनुभवापेक्षां कल्पना, भावना, श्रद्धा यांचाच प्रभाव त्यांच्या चित्तावर बहुत करून अधिक असतो व त्यामुळे त्या वेळच्या त्यांच्या वचनांतून विशेषतः त्याच गोष्टी दिसून येतात. त्या काळांत वैराग्य, जगाविषयीं कंटाळा, आपलें कोणी नाहीं अशी भावना, कर्मकांड, मनाची व्याकुळ अवस्था, साधनेविषयीं कट्टरपणा, अेकांतप्रियता, वगैरेंवर भर असून चित्तांत ज्ञानापेक्षां अज्ञानाचा भाग अधिक असतो. त्यानंतरच्या मध्यकाळांत कल्पना, भावना वगैरेंचे वेग मंद होतात. विवेक व ज्ञान यांकडे चित्त वळूं लागतें. त्यांची गोडी लागते. शोधकपणा अंगीं येतो. सत्यासत्याचा निर्णय करणारी बुद्धि जागृत होते. संयम साधूं लागतो. चांचल्य कमी होतें. थोडी स्थिरता येते. जगाकडे पाहण्याची दृष्टि बदलूं लागते. त्यांतील दुःखावर, त्यांतील विपरीत परिस्थितीवर, कांहीं अुपाय मिळावा असें वाटू लागतें. लोकांविषयींचा कंटाळा कमी होतो. कोणती तरी ज्ञानभूमिका दृढ करण्याकडे प्रयत्न चालतो. आणि पुढें शेवटच्या काळांत मन स्थिर व शांत होतें. योग्य विवेक सुचतो. कल्पना मावळतात. भावना विवेकाला धरून चालतात. श्रद्धेतील अज्ञान व भोळेपणा नाहींसा होतो. संदेह कमी होतात. जगाविषयीं आपलेपणा वाटूं लागतो. क्रियाकांड नाहींसें होतें. वैराग्यांतील अतिशयता व कट्टरपणा जाअून संयमांत सहजता येते. अुग्रता नाहींशी होते. कनवाळूपणा येतो. 'वसुधैव कुटुंबकम्' अशी व्यापकता येते. समता बाणते. आणि या सर्वांतून प्राप्य वस्तु जी मानवता ती लाभते. अशा प्रकारें निरनिराळ्या भूमिकांतून व अवस्थांतून जात जात संतांची अुन्नति झालेली असते. म्हणून त्यांची सर्वच वचनें

प्रमाण किंवा सिद्धांतरूप न मानतां आपल्या साध्याला व साधनेला अुपयोगी होतील अशीं वचनें आपण त्यांतून विवेकानें शोधून काढली पाहिजेत. तशीं आपल्याला काढतां न आल्यास त्यांच्या अनुभवाचा व ज्ञानाचा आपल्याला खरा अुपयोग न होतां केव्हां केव्हां आपण त्यांच्या अज्ञानाला ज्ञान समजून त्यांतच समाधान मानून राहण्याचा संभव असतो. म्हणून विवेक जागृत करून, बुद्धि कुशाग्र करून, त्यांच्या वचनांचा आपल्या कल्याणार्थ अुपयोग करण्याचें आपल्याला साधलें पाहिजे. आपल्याला व मानवजातीला चालू परिस्थितींतून श्रेष्ठ आदर्शकिडे पोहोचण्यास आज कोणत्या साधनाची आवश्यकता आहे तें आपल्याला ठरवतां आलें पाहिजे. भावभक्तीनें केवळ ग्रंथाचें प्रामाण्य किंवा चालत आलेली परंपरा मानून आपलें चालणार नाहीं. सर्वच संतसज्जनांनीं आपआपल्या काळांतील परिस्थितींतून विवेकानें मार्ग काढला आहे. त्याकरितां त्यांना पुष्कळ कष्ट सोसावे लागले आहेत; तरी त्यांनीं विवेकाचा व विचाराचा महिमा गाअिला आहे. “विवेकासहित वैराग्याचें बळ” आपल्या अंगीं यावें अशी अिच्छा करून “सारीं विचारें आयुष्या या” असा निश्चय संत तुकाराम यांनीं केला होता. “न धरावी चाली करावा विचार।” असा अुपदेश ते लोकांनाहि करीत असत. समर्थ रामदासांनीं पण विवेकालाच जीवनांतील सर्वश्रेष्ठ सद्गुण मानलें आहे. “सर्वेद्रियां अंगणीं। विवेक करी रावणी।” अशी स्थिति पूर्ण सत्त्वगुणी पुरुषाची असते, असें संत ज्ञानेश्वर म्हणतात. “संत तेथे विवेक।” अितका संत व विवेकाचा संबंध ते दर्शवतात. यावरून आपणहि विवेकाला जीवनांतील प्रधान गुण मानून त्याचा अुपयोग सर्व जीवनांत करण्याची स्वतःला संवय लावून घेतली पाहिजे.

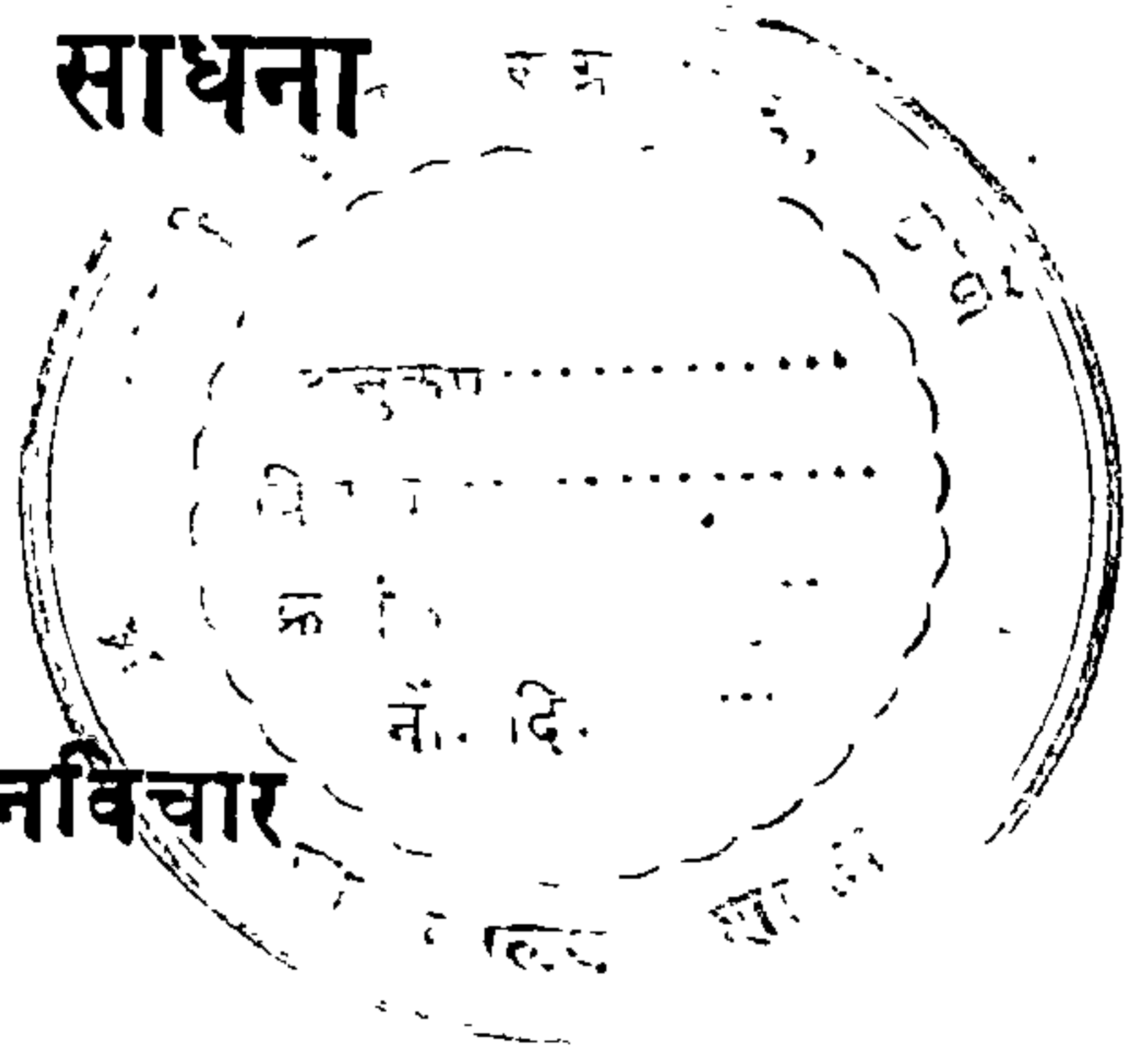
तत्त्वज्ञान, भक्ति व मोक्ष या बाबतींत आपल्या व कोणा सताच्या मान्यतेंत फरक असला तरी त्यायोगें त्यांच्याविषयींचा आपल्या मनातील आदर किंचित्हि कमी होण्याचें कारण नाहीं. नीति, सदाचार, चारित्र्य, शील, पावित्र्य वगैरेंचे जे अुपासक, सत्याविषयीं ज्यांना जिज्ञासा,

लोकहिताची ज्यांना कळकळ, भूतमात्राविषयीं जे परम कनवाळू, ज्यांच्या हृदयांत आपपर भाव नाही, ज्यांच्या अंतरांत अश्वराविषयीं अपार निष्ठा, असे वैराग्यवंत संतसज्जन केव्हांहि सर्वांना परमबंधच होत. आपआपल्या काळांत त्यांना लाभलेल्या साधनाच्या द्वारा शक्य तितकें ज्ञान प्राप्त करून ते त्यांनीं निःस्वार्थपणें सर्वांना दिलें. अितकें महान कार्य करीत असतांहि “सकळांच्या पाया माझे दंडवत । आपुलालें चित्त शुद्ध करा ।” अशी आपलीच अुलट ते नम्रपणें विनवणी करतात. अशा रीतीनें निरहंकारपणें मानवजातीची सेवा करीत असतां त्यांनीं द्रव्य, मान, कीर्ति, प्रतिष्ठा – कशाचीहि अपेक्षा केली नाही. स्वसुखाची पर्वा केली नाही. दुःखाला जुमानलें नाही. लोकलाज मानली नाही. स्वतःच्या ज्ञानाचें अवडंबर माजवलें नाही. गुरुत्वाचा दंभ केला नाही. परमात्म्याला स्मरून त्यांनीं लोकसेवा केली व केलेली सेवा त्यालाच अर्पण केली. दारिद्र्य, अपमान, विटंबना, भूकतहान, हालअपेष्टा, मृत्यु – सर्व कांहीं त्यांनीं आपल्या व मानवजातीच्या कल्याणाकरितां सोसलें. त्यांनीं अशा रीतीनें सोसलें नसतें, त्यांचीं चरित्रें किंवा वचनें आपल्याला माहित नसतीं, तर विपत्काळीं धैर्यानें व शीलानें वागायला आपल्याला कोणता आधार होता व यापुढेंहि आहे ? अशा रीतीनें विचार करतां आपल्यावरील व मानवजातीवरील त्यांचे अनंत अुपकार मनांत येअून कृतज्ञतेनें गद्गद होअून संत तुकाराम यांच्याप्रमाणें आपल्याहि हृदयांतून हेच अुद्गार बाहेर पडतात :

“काय द्यावें त्यांसी व्हावें अुतरासी ।

ठेवितां हा पायीं जीव थोडा ॥”

विवेक आणि साधना

खंड २ : साधनविचार

विभाग १ : गुणदर्शन

१

विवेक व संयम

मानवीं जीवन अनुत्तीकरितां आहे म्हणून त्याला सर्व बाजूंनीं सदैव अनुत्त करण्याचा आपला प्रयत्न असला पाहिजे. त्याकरितां मनुष्याला प्रथम विवेकाची जरूर आहे. जीवन सरळपणें चालत असेल, त्यांत विशेष अडचणी येत नसतील, अशा वेळीं आपल्याला विवेकाची आवश्यकता वाटत नाही. परंतु कठिण प्रसंग आला असतां कशा रीतीनें वागणें योग्य व कल्याणप्रद होतील हें आपल्याला सहज ठरवतां येत नाही. अशा वेळीं आपल्या पूर्व अनुभवांवरून त्याचप्रमाणें अितरांच्याहि तशाच प्रसंगींच्या अनुभवांवरून पुढील परिणाम दीर्घ दृष्टीनें तर्कांत आणून आपल्या वागण्याचें धोरण आपल्याला ठरवावें लागतें. त्या वेळीं आपल्याला विवेकशक्तीची जरूर असते. योग्य निर्णयशक्ति म्हणजेच शुद्ध विवेक. ज्याला अशा रीतीचे विवेकाचे प्रसंग वरचेवर येतात, जो पूर्व अनुभवांचें सूक्ष्मपणें निरीक्षण करूं शकतो व त्या सर्वांवरून जो योग्य निर्णय ठरवूं शकतो त्याची निर्णयशक्ति अितरांपेक्षां प्रखर व वृद्धिगत झालेली असते. ज्याच्या ठिकाणीं अितकी विवेकशक्ति आलेली नसेल त्यानें कठिण प्रसंगीं आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ, विवेकशील व अनुभवी मनुष्यावर श्रद्धा ठेवून संकटांतून मार्ग काढणें हेंच योग्य होतील. परंतु त्यानेंहि अशा प्रकारच्या श्रद्धेवर सदैव पराधीनपणें जीवन चालवण्याची अिच्छा बाळगूं नये. विवेकशील मनुष्याकडून आपण स्वतः विवेकसंपन्न होण्यास शिकावें. योग्य विवेक करण्याचें

विवेक आणि साधना

आपल्याला साधलें तर जीवनांतील पुष्कळशा अडचणी आपण सहज नाहींशा करूं शकूं व त्यायोगें आपल्या अुन्नतीच्या मार्गांतील कितीतरी अडचणी नाहींशा होतील.

सद्गुणी होण्याकरितां आपल्याला जशी विवेकाची जरूर आहे, तशीच संयमाचीहि जरूर आहे. जीवनाला संयम व सात्त्विक पडून गेलेल्या नेहमींच्या वळणानुसार आपल्या सुख अिच्छा, आपल्या वृत्ति, अिद्रियांच्याद्वारा सुखानुभव घेण्याकडेच सारख्या धांवत असतात, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन आपण त्या बाबतींत सदैव सावध राहिलें पाहिजे. अयोग्य दिशेकडे जाणाऱ्या आपल्या मनोवृत्तींना आपल्या ताब्यांत आणण्याचा आपण सतत प्रयत्न केला पाहिजे. सुखावांचून मनुष्य राहूं शकत नाहीं म्हणून आपण आपल्याला सात्त्विक सुखाची संवय लावून घेतली पाहिजे. सुखांतहि अनेक भेद आहेत. जें सुख आपल्याला अधिकाधिक लालची व लंपट करीत असेल, आपली स्वाधीनता व आरोग्य यांचा नाश करीत असेल, त्याचप्रमाणें आपल्या मनोवृत्तींना अधिकाधिक चंचल बनवून अिद्रियांवरील व मनावरील आपला ताबा नष्ट करीत असेल तें सुख आपण त्याज्य समजून त्या बाबतींत आपण संयमशील झालें पाहिजे. परंतु ज्या सुखानें आपलें आरोग्य वाढत असेल, आपल्यांत शांति व प्रसन्नता येऊन ती अधिकाधिक काळ कायम राखण्याचें ज्या सुखांत सामर्थ्य असेल, ज्या सुखाच्यायोगें शरीरांत अुत्साह, मनांत पावित्र्य व बुद्धींत तेजस्विता हीं वाढत राहतील, ज्या सुखामुळें आपल्यांत जडता, ग्लानि किंवा शिथिलता येण्याची धास्ती नाहीं, ज्यांत पश्चात्तापाचें भय नाहीं, ज्या सुखांत परिश्रमाचा कंटाळा नाहीं आणि ज्यायोगें आपल्या व अितरांच्या सुखाची व ज्ञानाची वृद्धि होते तें सुख सात्त्विक होय. अशा प्रकारच्या सुखापासून कोणाचेंहि अकल्याण होणें शक्य नाहीं; अितकेंच नव्हे तर अशा प्रकारच्या सुखाची मानवी अुन्नतीला आवश्यकता आहे. म्हणून मनुष्यानें सात्त्विक सुखाची

अच्छा व प्रयत्न ठेवावा, व सुखविषयक अितर कल्पनांचा त्याग करावा. त्याकरितां मनुष्यानें संयमी बनलें पाहिजे. खोट्या व हानिकारक सुखाच्या मार्गे लागल्यानें आपल्यांतील शक्ति वृथा खर्च होते. ती शक्ति वृथा खर्च होअूं न देतां तीच अुन्नतिकारक कार्यांत लावणें हें आपलें कर्तव्य आहे. संयमानें राखलेल्या व संगृहीत केलेल्या शक्तींचा अुपयोग आपण सद्गुणांची वृद्धि करण्याकडे केला पाहिजे. तसें न केल्यास आपल्या विवेकांत कमतरता येतील. अुन्नत व्हायचें असेल तर सद्गुणी झालें पाहिजे. सद्गुण वृद्धिगत करावयाचे असतील तर आपण संयमी बनलें पाहिजे. संयमाशिवाय शक्तिसंचय होणार नाहीं. संचयाशिवाय शक्ति वृद्धिगत होणार नाहीं. शक्ति वृद्धिगत झाल्याशिवाय सद्गुणांत पूर्णता येणार नाहीं. आपली शक्ति जोंपर्यंत कोणत्यातरी अयोग्य कार्यांत, क्षुद्र सुखांत, खर्च होत असेल तोंपर्यंत आपण आपल्यांतील सर्व शक्तीनें अुन्नतीच्या मार्गावर नाहीं असें समजावें. आपल्या जीवनाला तें लांछन आहे. आपला तो कमीपणा आहे. अशा प्रकारचा कमीपणा आपल्यांत नसावा म्हणून आपण विवेकी, संयमी व पुरुषार्थी बनलें पाहिजे.

संयमी मनुष्यच चारित्र्यवान् व शीलवान् राहूं शकतो. जगांत तोच सर्वांच्या आदरास व विश्वासास पात्र होतो. मनुष्य व्यसनी भावावर किंवा मित्रावर विश्वास ठेवीत नाहीं; परंतु संयमी, निर्दोष व निर्व्यसनी अशा नोकरावर निःशंकापणें ठेवतो. अशा प्रकारें जगांत सद्गुणांचें महत्त्व आहे व दुर्गुणाविषयीं अनादर आहे. दुराचारी किंवा दंभी मनुष्यदेखील दुसऱ्या दुराचारी व दंभी मनुष्यावर विश्वास न ठेवतां सदाचारी व संयमी मनुष्यावरच विश्वास ठेवीत असतो. दारू पिणाराहि दारू पिणाऱ्याला नोकर म्हणून ठेवावयाला तयार नसतो. स्वतःच्या दौर्बल्यामुळें जो सदाचारी किंवा निर्व्यसनी राहूं शकत नाहीं त्याच्या मनांतहि सदाचार व निर्व्यसनीपणाबद्दल आदर आणि दुराचार व व्यसनीपणा यांविषयीं अनादर व अविश्वास असतो.

सामान्यतः आपली अशी समजूत असते कीं संयमशील होणे फार कठिण आहे. पण आपण थोडा विचार करावा कीं जगांत कोणती चांगली गोष्ट कठिण नाही? कोणती चांगली विद्या किंवा कला परिश्रम केल्याशिवाय साध्य होते? म्हणून कठिणतेला किंवा परिश्रमाला भिडून आपलें चालणार नाहीं. खरें पाहतां संयम, सदाचार, या गोष्टी जितक्या कठिण वाटतात तितक्या खरोखर कठिण नाहीत. प्रथम प्रथम यांत जितकी कठिणता वाटते तितकी पुढें वाटत नाहीं. परंतु यांत मुख्य गोष्ट हीच आहे कीं मनुष्याला संयम व सदाचाराची रुचि नाही, आवड नाही. त्या मार्गानें आपली अुन्नति करून घेण्याची त्याला अिच्छा नाही. ती अिच्छा असेल तर या मार्गांत वाटते तितकी पुढें कठिणता नाही. आज आपलें जीवन ज्या वातावरणांत चाललें आहे, लहानपणापासून आपल्याला जें शिक्षण व संस्कार मिळत आहेत, ते या गोष्टींना प्रतिकूल आहेत. अशा स्थितींत आपण विवेकी, संयमी, सदाचारी व्हावें, सद्गुणसंपन्न होऊन जीवन कृतार्थ करावें, अशी अिच्छा होणेंच परम दुर्घट आहे. अशा दुर्घट स्थितींत कांहीं वाचनानें किंवा कोठूनतरी मिळालेल्या कांहीं संस्कारांमुळे ज्यांना थोडीफार सदिच्छा होतील त्यांना चांगली संगत ठेवून आपली सदिच्छा दृढ करावी, वृद्धिगत करावी. चांगल्या संगतीशिवाय सुसंस्कार मिळत नाहीत, त्यांना पोषण मिळून त्यांच्यांत बळ येत नाही. प्रतिकूल वातावरणांत सुसंस्कार टिकून राहणें कठिण असतें. त्यांत ते केव्हांच लुप्त होऊन जातात. म्हणून वाहेरच्या खराब वातावरणामुळे चित्तावर होणाऱ्या अनिष्ट संस्कारांमून आपल्याला वांचावयाचें व आपल्या सुसंस्कारांना संभाळून त्यांना वृद्धिगत करावयाचे असेल, तर मनुष्यानें नेहमीं सत्संगत ठेवली पाहिजे. रोज स्नान करणें हें स्वच्छतेच्या दृष्टीनें जसें आवश्यक आहे तसेंच आपल्या चित्तावर नित्य पडत जाणारे कुसंस्कार काढून टाकून त्याला शुद्ध करण्याकरितां चांगल्या

संगतीचीहि आवश्यकता आहे. तशी संगत प्राप्त करून आपण आपल्यांतील सुसंस्कारांचें पोषण करीत राहिलों तर अुन्नतीची अिच्छा आपल्यांत जागृत होतील, प्रबळ होतील; व त्यायोगें संयमशील, सदाचारी व विवेकी होण्याची महत्त्वाकांक्षा आपल्यांत वाढत राहिल.

२

विवेक व सावधता

स्वतःचें श्रेय साधूं अिच्छणाऱ्यानें अतिशय जागृत राहिलें पाहिजे. त्याला आपल्या मनोवृत्तींचें परीक्षण करतां आलें वृत्तिपरीक्षण पाहिजे. अुन्नतीचा मुख्य आधार आपलें चित्त होय. त्यांतील वृत्ति शुद्ध करण्याचा आपला प्रयत्न असला पाहिजे. त्याकरितां ज्याप्रमाणें विवेकाची व संयमाची आवश्यकता आहे, त्याचप्रमाणें सावधपणाचीहि जरूर आहे. संस्कारानुरूप आपल्या अिच्छा धांवत असतात व अिच्छांप्रमाणें चित्ताचे तरंग चालत असतात. श्रेयार्थी मनुष्यानें जुन्या अनिष्ट संस्कारांचा नाश करून नवे अिष्ट संस्कार धारण केले पाहिजेत. या प्रयत्नांत त्यानें कधीं कंटाळूं नये. त्याकरितां त्याच्यांत खूप धीर, दृढता व चिकाटी असली पाहिजे. काम, क्रोध, लोभ, अहंकार, यांचीं शुद्ध-अशुद्ध स्वरूपें त्याला ओळखतां आलीं पाहिजेत. भावना व विकार, आपल्या स्वाभाविक गरजा, आशा व तृष्णा, त्याचप्रमाणें लोभ यांतील फरक त्याला समजला पाहिजे. अहंकार, सदहंकार, निरहंकार यांतील भेद त्याला समजला पाहिजे. मद म्हणजे काय, गर्व म्हणजे काय, आत्मसन्मान म्हणजे काय, व

आत्मविश्वास म्हणजे काय, हें त्याला ओळखतां आलें पाहिजे. क्रोध व तेजस्विता, दीनता व नम्रता, दौर्बल्य व क्षमा, अविचारीपणा व साहस यांतील भेद त्याच्या ध्यानांत आले पाहिजेत. कल्पना, भावना व योजना, अनुमान व अनुभव, तर्क व सिद्धांत, विलास व विकास, त्याग व वैराग्य, जडता व शांति, भोळेपणा व श्रद्धा, सदाग्रह व दुराग्रह या सर्वांतील भेद त्याला जाणतां आले पाहिजेत. विचार, तरंग व संकल्प, आभास व ज्ञान यांतील फरक पण त्याला समजला पाहिजे. आराधना, अुपासना, भक्ति, निष्ठा या सर्वांची ओळख त्याला असली पाहिजे. सौख्य, आनंद, समाधान, संतोष, शांति, प्रसन्नता या सर्वांतील भेद त्याला माहीत असले पाहिजेत. मानवी चित्तांतील सुप्तप्रकट, व-यावाओट, वृत्तींना त्याला ओळखतां आलें पाहिजे; व त्यांपैकी हितकर वृत्तींना त्यानें धारण केलें पाहिजे.

योग्य - अयोग्य, हितकर - अहितकर, यांची पारख साधकाला करतां न आल्यास त्याचे परिश्रम फुकट जाण्याचा संभव असतो. आपल्या योग्य गरजा व लोभ व निर्दोष परिग्रह त्याचप्रमाणें सदोष व निर्दोष परिग्रह यांतील फरक साधकाला जाणतां आला पाहिजे. आपल्या चरितार्थाला आवश्यक असणाऱ्या वस्तु प्राप्त करण्यांत लोभ नाही. त्यांत दोष नाही. त्याचप्रमाणें अशा वस्तूंचा मर्यादित संग्रह करण्यांतहि कांहीं दोष नाही. मनुष्य म्हणून शीलानें जगण्याकरितां, कुटुम्बाच्या निर्वाहाकरितां व अडचणीकरितां आपल्याला जी तरतूद करावी लागते, जो संग्रह करावा लागतो, त्याला लोभ किंवा सदोष परिग्रह म्हणतां येत नाही. जरूरीपेक्षां जास्त वस्तु प्राप्त करण्यांत लोभ आहे व त्या वापरण्यांत अधुळेपणा आहे. ज्या वस्तूंची दुसऱ्याला अत्यंत आवश्यकता असतां, आपणहि त्यांचा योग्य अुपयोग न करतां त्यांचा लोभानें संग्रह करून ठेवणें यांत कृपणता व

दुष्टता आहे. परिग्रहाच्या बाबतींत साधकानें नेहमीं विवेक व तारतम्यानें वागलें पाहिजे.

खाणेंपिणें, वस्त्र, आश्रयस्थान, वगैरे बाबतींतहि साधकानें फार विवेकानें वागलें पाहिजे. त्या बाबतींत त्यानें

अिद्रियविषयक आरोग्य, मितव्यय, निरलसता व आवश्यक सोयी संयम व सावधपणा यांचें महत्त्व जाणून आपलें वर्तन ठेवलें पाहिजे.

आपल्या गरजा भागवतांना दुसऱ्यावर अन्याय न होऊं देण्याकडे त्यानें लक्ष दिलें पाहिजे. खाण्यापिण्याच्या प्रसंगीं त्यानें रसनेचा संयम साधण्यांत सावध राहिलें पाहिजे. आरोग्य, बळ, चपळता, बुद्धीची तेजस्विता व मनाची पवित्रता व प्रसन्नता ज्यानें राखली जातील व वाढत राहिल अशा प्रकारच्या खाण्यापिण्याला त्यानें महत्त्व दिलें पाहिजे. त्याबरोबरच त्यानें आपल्या आर्थिक स्थितीचाहि विचार केला पाहिजे. वस्त्र हें शीत, अुष्ण व लज्जा यांच्या निवारणाकरितां आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन त्यानें या बाबतींत वागलें पाहिजे. केवळ हौशीकरितां व आवडीकरितां कपडांच्या निरनिराळ्या तऱ्हांचा व पद्धतींचा मोह धरण्यांत त्यांचा दुरुपयोग आहे हें त्याला समजलें पाहिजे. त्याच्या बोलण्यांत, त्याच्या वाणींत, अव्यवस्थितपणा, विसंगतपणा, असत्य, कर्कशपणा, असभ्यपणा वगैरे दोष नसावेत. कोणाची निंदा नसावी. त्याचप्रमाणें आत्मस्तुति किंवा आपल्या कार्याची प्रशंसा नसावी. कोणासहि कंटाळा येतील असें त्याचें बोलणें अगर भाषण नसावें. अुलट त्याच्या बोलण्यांत मधुरता, सत्य, प्रेमळता असावी. सुसंगति व मुद्देसूदपणा असावा. त्यानें मितभाषी असावें. बोलतांना निष्कारण हातपाय हलवण्याची किंवा अकगान्यास मधूनमधून हातानें डिवचण्याची वाणीट संवय त्याला नसावी. दुसऱ्याचें बोलणें पुरें होओपर्यंत मौन राखण्याअितका धीर त्याच्या अंगीं असावा. अशा रीतीनें वाचेच्या बाबतींतहि त्यानें संयमी व सावध असावें.

आपल्याकडून घडणाऱ्या सर्व क्रिया मिळून आपलें जीवन बनतें.

तें सर्वासुंदर व्हावें अशी आपली अिच्छा असेल
 अंतःशुद्धीचा तर आपल्या प्रत्येक वृत्तीच्या व प्रत्येक क्रियेच्या
 परिणाम बाबतींत आपण विवेकी, संयमी व सावध राहिलें
 पाहिजे. मातीची किंवा दगडाचीहि जर सुंदर

मूर्ति बनवतां येते, जड पदार्थांतूनहि जर चित्ताकर्षक, भावदर्शक व
 बोधप्रद चित्र निर्माण करतां येतें, तर ज्याच्या अणूअणूंत चैतन्य
 भरलेलें आहे, आणि जें प्राण, मन, बुद्धि, चित्त तसेंच अनेक कर्मेद्रियें
 व ज्ञानेद्रियें यांनीं युक्त आहे, अशा शरीराला आपण सर्व रीतीनें
 निर्दोष व गुणसंपन्न बनवूं शकणार नाहीं काय? अनेक विद्या,
 कला, सद्भाव वगैरेंनीं त्याला सर्व बाजूंनीं आपण अलंकृत व
 सुयोग्य नाहीं का करूं शकणार? महान् संत ज्ञानेश्वर यांनीं
 सत्त्वगुणांनीं भरलेल्या मनुष्याचें अेके ठिकाणीं वर्णन केलें आहे, तें
 अत्यंत बोधप्रद आहे. ते म्हणतात “ वसंत ऋतूमध्यें कमळें अुमलल्यावर
 त्यांतील सुगंध जसा सहजच चहूंकडे पसरूं लागतो त्याचप्रमाणें
 ज्याच्या हृदयांत प्रजा ओतप्रोत भरून गेल्यावर ती आंत राहीनाशी
 होअून सहजच अिद्रियांच्याद्वारा बाहेर फांकूं लागते, त्याच्या
 अिद्रियांच्या अंगणांतच विवेक रावत असतो. आणि जणूं काय
 त्याच्या हातापायांनाहि ज्ञानदृष्टि फुटली आहे कीं काय असें
 वाटतें. सत्कर्म व दुष्कर्म त्याच्या अिद्रियांनाच समजतें. विचार
 करून तें ठरवण्याची आवश्यकताच त्याला राहिलेली नसते. त्याची
 अिद्रियें व व-प्रावाओटाची पारख करूं शकतात. न पाहण्यासारख्या
 वस्तूकडे त्याची दृष्टि जातच नाहीं. न ऐकण्यासारखे शब्द त्याच्या
 कानांतच जात नाहींत. न बोलण्यासारखे शब्द त्याची जीभ
 अुच्चारूं शकत नाहीं. दिव्यापुढें जसा अंधार कधीं राहूं शकत
 नाहीं, त्याप्रमाणें निषिद्ध वस्तु त्याच्या अिद्रियांच्या पुढें येअूं
 शकत नाहीं. ”

या सर्वांचा सारांश हाच कीं, अखंड विवेकानें व सावधपणानें वागत राहिल्यानें मनुष्याच्या अिद्रियांतील धर्मच परम शुद्ध बनून जातात. निरंतरच्या सावधपणानें व आंतील शुद्ध बुद्धीनें, सदैव प्रयत्नशील राहिल्यानें मनुष्य अशा स्थितीला जाऊन पोहोंचतो, व पोहोंचल्यावरहि विवेकी मनुष्य सावधपणा सोडून कधीं गाफिल राहत नाहीं.

अशा प्रकारची चित्तशुद्धि व अिद्रियशुद्धि आपल्याला साधायची

• असेल तर आपण निरंतर सावधपणानें वागलें पाहिजे.

अखंड जागृति विवेकानें योग्य-अयोग्याची निवड, जागरूकपणें सर्व वृत्तींचें निरीक्षण व परीक्षण व निश्चयपूर्वक अयोग्य वृत्तींचा निरोध, या गोष्टी आपल्याला साधल्याच पाहिजेत. श्रेयःसाधकाच्या प्रयत्नांत जागृतीचें फार महत्त्व आहे. ही जागृति आपल्याला निरंतर राखतां आली पाहिजे. अिद्रियांचे धर्म व चित्ताचे पूर्व संस्कार परिपूर्ण नष्ट झाले आहेत असें समजून आपण कधीहि गाफिल किंवा बेसावध राहतां कामा नये. कारण जीवगत असलेले मूळ स्वभावधर्म बीजरूपानें आपल्यांत राहिलेले असतात. ते केव्हां कोणत्या प्रसंगानें व कसे फिरून जागृत होतील त्याचा भरंवसा नाही. म्हणून सदैव सावधपणा हा आपला स्वभाव बनला पाहिजे.

संत कवीर यांनीं म्हटलें आहे .

“सूरसंग्राम है पलक दोचारका,
सतीधमसान पलक अेक लागे,
साधसंग्राम है रैनदिन झूजना,
देहपरजंतका काम भाओी. ”

[शूरांवा संग्राम दोनचार पळें चालतो. सतीचें युद्ध अेखाद्या पळांतच संपतें. परंतु साधूचा संग्राम असा आहे कीं त्यांत देह असे-
तोंपर्यंत रात्रंदिवस सतत झुजावें लागतें.]

(रोजच्या प्रवचनांतून)

सद्गुणोपासना

आपण आपलें जीवन अत्यंत विचारपूर्वक चालवलें पाहिजे. आपल्यांतील शक्ति आपण प्रयत्नपूर्वक वृद्धिगत शक्तीबरोबरच करून त्यांचा आपण सतत, सदुपयोग केला सदगुणांची शुद्धि पाहिजे. त्या शक्ति आपण केवळ वृद्धिगत केल्या पण त्याचा सदुपयोग करण्याचें जर आपल्याला साधलें नाही, तर त्या आपल्याला व अितरांनाहि अनर्थकर होण्याचा संभव आहे. म्हणून शक्तींच्या वृद्धीबरोबरच त्यांच्या शुद्धीचा विचार, आग्रह व प्रयत्न ठेवणें अत्यंत आवश्यक आहे. अशा रीतीनें वागत असतां आपल्या सदगुणांमुळे अितरांना जरी कांहीं अैहिक लाभ होत असले किंवा त्यांचें कांहीं कल्याण होत असलें, तरी आपण त्यांच्यावर मोठे अुपकार करीत आहों, असा भाव किंवा अहंकार आपल्यांत अुत्पन्न होतां कामा नये. कारण सदगुणी होण्यांत खरोखर आपण आपलें स्वतःचेंच अधिक कल्याण साधीत असतो. सदगुणांच्या अुपासकाला सदगुणांतच तृप्ति मिळत असते. त्यांबद्दल अितरांपासून मान किंवा प्रतिष्ठा मिळवण्याची तो कधींहि अिच्छा करीत नाही. सदगुण आपला स्वभाव बनला आहे किंवा नाही तें ओळखण्याची ही महत्त्वाची खूण आहे. सदगुणांविषयीं विशेषता वाटून अहंकार वाटणें, त्यामुळे अितरांना तुच्छ लेखणें, या सर्व क्षुद्र मनोवृत्ति असून त्या केव्हांना केव्हां आपल्या पतनाला कारण होतात. आपल्या अुन्नतीला त्या बाधक आहेत. या मनोवृत्ति आपल्यांत आहेत तोंपर्यंत आपण सदगुणांचे खरे अुपासक बनलों नाही, असें आपण समजावें. सदगुणी होण्यापेक्षां आपण सदगुणी आहों असें दाखवण्यांत

आपल्याला संतोष वाटत असेल तर आपल्यांत दंभ आहे असें समजावें; व सद्गुणांविषयीं अहंकार वाटत असेल तर केवळ सद्गुणांत आपल्याला तृप्ति वाटत नसून त्याकरितां आपल्याला अजून अहंकाराची जरूर आहे असें सिद्ध होतें. म्हणून ज्या मानानें अहंकार असेल त्या मानानें सद्गुणांत कमतरता आहे असें आपण समजावें. सद्गुणांचा खरा परिणाम जो आत्मसंतोष त्यापेक्षां अहंकारानें मिळणारें सुख किंवा आनंद ज्याला श्रेष्ठ प्रतीचा वाटतो त्याच्यांत सद्गुण बिबले आहेत, तो त्याचा स्वभाव बनला आहे, असें कसें म्हणतां येतील? आणि तो अहंकार त्याच्यांत आणखी कोणते दुर्गुण निर्माण करील त्याचा काय भरंवसा? आपल्या ज्ञानांत, सद्गुणांत, नीतिमत्तेंत सहजता व पूर्णता आली नाहीं तोंपर्यंत त्यांतून आपलें पतन होण्याची धास्ती आहे. मान, प्रतिष्ठा, दंभ, अहंकार हे सर्व पतनाचे मार्ग आहेत. श्रेयाची अिच्छा करणारानें त्या मार्गांला कधींहि जाऊं नये. सद्गुण आपला स्वभाव होऊन जातील तर निर-हंकारता आपोआप येतील. आपण सदाचारी व सद्गुणी होण्यांतच आपलें खरें कल्याण असून त्या मार्गानेंच आपल्याला खरी शांति मिळणार आहे, हें आपण केव्हांहि विसरतां कामा नये. क्षुद्र मोहांत आपण सांपडूं नये. सद्गुणांनीं जर आपल्यांत मद अुत्पन्न होतील, अहंकार निर्माण होतील, तर ते सद्गुण आपल्याला पचले नाहीत असें समजावें.

जसजशी आपली विवेकशक्ति वाढेल, जसजसें आपलें चित्त शुद्ध होत जातील, तसतश्या या सर्व गोष्टी आपल्या दुसऱ्यांना ध्यानांत सहज येऊं लागतील, व त्यायोगें आपल्या पारखण्याची चित्ताला, त्यांतील वृत्तींना, सद्गुण-दुर्गुणांना, खरी पात्रता आपण सहज ओळखूं शकूं. आपण स्वतःला ओळखूं शकलों तरच आपण जगाला ओळखू शकूं. आपली स्वतःचीच परीक्षा आपल्याला करतां येत नसेल तर जगाची परीक्षा

आपल्याला कशी करतां येणार ? अेखाद्या घड्याळांतील किंवा यंत्रांतील रचना आपल्याला यथातथ्य समजल्यावर तशाच प्रकारच्या अितर घड्याळांतील व यंत्रांतील रचना लक्षांत येण्यास वेळ लागत नाहीं. त्याचप्रमाणें आपलें चित्त, त्यांतील वृत्ति, त्यांच्या सुप्त-प्रकट अवस्था, त्यांची अुत्पत्ति-वृद्धि-क्षय, त्यांतील सुसंगति-विसंगति, त्यांचें परीक्षण-पृथक्करण-वर्गीकरण, त्या वृत्तींचे अंतर्बाह्य स्थूलसूक्ष्म परिणाम, वगैरे सर्व कांहीं आपण जाणू शकलों, त्यांतील शुभ वृत्तींचा त्याचप्रमाणें सद्गुणांचा विकास आपल्यांत निरहंकारता येअीपर्यंत आपण केला व या सर्वांतून पुढें जाअून शेवटची अलिप्त अवस्था आपण साधली तर जगाला ओळखण्याला आपण पात्र होअू. आपल्या स्वतःच्या शुद्ध अवस्थेशिवाय आपण जगाची केलेली परीक्षा खोटी ठरण्याचाच संभव आहे. स्वतःची दृष्टि शुद्ध व निर्दोष नसतां जगताचे गुणदोष ठरवण्यांत चूक होण्याचा संभव अधिक असणार. ज्या रंगाचा चष्मा आपण लावावा त्या रंगांचें जग आपल्याला दिसू लागतें. तसाच प्रकार या बाबतींत होणार. आपण विकारवश असल्यास जगाकडे आपण त्याच दृष्टीनें पाहणार व त्याच दृष्टीनें त्याची परीक्षा करणार. आपण भावनावश असल्यास आपली दृष्टि व परीक्षा त्याचप्रमाणें असणार. लोभी, लालची, दंभी असल्यास त्यात्याप्रमाणें – म्हणजे आपल्या मानसिक अवस्थेप्रमाणें – आपल्याला जग दिसणार व आपल्या वृत्ति व आपल्या भावना यांच्या शमनार्थ आपण त्याचा अुपयोग करणार. यांत आपली व जगाची खरी परीक्षा नाही व कोणाचा सुरक्षितपणाहि नाही. आपल्या अुन्नतींतच आपली व जगाची परीक्षा व सर्वांची सुरक्षा आहे, ही गोष्ट आपण निश्चित समजलों तर आपण अितरांविषयींच्या, जगाविषयींच्या, खोट्या तर्कांत पडून स्वतः फसले. जाण्याची व अितरांस फसवण्यास कारण होण्याची आपल्याला धास्ती नाही.

यावरून तुमची अशी समजूत न व्हावी कीं जोंपर्यंत आपण पूर्ण शुद्ध, निर्विकार व प्रज्ञावंत झालों नाही तोंपर्यंत चित्तशुद्धि व अितरांची आपण कांहींच सेवा करूं शकणार नाहीं. सद्गुण यांचा संबंध मी आग्रहानें तुम्हांस सांगत आहे कीं तुम्ही स्वतःचें चित्त शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करीत असतांच सद्गुणी होण्याचाहि प्रयत्न करा. तुमच्यांत सेवापरायणता असल्या- शिवाय व त्या बाजूनें तुम्ही पुरुषार्थी झाल्याशिवाय तुमच्या अंगीं सद्गुण येणार नाहीत. सद्गुण किंवा दुर्गुण हे दुसऱ्याशीं होणाऱ्या आपल्या बऱ्या किंवा वाओट वर्तनावरूनच ठरत असतात. आपलें जें वर्तन न्यायमागिनें परदुःखनिवारण करणारें, आपल्याला व दुसऱ्याला अुन्नत करणारें, नैतिक दृष्ट्या अुभयतांस लाभकारक तें सद्वर्तन व त्याच्या अुलट असेल तें दुर्वर्तन, या सत्-असत् वर्तनाच्या साध्या ठोकळ व्याख्या होत. यावरून सद्गुण-दुर्गुणाचा निर्णय करतां येतील. सद्गुणाशिवाय तुमच्यांत सेवापरायणता टिकूं शकणार नाहीं. अितरांशीं असलेले आपले संबंध ज्या मानानें अुन्नतिप्रद होत राहतील त्यावर आपल्यातील सद्गुणांचा विकास अवलंबून आहे. कोणताहि सद्गुण चित्ताच्या शुद्धीशिवाय कधींहि पूर्णतेस जाअूं शकत नाहीं. शुद्धि व सद्गुणसंपन्नता यांचा अन्योन्य-पोषक व -साहाय्यक संबंध ओळखून तुम्ही या बाबतींत प्रयत्नशील राहिलें पाहिजे. हाच माझ्या पूर्वीच्या म्हणण्यांतील अर्थ आहे. सद्वर्तनाच्या प्रयत्नानें त्यांतील दोष किंवा पूर्णता लक्षांत येते म्हणून आपण सदैव सदाचारो राहण्याचा प्रयत्न ठेवावा. वृत्ति व कर्म यांच्या सतत परीक्षणानें त्यांतील दोष शोधून काढावे व ते सुधारण्याचा आपला प्रयत्न असावा. त्यायोगें आपलें चित्त व त्याबरोबरच आपलीं कर्मे यांची शुद्धि होत राहिल. कर्मांत कौशल्य, व्यवस्थितपणा व औचित्य येत राहून तीं हटकून यशस्वी होत जातील. असें करतां करतां आपण शुद्धि व पुरुषार्थ या दोनहि बाजूंनीं पूर्णतेकडे जात राहूं. दोन्ही मिळून मानवप्रकृतीची पूर्णता आहे व सार्थकतेची सीमा आहे.

शुद्धीबरोबरच सद्गुणांवर मी अितक्याचकरितां भार देतो
कीं पुरुषार्थाशिवाय सद्गुणांची प्राप्ति होत नाहीं
सद्गुणांच्या व पुरुषार्थ व सद्गुण यांशिवाय केवळ शुद्धीला
योगानें मानवतेची जीवनविकासाच्या दृष्टीनें महत्त्व नाहीं. सद्गुण व
सिद्धि पुरुषार्थ यांशिवायची चित्तशुद्धि ही अेक प्रकारची
जडता ठरण्याचाहि संभव आहे. पूर्ण शुद्धीच्या
स्थितींत निषिद्ध क्रियांचा व तज्जातीय वृत्तींचा अभाव मानलेला
आहे. परंतु मनुष्यांत चेतन आहे, चित्त आहे, बुद्धि आहे, प्राण आहे,
कर्मेन्द्रिये व ज्ञानेन्द्रिये आहेत व या सर्वांत अगाध शक्ति भरलेली आहे.
अनादि कालापासून मानवजातींत वृद्धिगत होत आलेल्या ज्ञानाचा
व सुसंस्कारांचा, सद्भावनांचा व सद्गुणांचा, शीलाचा व कर्तृत्वाचा
वारसा मनुष्याला मिळालेला आहे. मानवी बुद्धि, चित्त, मन यांत
किती शक्ति सुप्तपणें भरलेली आहे याचा अजून पुरा पत्ता लागलेला
नाहीं. त्यांतील प्रकट शक्तींतून शास्त्रें, विद्या, कला हीं निर्माण झालीं
आहेत व होत आहेत. या सर्व शक्तींचा, सर्व प्रकारच्या विद्या, कला
व संपत्ति यांचा म्हणजेच अेकन्दर प्राप्त वारशाचा अुपयोग केवळ
निष्क्रिय - निवृत्त - होण्यांत करणें व सर्व भावना व कर्तृत्व यांचा संक्षेप
करतां करतां शेवटीं त्यांचा संपूर्ण अभाव करणें म्हणजे पर्यायानें केवळ जडता
सिद्ध करणें - हें मानवतेचें साध्य नाहीं. चैतन्याची पूर्णता यांत नाहीं. परंतु
प्राण, मन, बुद्धि, चित्त, कर्मेन्द्रिये, ज्ञानेन्द्रिये यांच्या द्वारा प्रकट होणाऱ्या
अनेकविध शक्तींची शुद्धि व वृद्धि साधून चैतन्यानें अधिकाधिक शुद्ध व
व्यापकपणें प्रकट होत राहणें यांत मानवतेची सीमा व चैतन्याची पूर्णता
आहे. हा महान् अुद्देश साध्य होण्याकरितां शुद्धि व पुरुषार्थ, पावित्र्य व
कर्तृत्व यांची आवश्यकता आहे. जीवनसिद्धि यांतच आहे.

(रोजच्या प्रवचनांतून)

गुणविकास व गुणातीतता

प्रत्येक मनुष्याला जन्मजात गुणांचा वारसा थोडाफार तरी मिळालेला असतोच. पुढे संस्कार, शिक्षण, परिस्थिति, संगत, अनुकूलप्रतिकूल संयोग, अनुभव, ज्ञान, विवेक, सद्गुणांचो श्रेष्ठता-कनिष्ठता अिच्छा, संकल्प यांचा कमीअधिकपणा; वगैरे अनेक कारणांमुळे त्यांतील गुणांची कमीअधिक प्रमाणाने वृद्धि होत असते. अेखाद्या विशिष्ट गुणाची अेकाकीपणे वाढ मनुष्यांत कधीच होत नाही; परंतु गुणांच्या परस्पर आधाराने होत असते. ही वृद्धि कशा रीतीने होत असते हे सर्वसाधारण लोकांच्या जीवनावरून आपल्या लक्षांत येत नाही. परंतु श्रेयार्थी व प्रयत्नशील मनुष्याच्या जीवनाचे निरीक्षण केल्यास सद्गुणांच्या वृद्धीचा क्रम आपल्या लक्षांत येऊं शकतो. सद्गुणाची परीक्षा त्या सद्गुणाकरितां व्यक्तीला ज्ञानपूर्वक व सद्हेतुपूर्वक किती सोसावे लागते यावर होत असते, तथापि ती परीक्षा पण सर्वांशाने बरोबर नाही. त्यासाठीं व्यक्तिव्यक्तींतील पूर्वसंबंधाचाहि विचार करणे आवश्यक असते. कारण प्रिय संबधांतील व्यक्तीकरितां वाटेल तितका त्याग करण्यास लागणारी मनोवृत्ति व अगदीं अपरिचित व्यक्तीकरितां त्यापेक्षां कमी त्याग करण्याची मनोवृत्ति या दोहोंत मानसिक दृष्ट्या पुष्कळ फरक असण्याचा संभव आहे. अुशहरणार्थ, आपल्या मातापितरांकरितां किंवा आपल्या निकटच्या प्रेमळ संबधांतील व्यक्तींकरितां कोणी पुष्कळ कष्ट वगैरे सोसूं शकत असला तरी तेवढ्यावरून अगदीं अपरिचित व्यक्तीकरितां सहानुभूतिपूर्वक तो सहन करण्यास तयार होतीलच, असे खात्रीने सांगतां येत नाही. कारण मूळच्याच प्रेमळ संबधांत परस्परांपासून परस्परांस सुखाची प्राप्ति झालेली

असते व प्रेम, कृतज्ञता, वात्सल्य अित्यादि भावनांची वृद्धीहि झालेली असते. अशा स्थितींत परस्परांकरितां सोसण्यास जी मनाची अवस्था असावी लागते तीपेक्षां पूर्वीचा संबंध नसलेल्या अपरिचित मनुष्याकरितां सोसण्यास तयार होण्यास मनाची अधिक श्रेष्ठ अवस्था असावी लागते. म्हणून कृतज्ञता, वात्सल्य यांपेक्षां दया, अुदारता, परोपकार वगैरे गुण श्रेष्ठ आहेत. या दृष्टीनें विचार करतां अगोदरच्याच प्रिय संबंधांतील व्यक्तीविषयींच्या सहानुभूतीपेक्षां अपरिचित व्यक्तीविषयींच्या सहानुभूतीचा भाव हा श्रेष्ठ गुण आहे, आणि अप्रिय व दुःखदायक व्यक्तीविषयीं प्रसंगीं सहानुभूति वाटणें हा भाव त्यापेक्षांहि श्रेष्ठ आहे. यावरून गुणांची श्रेष्ठता-कनिष्ठता ही ज्या प्रसंगीं ते दिसून येतात त्या प्रसंगावरून, व्यक्तींच्या परस्पर पूर्वसंबंधांवरून, त्याकरितां व्यक्तीला करावा लागलेला त्याग, संयम, विवेक, पुरुषार्थ व अखेर कोणास कौणत्या प्रकारचा लाभ झाला या वरून ठरवणें योग्य होतील. सद्गुणांच्या विकासाचा असा हा साधारण क्रम आहे. कनिष्ठ गुण कांहीं मर्यादिपर्यंत वृद्धिगत झाल्यावर त्यांपेक्षां श्रेष्ठ गुणांची चित्तांत जागृति होते व पुढें दोन्ही प्रकारच्या सद्गुणांचा अत्रिकाधिक अुत्कर्ष एकाच समयीं होअूं शकतो अितकेंच नव्हे तर ते सर्व एकमेकांस पोषक होतील अशा तऱ्हेनें विकसित होत राहतात.

सद्गुणांची परीक्षा त्यांच्या केवळ बाह्य परिणामावरून ठरवूं

सद्गुणांची

परीक्षा

लागल्यास त्यांतहि चूक होण्याचा संभव आहे.

बाह्य परिणाम कित्येक वेळां केवळ परिस्थिति

व संयोग यांवर अवलंबून असतात. व ती परिस्थिति

व संयोग व्यक्तीच्या हाती नसतात. म्हणून सद्गुणांची

परीक्षा त्या व्यक्तीची त्या गुणांवरील निष्ठा, त्याकरितां त्या व्यक्तीला

करावा लागलेला त्याग, विवेक व पुरुषार्थ, सोसावे लागलेले अंत-

र्बाह्य परिश्रम वगैरे सर्वांवरून करणें योग्य होतील. या गोष्टी विवेकी

व आत्मपरीक्षक व्यक्ति स्वतःच अितरांपेक्षां यथार्थपणें जाणूं शकते.सद्-

भावनांचा चित्तांत अुडलेला वेग, त्यामुळें चित्ताची झालेली अवस्था, त्या काळीं सोसावे लागलेले शारीरिक कष्ट, व त्यानंतरचें भावनांचें शमन वगैरे गोष्टींचा क्रम किंवा अितिहास वाह्य जगास न कळला तरी व्यक्ति स्वतः त्या सर्व गोष्टी स्वप्रतीतीनें जाणत असते. सद्गुणांबरोबरच दुर्गुणांचीहि वाढ अेकाच वेळीं व्यक्तींत होत असल्याचें दिसून येत असेल तर त्या सद्गुणांविषयीं खात्री धरतां येत नाहीं. अितकेंच नव्हे तर ते सद्गुण खरोखरच सद्गुण आहेत किंवा नाहीत याविषयीं मोठी शंका अुत्पन्न होते. परपरविरोधी गुणावगुणांची वाढ अेकाच वेळीं होअूं शकत नाहीं. अुदाहरणार्थ दया, परोपकार, अुदारता, सरलता हे गुण परस्परांस पोषक असल्यामुळें त्या सर्वांची वाढ अेकाच वेळीं होणें शक्य आहे. त्याचप्रमाणें दृष्टता, कपट, अन्याय, विश्वासघात वगैरे दोषहि अेकमेकांस पोषक आहेत. परंतु कपट व परोपकार दोन्ही अेकाच वेळेस वाढू शकत नाहीत. तसें दिसत असल्यास ती परोपकारवृत्ति खरी नसून ती कार्यसाधनाची युक्ति असण्याचाच संभव आहे. साधारणतः गुण गुणांस व अवगुण अवगुणांस पोषक होत असतात. मनुष्याच्या चित्तांत गुणावगुणांचा विचार मधूनमधून अुठतच असतो. तशा प्रकारची कर्मेहि त्याच्याकडून घडत असतात. मनुष्य जरी गुणदोषांच्या मिश्रणानें बनलेला आहे तरी अेकाच समयींचे गुणदोष, अेका समयींची चित्तस्थिति अगदीं तंतोतंत दुसऱ्या समयीं सांपडणें शक्य वाटत नाहीं. त्यांत सदैव बदल चालूच आहे. ही गोष्ट थोड्या वेळांत दिसून येत नाहीं परंतु कालांतरानें अवलोकनावरून दिसून येते. कारण बदल होण्याची क्रिया फारच सूक्ष्म गतीनें चाललेली असते. तिचा परिणाम स्थूलपणें व स्पष्टपणें दृश्यत्वास येण्यास कांहीं काळ लागतो. परंतु सद्गुणांचें प्रयत्नपूर्वक अनुशीलन करणाऱ्या साधकास या बाबतींत फार काळ वाट पाहावी लागत नाहीं. अभ्यासाच्या योगानें अवगुणांचा नाश करून सद्गुणांची वृद्धि करण्याकडे तो आपल्या मनःशक्तीचा अुपयोग करीत असल्यामुळें त्याच्या

चित्तस्थितीत झपाट्याने फरक पडत असतो व परीक्षणाच्या योगाने ही गोष्ट तो जाणतहि असतो. अशा रीतीने प्रयत्न चालू असता त्याच्यातील जो गुण पूर्णतेस जातो त्याविषयींचा त्याचा अहंकार नाहीसा होतो. त्याच्या प्रकृतीची - चित्ताची - पुढे जाण्याची गति मंद होत होत पुढे ती बंद होते. त्या गुणांच्या बाबतीत तो गुणातीत होतो. अर्थादा गुण दृढपणे व पूर्णपणे असूनहि त्याविषयीं अहंकार नसणे ही त्या गुणाची शेवटची म्हणजे पलीकडील अवस्था होय. म्हणून तिलाच गुणातीत अवस्था म्हणणे योग्य होईल. गुणांविषयीं निरहंकारता म्हणजे आपल्या 'अहं' चा किंवा गुणांचा नाश किंवा लोप नव्हे, तर गुणांविषयीं अभिमान, गर्व, घमंड नसणे, आपल्यातील गुणांमुळे म्हणजे विशेषतेमुळे अितरांस हीन किंवा तिरस्करणीय न समजणे. आणि ही स्थिति कोणत्याहि गुणांबरोबर मनुष्यास, त्याच्या अंगीं नम्रतेचा विकास झाला असल्यास, साधू शकते. सारांश, गुणातीत म्हणजे गुणहीन, गुणशून्य नव्हे तर गुण असूनहि त्याविषयीं गर्व नसणे.

९

अन्यायप्रतिकार

मानवतेच्या दृष्टीने विचार करतां आपल्यांत दिसून येणाऱ्या अनेक वैगुण्याच्या बाबतीत तुम्हांपुढे कांहीं सांगावे न्यायसंवेदनेचा असें वाटते. दुर्जन, लोभी किंवा अुन्मत्त मनुष्याकडून अभाव व्यक्तीस किंवा समाजास अपसर्ग होत असल्यास त्याचा प्रतिकार करून पीडित व्यक्तीला किंवा समाजाला दुःखमुक्त करण्याची वृत्ति आपल्यांत जवळजवळ नाहीच म्हटले तरी चालेल. याचे कारण आपले अनेक दृष्ट्या दौर्बल्य हे

तर आहेच. पण याशिवायहि दुसऱ्याच्या दुःखाविषयीं जितकी सहा-
नुभूति वाटायला पाहिजे तितकी आपल्याला वाटत नाहीं, हेंहि आहे.
आपली 'आपलेपणा'ची व्याख्या व मर्यादा फार संकुचित आहे.
त्यामुळें दुसऱ्याकडून कोणाला दुःख होत असल्यास तें पाहून आपल्या
चित्तांत कांहीं भाव अुठत नाहींत. क्वचित् अुठल्यास दुःखनिवारण
करण्यास लागणारें धैर्य, कर्तृत्व व सामर्थ्यहि आपल्यांत नाहीं.
आणखी अेक गोष्ट म्हणजे आपल्यांत सामुदायिक भाव नाहीं.
त्यांतूनहि अेखाद्या प्रसंगीं न्यायाची बाजू घेअून दुसऱ्यावर होत असलेल्या
अन्यायाचा प्रतिकार करायला कोणी अुठला तरी त्याला मदत करण्या-
अितकी न्यायसंवेदना समाजांत नाहीं; व त्यामुळें अशा प्रकारच्या
झगड्यांत आपण अेकटे पडणार, अन्याय करणाराला त्याच्या
साथीदारांची मदत असल्यामुळें सर्वापुढें आपलें अेकट्याचें कांहीं
चालणार नाहीं, अशी सर्व बाजूंनीं त्यास असहायता वाटून त्याचीहि
प्रतिकारवृत्ति व न्यायवृत्ति दबली जाते आणि वेळोंवेळच्या अशाच
प्रसंगांनीं व अनुभवांनीं त्याची ती वृत्ति पुढें जड होअून जवळजवळ
नष्ट होते. परंतु ही आपल्या व आपल्या समाजाच्या अधोगतीची
निशाणी आहे यांत संशय नाहीं.

रस्त्यांत, प्रवासांत किंवा गांवांतहि कोठें अन्याय होत असल्याचें
आपण अैकतो. केव्हांकेव्हां प्रत्यक्ष पाहतोंहि. तरी त्या बाबतींत आपल्या-
ला कधीं कांहीं करावेंसें वाटत नाहीं. अन्यायी अन्याय करीत असतो;
जुलमी जुलूम व दृष्टता करीत असतो; त्याचें शासन किंवा त्याला प्रति-
कार समाजाकडून होत नाहीं. आपल्या गांवांत, आपल्या घराशेजारीं,
आपल्या घरींहि, अन्याय होत असतां - कोठें सासू किंवा नणंद सुनेला
किंवा भावजयीला छळीत असतां किंवा कोठें नवरा बायकोला मारीत
असतां - सावकार कुळावर अन्याय करीत असतां, विधवेचा सर्व बाजूंनीं
छळ होअून तिचे हाल होत असतां, त्याचप्रमाणें कोठें आजी किंवा
बाप नसलेल्या मुलावर घरांत अन्याय होत असतां - हे सर्व प्रकार

आपण प्रत्यक्ष पाहत असतां, आपण ते निमुटपणें सहन करायला फार काळापासून सरावलों आहों. यांत अेक प्रकारची सामाजिक अपेक्षावृत्ति व दुसऱ्याच्या दुःखाविषयीं बेपर्वाी आहे.

मानव्याच्या दृष्टीनें ही आपल्यांत फार मोठी अुणीव आहे. अितरांच्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्याच्या वृत्तीचा अवनतीचें कारण— अभावच असें सिद्ध करीत आहे कीं आपल्यांत सामुदायिक भाव नाही व त्या वाजूच्या आजपर्यंतच्या आपल्या जडतेमुळे तो अुत्पन्न करणेंहि कठिण पडत आहे. समाजांतच तो भाव कमी असल्यामुळे आपल्या स्वतःवर अन्यायाचा प्रसंग ओढवला तर आपल्यालाहि दुसऱ्याची मदत मिळत नाही. मदत मिळण्याची आपल्याला आशा नसल्यामुळे तशा प्रसंगां अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची व त्याविरुद्ध झगडण्याची हिम्मत आपल्याला होत नाही. कोणाला कोणाचा पाठिंबा नाही, अशी आपणां सर्वांची स्थिति असल्यामुळे स्वतःवर होत असलेला अन्याय निमुटपणें सहन करावा ही निष्प्राण वृत्तीच आपल्या रक्तांत भिनून गेली आहे. त्यामुळे पंगुता व भीरुता, परदुःखाविषयीं बेपर्वाी व जडता, कोणत्याहि स्थितींत दुसऱ्याकरितां स्वतः संकटांत न सापडण्याची सावधानता व धूर्तता वगैरे जे दोष आले आहेत व जे आज आमचा स्वभाव बनून गेले आहेत ते अत्यंत निंद्य व माणुसकीला कलंकरूप असून अनेक दृष्ट्या आमच्या अवनतीला कारण झालेले आहेत. या दोषांच्या अनुषंगानें दुसरेहि अनेक दोष आमच्यांत निर्माण होअून तेहि वृद्धिगत होत आले आहेत. अगोदरच आमच्यांत सामुदायिक भाव कमी आहे; व हीच स्थिति योग्य आहे असें ठरविण्याच्या अुलट्या प्रयत्नांत आम्ही असतो. दुसऱ्याच्या दुःखाविषयी वाटणारी बेपर्वाी, अुदासीनता, व तीमुळे आमच्यांत आलेली पंगुता व भीरुता झाकण्याचा प्रयत्न “या जगांत कोणी कोणाचा नाही, प्रत्येकाचें कर्म ज्याचें त्यालाच भोगावें लागतें,

त्या ठिकाणीं दुसऱ्याचा कांहीं अनुयाय चालत नाही ” वगैरे सारख्या कर्म-
सिद्धांतांतील निष्प्राण सूत्रांनीं आम्ही करीत असतो. नों. दि. ..

आपल्यांत जुन्या कल्पनांप्रमाणें धर्मशाळा, दवळें, अन्नसत्रें, सदा-

वर्तें, तलाव वगैरे, तसेंच नव्या कल्पनांप्रमाणें

अन्याय-

हॉस्पिटलें, दवाखाने, कॉलेजें, सॅनॅटोरियमं वगैरे

प्रतिकाराच्या

काढण्याची प्रवृत्ति आहे. परंतु त्यांच्यामागेहि बहुशः

तत्त्वाची ओळख

पुण्यसंग्रहादनाची किंवा कीर्तिसंपादनाची आकांक्षा

असते. मनुष्याविषयीं प्रेम, मैत्री, सहानुभूति किंवा

निःस्वार्थीपणा, अुदारता वगैरे भावनांनीं होत असलेलीं कामें क्वचितच

आढळतात. परस्परांवरील प्रेमानें अेकमेकाकरितां सहन करण्याची वृत्ति

आपल्यांत आहे. परंतु आपली ओळख किंवा आपला कांहीं पूर्वसंबंध

नसलेल्या व्यक्तीवर अन्याय होत असतां त्या अन्यायाचा विरोध किंवा

प्रतिकार करण्याकरितां स्वतः साहस करण्याची - संकटांत अुडी घालून

आपलें स्वस्थ जीवन कष्टांत, अडचणींत किंवा धोक्यांत घालण्यास

तयार होण्याची - वृत्ति आपल्यांत आज जवळजवळ नाहीच म्हटलें तरी

चालेल. या वृत्तीची कल्पना आमच्यांत केव्हांच नव्हती असें

नाहीं. परंतु आमचें दौर्बल्य, धर्म व स्वामिनिष्ठा वगैरेविषयीं चुकीच्या

कल्पना अशा अनेक कारणांमुळें त्या वृत्तीचें पोषण झालें नाहीं व

त्यामुळें ती वृत्ति जणूं नष्ट झाल्यासारखीच झाली आहे. ती वृत्ति

अिष्ट आहे, ती मनुष्याच्या अुन्नतीची दर्शक आहे, समाजाला ती

आवश्यक आहे, ही जाणीव विचारी लोकांना होती. कोठेंकोठें ती

वृत्ति पुराणकारांनीं दाखवली आहे. दधीचि, शिबि, वगैरेंच्या कथां-

वरून ही गोष्ट सिद्ध होते. बौद्ध ग्रंथांतील पारमितांच्या गोष्टीहि याच

सद्वृत्तीचें महत्त्व दर्शवतात. परंतु त्यांत अन्यायप्रतिकारापेक्षां सहानुभूति,

दया व अहिंसा याच वृत्ति विशेषतेनें दाखविलेल्या आहेत. याप्रमाणें

शरण आलेल्याच्या रक्षणाकरितां सहन केल्याचीं अुदाहरणें कोठेंकोठें

सांपडतात. महाभारतांतील भीमबकासुरयुद्धाच्या मार्गे कृतज्ञतेचें व अन्नायप्रतिकाराचें तत्त्व आहे. आपल्याला आश्रय देणाऱ्या ब्राह्मण-कुटुंबावर आलेली आपत्ति भीमानें आपण होऊन आपल्यावर ओढून घेतली व कुंतीनें त्याला आनंदानें संमति दिली. दया, सामर्थ्य व आत्मविश्वास हीं ज्या ठिकाणीं भरपूर असतात त्याच ठिकाणीं दुसऱ्यावर होणाऱ्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची वृत्ति जन्म पावते, तेथेंच ती वृद्धिगत होते व प्रसंगीं विजयी होते. महाभारतां-तील ती कथा व त्या वेळची भीमसेनाची स्थिति व मनोवृत्ति ध्यानांत घेतल्यास ही गोष्ट स्पष्टपणें समजून येते. स्वतःच्या शरीराची आहुति देऊन बकासुराची क्षुधा शांत करण्याची दुसऱ्या दिवसाची पाळी आपल्यावर आली असल्याचें पांडवांना आश्रय दिलेल्या अकचक्रा नगरींतील ब्राह्मण कुटुंबाला कळतांच घरांत रडारड सुरू झाली. ती अकून भीम आपल्या मातेला जें म्हणाला त्याचें वर्णन कवि मोरोपंतांनीं अेका आर्येंत केलें आहे :

“ भीम म्हणे कुंतीला ब्राह्मणसमुदाय रडति कां पूस ।
त्यांचें दुःख हराया अग्नीला भार काय कापूस ॥ ”

कोणाचेंहि दुःख नाहीसें करण्याची प्रचण्ड शक्ति ज्याच्या अंगांत असते त्याच्या मनावर दुसऱ्याच्या दुःखांत आपण भाग घ्यावा हें कोणी ठसवण्याची जरूर नसते.

बरींच वर्षे झालीं, मुंबजींतील हॅंगिंग गार्डनवर अेका धनवान मनुष्याचा खून करून सशस्त्र खुनी लोक मोटरमधून पळून जात असतां लष्करांतील दोघांतिघां अिंग्रज अधिकाऱ्यांनीं स्वतः निःशस्त्र असतांहि त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांस पकडल्याची साहसपूर्ण हकीकत यावेळीं आठवते. त्यावेळीं अितर शेंकडो लोक त्या ठिकाणीं फिरायला आलेले होते. परंतु त्या ऑफिसरांशिवाय त्या खुनी लोकांवर हल्ला करण्याची अितर कोणाची हिम्मत झाली नाही.

आज आपल्यांत अशा प्रकारची शक्ति नाही व वृत्तीहि नाही. पण तुम्ही ही गोष्ट ध्यानांत ठेवा कीं, जर तुम्हांला मनुष्य म्हणून जगायचें असेल तर तुमच्या स्वतःवर होणारा अन्याय तर तुम्हांला कधीं सहन नच झाला पाहिजे, परंतु तुमच्यासमक्ष दुसऱ्यावर होणारा अन्यायहि तुम्हांला सहन होतां कामा नये. जो इतरांचा अन्याय सहन करतो पण कोणावर अन्याय करीत नाही, जो कोणी दिलेलें दुःख सहन करतो पण कोणाला दुःख देत नाही, जो कोणाच्या कपटाला, फसवेगिरीला किंवा धूर्ततेला बळी पडतो पण कोणाशीं कपट करीत नाही, कोणाला फसवीत नाही किंवा कोणाशीं धूर्तता करीत नाही, तो सज्जन अशी आपली मान्यता आहे. परंतु मी म्हणतो, जो कोणावरहि अन्याय करीत नाही व आपल्यावर किंवा अितरांवर कोणी केलेला अन्याय सहन करीत नाही, जो कोणाला दुःख देत नाही व कोणी निष्कारण आपल्याला किंवा अितरांना दुःख देऊं लागल्यास तें सहन करीत नाही, जो स्वतः कपट करीत नाही व कोणाचें कपट चालू देत नाही, जो कोणास फसवीत नाही व कोणाकडून फसला जात नाही, जो कोणाशीं धूर्तता करीत नाही व कोणाची धूर्तता चालू देत नाही, तो सज्जन व तोच मनुष्य. त्याच्यांतच खरें मनुष्यत्व विकसित झालें आहे असें मी समजतो.

या सर्वांवरून ही गोष्ट तुमच्या ध्यानांत आली असेल कीं मनुष्यानें स्वतः केवळ सहनशील राहिल्यानें त्याचें मानवी कर्तव्य पुरें होत नाही. मानवी धर्माची येथें समाप्ति होत नाही. आपल्यांत जडता, पंगुता, दौर्बल्य, भीरुता, अकर्तृत्व हे दोष कायम ठेवून आपल्याला मानवता साधणार नाही. आपल्यांतील अधार्मिक वृत्तींना नष्ट करून आपलें जीवन सात्त्विक व धार्मिक बनवण्याची जितकी आवश्यकता आहे, तितकीच दुसऱ्याच्या स्वैरतेला व दुष्टतेला कायावाचामनें आळा घालण्याचा प्रयत्न करण्याची, व्यक्ति व समाज दोघांच्याहि अनुत्पत्तीच्या दृष्टीनें आवश्यकता आहे. या बाबतींत निराग्रही व निराकांक्षी होऊन चालणार नाही.

पुरुषार्थाशिवाय ही गोष्ट साधणार नाहीं. अधार्मिक व अन्यायी प्रवृत्तीला आपण प्रतिबंध करीत राहिल्य.नेच दुष्ट मनुष्यांतील सुप्त सत्त्व ज.गृत होअून तो धर्ममार्गाला ल गण्याचा संभव आहे. या मार्गात आपल्याला संतोप येण्याचे, क्षुब्ध होण्याचे वेळोंवेळी प्रसंग येतील. अनेक रीतींनी आपल्याला सोसावेहि लागेल. परंतु अशा वेळीं आपण आपल्यांतील न्यायवृत्तीला जागृत करून अितरांच्या अधार्मिकतेला अ.ळा घातला पाहिजे. प्रसंगीं आपल्या सर्व अंतर्बाह्य शक्तींना अेकवटून व अुत्तेजित करून आपल्याला प्रयत्नांची शिकस्त करावी लागेल. परंतु या ब.बतींत केव्हांहि अुदासीन होअून किंवा केवळ क्रोधाविष्ट होअून, वैतागून चालणार नाहीं. आपण निश्चयी व सतत प्रयत्नशील राहिलें पाहिजे. तरच आपलें मानवी कर्तव्य पार पाडीत असल्याचा संतोप आपल्या वाट्यास येतील. (रोजच्या प्रवचनांतून)

६

निंदात्याग

चित्तशुद्धीच्या दृष्टीनें अेक महत्त्वाची गोष्ट मी तुमच्या लक्षांत आणूं अिच्छितों. श्रेयार्थी मनुष्यानें त्या गोष्टीकडे निंदेचा चित्तावर लक्ष देणें फार अावश्यक आहे. चित्ताला शुद्ध ठेवूं होणारा अिच्छिणान्यानें प्रत्येक अशुद्ध विषयापासून अलिप्त दुष्परिणाम र हिलें पाहिजे. चित्ताचा असा अेक धर्म आहे कीं, शुद्ध किंवा अशुद्ध कोणत्याहि विषयाचें चिंतन, ग्राह्य किंवा त्याज्य कोणत्याहि निमित्तानें चालत राहिलें तर त्याचा संस्कार चित्तावर थोडाफार तरी कायमचा राहत असतो. शुद्ध विषयाचा संस्कार आपल्या चित्तावर जितका दृढ होतील तितका आपल्याला कल्याणप्रदच असल्यामुळें तो तसा राहावा असे आपण अिच्छितों. परंतु अशुद्ध विषयाचें

त्यागभावनेनें होणारें चिंतनहि आपल्या चित्तांत त्याचा कांहींतरी संस्कार ठेवल्याशिवाय राहत नाही. ही गोष्ट आपण ध्यानांत घेऊन त्या व बर्तींत सावध राहिलें पाहिजे. याकरितां पहिली गोष्ट आपण परनिंदेच्या व बर्तींत संभाळची पाहिजे. निंदेंतील आपला हेतु कितीहि शुद्ध असला तरी निंदा ही कोणत्यातरी वाओट गोष्टीविषयीं असते. अशा वेळीं तिचें आपल्याकडून नकळत जें चिंतन घडतें तें चिंतन कांहींना कांहीं अनिष्ट संस्कार आपल्या चित्तांत मागें ठेवून जातें. ते संस्कार पुढें केव्हां, कोणत्या कारणाने व कोणत्या स्थितींत जागृत होऊन आपल्याला छळतील त्याचा भरंवसा नाही. म्हणून साधकानें या व बर्तींत जागृत राहून केव्हांहि निंदेचा प्रसंग टाळीत जावें. मीं असे साधक व श्रेयार्थी पाहिले अ हेतू कीं ते प्रथम शुद्धमति असतां त्यांना दुराचरणी माणसांशीं दुर चरणाविरुद्ध वेळोवेळीं कराव्या लागणाऱ्या वादविवादांमुळें शेवटीं त्यांची स्वतःचीच मति भ्रष्ट होऊन ते कुमार्गीला लागले. याचें कारण हेंच कीं त्यांच्या विषयाचें खंडण करण्याच्या निमित्तानें त्यांना त्याचें जें वेळोवेळीं चिंतन घडलें त्याचा संस्कार त्यांच्या चित्तांत हळूहळू संचित होऊन त्याचा परिणाम त्यांची मति प्रथम शुद्ध असतांहि त्यांच्या मूळ अिच्छेविरुद्ध शेवटीं अनिष्टपणें त्यांच्या जीवन वर झालाच. त्यागच्या निमित्तानें — निषेधांच्या हेतूनें— आपण करीत असलेली निंदा शेवटीं आपलें अकल्याणच करीत असते. म्हणून आपण निंदेपासून दूर राहवें. कोणत्याहि दुराचरणाच्या चर्चेत किंवा चिंतनांत आपण पडू नये, यांतच आपली सुरक्षा आहे.

समाजांत अखादी नैतिक दुर्घटना झाली कीं तिची हळूहळू चर्चा सुरू होते. लोकांत जिज्ञासेचा, चर्चेचा व स्वतःची निंदेंतून नकळत नीतिविषयक निष्ठा व श्रेष्ठता पर्यायानें प्रदर्शित मिळणारा करण्याचा सर्वांना तो अेक सुप्रसंगच होऊन जातो. रसानुभव पुनःपुनः तोच तो विषय आपसांत चर्चिला जाऊन पुढें त्यापासून सर्वांचें मनोरंजनहि होऊं लागतें. परनिंदेंत स्वतःच्या पावित्र्याच्या आभासाचा आनंद असतो व आपल्या

मनांतील दुसऱ्याविषयींची अीर्षा कांहीं अंशानें शांत होण्याचें समाधान आपल्याला लाभतें. शिवाय ज्या विषयाविषयीं मनुष्य निषेध दाखवीत असतो त्या विषयाचा स्वतःला कितीहि तिरस्कार वाटत असल्याचें तो दाखवीत व भासवीत असला तरी त्या विषयाच्या चर्चेतच त्याला कांहीं रसानुभवहि येत असतो. विषयांचा रस मनुष्य अनेक रीतीनें घेऊं शकतो. त्याज्यवुद्धीनें केलेल्या वर्णनचित्तनांत वरवर पाहतां रसानुभव नाहींसें वाटले तरी सूक्ष्मपणें शोध घेतां त्या निमित्तानेंहि मनुष्य रसानुभव घेत असल्याचें दिसून येतील. आणि अगदीं पहिल्या प्रसंगीं नाहीं तरी जसजशी त्या विषयाची चर्चा वाढूं लागते तसतसा त्यांत रस निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाहीं. चित्ताचा हा धर्म आहे. यांत विद्वान्-अविद्वान्, सज्जन-दुर्जन, साधक व सामान्य मनुष्य असा भेद नाहीं.

प्रत्येक व्यक्तींत बरे व वाईट दोन्ही प्रकारचे संस्कार कांहीं सुप्त व कांहीं प्रकटपणें वास करीत असतात. ते आपल्यांत निषेध व प्रीति बीजरूपानें आहेतच. अखाद्या दुर्घटनेविषयीं जेव्हां यांचें मिश्रण आपण अकतों व चर्चा करतो तेव्हां आपल्यांत कोणत्या वृत्ति जागृत होतात, हें आपण शोधून पाहूवें. घटनेंतील विषयाविषयीं आपण तिरस्कार दाखवीत असलों तरी आपल्या चित्तांत खरोखरच तिच्याविषयीं तिरस्कार आहे कीं तिच्यांतील विषयाविषयीं आहे? तिच्यांतील विषयाविषयीं आपल्या चित्तांत अप्रीति आहे कीं गोडी आहे, हें आपण शोधून पाहूवें. हे भेद मनुष्यानें आपल्या मनाला नीट तपासल्याशिवाय कळत नसतात. कारण त्याच्या मनांत अनेक विषयांविषयीं प्रीति भरलेली आहे. अेका वजून तो त्याविषयीं वैराग्य व वाईट दाखवून त्याचा निषेध दाखवीत असतो तर दुसऱ्या वजून त्याच विषयांतील चर्चेत त्याची त्या विषयाविषयींची मूळ प्रीति जागृत होऊन त्याला त्या चर्चेकडे अधिकाधिक आकर्षित असते. पण ही गोष्ट सूक्ष्म निरीक्षणाच्या अभावीं त्याच्या लक्षांत येत नाहीं. अशा रीतीनें निषेध व गोडी या दोहींच्या मिश्रणांत चर्चा चालू राहते;

व आपण नीतिशुद्ध व नीतिनिष्ठ आहों असें चर्चा करणाऱ्या प्रत्येकास वाटत असते.

परंतु अशा गोष्टींच्या परिणामांचा विचार करतां असें वाटते कीं, या गोष्टी श्रेयार्थी व्यक्तीच्या अनुत्तीस अपयोगी न होतां अवनतीसच कारणीभूत होतात. अयोग्य घटनेविषयींच्या चर्चेत विषयाविषयीं रस, अितरांविषयीं आीर्षा, मत्सर, स्वतःच्या नीतिमत्तेबद्दल चुकीची श्रेष्ठ भावना व दंभ याच गोष्टी मुख्यतः असतात, असें विवेकदृष्ट्या पाहतां वाटते.

अशा अेखाद्या दुर्घटनेंतहि खरोखर अितरांचें कर्तव्य केव्हां निर्माण होत असते याचाहि विचार करणें आवश्यक आहे. दुर्घटनेच्या प्रसंगीं आपलें कर्तव्य दुर्घटनेतील व्यक्तींचा व आपला निकट संबंध असेल, त्यांची विशिष्ट नैतिक किंवा अितर कोणतीहि जबाबदारी आपल्यावर असेल, त्यांच्या आचरणाचे परिणाम आपल्याला व आपल्याजवळच्या अितरांना प्रत्यक्ष नुकसानकारक होण्याचा संभव असेल, समाजाची नीतिमत्ता त्यामुळे धोक्यांत येण्यासारखी असेल, तर अशा प्रसंगीं आपले कर्तव्य निर्माण होत असते. केवळ जिज्ञासा, निंदा किंवा चर्चा म्हणून त्यांत भाग घेण्याचें कारण नाही.

दुर्घटनेंत सापडलेल्या व्यक्तींच्या अवनतीविषयीं आपल्याला खरोखरच दुःख वाटत असेल तर आपण त्या बाबतींत निंदा हा पतिताच्या बाहेर चर्चा किंवा निंदा करूं का ? अशा प्रसंगीं अुद्धाराचा अुपाय चर्चा व निंदा करणारांनीं विचार करावा कीं नव्हे आपली मुलगी किंवा मुलगा, आंजी, बाप, बहीण, भाऊ किंवा दुसरी कोणी आपल्या घरांतील निकटची व्यक्ति अशा अवनतींत पडली असती तर अशा वेळीं आपण काय केलें असते ? गांवभर त्यांची निंदा व चर्चा करीत बसलों असतो की ती गोष्ट कोणालाहि कळूं न देतां त्या व्यक्तीला अवनतींतून व संकटांतून सोडवण्याचा व सुधारण्याचा अत्यंत कळकळीचा प्रयत्न

आपण केला असता? ज्या ठिकाणी कळकळ वाटते, ज्या ठिकाणी खरें दुःख वाटते, त्या ठिकाणी मनुष्य आपल्यातील कारुण्याने, प्रेमाने, दुसन्यास अवनतीतून किंवा संकटांतून काढण्याचा प्रयत्न करतो. जे स्वतःला नीतिमान् समजतात व अितरांच्या अवनतीबद्दल त्यांची निंदा करतात त्यांनी कधी शोधून पाहिले आहे काय की निंदेने आपण आजपर्यंत किती जणांना सुधारू शकलो? ज्यांची अवनति होत आहेसे त्यांना वाटते त्यांपैकी एकाला तरी त्यांनी हृदयपूर्वक, कळकळीने कधी चार प्रेमाचे शब्द सांगितल्याचे त्यांना अठवते काय? त्यांनी कधी त्यांचे हृदय कारुण्याने, अनुतापाने व पावित्र्याने भरून टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे काय? मानवप्रकृति, व्यक्तीतील विकार, भावना, संस्कार, तिची परिस्थिति; तिचे अनुकूलप्रतिकूल संयोग; तिच्या पतनाची व अभ्युदयाची कारणे, तिची केव्हाकेव्हा होणारी अगतिक स्थिति, असहाय अवस्था; वयपरत्वे मनुष्यांत अुठणाऱ्या अिच्छा, वासना अित्यादि वृत्ति; त्यांना बाहेर पडण्याकरिता आणि तिच्या योग्य गरजा पुऱ्या करून घेण्याकरिता सरळ व प्रामाणिक साधनांचा व मार्गाचा अभाव; तिची सामाजिक, कौटुंबिक, वैयक्तिक अवस्था; जीवनांत अनेक प्रकारे तिची होणारी कुचंबणा; — या सर्वांचा विचार कोणत्याहि दुर्घटनेच्या प्रसंगी निंदा करण्यापूर्वी कोणी करतो काय?

जगांत नीतिमान् समजल्या जाणाऱ्या माणसांना सदैव प्रतिकूल परिस्थितींतून जाण्याचा प्रसंग आला असता तर तीं नीतिमान् राहू शकलीं असतीं किंवा नाहीं याविषयीं शंकाच आहे. मनुष्याची स्थिति पुष्कळशी अनुकूलप्रतिकूल संयोगावर, परिस्थितीवर अवलंबून आहे. म्हणूनच ज्याला आपले श्रेय साधावयाचे असेल त्यानें सद्‌व्यवसाय, सद्‌वाचन, सत्संग, चांगले वतावरण हीं सदैव राखावीं. आपण होऊन प्रतिकूल संयोगांत कधीं पडूं

नये. कांहीं कारणानें तसा प्रसंग आलाच तर त्यांतून शक्य तितकें लवकर बाहेर पडावें. बाहेर पडतां येत नसेल तर तितका कळ अत्यंत जागृत व शक्य तितकें मर्यादायुक्त राहवें. यांत चूक केल्यास किंवा नकळत झाल्यास त्याचे अनिष्ट परिणाम कमीअधिक प्रमाणांनें मनुष्यावर झाल्याशिवाय राहत नाहींत. कोणत्या परिस्थितींत, कोणत्या प्रसंगीं, कशा रीतीनें मनुष्यांतील दुर्वृत्ति जागृत होऊन त्या त्याला विपरीत परिणामपर्यंत नेऊन पोहोचवतील त्याचा नेम बाहीं. म्हणून स्वतःच्या नीतिमतेविषयी कोणीहि अहंकार बाळगू नये. त्या बाबतीत दुसन्या विषयीं नेहमीं अनुकंपा ठेवावी. शक्ति असल्यास अखाद्याचा पतनांतून सहृदयपणें अुद्धार करण्याचा प्रयत्न करावा. त्याला नीच समजून त्यावर क्रोध करूं नये. आणि आंतूनआंतून कां होऊना, आपल्याला कधींहि असें वाटूं नये कीं, पतनांनें तो सुखी झाला आहे. सुखी झाला असें वाटलें तरच अीर्षा, मत्सर अुत्पन्न होण्याचा संभव. खरोखर पतन वाटलें तर आपल्या चित्तांत दयाच अुत्पन्न होतील.

ज्या विषयाकडे प्रकटपणें किंवा गुप्तपणें आपली वृत्ति असते त्या विषयाची प्राप्ति आपल्याला न होतां ज्याला होते निंदेमुळें रस- त्याच्याविषयीं क्रोध, व क्रोधाचें शमन कोणत्याहि वृत्तीची जागृति मार्गांनें झालें नाहीं कीं अीर्षा व मत्सर हीं आपल्या मनांत अुत्पन्न होतात. या सर्वांची अुत्पत्ति अभिलाषेंतून आहे. जेथें अभिलाषाच नसते तेथें दुःख नसतें, क्रोध नसतो, मत्सर नसतो. मानवव्रकृतींतील या मनोधर्मविरून जितरांच्या पतनाबद्दल आपण निंदा कां करतो व पतनांतून स्वतःस वाचवण्याकरितां आपण काय केलें पाहिजे तें तुम्ही जाणूं शकाल. आपल्या व समाजाच्या नीतीच्या रक्षणाची जबाबदारी आपणा सर्वांवर आहे. परंतु ती पुरी करण्याचा मार्ग निंदा किंवा व्यर्थ चर्चा करणें हा नव्हे. त्यायोगें आपण आपल्यांतील रसवृत्तीचें पोषण करीत असतो. शब्दांत कांहीं कमी सामर्थ्य नाहीं. रसवृत्तीला अुत्तेजित करणें व तिचें कांहीं अंशानें शमन करणें अितकें सामर्थ्य शब्दांत आहे.

आपल्या नेहमींच्या अशा प्रकारच्या आचरणानें आपल्या अुन्नतीला आपणच प्रतिबंध करून आपली अवनति आणि वाचा व कर्म यांची अशुद्धि साधीत असतो. प्रत्यक्ष पतनासारखी परिस्थिति दैवयोगानें आपल्याला आली नसली तरी अितर अिद्रियांना आपण निंदेच्या योगें विटाळीतच असतो.

निंदेनें आपल्यांत व समाजांत अनेक दोष निर्माण होतात. त्यामुळे ज्यांना ते विषय कळतं नाहींत अशा लहान मुलांमुलींच्या मनांत त्यां-विषयीं जिज्ञासा अुत्पन्न होते. त्यांतून लहानपणापासून त्यांच्या मनावर वाभीट संस्कार पडत जातात. वैयक्तिक, कौटुंबिक किंवा सामाजिक नीतिमतेच्या दृष्टीनें ज्या विषयाविषयीं मौन राखणेंच श्रेयस्कर, अशा विषयावरील चर्चेनें स्त्री व पुरुष, सर्वांच्याच मनांत अेक प्रकारची असभ्यता अुत्पन्न होते, व ती असभ्यताच मनुष्याच्या अुन्नतीस वाधक व अवनतीस सहायक होते. म्हणून तुम्ही या सर्व गोष्टींपासून अलिप्त राहा.

याबरोबरच आणखी अेक महत्त्वाची गोष्ट तुम्हांला सुचवतो. स्वतःच्या पतनाच्या गोष्टी व त्याचीं कारणें, त्यांवर श्रवणेंद्रियाची तुमच्याकडून कांहीं अुपाय मिळूं शकेल या आशेनें, शुद्धि कोणी भोळेपणानें तुम्हांस कांहीं सांगू लागल्यास तुमची स्वतःची वृत्ति शुद्ध राखतां येअून दुसऱ्यास तारण्याची शक्ति तुमच्यांत नाहीं म्हणून त्या गोष्टी तुम्ही अैकू नका. ध्यानांत ठेवा कीं, आपल्यांत तशी शक्ति नाहीं. आपल्यांत तितकी दया नाहीं. आपलें स्वतःचें चित्त शुद्ध राखतां येतील अशी आपली खात्री नाहीं. अशा स्थितींत तशा गोष्टी अैकण्याचे न टाळणें यात अविवेक व अधैर्य आहे, व अैकण्याची अिच्छा असण्यांत मोह व रसवृत्ति आहे. या मोहांत तुम्ही कोणी सापडलांत तर त्यांतून निघणें तुम्हांला दुरापास्त होतील. मग तुमची अुन्नतीची अिच्छा व त्या बाबतीतील

प्रयत्न या गोष्टी तेथेंच संपल्या असें समजा. तशी गोष्ट तुम्ही अेकदां अैकलीत, तरी त्यायोगें तुमच्यांतील मोह जागृत होअील. तो मोह तुम्हांला त्याच मार्गांत पुढेंपुढें नेत राहील. दुसऱ्यास तारण्याची शक्ति तर तुमच्यांत कधीं येणार नाहीं, परंतु तो मोहच तुम्हांला दंभांत पाडून तशा प्रकारची तारक शक्ति आपल्यांत आहे असें अितरांस भासवावयास लावील. त्यांतूनहि अशा गोष्टी स्त्रियांकडून अैकण्याचा मोह व गोडी तुम्हांला लागल्यास तोहि अेक विलासाचा प्रकार आहे हें ध्यानांत न येतां, किंवा ध्यानांत येअूनहि, त्याचा त्याग तुम्ही करूं शकणार नाहीं. पुढें तुमच्यांतील रसवृत्तीचें पोषण व शमन अशा रीतीनें चालू राहील. त्याला बाहेरून तुम्हीं कांहींहि अुच्च नांव दिलें तरी तुमचें स्वतःचें हृदय सर्व वस्तुस्थिति समजतच असणार. पण नेहमींच्या या संवयीमुळें त्यांतून सुटण्याची तुमची शक्तिहि नष्ट होत जाअील. अितकेंच नव्हे तर या संवयीमुळें तुमची स्थिति अशी होअून जाअील कीं रोज कांहींना कांहीं अशा प्रकारचें अैकल्याशिवाय – या विषयाचें चर्चण केल्याशिवाय – तुम्हांला चैन पडणार नाहीं. या विषयांत तुमच्याजवळ कोणी बोलत नसल्यास मुद्दाम असाच कांहीं विषय काढून त्यांत अितराला बोलायला लावण्याचा प्रयत्न तुम्ही कराल. व्यसनी मनुष्यासारखी तुमची स्थिति होअील आणि आपण मोठमोठे मानसिक शोध लावण्याच्या प्रयत्नांत आहों असें स्वतःला व अितरांना तुम्ही खोटेंच भासवीत राहाल. परंतु ही सर्व भ्रांति आहे. हें शुद्ध जीवन नाहीं किंवा शुद्ध जीवन बनवण्याचा हा मार्ग नाहीं. ज्याला स्वतःच्या अुन्नतीची अुत्कंठा आहे तो असल्या मार्गांनें कधींहि जाणार नाहीं. जगांतील पापकृत्यें व त्यांचा अितिहास अैकून घेण्याची आपल्याला काय अ.वश्यकता आहे? दुर्गंधाच्या कूपांत शिरून आपल्याला काय शोधून काढावयाचे आहे? आपल्याकडे त्याची कोणती जबाबदारी आहे? सारांश, आपल्याला कोणाच्या निंदेचें प्रयोजन नाहीं, कोणाच्या दुष्कृत्याच्या चर्चेचें कारण नाहीं, किंवा जगाच्या अुद्धाराकरितां

आपल्याला कोणाच्या दुर्वर्तनाच्या हकीकती अकण्याची आवश्यकता नाही. कारण त्यायोगे कोणाचीहि सुधारणा किंवा जुद्धार न होतां आपली दुर्गति मात्र निश्चितपणे होते. म्हणून श्रेयार्थी साधकाने या बाबतींत नेहमीं सावध राहावे आणि निंदा व दुष्कृत्यांची चर्चा यांत कधीहि पडूं नये.

(रोजच्या प्रवचनांतून)

७

निश्चयाचे बळ

आपली अुन्नति साधूं अिच्छणाऱ्यांस निग्रहशक्तीची म्हणजे मानसिक दृढतेची फार आवश्यकता आहे. निश्चयाचे महत्त्व आपल्या मनाला अिंद्रियांतील वेगाप्रमाणे वाहण्याची संवय लागलेली असते. त्या वेगाप्रमाणे मनाला वाहूं देण्यांत आपले कल्याण नाही हें समजण्याअितका विवेक आपल्यांत असला व मन वेगांत सांपडले आहे हें त्याच क्षणीं ध्यानांत येण्याअितकी सावधानता आपल्यांत असली तरी त्याला प्रतिबंध करण्याची शक्ति जर आपल्यांत नसेल तर त्या विवेकाचा व त्या सावधानतेचा जीवनाच्या अुन्नतीच्या दृष्टीनें आपल्याला कांहीं अुपयोग नाही. प्रतिबंध करण्याची ही शक्ति म्हणजेच संयमशक्ति होय. ती शक्ति वाढवण्याकरितां आपण निश्चयी झालें पाहिजे. पूर्वसंस्कारानुसार धावणाऱ्या मनाला योग्य विषयांत व योग्य दिशेकडे वळवण्याचे काम निश्चयाशिवाय होअूं शकणार नाही. आपल्यांतील निश्चयवृत्तीला स्थिर करून तिच्यायोगे अयोग्य वृत्तींना आपण प्रतिबंध केला पाहिजे. प्रतिबंध करणाऱ्या वृत्तीला आपण आपल्यांतील संकल्पशक्तीनें दृढ व बलवान बनवलें पाहिजे. ती वृत्ति व तो

संकल्प निश्चयाशिवाय दृढ होऊं शकत नाहीं. म्हणून या मार्गात निश्चयाचें महत्त्व फार आहे.

निग्रहशक्ति वाढवण्याकरितां निश्चयाची जरूर आहे; परंतु निश्चय जागृत राहण्याकरितां, कायम राहण्या-संयम व करितां, काय केलें पाहिजे हाहि अेक प्रश्न पुरुषार्थ यांची आहे. निश्चय व त्याबरोबरच आपल्यांतील आवश्यकता संयमशक्ति जागृत राहण्याकरितां आपण कांहीं नियम अंगीकारले पाहिजेत. अशा प्रकारच्या नियमांनाच व्रतें म्हणतात. या व्रतांच्यायोगें आपल्यांतील संयमशक्ति जागृत होत असते. हीं व्रतें किंवा नियम यांचें आचरण आपण समजून-अुमजून व त्यांतील ध्येयांचें सतत स्मरण ठेवून केलें पाहिजे. तरच आपला हेतु सिद्ध करून देण्यास तीं समर्थ होतील. हेतुरहित व ज्ञानरहित आचरलेल्या व्रतांची व नियमांची अुन्नतीच्या दृष्टीनें कांहीं किंमत नसते. म्हणूनच त्यांना केवळ निरर्थक कर्मकांड म्हणतात. नियमांत दोन प्रकार असतात : अेका प्रकारांत निषेध येतो व दुसऱ्यांत कांहीं ठराविक कर्माचा आग्रह असतो. म्हणजे अेकांत त्यागाचें महत्त्व असतें, तर दुसऱ्यांत कर्तृत्व व पुरुषार्थ यांवर भर असतो. मनुष्यानें दोन्ही प्रकारच्या नियमांनीं आपल्यांतील मानसिक बळ वाढवलें पाहिजे. अयोग्य मनोवृत्तींना आळा घालून योग्य मनो-वृत्तींचा विकास आपल्याला साधतां आला पाहिजे. या गोष्टी साध्य होऊं शकतील अशा प्रकारची नियमांची योजना आपण आपल्याकरितां केली पाहिजे. संयम साधण्याकरितां अुपवास-अर्ध-अुपवासासारखीं व्रतें प्रत्येक प्रचलित धार्मिक संप्रदायांत सांगितलीं आहेत. परंतु त्यांतील हेतु आपण विसरून गेल्यामुळें पुष्कळ वर्षे तशा प्रकारचीं व्रतें आपण आचरीत असतांहि आपण आपल्या जिभेवर कायमचा संयम साधूं शकलों नाहीं. याचा अर्थ आपल्या अुन्नतीच्या दृष्टीनें तीं व्रतें निष्फळ झालीं आहेत असें समजण्यास हरकत नाहीं. सात, पंधरा किंवा तीस

दिवसांतून अेक दिवस मौन पाळून वाकी सर्व दिवस जिभेला अनिर्वंध सैल सोडण्यांत येत असेल तर त्या मौनांत कांहीं अर्थ नाही. पंच ज्ञानेंद्रियांना नियम घालून आपल्याला आपल्या मनोवृत्ति ताब्यांत आणावयाच्या आहेत. त्यांच्या पहिल्या अयोग्य संवयी, त्यांचे पूर्वीचे अयोग्य संस्कार, आपल्याला बदलावयाचे आहेत. त्याकरितां बाह्य अिंद्रियांना कोणत्या प्रकारचे कित्ती व कसे नियमन घालावयाचे तें प्रत्येकानें विचार करून ठरवले पाहिजे.

नियमन ठरवतांना व निश्चय करतांना अुतावळेपणानें केवळ भावनावश होअून चालणार नाही. तर त्यावेळीं आपले पूर्वसंस्कार, आपली परिस्थिति, नियम व निश्चयाच्या बाबतींतील आपला पूर्वतिहास ह्यांवरून आपली दृढता किंवा शिथिलता वगैरे सर्व गोष्टींचा विचार करून त्या बाबतींतील आपली पात्रता आपण लक्षांत घेणें आवश्यक आहे. नियम ठरवतांना भूतकाळांतील स्वतःविषयींचा अनुभव लक्षांत घेअून, वर्तमान कालांतील परिस्थितीचें अवलोकन करून, भविष्यांतील त्याच्या परिणामाविषयीं दीर्घ दृष्टीनें विचार करावा. व अेकवार कोणताहि नियम ठरवल्यावर व निश्चय केल्यावर त्याचें पालन करण्यांत यत्किंचितहि ह्यगय किंवा ढिलेपणा करूं नये. प्रसंगविशेषीं आपल्यांतील सर्व शक्ति व दृढता अुपयोगांत आणूनहि आपण आपला निश्चय कायम ठेवण्याची पराकाष्ठा केली पाहिजे. नियम व निश्चय यांच्या बाबतींत आपलें वागण्याचें धोरण या प्रकारचें असेल तर अपूर्ण दृष्टीनें, अविवेकानें किंवा केवळ भावनेच्या भरांत अुतावळेपणानें आपण झटकन कोणताहि निश्चय करणार नाही व त्यामुळें नियम व निश्चय वरचेवर मोडण्याचे, बदलण्याचे किंवा ते तसेच चालू आहेत असें दांभिकपणें दाखवीत राहण्याचे आपल्याला प्रसंग येणार नाहीत. चांगले निश्चय पाळण्यांत आपली जितकी अुन्नति आहे त्यापेक्षांहि ते निश्चय दुबळेपणामुळें मोडले जाण्यांत व त्याबद्दल कांहीं पश्चात्ताप न वाटण्यांत

आपली अधिक अवनति आहे. आणि ते निश्चय तसेच चालू आहेत असें दांभिकपणें भासवण्यांत तर आपली अत्यंत अधोगति आहे. अशा स्थितीस जाऊन पोहोंचलेल्या मनाची अुन्नति होणें परम दुर्घट आहे.

म्हणून आपली शक्ति व परिस्थिति पाहून श्रेयार्थी साधकानें निश्चय करावा. कोणत्याहि व्रताचें किंवा नियमाचें व्रतपालनानें पालन चालू असतां त्यांतील कठिणता संवयीनें व सहजसंतोष त्या नियमापासून होणाऱ्या सात्त्विक लाभामुळें आपो- आप नाहीशी होत गेली पाहिजे. व्रतापासून आपल्यांत संतोष व शक्ति हीं दोन्हीं वाढत राहिलीं पाहिजेत. व्रता- मुळें आपल्या निश्चयांत बळ येत राहिलें पाहिजे. वळानें निग्रहशक्ति वाढली पाहिजे, आणि निग्रहानें संयमांत सहजता आली पाहिजे. संयमांतून संतोष, अुद्भवला पाहिजे व तो वाढत वाढत संयम स्वतःच संतोषरूप होऊन तो आपला स्वभाव बनला पाहिजे. ती आपली सहज स्थिति झाली पाहिजे. तशी सहज स्थिति झाल्यावर व्रतांतील व्रतपण नाहीसें होतील व त्या सहज स्थितींत व संतोषांत अधिक कठिण व्रत घेण्याची व तेंहि पहिल्या व्रताप्रमाणें आपला स्वभाव व स्वाभाविक जीवन बनवून टाकण्याची हिंमत सहजच निर्माण होतील. अशा रीतीनें एका व्रतापासून दुसऱ्याची निर्मिति होत राहिली तरच तें व्रत आपल्याला मानवलें असें समजावें. कोणत्याहि व्रतांत आपल्याला अुत्तरोत्तर स्वस्थता, प्रसन्नता व निरुपाधिकतेचा अनुभव येत राहिला पाहिजे. तसा अनुभव येत राहिला नाही तर त्यायोगें आपली अुन्नति होणार नाही. अशा स्थितींत व्रत हें आपल्याला जणूं दंड किंवा शिक्षा वाटत राहिल. त्यागाबरोबर आपल्यांत शांति व प्रसन्नता दिसून आली पाहिजे. त्यायोगें आपल्यांत संतोष वाढत राहिला पाहिजे. व्रतांत पुण्यपापाची कल्पना नसावी पण त्यायोगें आपल्या कर्मेन्द्रियांची व ज्ञानेन्द्रियांची, म्हणजे अेकंदरीनें आपल्या चित्ताची शुद्धि होत आहे किंवा नाही, अिन्द्रियांतील रसलुब्धता कमी होत आहे किंवा नाही,

व्रतामुळे आपण स्वाधीन, निरुपाधिक, निरोगी, आवश्यक गरजांच्या बाबतींतहि परिमित व मितभोगी होत आहो किंवा नाही, तें आपण पाहिलें पाहिजे. लालसातृप्तीनें जो क्षणिक आनंद वाटतो त्यापेक्षां संयमानें अधिक संतोष व सहजच कायमची प्रसन्नता आपल्याला वाटते किंवा नाही तें आपण शोधलें पाहिजे. अनेक प्रकारच्या आपल्या अयोग्य संवयी, लालसा, आवडी, हौशी यांमुळे आपल्याला आलेली परवशता व चित्ताला आलेलें दौर्बल्य या सर्वांतून, व्रतनियमांच्या साधनामुळे संयमशक्ति वाढल्यानें, जर आपली सुटका होत असेल तर आपलें जीवन सहजच पहिल्यापेक्षां अधिक सुखमय, संतोषमय, प्रसन्न व मोकळें होत जातील. संयम, निग्रह, व पावित्र्य वगैरेनीं आपल्यांत आलेल्या शक्तींचा व सद्गुणांचा परिणाम आपल्या अकंदर जीवनव्यवसायावर सहजच पडून त्यांतहि आपण अितरांपेक्षां सहजच अधिक यशस्वी होत जाऊं. याप्रमाणें केवळ संयमाच्या अुदेशानें केलेला निश्चय, त्याकरितां घेतलेलें व्रत किंवा नियम यांचा सुपरिणाम आपल्या चित्तावर होत राहून तें पवित्र, दृढ व बलवान होत राहिलें पाहिजे.

व्रत व नियमयांचा अेक प्रकार संयम आहे व दुसरा क्रियात्मक आहे, असें पूर्वी सांगण्यांत आलेंच आहे. निषिद्ध अुन्नतीला संयम किंवा अयोग्य गोष्टी न करणें, त्या बाबतींत मनाला व सत्कर्म यांची आवरणें, हा संयम आहे आणि अेखादी चांगली गोष्टी आवश्यकता करण्याचा निश्चय करून ती योग्य प्रसंगीं आचरीत राहणें यांत कर्तृत्व आहे. खानपान, निद्रा, बोलणें, वगैरेतील अनियमितपणा, अतिशयता वगैरे दोष; त्याचप्रमाणें पंचज्ञानेंद्रियांच्याद्वारा घेतले जाणारे अयोग्य रस व रसवृत्ति यांचा त्याग करण्यास संयमाची आवश्यकता आहे. व विवक्षित समयीं परिश्रम करणें, अभ्यास करणें, सेवा करणें, नियमितपणें आपलीं कामें स्वतः करणें, दान करणें, सामाजिक ऋण चुकवणें वगैरे बाबतींतील नियम निश्चय-पूर्वक पाळण्यास कर्तृत्वाची आवश्यकता आहे. दररोज सकाळीं लौकर

अुठणें यांत संयम आहे, परंतु केवळ तो संयम साधल्यानें आपली अुन्नतीच होतील अशी खात्री नाही. कारण सकाळीं लौकर अुठून मनुष्य त्यावेळीं कुकर्महि करील. म्हणून संयमाबरोबरच सत्कर्मांचा नियमहि मनुष्यानें आपल्या अुन्नतीकरितां स्वीकारणें आवश्यक आहे. जीवनाच्या सर्वांगीण अुन्नतीकरितां दोन्ही प्रकारच्या नियमांची सारखीच आवश्यकता आहे.

या दोन्ही प्रकारच्या नियमांनीं युक्त असें आपलें जीवन असल्यास आपल्या जीवनांत दैन्य, दौर्बल्य, लुब्धता, भीरुता, सत्कर्माकरितां कृपणता, आलस्य, स्वच्छंद, दुराचार, अनियमितपणा, निश्चयांची जरूर अुधळेपणा, जडता वगैरे दोष कोठेंच दिसणार नाहीत. अुलट, सामर्थ्य व नम्रता, अुद्योगीपणा व मितव्यय, पावित्र्य व कर्तृत्व, अुदारता व जनसेवा, सदाचार व भूतदया वगैरे सद्गुणांनीं आपलें जीवन भरून गेलें असल्याचें दिसून येतील. संयमाबरोबरच आपल्यांत पुरुषार्थाची वृद्धि झाली नाही तर जीवनांत जडता किंवा प्रसंगीं हीनता येण्याचा संभव आहे, व तशा प्रकारचें जीवन कालांतरानें दयापात्र होण्याचाहि संभव आहे. आणि संयमहीन, केवळ पुरुषार्थयुक्त जीवन सन्मार्गवर्ती न राहतां तें अुन्मार्गी होअून स्वतःच्या व अितरांच्या अधःपातास कारण होण्याची जवळ जवळ खात्री आहे. म्हणून संयम व पुरुषार्थ दोहोंचा आपल्या जीवनांत योग्य मिलाफ असला पाहिजे. तरच आपलें जीवन सर्व वाजूंनीं अुत्तरोत्तर अुन्नत होत राहिल. कसेतरी जीवन चालवीत राहिल्यानें तें अुन्नत होत नसतें. त्याकरितां आपल्याला विचारपूर्वक अुन्नतीचा मार्ग आंखावा लागतो व आंखलेल्या मार्गानें जीवन चालवण्याकरितां आवश्यक असे सद्गुण प्रयत्नपूर्वक संपादन करावे लागतात. त्या प्रयत्नांतच निश्चयाची जरूर लागते. निश्चयाशिवाय कोणत्याहि गुणावर मनुष्य दृढपणें राहूं शकत नाही. आपल्या चित्तांत केवळ भाव जागृत झाल्यानें सद्गुणाचा अुठाव किंवा विकास होत नसतो. त्याकरितां सदाचाराची

आवश्यकता असते. चित्तांत भाव जागृत होऊनहि सदाचाराच्या किंवा सत्कर्माच्या प्रसंगीं जेव्हां जेव्हां आपलें मन माघार घेतील किंवा कच खातील, तेव्हां तेव्हां त्याला अुत्तेजित करून योग्य आचारावर आरूढ करण्यास व त्याला पुढें चालना देण्यास निश्चयाशिवाय दुसरा अुपाय नाही; आणि अयोग्य मार्गाकडे धांवणाऱ्या वृत्तींना प्रतिबंध करावयाला व आवरावयाला तर निश्चयाशिवाय दुसरें साधन नाही. म्हणून पुरुषार्थ व संयम दोन्ही प्रकारांत मनुष्यानें निश्चयाचें महत्त्व जाणून त्याची जेथें जेथें जरूर पडेल तेथें तेथें त्याला अुपयोगांत आणून आपल्यांतील निग्रहशक्ति वाढवली पाहिजे. प्रयत्नानें मनुष्य ती वाढवूं शकतो. अुन्नत होण्याकरितां लागणारे संकल्पबळ आपल्यांतील निग्रहशक्तीवर अवलंबून आहे हें जाणून मनुष्यानें या बाबतींत सतत प्रयत्नशील राहिलें पाहिजे. -

८

वेळेचा सदुपयोग

अुन्नतीची अिच्छा करणाऱ्यानें आपला जरासुद्धा वेळ फुकट जाऊ न देतां त्याचा शक्य तितका सदुपयोग करण्याकरितां रिकामपण सदैव सावध राहिलें पाहिजे. पैशाच्या बाबतींत दुर्भाग्याचें लक्षण व्यवस्थितपणें व काटकसरीनें वागणारीं कित्येक माणसें वेळेच्या बाबतींत वेपवा असलेलीं दिसून येतात. अितकेंच नव्हे, पण आध्यात्मिक कल्याणाच्या मार्गें लागलेलीं माणसेंहि वेळेचा सदुपयोग करण्याच्या बाबतींत जागृत व विवेकशील नसताना हें पाहून आश्चर्य वाटतें. व्यावहारिक किंवा पारमार्थिक कोणीहि असो, वेळेच्या बाबतींत विवेकानें व सावधपणानें न वागणाराला त्याच्या दोषाचा अनिष्ट परिणाम कधीं कधीं संबंध जन्मभर भोगावा लागतो.

वेळेच्या सदुपयोगाच्या बाबतींत समर्थ रामदास यांचें अेक फारच महत्त्वाचें बोधवचन आहे :

“अैक सदैवपणाचें लक्षण । रिकामा जाअूं नेदी अेक क्षण ॥” अेक क्षणहि रिकामा जाअूं न देणें - त्याचा सदुपयोग करणें - हें सदैवपणाचें लक्षण त्यांनीं सांगितलें आहे. त्यावरून विचार करतां वाटतें कीं, ज्यांना आपल्या चरितार्थाकरितां नित्य कांहीं ना कांहीं काम करावें लागतें ते या दृष्टीनें धन्य होत. कारण त्यांना फुकट घालवावयाला सहजा-सहजीं वेळ मिळतच नाहीं. कुसंगामुळें किंवा कुबुद्धीमुळें कुमार्गांत पडण्याचें त्यांना कमी भय असतें. ज्या लोकांना चरितार्थाकरितां कष्ट करावे लागत नाहींत, किंवा त्याकरितां कांहीं अुद्योग करण्याकडे वेळ द्यावा लागत नाहीं त्यांना अितर कांहीं सत्कार्याची किंवा अेखाद्या सद्विद्येची आवड नसल्यास, वेळ घालवण्याकरितां मनोरंजनाचे अुपाय शोधावे लागतात, व त्यांतच कुसंगति, कुमित्र, वाअीट संवयी, व्यसनें वगैरेंच्या योगें त्यांची अधोगति होण्याचा बहुशः संभव असतो.

मनुष्याचें मन बन्या किंवा वाअीट कोणत्यातरी विषयाशिवाय केवळ रिकामें फार वेळ राहूं शकत नाहीं. सत्कर्माची त्याला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष, खरा किंवा काल्पनिक, बरा अगर वाअीट, पण कांहीं ना कांहीं विषय सतत पाहिजे असतो. योग्य विषय त्याला न दिल्यास तें अयोग्य विषय ग्रहण करतें. योग्य किंवा अयोग्य यांपैकीं कोणताहि विषय न मिळाल्यास चित्त सहजच सुषुप्तीकडे वळतें. अशा प्रकारें सविषय व निर्विषय (म्हणजे सुप्तावस्था) अशा दोनच अवस्था चित्ताला माहीत आहेत. ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें यांसह चित्ताला सदैव सत्कर्मप्रवण राखण्याचें जोंपर्यंत आपल्याला साधलें नाहीं, अशा प्रकारचें वळण आपल्या चित्ताला पडलें नाहीं व तशा प्रकारचा आपला स्वभाव बनला नाहीं, तोंपर्यंत रिकाम्या वेळांत आपलें चित्त कोणता विषय

धारण करील व तें कोणीकडे वळेल त्याचा भरंवसा नाही. म्हणून श्रयार्थी साधकानें नेहमीं सावध राहून आपल्या चित्ताला संभाळलें पाहिजे. ही गोष्ट क्षुल्लक म्हणून दुर्लक्ष करण्यासारखी केव्हांहि समजतां कामा नये. दोषाला केव्हांहि लहान समजून त्या बाबतींत निश्चित राहूं नये. “रोग, सर्प, अग्नि व शत्रु यांना लहान म्हणून त्यांची कधींहि अुपेक्षा करूं नये,” अशा अर्थाचें अेक फार जुनें बोधवचन आहे. अुपेक्षा केल्यास ते वाढतात व पुढें त्यांचें निवारण करणें फार कठिण – केव्हां केव्हां अशक्य – होअून वसतें. म्हणून मनुष्यानें वेळींच सावध होअून त्यांचा नाश करावा. त्याचप्रमाणें दोषालाहि लहान समजून मनुष्यानें त्याकडे केव्हांहि दुर्लक्ष करूं नये. कारण शत्रूप्रमाणें तो आपला नाश करणारा आहे. मोठमोठे व्यसनी लोक हे कांहीं अगदीं पहिल्या दिवसापासून पक्के व्यसनी नसतात. त्यांचा व्यसनाचा प्रारंभ अगदीं अल्प प्रमाणावर झालेला असतो व जेव्हां होतो तेव्हां तो रिकाम्या वेळांत कुसंगामुळें अगदीं सहजासहजीं होत असतो. त्याला मोठी तयारी, विशेष खटपट वगैरेंची त्यावेळीं कांहींच आवश्यकता नसते. विशेषतः रिकामपणाच्या वेळी किंवा सततच्या अेकसारख्या ठराविक प्रवाहित जीवनांत मनुष्याला अरुचि, कंटाळा, बेचैनी, अुदासीनता यासारखें कांहीं वाटत असतें. अशा वेळीं चांगलें वाचन, चांगलें कर्म, चांगली संगत, वगैरेंच्यायोगें त्यानें तो वेळ किंवा कंटाळा घालवण्याचा प्रयत्न करावा. नाहीतर त्यावेळीं कुसंगानें किंवा स्वतःच्या मनःप्रवृत्तीनें त्याला कुमार्ग, वाअीट संवयी किंवा व्यसनें जडण्याची फार धास्ती असते. मनुष्याला अगोदरपासूनच कांहीं चांगली अभिरुचि नसल्यास त्या अवधींत मिळेल त्या विषयाकडे त्याचें मन सहजच वळत असतें. अेकदम चांगला विषय अशा वेळीं सापडत नाही. सापडला तरी त्याची गोडी लागत नाही. विषयावाचून चित्त राहूं शकत नाही. त्या काळांत “रिकामें मन सैतानाचें घर” होअून वसण्याचाच फार करून भयप्रद संभव असतो. म्हणून मनुष्यानें अशा प्रसंगीं फार सावध राहिलें पाहिजे.

सतत अेकसारख्या जीवनव्यवहारानें येणारा कंटाळा व निरुत्साह घालवण्याला सण, अुत्सव, व्रतें, लग्न, किंवा त्यासारखेच कौटुंबिक-सामाजिक आनंदाचे प्रसंग, मेजवान्या, तीर्थयात्रा, सार्वजनिक सभा, मिरवणुकी, रथयात्रा, कथाकीर्तन, अितकेच नव्हे, तर घरीं पाहुणे येणें व आपण कोणाकडे पाहुणे जाणें, वगैरे गोष्टींचाहि फार चांगला अुपयोग होत असतो. आजकाल नाटक, सिनेमा, क्लब, पाटर्चा, गायन, वादन, नर्तन यांचे कार्यक्रम, महाबळेश्वर, माथेरान, सिमला, अूटी वगैरे ठिकाणीं हवाफेर, अित्यादि बऱ्यावाअीट प्रकारांनीं कंटाळा घालवून जीवनांत अुत्साह आणण्याचा नवा परिपाठ पडत आहे. सारांश, ज्ञानेंद्रियें, कर्मेंद्रियें, मन, बुद्धि, चित्त वगैरेना नेहमींपेक्षां विशेष तीव्र, भव्य, अुत्कट, आकर्षक असा विषय किंवा रसानुभव—व तोहि विशेष सामुदायिक स्वरूपानें—मिळाल्यानें जीवनांतील कंटाळा व निरुत्साह नाहीसा होतो. अशा वेळीं स्वतःचा जीवनव्यवहार, भोंवतालची परिस्थिति, स्वतःचे संस्कार, स्वभाव, सभ्यता, आवड, रुचि, संवयी, ज्ञानअज्ञान, पात्रता यांस अनुसरून प्रत्येकजण आपआपला मार्ग काढून जीवनांत पुनः अुत्साह आणण्याचा प्रयत्न करीत असतो. चरितार्थाकिरितां कराव्या लागणाऱ्या अुद्योगांतच मनुष्याला आपलें चित्त रमवतां येत असेल तर नेहमींच्या अुद्योगांत त्याला कंटाळा वाटण्याचा प्रसंग बहुशः येणार नाही. तरी मनुष्याला चरितार्थाच्या अुद्योगाशिवाय अेकदोन चांगल्या विद्यांची व कलांची आवड असणें हें जीवनाच्या दृष्टीनें फार अुपयुक्त आहे. तशा विद्या व कला असूनहि त्याशिवाय कांहींतरी सार्वजनिक काम व तेंहि स्वार्थरहित बुद्धीनें, अुदार मनानें करण्याचीहि त्याला हौस असावी— म्हणजे त्याच्यांत सेवावृत्ति असावी. या गोष्टी मनुष्यांत असल्यास स्वतःचा कंटाळा व रिकामा वेळ कसा घालवावा हा प्रश्न त्याच्यपुढें अुपस्थित होणार नाही.

रिकाम्या व कंटाळवाण्या वेळांत स्वतःचें कल्याण व अकल्याण करण्याची शक्ति भरलेली आहे. त्या वेळेचा अुपयोग ज्या प्रकारें मनुष्य करील त्या प्रकारचें रिकामपणांत अुपयोग ज्या प्रकारें मनुष्य करील त्या प्रकारचें निर्माण होणारे फळ त्याला मिळेल. त्या काळांत मनुष्याला जर योग्य कार्य शोधून काढतां आलें, नवीन नवीन अुपयुक्त विद्या व कला तो प्राप्त करूं शकला, अितरांस अुपयोगी पडण्याचें कार्य त्याला सुचलें, तर त्यायोगें त्याचें व दुसऱ्याचें सहज कल्याण होतील. अशा वेळीं तो जी चांगली विद्या अगर कला हस्तगत करील, जें सत्कर्म तो आचरील, त्याचे परिणाम त्याच्या अेकंदर जीवनावर पडून त्याचें सर्व जीवन अधिक अुदात्त बनेल. तेंच जर त्याला त्यावेळीं कांहीं योग्य कार्य सुचलें नाहीं व कुसंगानें किंवा स्वभावतः अेखाद्या व्यसनाकडे त्याची प्रवृत्ति झाली तर त्याचा दुष्परिणाम त्याच्या सर्व जीवनावर पडून त्याची अधोगति होतील. सुविचारी व सुसंस्कारी व्यक्ति फुरसतीचा थोडाहि वेळ फुकट जाअूं न देतां स्वतःला प्रिय असलेल्या सत्कर्मांत घालवीत असतात. त्यामुळें कंटाळा येण्याचा त्यांना कधीं प्रसंगच येत नाहीं. परंतु असंस्कारी माणसें अशा रिकाम्या वेळांतच अधिक बिघडतात, किंवा ती बिघडण्याचा तेव्हांपासून प्रारंभ होतो. चांगल्या कामाची स्वतःला अभिरुचि लावून घेतलेली नसल्यामुळें अुद्योगप्रिय माणसेंहि रिकामा वेळ पत्ते खेळणें, गप्पा मारणें यांत निरर्थक घालवतात. कोणी झोंपा काढतात तर कोणी भूकतहान नसतांहि व्यर्थ खाण्यापिण्यांत वेळ व पैसा घालवतात. कोणी दुसऱ्याकडे जाअून निरर्थक गप्पा मारण्यांत, निंदा करण्यांत आपला व दुसऱ्यांचा वेळ फुकट घालवतात. वेळ जात नाहीं म्हणूनच कोणी वरचेवर चहा पितात तर कोणी पानतंबाखू खाण्यांत, विड्यासिगारेटी ओढण्यांत वेळ दवडतात. व्यसनेंहि मनुष्यास वेळ घालवण्यास मदत करतात पण त्यावरोवरच त्याच वेळांत मनुष्य अधिकाधिक व्यसनाधीन बनत जातो. रिकाम्या वेळांतच कुसंगाची व कुसंस्कारांची धास्ती अधिक असते.

व्यसनें बहुतकरून संगतीनें लागत असतात. म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें अशा प्रकारच्या संगतीपासून सावध राहावें. आपल्या मित्राला केवळ तपकिरीचे, चहाचें, हॉटेलमधें जाण्याचें किंवा सिनेमाचें व्यसन असलें तरी आपण अशा मित्रापासून सावध राहावें. मित्राचे बरेवाअीट संस्कार मनुष्यावर पडल्याशिवाय राहत नाहीत. या अनुभवावरूनच मित्रावरून मनुष्याची परीक्षा करण्याची प्रथा पडली असावी. त्या-प्रमाणें तो रिकामा 'वेळ कोणत्या प्रकारें घालवतो यावरूनहि त्याची परीक्षा केली पाहिजे. आपल्याला प्रिय असलेल्या गोष्टी मनुष्य बहुतकरून रिकाम्या वेळांत करीत असतो.

या रीतीनें विचार करतां बेचैनी, कंटाळा व रिकामपण या गोष्टी मनुष्याच्या अहितासच कारण होत असलेल्या दिसून येतात. परंतु व्यसनांच्या किंवा वाअीट संवयींच्या मोहामुळें हें आपल्या लक्षांत येत नाहीं. अुलट मनुष्य त्यांना भूषण मानीत असतो, व ज्याला रिकामा वेळ मिळत नाहीं त्याला आपण दुर्दैवी समजतो. शास्त्रांत अनेक व्यसनांचा अुल्लेख आहे व त्यांचा निषेधहि केलेला आहे. त्यांत मुख्य चार महाव्यसनें सांगितलीं आहेत. स्त्री, मृगया, द्यूत व मद्यपान हीं तीं होत. आजच्या काळांत पूर्वीची कांहीं व्यसनें मागे पडलीं आहेत. तर कांहीं नवीन व्यसनांचा शोध लागला आहे. परंतु व्यसनें जुन्या काळांतील असोत कीं नव्या काळांतील, त्यांचा परिणाम आपल्यावर अहितकारकच व्हावयाचा, ही गोष्ट आपल्याला अजून पटलेली दिसत नाहीं. याचें कारण आपल्याला जीवनाचें खरें महत्त्व अजून समजलें नाहीं. आपल्यांत विवेक व सावधानता नाहीं, दीर्घदृष्टि नाहीं, आपल्या हरअेक क्रियेचे, संस्काराचे, काय काय अिष्टानिष्ट परिणाम आपल्या स्वतःवर, आपल्या संततीवर, परिवारावर व अेकंदर समाजावर चालू व भविष्यकाळांत घडून येतील याचा विचार आपण करीत नाहीं. पण अुलट आपल्यांत अुत्पन्न झालेल्या तात्कालिक वृत्तीचें

शमन केल्याने आपण शांत किंवा सुखी होऊं असें आपण भ्रांतीनें समजत असतो. विवेक, सावधपणा व दीर्घ दृष्टि यांचा अभाव, स्वतःशिवाय अितरांच्या सुखदुःखाविषयीं, त्यांच्या मनोभावनांविषयीं बेपर्वाजी, रिकामपण, कांहीं सांपत्तिक अनुकूलता किंवा सत्ता, वगैरे गोष्टी कोणत्याहि व्यसनाला किंवा दोषाला मूळ कारण असतात. मनुष्यांत थोडीतरी माणुसकी व विवेक जागृत होतील, तर आपलीं व्यसनें, आपल्या हौशी, आपलें मनोरंजन, यांच्यापायीं किती निरपराधी व्यक्तींच्या योग्य सांसारिक सुखांचा, त्यांच्या सद्भावनांचा, व आयुष्याचा नाश होत आहे – किती विचारे निरपराध प्राणी ते केवळ दुर्बल आहेत म्हणूनच आपल्या शौकाखातर प्राणास मुक्त आहेत – याविषयी कांहीं तरी विचार त्यांच्या मनांत आल्याशिवाय राहणार नाहीत. स्वतःच्या तात्कालिक वृत्तीला मनुष्य महत्त्व देतो पण अितरांच्या जीवनाची त्याला कांहीं किंमत वाटत नाही. अितक्या अविवेकाचें कारण त्याला स्वतःलाच स्वतःची मनुष्य या दृष्टीनें खरी किंमत कळलेली नसते हेंच होय.

साधुसंप्रदायांतूनहि रिकामपणामुळें अनर्थ होत आला आहे व अजूनहि होत आहे. कर्ममार्ग सोडल्यामुळें वेळ कसा रिकामपणामुळें घालवावा हा निवृत्तिपरायण लोकांस मोठाच प्रश्न पडतो. चोवीस तास श्रीश्वराच्या चिंतनांत घालवणें शक्य नसतें. नित्याच्या क्रियाकांडांत कांहीं वेळ गेल्यावर बाकीच्या वेळेचा प्रश्न त्यांना अडवीत असतो. नामस्मरण, त्याच त्या धार्मिक-सांप्रदायिक ग्रंथांचें पुनःपुनः वाचन, तीर्थाटन, गंगानर्मदेच्या प्रदक्षिणा, भजनकीर्तन, वगैरे वगैरे करूनहि वेळ शिल्लक राहतोच. तेव्हां त्याकरितां भांग, गांजा, सुल्फा, अफू वगैरेसारख्या व्यसनांच्या आधारानें चित्ताचा लय व काल-निर्गमन करण्याचा अुपाय त्यांनीं काढला, व यामुळेंच अनेक साधुसंप्रदायांत या व्यसनांचा सुकाळ दिसून येतो. कैफी पदार्थांचा खप या लोकांत जितका होतो तितका दुसऱ्या कोणत्याहि लोकांत होत नसेल.

चित्ताचा लय करण्याची ती आवश्यक साधनें मानली जाण्याअितकी महती त्या मार्गांत या व्यसनांना आलेली आहे. चित्ताला प्रत्यक्ष किंवा काल्पनिक पण कांहींतरी विषय पाहिजे असतो. त्याला तसा विषय न मिळाल्यास तें सुषुप्तीकडे वळते. नैसर्गिक सुषुप्तीला मर्यादा असते. अशा स्थितींत रिकामा वेळ घालवणें कठिण जातें म्हणून बाह्य अुपायांनीं त्यांना आपल्या चित्ताला बेहोषी आणावी लागते. ती बेहोषी चित्ताची लयावस्था मानली जाते. चित्तामुळें अशक्ति, बंधन, कर्म व जन्ममरण, वगैरे मनुष्यामार्गे लागलेली आहेत, अशी श्रद्धा आपल्यांत आहेच. कोणत्याहि अुपायानें चित्ताचा लय साधणें ही आध्यात्मिक दृष्ट्या श्रेष्ठ व आवश्यक भूमिका मानली गेली आहे. म्हणून या भ्रमावर बेहोषी आणणाऱ्या व्यसनांची परंपरा कित्येक साधुबैरागी संप्रदायांत चालत आली आहे. आपण ज्या अमली वस्तु निषिद्ध व त्याज्य समजतो त्याच त्यांना अत्यंत आवश्यक व महत्त्वाच्या वाटतात. आरोग्य, ज्ञान, सद्भावना, सद्गुण, सेवा वगैरे अनेक दृष्टींनीं समाजांत अुपयुक्त होण्याचें त्यांना न सुचल्याचे हे सर्व अनिष्ट परिणाम चालत आले आहेत. मनुष्य व्यवहारांत असो कीं परमार्थांत असो, रिकामपणाच्या पायीं त्याच्या जीवनांत अशा रीतीचे अनर्थच बहुतकरून दिसून येतात. म्हणून श्रेयार्थी साधकानें आपल्या क्षणाक्षणाचा दक्षतापूर्वक सदुपयोग करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. जागृतपणें सदैव सद्दिचारी व सत्कर्मप्रवण राहण्यांतच त्यानें आपलें कल्याण समजलें पाहिजे.

मनुष्य सामाजिक प्राणी असल्यामुळें संगतीशिवाय तो अेकटा

राहूं शकत नाहीं. रिकाम्या वेळांत त्याला संगतीची

जीवनांत मैत्रीचा आवश्यकता अधिक वाटत असते. ज्याला

अुपयोग प्रथमपामूनच सत्संगाची आवड असते, तो आपला

रिकामा वेळ सत्संगतींत घालवीत असतो. म्हणून

प्रत्येकानें कोणातरी संतसज्जनाचा, सदाचारी मनुष्याचा संबंध राखावा.

तेंहि ज्याला शक्य नसेल त्यानें सन्मित्र तरी जोडावा. कुमित्र आपल्याला

अधोगतीस नेतो व सन्मित्र अुन्नतीस नेतो. सन्मित्राचें मूल्य फार मोठें आहे. सत्संगाकरितां कोणा साधुपुरुषाच्याच संगतीची खरोखर आवश्यकता नाही. ज्याच्या संगतींत आपल्यांतील कुसंस्कार नष्ट होतात व आपले विचार व आचार शुद्ध राहतात तो आपण सत्संगच मानला पाहिजे. या दृष्टीनें पाहतां सन्मित्रासारखा कल्याणकर्ता आपल्याला जगांत क्वचितच अितर कोणी सापडेल. त्याच्या संगतींत आपलें जीवन नकळत सहजच अुन्नत होत असतें. परंतु सन्मित्र कोणाला म्हणावें हें आपल्याला समजलें पाहिजे. ज्याची संगत आपल्याला प्रिय वाटते, ज्याच्या संगतींत आपल्याला आनंद वाटतो, त्याला आपण सन्मित्र समजत असलों तर त्यांत आपली चूक होण्याचा संभव आहे. व्यसनी मनुष्यास व दुष्ट मनुष्यासहि मित्र असतात, आणि त्यांची संगत त्याला प्रिय वाटत असते व तींत त्यास आनंदहि वाटतो. तेवढ्यावरून त्यांना सन्मित्र ठरवणें योग्य नाही. कोणतीहि संगत कल्याणप्रद आहे किंवा नाही तें पाहिलें पाहिजे. कल्याणप्रद मार्गाची गोडी लावणारा मित्र ज्याला मिळाला असेल त्याला त्याच्या जीवनांतील कोणताहि काळ व्यर्थ किंवा अनर्थकारक प्रवृत्तींत जाण्याची धास्ती नाही. जीवनांत माता-पिता, बंधु-भगिनी, पत्नी, गुरुजन, संतसज्जन, या सर्वांचें महत्त्व फार आहे, यांत शंका नाही. परंतु जीवनाची विशालता, त्यांतील अनेकविध लहानमोठ्या प्रवृत्ति, त्या चालविण्याकरितां लागणारे गुण व त्यांचा विकास या सर्वांचा विचार करतां सन्मित्राअितका सहायक जीवनांत दुसरा कोणी मिळणें शक्य नाही. माता, पिता, बंधुभगिनी, गुरुजन, यां सर्वांपेक्षांहि सन्मित्र आपल्याला अधिक यथार्थपणें ओळखत असतो. आपल्या सर्व गुणदोषांचा तो साक्षी व ज्ञाता असतो. तो आपल्याला मानप्रतिष्ठा देत नाही व आपल्यापासून अिच्छीतहि नाही. परंतु हरअेक दुरितापासून आपल्याला वाचवण्याचा तो प्रयत्न करतो. आपले दोष जाणत असतांहि तो आपल्याला क्षमा करतो. तो आपलें सदैव शुभ चिंतितो; दोषांतून

आपल्याला वाहेर काढतो. अडचणीत व दुःखांत संभाळतो. अत्यंत प्रिय मानलेल्या व्यक्तीपासून मनुष्य जें छपवतो तें सन्मित्राला निखालसपणें सांगू शकतो. त्याच्याशी तो अत्यंत मनमोकळेपणानें वागतो, तो आपल्या प्रेमाचा भुकेला असला तरी आपली खुशामत किंवा खोटी प्रशंसा करीत नाहीं. अुलट आपल्या क्रोधाची किंवा नाराजीची पर्वा न करतां आपल्या दोषाविषयी आपल्याला सावध करावयास, ठपका द्यावयास, प्रसंगीं आपला धिःकार करावयासहि तो मागेंपुढें पाहत नाहीं. तो कधींहि आपल्यापासून स्वार्थ साधूं अिच्छीत नाहीं. त्याची स्तुति किंवा प्रशंसा आपण त्याच्यासमोर कधीं करीत नाहीं व केलेली त्याला आवडत नाहीं. हृदयाची निकटता, सरळता व निखालसपणा, सन्मित्राअितका आपण कोणाशींहि साधूं किंवा राखू शकत नाहीं. समभाव प्राप्त करणें हीच जर जीवनांतील सर्वश्रेष्ठ अवस्था असेल तर ती अवस्था सन्मित्राच्या वावतींत जितक्या लवकर आपण साध्य करूं शकूं तितक्या लवकर अितर कोणाच्याहि वावतीत साध्य करूं शकणार नाहीं. निकट प्रियजनांतील प्रत्येकाविषयीं आपल्या हृदयांत प्रेमप्रवाह वाहत असतो तरी त्या सर्वांत सन्मित्राविषयींच्या आपल्या हृदयांतील प्रवाहांतील सरळता, शुद्धता व अखंडितता अितर कोणत्याहि प्रवाहांत सांपडणार नाहीं. अशा प्रकारच्या सन्मित्राच्या सहवासांत ज्याचें जीवन व्यतीत होत असेल व जो त्याच्या जीवनाशी समरस झाला असेल त्याचें सर्व जीवन सफल झालें असें समजावें. असा अेक जरी मित्र जीवनात आपल्या वांट्यास आला असला तरी आपल्या जीवनाचें सार्थक होअील याविषयीं शंका नाहीं. म्हणून मनुष्यानें जीवनांत अुन्नतीच्या दृष्टीनें - काळसार्थकतेच्या दृष्टीनें - सन्मित्राचें मूल्य किती मोठें आहे हें ओळखून अेकतरी सन्मित्र जोडावा व त्याच्याशीं जीवनभर समरस होअून राहावें. परलोकींच्या कल्याणाकरितां गुरुप्राप्ति करणारांना त्यायोगें परलोकांत काय लाभ होतो तें समजण्यास मार्ग नाहीं. परंतु सन्मित्रापासून अिहलोकांतच

काय लाभ झाले व होऊं शकतात ते सर्वांस प्रत्यक्ष समजण्यासारखे आहे. मित्रामित्रांत परस्परांत गूढता नसते, गुप्तता नसते; कपट, दंभ, धूर्तता यांचा संबंध नसतो. श्रेष्ठकनिष्ठ भावाचा त्या ठिकाणीं भाव नसतो, म्हणून भय, कपट, प्रशंसा, खुशामत, किंवा केवळ बाह्याचार यांचें तेथें नांवहि नसतें. भ्रम, अज्ञान, भोळेपणा, यांना तेथें स्थान नसतें. अशा सरळ व साधेपणाच्या जीवनव्यवहारांतून सन्मित्राच्या संगतीनें मनुष्य नकळत अन्नत होत असतो. जीवनांत कोणताहि काळ फुकट जाण्याची किंवा केव्हांहि व्यसनाधीन होण्याची त्याला धास्ती नसते. यावरून मैत्रीअितका पवित्र, सरळ, निखालस, बाह्योपचाररहित व भेदरहित संबंध दुसरा नाही.

९

दृढ शरीर व पवित्र मन

अुन्नतीच्या दृष्टीनें आपल्या समाजाचा विचार करतां आपण आज कितीतरी अवनत स्थितींत आहोंत असें आपल्याला आपल्या शारीरिक दिसून येतील. आपल्या लोकांच्या केवळ शारीरिक व मानसिक स्थितीकडे लक्ष दिलें तरी ही गोष्ट स्थितीचें निरीक्षण आपल्या प्रत्ययास आल्याशिवाय राहत नाही. दीर्घकालीन पारतंत्र्यामुळें कदाचित् आपण असे बनलों असूं. त्यांतच कुसंगति, व्यसनें, हॉटेलांत जाण्याची प्रथा, अयोग्य खानपान, शरीराच्या बाबतींत आपला निष्काळजीपणा, अज्ञान, दारिद्र्य वगैरे सर्वांचा परिणाम आमच्यावर झपाट्यानें होतच आहे. स्वतःचें शरीर व मन चांगलें ठेवण्याची आकांक्षा व अुत्साह क्वचित्च कोठें दिसून येतो. या सर्व अनिष्टांतून निघाल्याशिवाय आपल्याला गत्यंतर नाही. अनेक कारणांमुळें कैक वर्षे चालत आलेला आपला शारीरिक न्हास व आपली

मानसिक अवनति थांबवून आपण आपल्यांत सामर्थ्य पैदा केलें पाहिजे. आपल्या अवनतीविषयीं आपल्याला शंका असेल किंवा सद्यःस्थितीची भयंकरता अजून आपल्या लक्षांत येत नसेल तर आपण गरीबापासून श्रीमंतापर्यंत, अविद्वानःपासून विद्वानःपर्यंत, आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष — सर्वांच्या शारीरिक व मानसिक स्थितीचें थोडें अवलोकन व निरीक्षण करावें, आणि त्यावरून असा विचार करावा कीं, आज आपण ज्या स्थितींत आहोंत तीच मनुष्यजन्मांत येऊन प्राप्त करून घेण्याची आदर्श स्थिति आहे काय ? ज्या महान् ज्ञानी व बलसंपन्न पूर्वजांचा आपण अभिमान वाळगतों व ज्यांच्या गुणांचा आपण गौरव करतो त्यांच्यापासून परंपरेनें निर्माण झालेल्या प्रजेची शारीरिक व मानसिक स्थिति अशीच असावयाची काय ? जगांत सर्वोत्कृष्ट अशी आपली संस्कृति, ज्ञानानें ओतप्रोत भरलेले आपले ग्रंथ, सर्व बाजूंनीं सर्व प्रकारें समृद्ध असा आपला देश — या सर्व अंतर्बहिर्च परिस्थितीचा लाभ घेत असणारा आपला हा मानवसमूह आज आहे याच स्थितींत असावयाचा काय ? बुद्धि व ज्ञान यांचा गर्व करणारांनीं, श्रीमंतीचा डौल मिरवणारांनीं, आपल्या स्वतःच्या कुटुंबाच्या, मुलावाळांच्या व समाजाच्या शारीरिक स्थितीकडे थोडें लक्ष देऊन शोधून पाहावें कीं, आपल्या स्वतःमध्ये किती कुवत आहे, ताकद आहे ? आपलें शरीर कितपत कार्यक्षम आहे ? आज जन्मास येणारीं बालकें कोणत्या शारीरिक अवस्थेंत जन्मास येतात ? त्यांचें पोषण व संगोपन कशा रीतीनें होतें ? पुढें मोठीं होत होत त्यांची काय दशा होते ? आजच्या तरुणांची अैन तारुण्यांत काय अवस्था होते ? व दौर्बल्याकडे आपण सर्व किती झपाट्यानें चाललों आहों ? या सर्वांचा प्रत्येकानें विचार करणें जरूर आहे. जगांत जीवनकलह अुत्तरोत्तर तीव्रपणें वाढत चालला आहे. त्या जीवनकलहांत आजच्या आपल्या शारीरिक निकृष्ट दशेंत आपण कसे टिकाव धरणार ? चालू क्रमानें पाहतां आपल्यापेक्षां निकृष्ट स्थितीप्रत जात असणारी आपली भावी पिढी हल्लीपेक्षां तीव्रतर होत जाणाऱ्या पुढील

जीवनकलहांत कशी तग धरणार ? या सर्वांचा विचार आपण केला पाहिजे.

आपली आजची दुरवस्था स्त्री, पुरुष वगैरे सर्वांच्या लक्षांत आली पाहिजे. आपली स्वतःची स्थिति प्रत्येकानें निरुद्देश जीवन- तपासून पाहिली पाहिजे. प्रामाणिकपणें कमाओ प्रवाह व त्याचा करून कुटुंबखर्च चालवण्याची आपली शक्ति परिणाम दिवसेंदिवस कमी होत आहे कीं वाढत आहे याचा पुरुषांनीं विचार केला पाहिजे. त्याचप्रमाणें मातृत्व, गृहव्यवस्था, बालसंगोपन व संवर्धन, घरांतील सर्वांचा संभाळ घेणें वगैरे नैसर्गिक व कौटुंबिक कर्तव्यें योग्य रीतीनें पार पाडण्यास लागणारी शक्ति आपल्यांत अवश्य त्या प्रमाणांत आहे किंवा ती अुत्तरोत्तर कमी होत आहे, योग्य जबाबदाऱ्या पार पाडण्याची आपली वृत्ति आहे कीं त्या टाळण्याची वृत्ति आहे, याचा स्त्रीवर्गानें आपल्या ठिकाणीं शोध घ्यावा. आपली व आपल्या मुलाबाळांचीं शरीरें कशींतरी टिकवून राखण्याकरितां दरमहा औषधांचा खर्च किती येतो त्याचाहि प्रत्येक कुटुंबवत्सल मनुष्यानें हिशेब काढावा व त्या सर्वांवरून स्त्रीपुरुषांनीं आपली पात्रता ठरवावी. त्यांच्यांतील मुख्य गुणांचा व शक्तीचाच जर दिवसेंदिवस न्हास होत असेल तर भावी पिढीच्या कल्याणाची आशा धरणें व्यर्थ होय. आपल्या मानवकुलाची स्थिति अशीच राहिली तर कालांतरानें आपणें कुल, आपला समूह, जगांत राहिल किंवा नाही याविषयीं शंका व भय वाटतें. विवेक, संयम व पुरुषार्थ यांशिवाय या स्थितींतून आपण निघूं शकणार नाहीं. जीवनविषयक कोणत्याहि अुदात्त ध्येयावाचून आपलें आयुष्य चाललेलें आहे. तशाच स्थितींत निसर्गनियमानुसार प्रजा निर्माण होत आहे. स्वतःचा किंवा आपल्या पोटीं येणाऱ्या संतानाचा कोणता उच्च किंवा पवित्र हेतु साध्य करण्याकरिता किंवा साध्य करून देण्याकरितां आपण प्रजा निर्माण करीत आहों याचा कांही विचार आपल्या मनांत न येतां

मानवसमूहाच्या पिढ्यामागून पिढ्या जगांत येत आहेत. आपल्या ममत्वाचा व अहंकाराचा, विकारवशतेचा व अज्ञानाचा वारसा जगांत ठेवून प्रत्येक पिढी अस्तंगत होत आहे. असा हा प्रवाह अखंड चालू आहे. आपण प्रत्येकजण या प्रवाहांतील बिंदूप्रमाणे आहो. आपण सर्व मिळून प्रवाह बनलेला आहे. आपण सर्वजण निरुद्देशपणे, जणू मूर्च्छावस्थेत, कोठे चाललो आहो तें आपल्याला माहित नाही. आपण जन्मास कां आलो, तें माहित नाही. कोठे जाणार तेंहि ठाऊक नाही. पिढ्यामागून पिढ्या याच स्थितींत अज्ञातपणे कोठेंतरी मार्गक्रमण करीत आहेत. आपल्या चालू जीवनाशी व जागतिक प्रवाहाशी आपण अितके एकरूप होऊन गेलो आहो कीं आपली अवनति, आपलें वैगुण्य, आपल्या लक्षांत येत नाही. इतकेंच नव्हे तर वैगुण्य हीच मनुष्याची वास्तविक स्थिति आहे व तशीच ती असणार असेंहि म्हणण्यास आपण कमी करीत नाही. जणू हीच स्थिति योग्य आहे असें समजण्याचा व दाखवण्याचा आपण प्रयत्न करीत असतो. पण मानव्याच्या दृष्टीने ही आपली आत्मवंचना आहे. ही आपली भ्रांति आहे.

या वंचनेतून व भ्रांतीतून ज्यांना निघावयाचें असेल त्यांनीं जीवनविषयक श्रद्धा जीवनाचा, मनुष्यांत असलेल्या अतुल सामर्थ्याचा, विचार केला पाहिजे. मनुष्यांत ज्ञान, विवेक, संयम, निग्रह, पुरुषार्थ, कर्तृत्व, प्रेम वगैरे सर्व शक्ति भरलेल्या आहेत. त्या आज अल्प प्रमाणांत आपल्यांत असल्या तरी त्यांचा विकास करण्याची शक्तीहि आपल्यांत आहे. आपली अचाट बुद्धि चालवून मनुष्यानें कल्पनातीत शोध लावून पंचमहाभूतांना कांही अंशीं ताब्यांत आणले आहे. अशा प्रकारची बुद्धिमत्ता असलेल्या मनुष्यप्राण्यानें अज्ञानानें व विकारवशतेनें पिढ्यान् पिढ्या दुःख भोगित राहावें असा अीश्वराचा हेतु नसल्याविषयी आपली खात्री असली पाहिजे. आपल्यांतील दोषांमुळे आपण नकळत एकमेकांचे शत्रु झालो आहो. मागच्या किंवा पुढच्या कोणत्याच पिढीविषयी आपली कर्तव्याची

दृष्टि राहिलेली नाही. या सर्वांचे मुख्य कारण आपल्याला धर्म राहिलेला नाही हे होय. धर्माकरितां जगायचे व धर्माकरितां मरायचे या भावना आपल्यांतून जवळजवळ नष्ट झाल्या आहेत. आपल्या स्वार्थाला मुख्य मानून त्याच्या आधाराने आपण सर्व संबंध जोडीत किंवा तोडीत आहोत म्हणून आपण कोणाला सुखी न करतां सर्वांचे शत्रु होत आहोत. या सर्व गोष्टी स्वतःची अुन्नति साधू अिच्छिणाऱ्याने ध्यानांत घेतल्या पाहिजेत. ज्या मानाने आपले पतन झाले आहे त्या मानाने आपल्या अुन्नतीचा अुत्साह आपल्यांत निर्माण झाला पाहिजे.

आपल्या अुन्नतीच्या आड येणाऱ्या अनेक भ्रांतींपैकीं अेक महान् भ्रांति म्हणजे आपण बाह्य विषयाने सुखी होअूं शरीर व मन असें मनुष्याला वाटणे ही होय. परंतु त्याला हे समजत नाही कीं, ज्यांचा आपला चोवीस तास अखंड संबंध आहे ते आपले शरीर व मन हीं चांगलीं नसतील तर बाह्य वस्तूंच्या संयोगाने आपण सुखी होअू शकणार नाहीं. निरोगी, सुदृढ, कृणखर व सर्व प्रकारे कार्यक्षम शरीर आणि पवित्र, स्थिर, स्वाधीन व अनेक सद्गुण व सद्भावनासंपन्न मन, यांसारखीं सुखाचीं व सद्भाग्याचीं साधने दुसरीं कोणतींच नाहीत. हीं दोन्हीं साधने ज्यांच्याजवळ चांगलीं असतील ते विद्वान् व धनवान् असले तर आपल्या विद्येचा व धनाचा योग्य अुपयोग करून स्वतःची व अितरांची-हि अुन्नति त्यांना करतां येतील. परंतु तसें नसल्यास मनुष्य स्वतःचेहि कल्याण करूं शकत नाहीं, मग अितरांच्या कल्याणाची गोष्टच कशाला ? चांगले शरीर व चांगले मन यांची व्यक्तीच्या व समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यकता असतां आपण व आपला समाज त्या बाबतींत किती अुदासीन आहोत ते प्रत्येकाने स्वतःवरून व आपल्या भोवतालच्या समाजावरून लक्षांत घ्यावे. आपण आपल्या समाजातील घरांची झडती घेतल्यास त्यांत शक्त्यनुसार चांगलीं, अुंची वस्त्रेप्रावरणे, भांडीकुंडीं

संसारोपयोगी नाना प्रकारच्या वस्तु, सुंदर-सुंदर कोच, कपाटें, खुर्च्या, पलंग, गाद्यागिरद्या, मुलांचीं खेळणीं, अितकेंच नव्हे तर बहुमोल दागिने, जडजवाहीर, गायनवादनाचीं व मनोरंजनाचीं साधनेंहि सांपडतील. संपन्नता असेल त्यामानानें मोटर, गाडीघोडा वगैरे वैभवाचीं साधनेंहि मिळतील. परंतु या सर्वांत शरीर निरोगी व सुदृढ करण्याचीं म्हणजे व्यायामाचीं साधनें शेंकडा किती घरांतून सांपडतील ? त्याचप्रमाणें ज्यांच्या वाचनानें मन चांगलें पवित्र, स्थिर व स्वाधीन राहूं शकेल अशा प्रकारचे ग्रंथ किती घरांतून सांपडतील ? किती घरांतून तशा प्रकारचे संस्कार मुलांमुलींना देण्याची व तशा प्रकारच्या अभ्यासाची सोय असेल ? याचा आपण शोध घेतल्यास आपल्याला या बाबतींत फार शोचनीय अवस्था आढळून येतील. यांच्या अुलट समाजांतील हजारपैकीं नअूशें नव्याण्णव लोकांची श्रद्धा आपण धनानें सुखी होअूं अशी असल्याचें शोधाअंतीं समजून येतील. पण ही त्यांची भ्रांति आहे. केवळ दारिद्र्यामुळें भोगावीं लागणारीं दुःखें धनप्राप्तीनें कमी होतात. पण धन असूनहि त्याबरोबर आरोग्य, बळ, विवेक, संयम, अुदारता, सावधता व योग्य ठिकाणीं काटकसर, हे गुण नसल्यास मनुष्य दुःखी होतो हें धन नसलेल्यांना माहीत नसतें. धनाच्या साहाय्यानें धनवान लोक आरामाचीं, सुखाचीं, सोंगें दाखवूं शकतात व त्यांच्या बाहेरच्या डौलावर व अवडंबरावर सर्व लोक फसतात. परंतु ते खरोखरच सुखी म्हणजे तृप्त असतील तर ते रोज निरनिराळ्या सुखांच्या मार्गें कां लागतील ? त्यांच्यांत बळ आहे म्हणावें तर शक्तीची व परिश्रमाची लहानसहान कामें करण्यास चाकर-नोकर नसल्यास त्यांचें कां अडून राहावें ? त्यांच्यांत आरोग्य आहे म्हणावें तर दरमहां डॉक्टर, वैद्य व औषधें यांच्या निमित्तानें शेंकडों रूपायांचा खर्च त्यांना कां करावा लागतो ? त्यांच्यांत सहनशक्ति आहे म्हणावें तर निरनिराळ्या ऋतूत सिमला, दार्जिलिंग, अूटी, महाबळेश्वर वगैरेसारख्या दूरदूरच्या ठिकाणी जाअून त्यांना कां राहावें

लागतें ? धनामुळें लागलेल्या वाऱीट संवयी व व्यसनं रोजच्या रोज पुरविल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नाहीं. यांवरून आपण त्यांना सुखी समजतो. परंतु त्यांची खरी स्थिति आपण जाणत नाहीं. जीवनभर सुखाच्या मार्गें लागूनहि तें त्यांना मिळालेलें नसतें. म्हणून त्यांना रोज तें शोधावें लागतें. अशा प्रकारच्या जीवनांत जेथें अिद्रियजन्य सुखानें सुखी होण्याचा प्रयत्न चालू असतो त्या ठिकाणीं मानसिक स्थिति कशा प्रकारची असणें संभवनीय आहे हें थोडा विचार केल्यास ध्यानांत येण्यासारखें आहे. धनाबरोबरच नीति, सदाचार, न्यायबुद्धि, संयम, अुदारता, धर्मनिष्ठा वगैरे सद्गुण असले तरच धनाचा सदुपयोग होण्याचा संभव असतो. त्यांच्या अभावीं केवळ धन हें मनुष्याच्या चित्तांत आशा व तृष्णा वाढवीत राहून मनुष्याला दुर्गतीला नेतें. अशा रीतीनें मनुष्याचें शरीर व मन यांना भ्रष्ट करावयास कारण होणाऱ्या धनाची मनुष्याला अनावर अिच्छा व मोह वाटावा हें मानवजातीचें दुर्दैव होय.

या दुर्दैवांतून बाहेर पडण्यास आपल्याला विवेक, संयम व पुरुषार्थ यांची आवश्यकता आहे. शरीर व मन आपण मजबूत व पवित्र करूं शकलों तर आपलें सौंदर्य व भाग्य आपल्या हातीं आहे. सुंदर मानवी शरीरा-मानवता यांची अुपासना अितकी दुसरी सुंदर जिवंत वस्तु जगांत सांपडणार नाहीं, व निर्दोष मानवी मनाअितकी पवित्र, सचेतन वस्तूहि जगांत दुसरी मिळणार नाहीं, हें जाणून त्या बाबतींत आपण प्रयत्नशील राहिलें पाहिजे. आज आपण सौंदर्याचे खरे अुपासक नाहीं. वाहेरून रंग लावून आपण सौंदर्याचीं सोंगें आणीत असतो. त्यानें सौंदर्य प्राप्त होत नाहीं. आपल्या शरीरांत भरपूर रक्त नाहीं. रक्तांत तेजस्विता नाहीं. अंगांत बळ नाहीं, स्फूर्ति नाहीं. मग सौंदर्य कोठून दिसणार ? आपण आपलें स्वतःचें शरीर व आपल्या मुलांमुलींचीं शरीरें सुदृढ, निरोगी, चपळ, कणखर, कार्यक्षम बनवण्याचा प्रयत्न केला व त्या-बरोबरच आपलीं मनें शुद्ध, स्थिर, स्वाधीन, शांत, प्रसन्न व आनंदी

राखण्याचें आपल्याला साधलें तर सौंदर्याबरोबरच मानवतेचीहि अुपासना आपल्याकडून घडत राहील. सद्गुणांशिवाय कोणतीहि अुपासना घडणें शक्य नाहीं. त्याकरितां आपल्याला परिश्रमी व्हावें लागेल, संयमी व्हावें लागेल. खाण्यापिण्यांत नियमित व परिमित व्हावें लागेल. काम, क्रोध, लोभ यांना ताव्यांत ठेवावें लागेल. मनाला पवित्र, प्रसन्न व आनंदी राखावें लागेल. आपण हें दृढपणें समजून असलें पाहिजे कीं तात्कालिक कोणत्याहि अिंद्रियजन्य सुखाच्या मार्गें लागल्यानें खरें सुख मिळत नसतें. मनसोक्त खाण्यापिण्यानें, स्वैर व स्वच्छंदीपणानें वागल्यानें शरीर चांगलें राहत नसतें. पुष्कळ खाण्यानें बळ वाढत नसतें. परंतु संयमानेंच सुख मिळत असतें, शरीर चांगलें राहत असतें. खाल्लेले पचल्यानें बळ वाढत असतें. म्हणून संयम, साधें अन्न, परिश्रम, परिमितता, नियमितपणा यांवर आपला भर असला पाहिजे. या सर्व बाबतींत आपण ज्ञानपूर्वक व विवेकपूर्वक वागलों तर आपली अवनति टळून आपली अुन्नति होतील याविषयीं शंका नाहीं. परमात्मा आपल्या प्रयत्नाला यश दिल्याशिवाय राहणार नाहीं. आपण, आपली भावी पिढी, त्याबरोबरच समाजहि मानवतेच्या मार्गांत पुढें गेल्याशिवाय राहणार नाहीं.

मनुष्योचित सुख व त्याच्या प्राप्तीचा मार्ग

प्रत्येक मनुष्य सुखाची अिच्छा करीत असतो परंतु त्यांपैकीं किती-जणांना खरें सुख प्राप्त होत असेल तें शोधून खऱ्या व खोट्या सुखाची परीक्षा काढणें कठिण आहे. सुखाच्या आशेंतच मनुष्य आपलें जीवन चालवीत असतो व तें प्राप्त न झाल्यामुळें त्याला वेळोवेळीं निराशहि व्हावें लागतें. मनुष्य जर आपली बुद्धि योग्य प्रकारें चालवील व सुखाकरितां खरोखर काय करावें हें त्याला समजेल तर याच जीवनांत तो स्वतः सुखी होऊन अितरांनाहि सुखी करील यांत शंका नाही. त्याकरितां त्यानें पहिली गोष्ट निश्चयपूर्वक ही समजली पाहिजे कीं, आपण मनुष्य आहों व मनुष्योचित सुखाकरितां आपण जन्मास आलों आहों. त्यानें व.टेल त्या रीतीनें सुखी होण्याची आशा, अिच्छा किंवा विचारहि सोडून दिला पाहिजे. मनुष्योचित सुखाशिवाय अितर सर्व सुखांचा त्यानें त्याग करायला शिकलें पाहिजे. कनिष्ठ सुखाचा त्याग केल्याशिवाय अुच्च सुखाला आपण लायक होअूं शकत नाहीं. तुम्ही आपलें जीवन ज्या प्रकारें चालवण्याची अिच्छा व दृढ संकल्प कराल व तो पुरा करण्याचा योग्य प्रयत्न कराल त्या प्रकारचें जीवन तुम्ही प्राप्त करूं शकाल. कारण तशा प्रकारची शक्ति तुमच्यामध्ये आहे. ती शक्ति आज सुप्त असली, तुम्हांला स्वतःला अज्ञात असली, तरी ती तुमच्यांत आहे याविषयीं शंका नाही. ती तुम्हीं जागृत करण्याचाच अवकाश. सज्जन व दुर्जन, अुद्योगी व आळशी, परिश्रमी व अैतखाअू, परोपकारी व दुष्ट, प्रामाणिक व अप्रामाणिक, सत्यवादी व सत्याची पर्वा न करणारे, सरळ व कपटी सर्व याच जगांत आहेत. याच जगांत ते आपआपलें जीवन चालवीत आहेत, आपआपलें

घोट भरीत आहेत. जो ज्या प्रकारचे जीवन चालवू अिच्छितो त्या प्रकारचे जीवन चालवण्याला या जगांत त्याला अवकाश आहे. सर्व आपआपल्यापरी आपल्याला सुखीहि मानीत असतील. परंतु त्यांपैकी कोणाला मनुष्योचित सुख मिळत असेल हा प्रश्नच आहे. मनुष्यत्वाला न शोभणाऱ्या सुखाच्या मार्गे मनुष्य लागतो तेव्हां त्याला सुख मिळत नाही असें नाही. त्याला तें मिळतेंहि. परंतु त्याला मिळणारें सुख अितकें क्षणिक असतें व लवकर किंवा अुशीरां दुःखांत परिणत होत असतें कीं, त्याला खरोखर सुख म्हणावें किंवा नाही याविषयी शंकाच वाटते.

आपण सर्व बुद्धिमान असूनहि अशा प्रकारच्या सुखाच्या मार्गे लागलेले आहों. आपल्याला बुद्धि आहे परंतु तिचा विवेकरहित अपुयोग आपण विवेक वाढवण्यांत करीत नाही. त्याच-
जीवनप्रवाह प्रमाणें आपल्यांत अहंकार आहे परंतु आत्मगौरव वाढेल असा मानवतेचा अभिमान आपल्यांत नाही. त्यापेक्षां विवेकाची वृद्धि करून जीवनविषयक वाढत्या अनुभवावरून आपण खऱ्या सुखाचा शोध व निवड केली व आपल्यांतील सर्व शक्ति-बुद्धिचा अपुयोग त्याच्याच प्राप्तीसाठीं केला, तर आपण मानवोचित सुखाचे वांटेकरी होअूं. संगत, वातावरण, परिस्थिति, संवयी वगैरेमुळें आपली अेक वेळ जी जीवनपद्धति रूढ झाली आहे, आपल्या विचारांना जें अेक वळण लागून गेलें आहे, आपल्या अिद्रियांना जे चांचल्याचे, लुब्धतेचे, संस्कार पडून गेले आहेत, त्या सर्वांमुळें जीवनाविषयीं दुसऱ्या बाजूनें विचार व विवेक करण्याची आपल्याला कधीं कल्पनाहि येत नाही व त्या बाजूनें आपली शक्ति कधीं जागृतच होत नाही. सुखाकरितां आपण सदैव प्रयत्न करीत असतांहि सुख, शांति, समाधान हीं आपल्या वांटेचास कां येत नाहीत ? त्याचप्रमाणें जीवन चालवण्याची दुसरी कांहीं पद्धत आहे किंवा नाही, याचा कधीं विचारच आपल्याला सुचत नाही. याचें कारण बुद्धीचा अपुयोग त्या बाजूनें आपण कधीं करीत नाहीं हें

होय. जीवनांत नेहमीं दुःख, चिंता, अद्वेग सोशीत राहूनहि आपल्या विचारांत, आपल्या जीवनविषयक पद्धतींत कांहीं दोष असावे अशी शंकाहि आपल्याला कधीं अुठत नाहीं. आपल्या भोंवतालचें वातावरण तसेंच असल्यामुळें आदर्श विचार, आदर्श जीवन, अैकावयाला पाहावयाला, त्या विचारांशीं व जीवनाशीं आपले विचार व जीवन ताडून पाहायला सांपडत नाहीं. त्यामुळें आपले दोष आपल्या लक्षांत येत नाहींत. आपण स्वतः विचार करीत नाहीं व तशा प्रकारचे विचार जागृत होतील अशी आपली परिस्थिति नाहीं. यामुळें गतजीवनाप्रमाणेंच पुढील जीवन चालवीत राहण्याशिवाय आपल्याला दुसरें कांहीं सुचत नाहीं.

परंतु आपण असा विचार केला पाहिजे कीं, याच प्रकारचें जीवन चालवीत राहून आपण सदैव दुःख भोगीत राहावें अेवढ्यासाठींच परमात्म्यानें मानवजात निर्माण केली असेल काय? त्याकरितांच ती या महान् प्रकृतींतून निर्माण झाली असेल काय? सृष्टींतील सर्व शक्ति आपल्या अधीन नसल्या तरी आपल्यावर येणारीं दुःखें टाळून आपण सुखी होअूं शकूं अितकी शक्ति-बुद्धि परमात्म्यानें म्हणा कीं निसर्गानें म्हणा आपल्याला दिलेली आहे. मानवजातीला अशा प्रकारचा वारसा कांहीं कमी मिळालेला नाहीं. परंतु तिनें त्याचा योग्य अुपयोग केला पाहिजे. तो अुपयोग करण्यावर तिचें जीवन सुखी किंवा दुःखी होणें अवलंबून आहे. मानवजातीचा अितिहास, मानवजातीची आजची स्थिति, मनुष्याची मनोरचना, त्याचे संस्कार, आपली धार्मिक, सामाजिक, कौटुंबिक व वैयक्तिक स्थिति, वगैरे सर्व गोष्टी आपण जाणत आहों. या सर्वांवरून आपल्याला अेवढें समजूं नये काय कीं, मनुष्य आपल्यांतील म्हणजे मानवजातींतील दोषामुळें दुःखी होत आहे व सद्गुणांमुळें सुखी होत आहे? अज्ञान, मोह, विकारवशता, लोलुपता व लंपटता, दुर्व्यसनें व क्रोणत्यातरी प्रकारचा अतिरेक या सर्व गोष्टी दुःखाला कारण आहेत हें आपल्याला कळत नाहीं

का ? केवळ इंद्रियजन्य भोगांच्या मार्गें लागल्यानें सुखाची प्राप्ति होत नसते, हें अजून आपल्या लक्षांत आलें नाहीं काय ? काम, क्रोध, लोभ, अीर्षा, वैर, कपट, दुष्टता, स्वार्थ या सर्व गोष्टी अनर्थाचा कारण आहेत हें आपल्याला समजत नाहीं का ? मनुष्याला हें सर्व समजतें, परंतु व्यसनी मनुष्य कैफी वस्तूची मात्रा वाढवून जशी स्वतःची तळमळ व तलक शांत करण्याचा प्रयत्न करीत असतो तशी आपली स्थिति आहे. संसारांत ज्या गोष्टीमुळें आपल्याला दुःख होतें तीच गोष्ट अधिक प्रमाणांत करून दुःख नाहींसें करण्याचा प्रयत्न आपण करूं पाहतों. काम, क्रोध, लोभ, दुष्टता वगैरेपासून होणारें दुःख त्याच गोष्टींनीं घालवण्याचा आपला प्रयत्न असतो. स्वार्थीपणामुळें होणारें दुःख, येणाऱ्या अडचणी, आपण अधिक स्वार्थी होऊन घालवण्याचा प्रयत्न करीत असतो. भोगाचे अनिष्ट परिणाम भोगानेंच कमी करण्याची आपली धडपड असते. परंतु क्रोधामुळें उत्पन्न झालेलें दुःख प्रेमानें, लोभाचें दुःख अुदारतेनें, स्वार्थीपणाचे परिणाम निःस्वार्थीपणानें व भोगाचे परिणाम संयमनें नाहीसे करण्याचें आपल्याला सुचत नाहीं.

आपल्या ज्या दोषांचे अनिष्ट परिणाम आपल्याला व अितरांनांहि भोगाचे लागतात त्यांबद्दल आपल्याला पश्चात्ताप झाल्याशिवाय आपल्या दोषांतून आपली सुटका होणें शक्य नाहीं. अितकेंच नव्हे, तर तेच ते दोष पुनःपुनः आपल्याकडून घडत राहून आपण व अितर लोक सदैव दुःखी होत असतो. दुःख नको असेल तर आपण आपले दोष प्रथम टाकून दिले पाहिजेत ही साधी गोष्टदेखील स्वतःला बुद्धिमान् म्हणवोत असूनहि आपल्याला कळत नाहीं. आपल्या क्रोधामुळें आपण व अितर लोक दुःखी होतो, आपल्या लोभवृत्तीनें अडचणीत पडतो, हें कळत असूनहि तें दुःख व त्या अडचणी आपण प्रेमानें, निर्लोभतेनें, अुदारतेनें वागून नाहीशा करण्याचा प्रयत्न न करतां अुलट पहिल्यापेक्षां अधिक क्रोधी व लोभी वनून सुखी होण्याचा प्रयत्न करतो. क्रोधाचे दुष्परिणाम दिसत असतांहि स्वतःच्या क्रोधी स्वभावाचा आपण अभिमान वाळगतो. आपल्याच

दुष्टतेचे परिणाम अधिक दुष्ट बनून, कपटाचे परिणाम अधिक कपटी होऊन, नाहीसे करण्याचा आपला प्रयत्न असतो. हाच प्रकार अितर सर्व विकार व अज्ञान, मोह, स्वार्थीपणा वगैरे सर्व वावतीत दिसून येतो. स्वतःचे दोष काढून न टाकतां अितरांनी निर्दोष व्हावें असें आपण अिच्छितों. दुःखाचें कारण आपला स्वतःचा दोष आहे असें आपण क्वचितच मानतो. आपल्या कुटुंबांत, समाजांत जें दुःख दिसून येतें किंवा आपल्या स्वतःलाहि जें दुःख होत असतें त्याला कारण अितरांचे दोष आहेत असें मानण्याकडेच आपल्या मनाचा कल असतो. त्यांतूनहि आपला स्वतःचा दोष कबूल करावा लागल्यास तो दुसऱ्याच्या महान् दोषाची केवळ प्रतिक्रिया किंवा परिणाम आहे असें ठरवण्याचा आपला प्रयत्न असतो.

अेका दुर्गुणाचे परिणाम दुसऱ्या दुर्गुणानें नाहीसे करण्याचा प्रयत्न करून आपण दोषांची संख्याच वाढवीत असतो, आणि आपण व आपलें कुटुंब सुखी असावें अशी सर्वांच्या सुखांत आपलें सुख अिच्छा मात्र करतो. ही महान् भ्रांति आहे. आपण सर्वच या भ्रांतींत असल्यामुळें आपण व समाज सर्वच दुःख भोगीत आहों. आपण स्वतःच्या सुखाचा तेवढा विचार करतो, अितरांच्या सुखदुःखाचा विचारच करीत नाहीं. मानवी सुख केवळ स्वतःच्याच सुखाच्या विचारानें किंवा प्रयत्नानें मिळू शकत नाहीं, ही मानवधर्मातील प्राथमिक गोष्ट देखील आपण अजून जाणत नाहीं. जोपर्यंत मनुष्य मानवोचित सुखाच्या मार्गें लागला नाही, त्याकरितां लागणारे प्रयत्न तो करीत नाहीं, तोपर्यंत त्याला सुख प्राप्त होणें शक्य नाही ही निश्चित गोष्ट होय. केवळ व्यक्तिगत सुखाचा विचार करून प्राप्त केलेलें सुख थोड्याच कालांत दुःखाचें रूप धारण करतें. आणि क्वचित तसें न घडलें तरी तें सुख मनुष्याला शोभणारें नसतें. म्हणून आपल्याला शोभेल असें सुख पाहिजे असेल तर आपण सर्वांच्या सुखाचा विचार केला पाहिजे.

सर्वांना सुखी करण्याचा प्रयत्न करणे हाच मानवोचित सुखाचा अुपाय व मार्ग आहे. आपलें जीवन आपलें अेकट्याचें नाहीं. आपली सर्व प्रकारची शक्ति-वृद्धि ही सर्वांकरितां आहे व सर्वांच्या सुखाच्या अिच्छेंतच आपलें खरें सुख आहे. त्या अिच्छेनुसार करीत असलेल्या प्रयत्नांतून ज्या सुखाचा लाभ आपल्याला होत राहिल तेंच मनुष्याला शोभणारें आणि त्याचा गौरव व मानवतेची महती वाढवणारें खरें सुख होय. मानवधर्माचें हें रहस्य समजून आपण ही गोष्ट आपल्या अंतरीं विवचून घेतली पाहिजे.

आपण मनुष्य आहों तें केवळ आपल्या स्वतःच्या क्षुद्र वासना व अिच्छा पुऱ्या करून घेऊन आपल्या देहाला सुखी मानवी सुखाची अभिलाषा करण्याकरितां नसून, मानवधर्मां वागून सर्वास सुखी झालेले पाहण्याकरितां आहों. त्याकरितांच आपण निर्दोष व सद्गुणसंपन्न होण्याची आवश्यकता आहे. निर्दोषतेशिवाय सद्गुणांची पूर्णता होअूं शकत नाहीं. निर्दोषतेशिवाय सद्गुणांचा प्रभाव पडत नाहीं. सद्गुणी होणें याचाच अर्थ अितरांशीं समरस होऊन त्यांच्या सुख-दुःखांचा विचार करणें; स्वतः दुःख व अडचणी सोसून अितरांस सुखी करण्याचा प्रयत्न करणें; त्यांच्याशीं सहानुभूतिपूर्वक वागणें. यानेंच आपल्यांतील आत्मभावाची वृद्धि होत असते. कौटुंबिक, सामाजिक, राष्ट्रीय हरअेक क्षेत्रांत जेथें जेथें आपला अितरांशीं संबंध येतील, तेथें तेथें आपल्यांतील सद्गुणांच्या योगानें आपला आत्मभाव विकसित होत राहिला पाहिजे. त्या आत्मभावांतच सर्व सुखाचें भांडार आहे. मानवी जीवन या सर्वश्रेष्ठ सुखाकरितां आहे. यांतच मनुष्याची परमोन्नति आहे.

या परमोन्नतीपर्यंत आपण लवकर पोहोंचूं शकणार नाही या विचारानें निराश होण्याचें कारण नाहीं. त्या शेवटच्या स्थितीला पोहोंचेपर्यंत आपल्याला अनेक दुःखें व अडचणी सोसाव्या लागतील, या विचारानें तुम्हांला भय बाळगण्याचें कारण नाहीं. कारण सृष्टीची

योजना अशी आहे, परमेश्वरी कायदा असा आहे कीं, ज्या मानानें तुम्ही मानवी धर्माचें अवलंबन कराल, ज्या मानानें तुम्ही संयमी व्हाल. परक्यासाठीं तनमन झिजवण्याचें ज्या मानानें तुम्हांला साधूं लागेल त्या मानानें तुमचें हृदय शुद्ध होत जातील. तुम्हांला शांति व प्रसन्नता वाटूं लागेल. जसजसें तुमचें मन व्यापक होत जातील, जसजसे तुमच्या हृदयांत सद्गुण अविर्भूत होत जातील, तसतशी तुम्हांला धन्यता वाटूं लागेल. त्याकरितां परमोन्नतीपर्यंत वाट पाहण्याची आवश्यकता नाही. परंतु आपल्या मार्गांत सतत पुढें जाण्याची तुमची अभिलाषा, अुत्कंठा व प्रयत्न असला पाहिजे.

आपला जन्म मानवी सुखाकरितां आहे म्हणून त्या शिवाय अितर सुखांना तुच्छ लेखण्याजितका अःत्मसंमान आपल्या ठिकाणीं अुत्पन्न झाला पाहिजे. त्याकरितां मोह, लालसा, प्रतिष्ठा, लोभ, मत्सर यांपासून मिळणाऱ्या सुखांना आपण निषिद्ध मानलें पाहिजे. प्रेम, वात्सल्य, श्रद्धा, भक्ति, निष्ठा, सज्जनांविषयीं त्याचप्रमाणें मातापितरांविषयी अदर, विनय, सत्य, प्रामाणिकता, अुदारता, निरलसता, दक्षता, परसंतोषांत संतोष मानण्याची वृत्ति. त्याचप्रमाणें अितर सात्त्विक भावना, यांपासून मिळणाऱ्या सुखालाच आपण धर्म्य व ग्राह्य मानलें पाहिजे. आपल्यांतील दोषांमुळें व दुर्गुणांमुळें आपल्या कुटुंबपरिवाराला, नोकराचाकरांना, शेजाऱ्यांना, मित्रांना भोगावीं लागणारी दुःखें, त्याचप्रमाणें आपला गांव, समाज, देश, राष्ट्र यांतील ज्या ज्या व्यक्तींशीं आपला कांहींतरी कटु संबंध आल्यामुळें त्यांना व आपल्या स्वतःला होणारी दुःखें, — या सर्वांचें अुपशमन आपल्यांतील संयम, प्रेम, विनय, अुदारता वगैरे सद्गुणांनी आपण केलें पाहिजे. पश्चात्तापानें दोषांचें परिमार्जन केले पाहिजे. क्रोधामुळें निर्माण झालेल्या दुःखाचें प्रेमाने शमन करण्यांत दौर्बल्य किंवा संयमांत हलकेपणा आपल्याला वाटतां कामा नये. आपल्याला खरें सुख प्राप्त व्हावें असें वाटत असेल तर या सर्व गोष्टी आपल्याला साधल्याच पाहिजेत.

दुसऱ्याच्या क्रोधाला तुम्ही अक्रोधाने किंवा स्वतःमधील प्रेमवृत्तीने जिंका असा मी तुम्हांला आग्रह करीत नाहीं. अेवढ्या दोषांचें परिमार्जन श्रेष्ठतेला जाण्याची तुमची तयारी असल्यास तुम्ही त्या श्रेष्ठतेला जरूर जाअून पोहोंचा. परंतु माझा तुम्हांला अितकातरी आग्रह आहेच की, स्वतःमधील काम, क्रोध, लोभ, मत्सर यांचें व त्यांपासून निर्माण होणाऱ्या स्वतःच्या व अितरांच्या दुःखाचें निरसन तुम्ही संयम, प्रेम, अुदारता, विनय, पश्चात्ताप अित्यादि सद्गुणांनीं करा. त्याशिवाय मानवतेचा मार्ग तुम्हांला धरतां येणार नाहीं व मानवोचित सुखाला तुम्ही पात्रहि होणार नाहीं. विकारवशता, दोष, दुष्टता, स्वार्थ वगैरेंच्या योगें तुम्ही स्वतःला किंवा अितरांना कधीं सुखी करूं शकलां आहां काय ? अितरांपासून तुम्ही प्रेम, कृतज्ञता, विनय वगैरे सद्गुणांची व सौजन्याची अपेक्षा बाळगतां ना ? त्या अपेक्षेप्रमाणें घडून आल्यास तुम्हांला आनंद व सुख वाटतें ना ? तो आनंद व तें सुख अितर अिद्रियजन्य आनंदापेक्षां व सुखापेक्षां श्रेष्ठ प्रतीचें व दीर्घ काळ टिकणारें असल्याचें तुमच्या अनुभवास येतें ना ? त्या आनंदाचा व सुखाचा अनुभव तुम्हांला अेकट्यालाच नाहीं पण अुभयतांनाहि होतो ना ? मग तुम्ही अितरांपासून जशा प्रकारच्या आचरणाची अपेक्षा बाळगतां व त्याप्रमाणें घडून आल्यास तुम्हांला आनंद व सुख होतें, तशाच प्रकारें तुम्ही जगाशीं वागलांत तर जगांत आनंद व सुखाची वृद्धि नाहीं का होणार ? तुम्हांलाहि त्यामुळें धन्यता नाहीं का वाटणार ? या दृष्टीनें जीवनांतील सर्व अनुभव तुम्हांला काय सांगतात, काय दाखवतात व काय शिकवतात तें जरा शोधून पाहा, विवेक करा, म्हणजे तुम्हांला कळून येतील, तुमची खात्री होतील कीं, मनुष्याची खरी श्रेष्ठता मानवी धर्मानें वागून मानवोचित सुख प्राप्त करण्यांत आहे.

(रोजच्या प्रवचनांतून)

विभाग २ : धर्म्य व्यवहार

१

विद्यार्थीदशेचें महत्त्व

बालमित्रानो,

तुम्हांला चार उपदेशपर शब्द सांगण्याच्या प्रसंगीं मला फार आनंद वाटत आहे. तुम्ही विद्यार्थी आहां. सर्व आयुष्यातील हा काळ अतिशय आनंदाचा व सुखाचा मानला जातो. मनुष्य मोठा ज्ञान्यावर संसारातील अनेक अपत्तींनी व अडचणींनी त्रासून जातो, तेव्हां त्याला आपली विद्यार्थीदशा आठवते व त्यावेळीं आपण कितीतरी सुखी व आनंदी होतो असें त्याला वाटते. याचें कारण अितकेंच कीं या काळांत कोणतीहि सांसारिक जबाबदारी त्याच्यावर नसते. परंतु जीवनहिताच्या दृष्टीनें अेकंदरीनें पाहतां ही अवस्था अत्यन्त महत्त्वाची आहे. याच काळांत जे संस्कार व ज्या संवयी लागतात त्या जन्मभर मनुष्याच्या अंगीं दृढपणें राहत.त. म्हणून हा काळ मला केवळ आनंदाचा किंवा निश्चितीचा न वाटतां जीवनाला आवश्यक असें अुच्च शिक्षण, अुच्च संस्कार व चांगल्या संवयी लावून घेण्याच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचा वाटतो. मुलांनो, याच काळांत तुम्हीं जर जीवनाचें महत्त्व समजून घेतलें तर आज चालू असलेल्या तुमच्या विद्यार्थीदशेंतच तुम्ही आपल्यापुढील जीवनाचा पाया घालाल. आज जर तुम्हांला चांगले संस्कार लागले, तुम्हांला चांगलें शिक्षण मिळालें, व त्याला अनुरूप असेच तुमचे संकल्प पुढेंहि राहिले तर तुमचें संपूर्ण जीवन अुज्ज्वल ज्ञान्याशिवाय र हणार

नाहीं. तुमच्या या वयांत तुम्हांला चांगले संस्कार लागतील, दोषांपासून तुम्ही सदैव दूर राहाल अशा प्रकारची दीक्षा मिळण्याची व्यवस्था आज समाजांत कोठेंच नाही. आज तुम्ही अशा स्थितींत आहांत कीं प्रयत्न केल्यास, चांगले संस्कार तुमच्या मनांत विवलयस, तुमच्यांतूनच अलौकिक माणसें निर्माण करतां येतील. या दृष्टीनें विचार करतां जीवनाचा आजचा तुमचा काळ अत्यन्त महत्त्वाचा आहे यांत मला शंका वाटत नाही.

जगांत सदाचारी व दुराचारी, सत्कर्मरत व सदैव दुष्ट कार्यांत मग्न, परोपकारी व दुसन्यांचें सर्वस्व हरण करणारे, श्रेष्ठ पुरुषांच्या दयाळू व घातकी, पवित्र व व्यसनी, संयमी व चरित्रापासून स्वैराचारी, अुदार व कृपण, धर्मनिष्ठ व स्वच्छंदी, बोध. सेवापरायण व स्वार्थी, अशी परस्परविरुद्ध स्वभावाचीं माणसें दिसून येतात. त्या सर्वांचें जीवन तपासल्यास त्यांना चांगले किंवा वाऱ्हीट संस्कार त्यांच्या बालपणांतच लागलेले दिसून येतात. कृतज्ञता, दया, सत्यवचन, प्रामाणिकता, अुद्योगप्रियता, नियमितता, कष्टाळूपणा, निरलसता, आज्ञाधारकता, मातृ-पितृभाव, बंधु-भगिनीभाव, आपल्या शेजाऱ्याविषयी सख्यभाव, मित्रता, सहकारवृत्ति, कोणासहि अुपयोगी पडण्याची हौस आणि व्यसन, दुराचरण, स्वार्थ, अन्याय, अस्वच्छता, कठोरता, कपट, कृपणता वगैरे दुर्गुणांविषयीं निषेधवृत्ति, वगैरे सर्व सुसंस्कार लहानपणीं लागलेले असले तरच ते हृदयांत दृढपणें ठसले जाऊन यथाकाळीं वृद्धिगत होतात. धर्मनिष्ठा व अीश्वरनिष्ठा, देशप्रेम व सज्जनांविषयीं सद्भाव, सद्ग्रंथाविषयीं आवड व परोपकाराची हौस, आपल्यापेक्षां लहानाबद्दल स्नेह व ममता आणि वडील माणसांविषयीं आदर व पूज्यभाव, दुर्बळ, पंगु, दुखणाऱ्यां यांच्याविषयीं सहानुभूति व कनवाळूपणा, निर्भयता व साहस यांत आनंद वगैरे अनेक सद्गुणांचे संस्कार या वयांतच लागले तर ते जितके खोल रुजतील तितके पुढील वयांत रुजणार नाहीत. जगांतिल महापुरुषांच्या चरित्रावरून हीच गोष्ट आपल्या

निदर्शनास येते. श्रीरामचन्द्र व श्रीकृष्ण, सिद्धार्थ गौतम व वर्धमान महावीर, साँक्रेटीस व येशू ख्रिस्त, ज्ञानेश्वर व अकनाथ, शंकराचार्य व विद्यारण्य, वॉशिंग्टन व गॅरिबालडी, राणा प्रताप व शिवछत्रपति, संत तुकाराम व समर्थ रामदास, माधवराव पेशवे व रामशास्त्री या सर्वांची व आधुनिक श्रेष्ठ पुरुषांची चरित्रे वाचून याच गोष्टीची साक्ष पटते. त्या सर्व पुरुषांना लहानपणींच अन्नत व अदात्त संस्कार मिळाले. अनुकूल व क्वचित् प्रतिकूल परिस्थितींत पण त्या संस्कारांचें पोषण होत होत ते दृढ झाले व यथा-काळीं त्यांच्यातील सद्गुणांचें प्रकटीकरण होत राहिलें व त्यामुळें शेवटी ते धन्य झाले. या सर्वांवरून हेंच स्पष्ट होतें की, विद्यार्थीदशा ही जीवनांतील फारच महत्त्वाची दशा आहे. त्या दशेचें महत्त्व आपण पुरातनकाळीं जाणत होतो. त्यावेळीं आपल्याला या वयांत अत्तमोत्तम संस्कार मिळण्याची सोय होती. त्या प्रकारची दीक्षा प्रत्येक विद्यार्थ्याला दिली जाई. ब्रह्मचर्याची दीक्षा म्हणजे विद्यार्थीदशेचा प्रारंभ समजला जाई. जीवन हें स्वतःच्या शारीरिक सुखाखातर नसून तें सर्वाकरितां, धर्माकरितां आहे, हा महान् संस्कार बालपणापासूनच विद्यार्थ्यांच्या हृदयांत ठसवला जाई. आपल्या दुर्दैवानें ती शिक्षणप्रणाली, ती दीक्षापरंपरा, नष्ट होत असतांच कालमानाप्रमाणें अवश्य तो फेरफार करून ती चालू राखण्याची योजना मोठ्या प्रमाणावर कोणी घडवू शकला नाही; व बालपण-विद्यार्थीपण हें धर्म, शील, चारित्र्य, नीति वगैरेंनीं संपन्न होण्याच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें आहे, जीवनविषयक महाव्रताची दीक्षा घेऊन जीवनाचा महान् हेतु पार पाडण्यास लागणाऱ्या सद्गुणांच्या संस्कार-प्राप्तीचा तो पुण्यकाळ आहे, ही भावना आपल्यांत पुनः निर्माण झाली नाही.

परंतु मुलांनो, तुम्ही अतिहास जाणत असाल तर तुम्हांला कळून आलेंच असेल कीं या सर्वांचा किती अनिष्ट परिणाम कैक वर्षे आपणां सर्वांना भोगावा लागत आहे. याबद्दल तुम्हांला दुःख व लज्जा वाटत असेल, या स्थितीतून आपला अद्धार व्हावा अशी तुमची अिच्छा असेल,

तर तुम्ही जागृत होऊन ही स्थिति बदलण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे व आपली विद्यार्थीदशा सफल करण्याच्या मार्गें लागलें पाहिजे. अुत्तमोत्तम संस्कार मिळण्याची सोय तुम्हांला आज कोठेंच दिसत नसली तरी तुम्ही महापुरुषांचीं चरित्रें वाचा, सद्ग्रंथांचें पठण करा व त्या सर्वांचें मनन करून त्यावरून योग्य तो बोध ग्रहण करा. चांगलें शिक्षण व सुसंस्कार देण्याला कोणी नाहीं म्हणून निराशेनें स्वस्थ वसूं नका. आपण चांगलें व्हावें असें तुम्हांला वाटत असेल तर तुम्ही अुत्साह धारण करून स्वतःच आपल्याला चांगले संस्कार लावून घेण्याच्या मार्गें लागा. तुमच्या अंतरांत जर सदिच्छा जागली तर याहि स्थितींतून तुम्हांला रस्ता मिळेल. तुमची अिच्छा दृढ असेल व तुमचा संकल्प प्रबळ असेल तर परमात्मा तुमचा मार्गदर्शक होतील. तुमच्या मार्गांत येणाऱ्या अडचणी दूर करण्याचें सामर्थ्य तो तुम्हांला देतील. पण त्याकरितां तुम्ही आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली पाहिजे. तुम्ही या वावतीत कधींहि आळस किंवा कंटाळा न करतां सदैव अुत्साही व प्रयत्नशील राहिलें पाहिजे.

सर्वोत्कृष्ट संस्कार स्वतःला लावून घेण्याचा तुमचा हाच काळ आहे व अनिष्ट संवयी लावून घेऊन जीवनाला वाओट मार्गावर लावण्याचाहि हाच समय आहे. कोणत्या गोष्टीचे काय परिणाम होतील हें समजण्याची शक्ति आज तुमच्यांत नाहीं आणि कोणत्याहि गोष्टीच्या परिणामाविषयी दीर्घ विचार करण्याअितकी सूक्ष्मता व प्रगल्भताहि तुमच्या बुद्धींत आज आलेली नाहीं. तुम्ही स्वतः आज बऱ्यावाओटाचा विचार करूं शकणार नाहीं. म्हणून ज्या गोष्टी महापुरुषांनीं मान्य केलेल्या आहेत, संतसज्जनांनीं ज्या गोष्टींना महत्त्व दिलें आहे, त्यांचाच तुम्ही अंगीकार करा. सज्जनांना तुम्ही जीवनाचे मार्गदर्शक करा. त्यायोगें तुमच्यांत संयम व पुरुषार्थ दोन्हीहि येतील. कालांतरानें तुमचें वय व अनुभव यांची वाढ झाल्यावर

तुमच्यांत विवेकाचीहि वृद्धि होतील. तो विवेकच तुम्हांला पुढें बऱ्या-वाढीटाचा निर्णय सहज देत राहील. तुमचा अत्मविश्वास वाढेल. मग तुमच्या मार्गांत तुम्हांला कोणाला विचारावें लागणार नाही. परंतु तोंपर्यंत तुम्हीं कोणातरी विवेकी व सुज्ञ मनुष्याच्या विचारानें वागावें यांत तुमचें कल्याण आहे. चांगलें होण्याची तुमची अुत्कट अिच्छा असेल तर आजहि तुम्हांला जें ज्ञान आहे तें आचरणांत आणण्याचा प्रयत्न करा. वाढीटाचीहि तुम्हांला कल्पना आहे, त्याच्या निषेधाचा निश्चय तुम्ही आपल्या मनांत अधिक दृढ करा. स्वतःचें जीवन अुन्नत व अुदात्त करावें अशी महत्त्वाकांक्षा तुम्हांला असेल तर आजपासूनच त्या मार्गाला लागा.

कायावाचामनें निर्दोष राहण्याचा तुम्ही आजपासूनच निश्चय केला पाहिजे. कारण आजच्या तुमच्या निर्दोष अवस्थे-
निश्चय, मधेंच तुम्ही पवित्र निश्चय करूं शकाल. अेकवार
निर्दोषता, तो केलात कीं पुढें कोणत्याहि स्थितींत तो पार
व सौंदर्य पाडण्याची शक्ति तुमच्यांत जागृत झाल्याशिवाय
 राहणार नाहीं. परंतु निश्चयाच्या बाबतींत तीन
 महत्त्वाच्या गोष्टी तुम्हीं ध्यानांत ठेवल्या पाहिजेत. तुम्हीं त्या बाबतींत
 सदैव प्रामाणिक, प्रयत्नशील व सावध राहिलें पाहिजे. या तिहींपैकीं अेकाहि
 गोष्टीकडे तुम्हीं दुर्लक्ष केल्यास तुमचा निश्चय शेवटास जाणार नाही.
 निश्चयाला दृढ व खंबीर करणें किंवा त्याला कमजोर करणें तुमच्या
 हातीं आहे. दृढ निश्चयानें निर्दोषता साध्य करणें हें तुमचें पहिलें काम
 आहे. ती साधूनहि कायावाचामनानें प्रकट होणारे अनेक गुण संपादन
 करण्याचा तुमचा प्रयत्न असला पाहिजे. तुमचें शरीर दृढ व चपल
 होण्याकरितां तुम्ही परिश्रम अगर व्यायाम केलाच पाहिजे. नित्य
 परिश्रम किंवा व्यायाम केल्याशिवाय आपल्याला जेवायचा अधिकार
 नाहीं असें तुम्हीं समजलें पाहिजे. केव्हांहि कोणत्याहि व्यसनाचा अल्प-
 मात्रहि संस्कार तुम्ही आपल्याला लावून घेऊं नका. व्यसनापासून

जीवनभर मुक्त राहावयाचें असेल तर त्याविषयीं तुमच्या चित्तांत तीव्र निषेधाची भावना सदैव जागृत राहूं द्या. ती भावना तुम्हांला त्या बाबतींत शुद्ध ठेवील. तुमचें जीवन सर्व बाजूंनीं अुदात्त व्हावें असें तुम्हांस वाटत असेल तर अनेक सद्गुणांची प्राप्ति तुम्हांला करून घ्यावी लगेच व जीवन सर्वांगसुन्दर व निर्दोष व्हावें अशी तुमची अिच्छा असेल तर तुम्हांला तुमच्या कायिक, वाचिक, मानसिक, प्रत्येक क्रियेकडे लक्ष द्यावें लगेच. हरअेक प्रकारचें वैगुण्य तुम्हांला भरून काढावें लागेल. त्या बाबतींत अळस अगर दुर्लक्ष चालणार नाही. या तुमच्या मनगटांत व व हंत अेकअेक मण वजन सहज अुचलतां येण्याअीतकी शक्ति आणतां येणें शक्य असतां ती प्राप्त करण्याच्या बाबतींत तुम्ही अळस केल्यास तुम्हांला सबलतेनेक्षां दौर्बल्य प्रिय आहे किंवा सबलता प्रिय असूनहि ती प्राप्त करण्याच्या बाबतींत तुम्ही अळशी आहां, या दोहोंपैकीं कोणती तरी अेक गोष्ट सत्य ठरेल. तुमच्या हातपायांत, अंगप्रत्यंगांत, शक्तीचा सतत संचार राहावा अशी तुमची अिच्छा असेल तर तुम्हांला तुमच्या सर्व अवयवांना योग्य तालीम द्यावी लागेल. तुमच्या हरअेक लहानमोठ्या अवयवांत प्रसंगोपात्त योग्य ती कार्यक्षमता दिसून आली पाहिजे. तुमच्या कोणत्याहि अवयव ला वाओट संवयी तुम्ही लवून घेतां कामा नये. त्याशिवय निर्दोषता साध्य होणार नाही. शरीर निरोगी, सुदृढ, सप्रमाण, चपळ व स्फूर्तिमान् राहूं द्या म्हणजे त्यांतच सर्व शारीरिक सौंदर्य भरून राहील. तुमच्या शरीरांत शुद्ध रक्त खेळत राहूं द्या म्हणजे तुमच्या शरीरावर कांति झळकू लगेच. यांतच खरें सौंदर्य व पौरुष आहे.

तुम्ही आपली वाचा नेहमीं पवित्र ठेवली पाहिजे. तुमच्या तोंडून

अभद्र, हलका किंवा गलिच्छ शब्द कधींहि निघतां

वाचाशुद्धि व कामा नये. निंदा, कपट, द्वेष, असत्य, अप्रामाणिकता,

क्रियाशुद्धीविषयीं फसवणूक यांचा संबंध तुमच्या वाणींत कधीं येऊं

सावधगिरी नये. तींत मृदुता, मधुरता, सत्यता सहजपणें

असली पाहिजे. दुःखितांचें दुःख हलकें करण्याची

त्याचप्रमाणें संकटग्रस्तांस व भयभीत झालेल्यांस धीर देण्याची शक्ति तुमच्या शब्दांत असली पाहिजे. निराधारास आधार, विचारहीनस विचार, अज्ञान्यास ज्ञान हीं तुमच्या शब्दांपासून मिळालीं पाहिजेत. आणि अड्ड, घातकी व दुराचारी यांस भय व पश्चात्ताप वाटायला लावण्याचें सामर्थ्यहि तुमच्या शब्दांत आलें पाहिजे. जीवन केवळ मृदुतेनें चालत न हीं. म्हणून मनुष्यांत प्रसंगीं काठिण्य, करारीपणा व न्ययनिष्ठुरताहि असावी लागते. जीवनाला अवश्य लागणारे गुण आतांपासूनच तुम्ही अभ्यासले पाहिजेत व आतांपासूनच तुमच्यांत गुणदोषांविषयीं ग्राह्य-अग्राह्य वृत्ति दृढपणें बाणली पाहिजे. कोणत्याहि गुणाला किंवा दोषाला क्षुल्लक समजूं नका. क्षुल्लक समजून आज त्याकडे दुर्लक्ष कराल तर तुमच्यांत गुणाची वाढ न होतां दोषांचीच केवळ वाढ होत जातील. कारण गुण प्रयत्नपूर्वक अभ्यासावे लागतात. परंतु दोष केवळ दुर्लक्ष केल्यानें वृद्धिगत होतात. मनुष्याच्या अंगीं मोठेपणी ज्या अनेक वाओट संवयी त्याचा स्वभाव म्हणून दिसून येतात, त्या व्यवस्थित व सभ्य वागणुकीच्या दृष्टीनें अितरांस विचित्र वाटतात. परंतु मोठेपणीं त्याविषयीं कोणी सूचना किंवा अिशाराहि देऊ शकत नाहीं. मनुष्याला आपल्या सर्वेद्रियांवर, आपल्या क्रियांवर, सदैव सावधपणें नजर ठेवण्याचा अभ्यास असेल तर कोणतीहि विचित्र संवय त्याला जडूं शकणार नाहीं. कित्येक मोठ्या वयाच्या माणसांतहि निष्कारण अव्यवस्थितपणें कांहींतरी क्रिया हातापायांनीं करीत राहण्याच्या संवयी दिसून येतात. त्यांचा प्रारंभहि याच तुमच्या वयांत झालेला असतो. कित्येक मुलांना दातांनीं नखें कुरतडण्याची संवय लागलेली असते. ती पुढें मोठेपणींहि तशीच चालू राहते. म्हणून तुम्ही या बाबतींत सावध राहिलें पाहिजे. आपले हात, पाय, तोंड, डोळे वगैरे अिद्रियांच्या द्वारा ज्या ज्या क्रिया होतात त्या सर्व व्यवस्थित, योग्य व आवश्यकतेनुसार घडत राहतील अशी तुम्ही खबरदारी घेत जा. तुमच्या बोलण्यांत, चालण्यांत, हंसण्यांत कोणत्याहि बाजूनें अतिशयता किंवा

कोणत्याहि दोष दिसून येऊं नये. तुमच्या विनोदांत हृदयाचें माधुर्य, प्रेम व ज्ञान यांचा मिलफ असला पाहिजे. ज्याचा तुम्ही विनोद कराल त्यालाहि त्यामुळें आनंद व्हाव, व दुःख तर कदपि न व्हावें. त्यालाच निर्दोष विनोद म्हणतां येतील. कोणाची मस्करी करून त्याला चीड आणून, दुःख देऊन, तुम्ही विनोद करीत असाल, आनंद मानीत असाल, तर तो विनोद नसून तो दुष्टपणा म्हटला जातील. कोणाचें व्यंग, कोणाचें दौर्बल्य, कोणाचें दारिद्र्य – ज्याबद्दल त्यास दुःख व शर्म वाटत असेल – त्या बाबतींत विनोद करून आनंद मिळवण्याचा तुम्ही प्रयत्न करीत असाल तर तुमच्यांत करुणा नसून दुःखिताच्या दुःखांतूनहि मनोरंजन करून घेण्याअितके तुम्ही निष्ठुर आहांत अस; त्याचा अर्थ होतील. तुमच्या विनोदांत केव्हांहि कोणत्याहि प्रकारची असभ्यता नसावी. अशा प्रकारें कायावाचामनातें घडणाऱ्या तुमच्या कोणत्याहि क्रियेंत दोष न राहावा म्हणून तुम्ही आपल्या प्रत्येक वृत्तीला, कृतीला, संवयीला व स्वभावला तपाशीत जा व त्यांना निर्दोष करीत जा. तुमच्यापासून अितरांस सुख व्हावें, स्वार्थ, अन्याय, दुष्टता, अविवेक, अळस, दुर्लक्ष यांमुळें तुमच्यापासून कोणासहि दुःख न व्हावें, म्हणून तुम्हीं या वयांतच सावधपणें वागलें पाहिजे. तुमच्या सहज बोलण्यांतूनहि तुमच्यातील सद्गुणांचें दर्शन झालें पाहिजे. तुम्हांला संगीत न आलें तरी चालेल. कारण संगीत तेवढ्या वेळेनुरतें मधुर लागतें. परंतु तुमच्या नेहमींच्या बोलण्यांतच तुम्हांला माधुर्य भरतां आलें तर त्यांतूनच तुमची वाचासिद्धि व मनःशुद्धि सदैव प्रकट होत राहिल. सारांश, आपल्या हरअेक अिद्रियांत सबलता, निर्भलता, अुचितता व व्यवस्थितता आणून त्यायोगें जगांत प्रेम व आनंद फैरावीत राहण्याचा तुमचा अःतां-पासूनच संकल्प व प्रयत्न असला पाहिजे. आपले विचार योग्य रीतीनें सर्वांमुद्धें मांडण्याची व ते अितरांस पटवून देण्याची कला तुम्ही अःतांपासूनच अवगत केली पाहिजे. मुखदुर्बळपणा किंवा लाजरेपणा, भित्रेपणा किंवा संकोचशीलपणा तुमच्यांत नसावा. तुमच्यांत

सभाधीटपणा व स्पष्टवक्तेपणा असावा; परंतु अडुद्धटपणा किंवा अविवेक नसावा. तुमच्या बोलण्याचा कोणास कंटाळा किंवा तिरस्कार वाटू नये. म्हणून परिमित, व्यवस्थित, सुसंगत व प्रसंगोचित बोलण्याची तुम्ही संवय ठेवली पाहिजे. अितरांना कंटाळा येण्यापूर्वीच तुम्ही आपल्या वाचेल्या आंवरलें पाहिजे. बडबड्या, बाता मारणारा, किंवा करण्यापेक्षां बोलणेंच फार, असेंहि तुमच्याविषयीं कोणी म्हणतां कामा नये.

“अतिका भला न बोलना। अतिकी भली न चूप॥

अतिका भला न बरसना। अतिकी भली न धूप॥”

असें अेका संतांचें बोधवचन आहे. यांतील मर्म तुम्हीं ध्य नांत ठेवलें पाहिजे. त्याप्रमाणें वागण्यासाठीं तुमच्यांत विवेक, तारतम्य, समयज्ञता, वगैरे गुण असले पाहिजेत. आपल्या कर्तृत्वाची आपणच प्रशंसा करण्याची संवय तुम्हांला नसावी. गर्वाची बाधा तुम्हांला केव्हांहि न व्हावी. तुम्ही सद्गुणी झालांत तरी तुम्ही अितरांस केव्हांहि हीन लेखतां कामा नये. प्रेमानें सर्वास आपलेसे करण्याची वृत्ति तुमच्यांत असावी.

बोलण्याच्या बाबतींत जसा तुम्हांला आपल्या वाचेवर संयम ठेवून त्या बाबतींत औचित्य साधावें लागेल, त्याचप्रमाणें खाण्यापिण्याच्या बाबतींतहि तुम्हांला आपल्या जिभेवर संयम साधावा लागेल. स्वादहीन अन्न कोणालाच अवडत नाही व तें संतोषपूर्वक खाण्याचें कोणालाच कधीं साधणार नाही आणि तें आरोग्याच्या दृष्टीनें हितकरहि न हीं. आरोग्याच्या दृष्टीनें अन्नांत सर्वोत्तम स्वाद लागणें अत्यन्त आवश्यक आहे आणि त्याकरितां आपलें रसनेंद्रियहि अत्यंत निरोगी व तीक्ष्ण असणें आवश्यक आहे. परंतु आपण तें तसें न करतां अुलट खाण्याच्या पदार्थांत अनेक तीव्र द्रव्ये घालून त्याला स्वादिष्ट बनवण्याचा प्रयत्न करीत असतो. हा प्रयत्न अनेक बाजूनीं अनिष्टकारक असतांहि आपण तोच चालू ठेवून आपल्या रसनेंद्रियाची शक्ति क्षीण करीत असतो. अशा बाधीट संवयींत तुम्ही न पडतां

योग्य परिश्रम व व्यायाम यांयोगें तुम्ही आपलें जठर चांगलें ठेवा. त्यांतील पचनशक्ति तुम्ही सतेज ठेवा. ती सतेज राहण्यावर तुमच्या रसनेंद्रियाची तीक्ष्णता व निरोगिता अवलंबून आहे. साध्या अन्न-पाण्यांतच सर्वोत्तम रुचि लागण्याचा आरोग्यप्रद व शक्तिवर्धक अुपाय हाच आहे. व्यायामानेंहि तुमची क्षुधा सतेज होत नसेल व साध्या अन्नांत तुम्हांस रुचि लागेनाशी होतील तर त्यावेळीं तुमचें पोट साफ होतील असा अुपाय तुम्ही करा किंवा अेकदोन दिवस निराहारी राहा. पण अशा वेळींहि कांहीं स्वादिष्ट खाऊन जिभेच्या द्वारा सुख भोगण्याच्या खोट्या मार्गांत पडून वाओट संवरीनें आरोग्य व जीवन बिघडवून घेऊं नका.

खाण्यापिण्याप्रमाणेंच तुमची राहणी, तुमचा वेश, तुमचा पोशाख साधा असला पाहिजे. कपड्याच्या बाबतींत फॅशन-पोशाखाविषयीं पेक्षां सोओकडे तुम्ही अधिक लक्ष द्या. भक्क्यापेक्षां नीटनेटकेपणाला तुम्ही अधिक महत्त्व द्या. कपड्याच्या सुंदरतेपेक्षां व बहुमोलपणापेक्षां साधेपणाला व स्वच्छतेला तुम्ही महत्त्व द्या. कपड्याचा विचार करतांना तुमच्या नेहमींच्या व्यवसायाच्या, सोओच्या, त्याचप्रमाणें आरोग्य, साधेपणा, स्वतःची आर्थिक स्थिति, वगैरे सर्व गोष्टींच्या दृष्टीनें तुम्ही विचार करा. कपड्यानें स्वतःला शोभा आणण्याचा व मोठेपणा मिळवण्याचा प्रयत्न बुद्धिहीन व मूर्ख मनुष्य करीत असतो. अितकेंच नव्हे तर त्यानेंच तसा प्रयत्न करावा. तुमच्यासारख्यांनीं तर आपल्या निरोगी, सुदृढ व चांगल्या शरीरानें त्याचप्रमाणें बौद्धिक व मानसिक सद्गुणांनीं शोभिवंत होण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगावी. कपड्याप्रमाणेंच तुमची घरची व बाहेरची राहणीहि साधी व व्यवस्थित असावी. तुमच्या सर्व जीवनांतच व्यवस्था असावी. आपल्या सर्व वस्तु व्यवस्थित ठेवण्याची, त्या चांगल्या रीतीनें वापरण्याची तुम्हांला संवय असावी. प्रत्येक बाबतींत शिस्तीनें वागण्याचा तुमचा स्वभाव बनाव. काम करण्यांत नियमितपणा राखा.

बोललेले वचन, कबूल केलेले काम, वेळच्या वेळीं पुरे करण्याविषयीं तुम्ही सदैव दक्ष असावे. कार्यात तत्परता असून तें सकाळीं दारपणें करण्याची करामत तुमच्यांत असावी. तुमच्यांत अद्योगप्रियता असावी. त्यायोगें तुमचा वेळ केव्हांहि फुकट जाणार नाही. या वयांत शक्य तितक्या विद्यांचें व कलांचें ज्ञान संपादन करण्याची तुम्हांला हौस असवी. अशा रीतीनें अनेक विद्या, कला व सद्गुण यांनीं तुमचें जीवन समृद्ध झालें पाहिजे. तुमच्यांतील साधेपणा, पावित्र्य, दुसन्यास अपयोगी पडण्याची तुमची तत्परता, स्वार्थाचा अभाव, माधुर्य, यायोगें तुम्ही घरांत व मित्रांत प्रिय ज्ञान्य शिवाय राहणार नाही.

अितकें सांगितल्यावरहि जीवनाच्या दृष्टीनें आपणखी अेकदोन गोष्टी सांगितल्याशिवाय राहवत नाही. तुम्ही अन्यायप्रसंगीं कधींच कोणावर अन्याय करतां कामा नये. तसेंच कर्तव्यजागृति कोणाचा अन्यायहि तुम्हीं सहन करूं नये. त्याचप्रमाणें कोणी कोणावर अन्याय करित असेल तर तेंहि तुम्हांला सहन होअूं नये; व शक्य त्या प्रयत्नानें तुम्ही त्या अन्यायाचा प्रतिकार करावा. तसें करणें हें तुमचें कर्तव्य आहे. आपण लहान आहोंत, आपलें कोण अेकणार? आपलें काय चालणार? या विचारानें तुम्ही अशा वेळीं स्वस्थ बसून राहूं नये. तुम्ही लहान असलां तरी तुमच्यांत अपार धैर्य व श्रद्धा असावी. आपली बाजू न्यायाची आहे अशा विश्वासानें तुम्हीं अन्यायाचा विरोध केला पाहिजे. या वयापासूनच हा संस्कार तुमच्या ठिकाणीं दृढ झाला व प्रसंगविशेषीं त्याप्रमाणें तुम्ही वागत राहिलां तर मोठेपणीं तो तुमचा स्वभाव होअून जातील. त्याचप्रमाणें कोणी संकटांत आहे असें तुम्हांला दिसून येतांच त्याला साहाय्य करून संकटमुक्त करण्याची वृत्ति तुमच्यांत अत्यन्त झाली पाहिजे व त्याच्या संकटनिवारणाचा प्रयत्न तुम्ही आपल्या शक्त्यनुसार केला पाहिजे. जीवनाच्या दृष्टीनें या सद्गुणांची फारच आवश्यकता आहे.

जारीरिक परिश्रमाचा तुम्हांला कधींहि कंटाळा नसावा. त्यांत तुम्हांला कमीपणा वाटूं नये. परिश्रम न करणें परिश्रमाचें महत्त्व हें दौर्बल्याचें व खोट्या अहंकाराचें लक्षण तुम्ही माना. आयतें खाणारे व दुसऱ्याच्या परिश्रमावर

सुखस्वास्थ्याची अिच्छा करणारे लोक जरी दिसायला सशक्त दिसत असले तरी ते मनानें दुर्बळ आहेत असें तुम्ही निश्चित समजा. कांहीं आजार असे असतात कीं त्या आजार नें ग्रस्त झालेलीं माणसें दिसायला चांगलीं लठ्ठ दिसतात, परंतु त्यांच्यांत काम करणाची शक्ति नसते. तोच प्रकार परिश्रमाचा कंटाळा करणारांचा आहे. तुम्हीं आपलें शरीर, बुद्धि, मन, वाचा हीं सर्व पवित्र ठेवलींत, त्यांना तुम्हीं योग्य संवयी लावल्या व दोषांचा कोणत्याहि बाजूनें स्वतःशीं संबंध येऊं दिला नाहीं, तर तुमच्यासारखे भाग्यवान् तुम्हीच ठराल यांत शंका नाही. तें भाग्य तुमच्या हातीं आहे. आज तुम्ही विद्यार्थी आहां. कांहीं वर्षांनीं तुम्हीच या ठिकाणचे नागरिक म्हटले जाल. तुम्ही गृहस्थ व्हाल. आपलें जीवन सर्व बाजूंनीं अदर्श व्हावें अशी तुमची अिच्छा असेल तर आतांपासूनच तुम्ही त्याकरितां प्रयत्नशील झालें पाहिजे. आजच्या केवळ पुस्तकी शिक्षणानें तुमच्यांत सज्जनता येणार नाही. तुमच्यांत पौरुष किंवा कर्तव्य येणार नाही. त्याकरितां तुम्ही स्वतःच दीर्घ प्रयत्न केला पाहिजे. सावधपणें, चिकाटीनें, अेकअेक सद्गुण तुम्ही वाढवला पाहिजे. दोष काढून टाकले पाहिजेत. तुमच्यातील सद्गुणांनीं व कर्तृत्वानें या नगराला शोभा येणारी आहे. तुम्हीच या नगरींतील रत्नें म्हणून पुढें येणार आहां. तुम्हीच तुमच्या कुटुंबाला, समाजाला व गांवाला भूषणरूप होणार आहां. आणि या सर्व गोष्टी तुमच्या हातीं आहेत. जीवनाचा अुदात्त हेतु तुम्ही आजपासूनच धारण केलात कीं तो हेतूच तुम्हांला जीवनांत अुत्तरोत्तर अुन्नतीकडे नेत राहिल. स्वतःतील कर्तृत्व अनेक सद्गुणांनीं अनेक प्रकारें वाढवून त्यायोगें केवळ स्वसुखाची अिच्छा न करतां आपल्या भोंवतालचे

आपलें संवंधी जग सुखी करणें हेंच आपलें खरें कर्तव्य आहे, यांतच मानवता आहे, अशी श्रद्धा ठेवून तुम्ही वागू लागलांत कीं जीवनांतील सर्व सिद्धि तुम्हांस अनुकूल होतील व तुमचें जीवन सकल होईल, यांत शंका नाही. परमात्मा तुमच्या शुभ हेतूंत तुम्हांला सदैव सहाय असो !

(अनेक व्याख्यानांतून संकलित)

२

सुखविषयक धर्म्य विचार

मुलींनो,

अनेक प्रश्न तुम्हीं यावेळीं विचारले आहेत. त्यांवरून तुमच्या जीवन-विषयक विचारांचा वारा कोणत्या दिशेनें वाहत आहे त्याची कल्पना येऊं शकते. तुम्ही सर्व विद्यार्थिनी आहां. कौटुंबिक व सामाजिक दृष्ट्या तुमचें जीवन मुलांजितकें स्वतंत्र नाही, तरी सर्व प्रकारें आपल्याला स्वातंत्र्य असावें असें तुम्हांला वाटत असल्याचें तुमच्या प्रश्नांवरून दिसून येतें. स्वतंत्रता सर्वांना प्रिय आहे यांत शंका नाही. लहान बालक किंवा मूर्ख मनुष्यहि स्वतंत्रता अिच्छीत असतो. त्यांनाहि आपल्यावरील नियंत्रण बरें वाटत नाही. तुम्ही तर शिक्षण घेऊन जानसंपन्न होत आहां. त्याचप्रमाणें शिक्षण पुरें केल्यावर स्वतः अर्थसंपादन करण्याचीहि तुम्हांला अुमेद आहे. अशा स्थितींत तुम्हाला स्वातंत्र्याची अिच्छा असल्यास आश्चर्य नाही. किंवा यांत तुमच्या महत्त्वाकांक्षेची अतिशयता आहे अथवा यांत कांहीं अनुचित आहे असें म्हणण्याचेंहि कारण नाही. परंतु तुमच्या सर्व विचारांत व तुमच्या अिच्छेंत अेक महत्त्वाचा दोष आहे तो हा कीं तुमचे सर्व विचार व तुमच्या सर्व आकांक्षा तुमच्या स्वतःच्याच सुखाला धरून त्याच्या भोंवतींच जणूं फिरत आहेत असें

वाटतें. कोणत्याहि मार्गानें पुष्कळ पैसा मिळवून शरीरसुख यथेच्छ प्राप्त करावें हाच हेतु तुमच्या सर्व विचारांतून व कल्पनांतून मुख्यत्वे दिसून येतो. तुमची अशी समजूत किंवा जवळजवळ खात्री झालेली दिसते कीं, स्त्रिया पैसा मिळवूं शकत नाहीत म्हणून त्यांना स्वातंत्र्य नाही व स्वातंत्र्य नसल्यामुळे त्या आजपर्यंत सर्वस्वीं दुःख भोगित आल्या आहेत. ही तुमची समजूत सर्वस्वीं सत्य किंवा सर्वस्वीं असत्य नाही. जीवनाविषयींच्या ज्या दृष्टीनें तुम्ही स्वसुखाचा विचार केला आहे व सुखाच्या ज्या व्याख्या व कल्पना तुम्ही वांधल्या आहेत, त्या व्याख्या व कल्पना, संपूर्ण जीवनाविषयीं अधिक योग्य व विशाल दृष्टीनें विचार करण्याचें तुम्हांला सुचलें व साधले तर, नाहीशाहि होण्याचा संभव आहे. आज तुम्ही जें शिक्षण घेत आहां त्यांत मानवी जीवनाला आवश्यक असलेल्या किती विद्यांचा व कलांचा समावेश होतो व त्यांत मनुष्याला सुसंस्कारी व ज्ञानी बनवण्याचें सामर्थ्य किती आहे हा प्रश्न सध्यां बाजूला ठेवूनहि तुमच्या बाबतीत म्हणावयाचें झालें तर चालू शिक्षणानें तुमच्या पूर्वींच्या अनेक पिढ्यांतील स्त्रियांपेक्षां आपण अधिक बुद्धिमान्, हुषार व ज्ञानसंपन्न आहों असें तुम्हांस वाटत असल्याचें स्पष्ट दिसून येतें, व त्यावरून पूर्व पिढींतील शिक्षण न घेतलेल्या सर्व स्त्रियांचें—तुमच्या मातांचें देखील—जीवन फार दुःखांत गेलें असावें असें वाटून त्यांच्या बाबतींत तुम्हांला अेक प्रकारची करुणा वाटत असावीसें वाटतें. खरोखर, त्यांच्याविषयीं तुम्हांला असेंच वाटत असेल व त्यांच्याविषयीं तुमची अशीच समजूत असेल तर त्यांत तुम्ही चुकत आहां असे म्हणणें भाग आहे. शिक्षणांतील तुमची हुषारी पाहून तुमच्या मातांना आनंद वाटत असेल, यावरून स्वतःच्या अशिक्षितपणाबद्दल त्यांना दुःख होत आहे असा अर्थ तुम्हीं करूं नये. त्यांच्या काळापेक्षां आजचा काळ निराळा आहे, व आजच्या काळांत शिकल्याशिवाय तुमचें लग्न होणें कठिण आहे या गोष्टीची त्यांना सतत जाणीव असल्यामुळे, जसजशा तुमच्या परीक्षा पास होतात तसतशी त्यांना तुमच्या लग्नाची कठिणता कमी वाटूं

लागल्याचाहि तो आनंद असण्याचा संभव आहे. तुमच्या माता किंवा वडील स्त्रिया तुमच्या अितक्या शिकलेल्या नाहीत, तरी त्यामुळें आपण दुःखी आहों असें त्या कधीं तुम्हांला सांगतात का? बरें, सांगत नसल्या तरी त्या खरोखर दुःखी आहेत का? अेकदां त्यांना विचारून तर पाहा. ज्या गृहक्षेत्रांत त्यांना वावरावें लागतें त्यांत त्यांच्या अशिक्षित-पणामुळें कोणती अडचण येते? त्यांत त्यांना जें कळतें त्यापेक्षां तुम्हां शिक्षण घेणाऱ्यांना अधिक काय समजतें? पुरुष कष्ट करून पैसा मिळवून आणतो. कोणत्या स्वतंत्र स्थितींतून तो ती कमाओी करून आणतो तें त्यालाच माहीत. परंतु तो जें कमावतो तें सर्व स्वतःच्या पत्नीजवळ आणून देतो. त्यांतून खर्चवेंच करून ती सर्व गृहव्यवस्था, संसार, चालवते. मुलांबाळांना, कोणाला, कमी पडू देत नाहीं. पुरुषाला कमवून आणण्याशिवाय अितर बाबतींत कांहीं चिंता करावी लागत नाहीं किंवा पाहावें लागत नाहीं. अशी स्थिति शंभरां-पैकीं नव्याणव घरांतून सांपडेल. त्या घरांत अधिकाराच्या दृष्टीनें गृहक्षेत्रांत कोणाचें प्राबल्य आपल्याला आढळून येतें? स्त्रिया परतंत्र आहेत असें आपण म्हणतो, परंतु घरोघर प्राबल्य त्यांचेंच दिसून येतें. तसें त्यांचें प्राबल्य नसतें तर अेकत्र नांदणारीं कुटुंबें स्त्रियांच्या कारणां-मुळेंच विभक्त होत असलेलीं आपल्याला कां आढळून येतीं? दोन भावांची विभक्त होण्याची स्वाभाविक अिच्छा क्वचितच कोठें आढळून येतील. परंतु स्त्रियांच्या कारणांमुळें भाअूभाअू विभक्त झालेले सर्वत्र आढळून येतात. घरांत स्त्रियांचें प्राबल्य नसतें आणि स्त्रिया केवळ परतंत्र असल्या तर या गोष्टी घडून येणें शक्य होतें काय? बरें, तुमच्या माता किंवा अितर स्त्रिया अशिक्षित होत्या म्हणून त्यांच्याकडून अशा घरभंगाच्या गोष्टी झाल्या; आतां तुम्ही सुशिक्षित झाल्यावर तरी तुमच्यांत त्या गोष्टी टाळण्याची बुद्धि व शक्ति आहे काय? लग्न केल्यावर पति व पतीचे भाअू, तुमच्या जावा वगैरे सर्वासह अेकत्रकुटुंब चालवण्याची तुमची तयारी आहे काय? म्हणून स्त्रिया अशिक्षित असोत कीं सुशिक्षित, घरांत

आपलेंच प्राबल्य असावें असें त्यांना सर्वांनाच वाटत असतें. घरांतील लग्नप्रसंगांत किंवा विशेष कार्यांत खर्चाच्या बाबतीत तुमच्या घरांत तुमची आजी व वडील यांच्यांत जेव्हां मतभेद पडतो तेव्हां शेवटीं कोणाच्या मतानुसार शक्तीच्या बाहेर खर्च होऊन तीं कार्ये पार पाडलीं जातात याचा विचार केलात व अेकंदर मतप्राबल्याचा अंदाज काढलात, तर त्यांतहि स्त्रियांचेंच प्राबल्य तुम्हांला दिसून आल्याशिवाय राहणार नाहीं. अितकें असूनहि आपण म्हणतो कीं, स्त्रियांना स्वातंत्र्य नाहीं, त्यांना कोणी विचारीत नाहीं !

तुम्हींच प्रत्येक जण आपल्या गृहस्थितीचा विचार करून सांगा कीं, तुमच्या घरांत तुमच्या आजीचें प्राबल्य आहे कीं संतोषपूर्वक सहन वडिलांचें ? बहुतेक ठिकाणीं आजीचेंच प्राबल्य व केल्याशिवाय प्रेम तिचीच सत्ता असलेली आढळून येतील. त्या व सुख मिळत प्राबल्याचा व सत्तेचा अुपयोग त्या कसा करतात नसतें ही गोष्ट निराळी. घरसंसार जन्मभर करीत राहून तुमच्या पूर्वीच्या पिढ्यांतील स्त्रियांनीं आपआपल्या पतीचा व घरच्या अितर माणसांचा जो विश्वास, आपलेपणा व प्रेम संपादन केलें, त्यापेक्षां अधिक विश्वास, आपलेपणा व प्रेम तुम्ही सुशिक्षित स्त्रिया आपआपल्या पतीचें व अितर माणसांचें संपादन करूं शकाल अशी तुम्हांला खात्री वाटते काय ? तुमच्या दृष्टीनें अशिक्षित ठरणारी पण चांगली संस्कारी व सुस्वभावी स्त्री आपला पति, पतीचे आजीबाप व घरांतील मंडळी यांच्याकरितां प्रसंगीं जितके कष्ट व त्रास सहन करते तितके सहन करण्याची तुमची तयारी आहे काय ? तुमचीं लग्नें झालीं नसल्यामुळें या प्रश्नाचें अुत्तर देणें तुम्हांला कदाचित् कठीण वाटत असेल, परंतु आज ज्या घरांत तुम्ही लहानाच्या मोठ्या झालां, जेथें तुमचे आजीबाप आपल्या शक्त्यनुसार तुम्हांस सुखांत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, ज्या घरांत तुम्ही सुखसोयीनें राहत आहां, त्या घरांत प्रसंगीं आपल्या आजीबापांकरितां, आपल्या भावंडांकरितां, तुम्ही वि-१७

संतोषानें किती सोसूं शकतां त्यावरून तुमच्या भावी आयुष्याविषयीं तुम्हाला अंदाज करतां येणें कांहीं कठीण नाहीं. आज जीं माणसें तुमच्या शिक्षणाकरितां स्वतः अडचणी सोशीत आहेत, त्यांच्याकरितां प्रसंगी सोसण्याची तुमची तयारी नसल्यास लग्न झाल्यावर पतीच्या घरांतील अपरिचित माणसांकरितां तुम्ही सोसायला कोठून तयार होणार ? तुमच्या अेकंदर प्रश्नांवरून तुम्हांला खूप पैसा मिळवण्याची व त्याच्या साहाय्यानें सुखी होण्याची अिच्छा आहे असें मीं जें प्रथमच म्हटलें त्यांतील आशय हाच की, तुमचे सर्व विचार कसें तरी करून केवळ स्वतःच सुखी होण्याचे आहेत. परंतु या शिक्षणानें नोकरी मिळवून तुम्ही किती पैसा मिळवूं शकाल व त्यावर किती सुख मिळवू शकाल याचा तुम्हीं विचार केला नाहीं. लोकांनीं तुम्हांला सुख द्यावें असें तुम्हीं अिच्छितां, परंतु लोकांनी तुम्हांला काय म्हणून सुख द्यावें याचा तुम्हीं विचार केलेला नाहीं. तुमच्या माता स्वतंत्रपणें पैसा मिळवीत नाहींत, परंतु आपल्या पतीच्या त्या संपूर्ण विश्वासपात्र आहेत. त्या स्थितींत त्यांना कोणतें सुख कमी आहे असें तुम्हांला वाटतें ? अेकमेकांवरिल विश्वास, अेकमेकांविषयीं लागणी, सहृदयता, हृदयाची कोमलता यांनीं जें सुख मिळतें तें पैशानें कधीं प्राप्त होअूं शकतें काय ? दुसऱ्यास सुख देण्याची, प्रेमाकरितां व कर्तव्याकरितां सहन करण्याची वृत्ति तुमच्यांत नसतां तुमच्याकरितां प्रेमानें सोसण्यास कोण तयार होणार ? शिक्षणानें पूर्वींच्या पिढीपेक्षां आपण स्वाधीन होअूं असें तुम्ही स्वतःविषयीं समजतां, पण तुम्ही स्वाधीन कशा होणार ? नोकरी व स्वाधीनता या गोष्टीच परस्परविरुद्ध आहेत. शिवाय स्वाधीन राहण्याला जी मानसिक पात्रता व सुसंस्कार अंगीं असावे लागतात ते या शिक्षणानें आपल्यांत आले आहेत अशी तुमची सज्जत असल्यास यांत तुमची फसवणूक होण्याचाच अधिक संभव आहे. आजचे पुस्तकी शिक्षण व संस्कारिता या गोष्टी अगदीं भिन्न आहेत सत्य, प्रामाणिकता, अुदारता, संयम, दया, सौजन्य, विवेक वगैरे मानवी सद्गुण हे संस्कारितेचे खरे दर्शक आहेत, व ते निरक्षर माणसांतहि सांपडतात ;

आणि शिक्षित माणसांत यांच्या अुलट दुर्गुण आढळून येतात. तेव्हां शिक्षण व सुसंस्कार यांचा कांहीं नित्यसंबंध नाही. तुमच्या माता शिक्षित नसल्या तरी त्या सुसंस्कारी असणें शक्य आहे व तुम्ही शिक्षित होऊनहि सुसंस्कारहीन राहण्याचा संभव आहे. अशा स्थितींत तुम्ही स्वाधीन कशा राहणार ? अनेक सुखांच्या लालसा ज्यांच्या मनांत भरलेल्या असतात त्यांच्यांत स्वाधीनता कशी टिकणार ? तुम्हांला लग्न करावयाचें आहे आणि तें करून तुम्हांला स्वाधीन राहावयाचें आहे. म्हणजे तुमच्या पतीनें तुमच्यापुढें सदैव गुलामासारखें राहिलें पाहिजे अशीच तुमची अिच्छा असणार ना ? म्हणजे त्यानेंच तुमच्या स्वाधीन राहिलें पाहिजे, असेंच ना ? आणि त्यानें तुमच्या स्वाधीन कां राहावें ? तर तुम्ही शिक्षित आहां व नोकरी करून पैसे मिळवतां म्हणून ? तुम्ही म्हणाल, आम्ही अेकमेकां- वर प्रेम करून सुख मिळवूं. पण तुम्हाला स्वतंत्रता पाहिजे, सुख पाहिजे, तर तुम्ही प्रेम कसें करणार ? प्रेम करणाराला दुसऱ्याकरितां झिजावें लागतें - स्वतःच्या सुखाच्या अिच्छा सोडाव्या लागतात, माराव्या लागतात, विसराव्या लागतात. स्वतःची स्वतंत्रता घालवावी लागते. अहंकार टाकावा लागतो. तेव्हां या परस्परविरोधी गोष्टी तुम्हाला कशा जमणार ? आणि तुम्ही ज्याला प्रेम म्हणतां त्याच्यामागें कांहीं अुदात्त भावना आहे, कांहीं निष्ठा आहे, कीं परस्परांतील केवळ आकर्षणालाच तुम्ही प्रेम समजून फसत राहणार ? त्या आकर्षणालाच तुम्ही प्रेम समजून भाळणार असाल तर तो केवळ मोह आहे हें लक्षांत ठेवा. तो मोह फार दिवस टिकणार नाही. संकटसमयीं तो केव्हांच अुडून जातील. अेकाच व्यक्तीविषयीं सतत मोह वाटत राहणें शक्य नाही. कारण तो आकर्षणाच्या मागून चालत असतो. तुमच्यांत प्रेम, निष्ठा, अुदारता, कर्तव्यबुद्धि, दुसऱ्याकरितां संतोषपूर्वक सहन करण्याची भावना, अुदात्तता, अित्यादि सद्गुण नसल्यास तुमच्या या चार दिवसांच्या बनावटी सौंदर्याविर तुमचा पति कित्ती काळ आकर्षित होऊन राहील ? व आपल्यासारखाच तोहि केवळ मोहलुब्ध आहे

असें तुम्हाला समजून आल्यावर तुम्होतरी त्याच्या मोहांत किती दिवस राहणार? अशा रीतीनें परस्परांना परस्परांची खरी ओळख व खात्री पटल्यावर त्या संसारांत प्रेम, सुख व संतोष हीं कोठून सांपडणार? केवळ सुखाभिलाषेमुळे अेकत्र झालेलीं दोन माणसें सुखाभिलाषेला लागणारें आकर्षण व तत्संबंधीं भ्रम अुडून गेल्यावर सुखानें अेकत्र कशीं नांदू शकतील? व त्यांतूनहि तशाच स्थितींत त्यांना अेकत्र राहावें लागल्यास तीं अेकमेकांविषयीं सतत संशयी राहून अेकमेकांवर सतत पहारा ठेवून अेकमेकांस रात्रंदिवस छळीत राहण्याचेंच काम करणार.

या सर्व अनर्थचिं कारण तुम्ही आपल्या चित्तांत ठेवलेली सुखाभिलाषाच होय. तिलाच तुम्ही जीवनाचें ध्येय ठरवले. मानवी प्रमापुढें आहे. आपल्याजवळ चार पैसे असले म्हणजे सर्व-केवळ सुखाभिलाषेची किंमत कमी आहे. आपल्याजवळ चार पैसे असले म्हणजे सर्व-जण आपल्याला सुख देण्याचा प्रयत्न करतील, असें तुम्ही समजणें भ्रांतियुक्त आहे. ज्याला मजूरी पाहिजे असेल तो फार झालें तर तुमचें काम करील. पण तो तुम्हांला सुख का देतील? तो तुमच्यावर प्रेम व विश्वास का ठेविल? तुमच्याकरितां तो प्रेमानें सहन का करील? या मार्गानें तुम्ही कधींहि सुखी होअूं शकणार नाहीं. तुम्हांला सुखी व्हावयाचें असेल तर जीवनाचें ध्येय अुच्च व अुदात्त ठेवा. केवळ अभिलाषेच्या मार्गें लागू नका. प्रेम पाहिजे असेल तर अगोदर प्रेम करावयास शिका. प्रेम शिकावयाचें असेल तर स्वतःचा क्षुद्र अहंकार सोडून अितरांकरितां कष्ट करावयास व सहन करावयास शिका. प्रेम केलेंत तर प्रेम मिळेल. विश्वास ठेवलात तर जगाकडून विश्वास मिळेल. तुम्हीं सहन केलेंत तर तुमच्याकरितां कोणी सहन करील. सुखाचा सम्बन्ध केवळ शरीराशीं नाही. मनाच्या अुच्च स्थितीशिवाय खरें सुख प्राप्त होणें शक्य नाहीं. पैशाच्या साहाय्यानें अेखादी अडचण नाहीशी होतील पण सुख मिळणार नाही. अितरांना सुखी करून सुख मिळवण्याची आकांक्षा ठेवल्यास तुम्ही

कधींतरी सुखी व्हाल. परंतु केवळ स्वतःच्याच सुखाची अिच्छा करीत राहाल तर तें तुमच्या वांट्यास येण्याअितकें स्वस्त नाही. तुमच्या आजीनें आपलें सर्वस्व दिलें म्हणूनच ती आज तुमच्या वडिलांच्या हरअेक क्रमाजीची मालकीण होअून वसली आहे. तिनें ठेवलेल्या संपूर्ण विश्वासानेंच आज ती तुमच्या वडिलांच्या संपूर्ण विश्वासास पात्र झालेली आहे. तिनें सर्व सहन केल्यामुळेंच तिच्याकरितां तुमचे वडील सर्व कांहीं करायला तयार आहेत. तिनें आपलें वेगळें कांहीं ठेवलें नाही, मानलें नाही, म्हणून आज घरांत जें कांहीं आहे तें सर्व तिचेंच झालें आहे. चांगल्या संस्कारी व धर्मनिष्ठ कुटुंबांत सर्वत्र हीच स्थिति सांपडेल. या तुमच्या शिक्षणांत नोकरी मिळवून पोट भरण्यापेक्षां अधिक सामर्थ्य कोणतें आहे ? त्याच्या भरंवशावर सद्गुणांकडे दुर्लक्ष करूं नका; धर्माला विसरूं नका; मानवता टाकूं नका; पैशापेक्षां मानवी हृदयाची किंमत खास अधिक आहे, म्हणून तो प्राप्त करण्याच्या मोहांत पडून मानवी मनाला व प्रेमाला गमावूं नका.

आणि या गोष्टी तुम्हांला लग्न झाल्यानंतर शिकावयाच्या नसून आज ज्या घरांत तुमच्यावर अगोदरचींच प्रेम केवळ स्वसुखलक्षी करणारीं माणसें आहेत त्या घरांतच शिकावयाच्या विचारांतील दोष आहेत. त्या ठिकाणीं तुम्ही त्या शिकलां नाहीं तर त्या लग्न झाल्यावर तुम्हांला अेकदम साधतील असें समजूं नका. आज जेथें तुम्हांला सर्व बाजूंनीं प्रेमाचा आश्रय आहे, तेथेंच तुम्ही स्वतःच्या कर्तव्याविषयीं प्रथम जागृत व्हा. तुमच्या मातांना किंवा घरांतील वडील स्त्रियांना रात्रंदिवस घरांतील कामांत राबावें लागतें यावरून त्यांचें जीवन दुःखी असावेंसें तुम्हांला वाटतें, व म्हणून त्यांच्याविषयीं करुणा वाटत असल्याचेंहि तुम्ही म्हटलेंत. परंतु ही तुमची करुणा खरी आहे किंवा कसें याचा तुम्हीच आपल्या मनाशीं विचार करून पाहा. तुम्हां प्रत्येकीच्या घरची स्थिति मी जाणत नाहीं; परंतु मला अेवढें माहीत आहे कीं, आज शिकत असलेल्या कैक मुली आपण शिकतों

हा जणू आभीबापांवर मोठा अुपकार करतो असें समजत असतात. घरांत वाटेल तितक्या अडचणी असल्या तरी, आपल्या कामाचा भार आपल्या आभीला पुष्कळ वाहावा लागतो हें माहीत असतांही, तिच्या कामांत तिला मदत करण्याची बुद्धि त्यांना होत नाही. खरोखरच तुमच्या आभीची तुम्हांला करुणा येत असेल, तिच्याविषयीं तुम्हांला कळकळ वाटत असेल, तर तिच्या बाबतींत तुम्ही असें वर्तन कधीहि करणार नाहीं. निदान स्वतःकरितां तरी तिला कष्ट पडूं नयेत अेवढें तरी करा. स्वतःकरितां तरी तुम्ही तिला शिणवूं नका. परंतु ज्या मुलींत शिकत असतांनाच आभीला साहाय्य न करण्याअितकें अज्ञान, अहंकार व जडता असेल त्या नोकरी करून चार पैसे मिळवूं लागल्यावर आपल्या आयांना व भावंडांना नोकरांप्रमाणें वागवूं लागल्या तर त्यांत आश्चर्य काय ? आणि ज्या मुलींच्या जीवनविषयक कल्पना, भावना व मनोवृत्ति केवळ स्वसुखलक्षी असतील त्या यापेक्षां निराळ्या रीतीनें घरांत कशा वागणार ? आणि लग्न झाल्यावर पति व त्याच्या घरांतील पूर्व-अपरिचित मंडळींशीं त्यांचा व्यवहार स्वार्थाशिवाय अन्य कोणत्या दृष्टीनें चालणार ? म्हणून तुम्हांला कर्तव्यनिष्ठ किंवा धर्मनिष्ठ व्हावयाचें असेल — सर्वांशीं स्नेहानें व अुदारतेनें वागावयाचें असेल — तर आज ज्या घरांत तुम्ही आहांत, ज्या परिवारांत तुम्ही नांदत आहांत, तेथूनच या गोष्टींना प्रारंभ करा. तुम्ही सर्व स्वार्थी आहांत किंवा तुमच्या मातापितरांची तुम्हांला दयामाया नाही किंवा तुमच्या भावांबहिणींविषयीं तुम्हांला ममता नाही असें म्हणावयास माझ्याजवळ कांहीं आधार नाही. परंतु तुमचे केवळ स्वसुखविषयक विचार, पैशानें सुखी होण्याच्या तुमच्या कल्पना, थोडें शिकलेल्या किंवा बिन-शिकलेल्या लोकांविषयींच्या तुमच्या गैरसमजुती व शिक्षणामुळें स्वतःविषयींच्या भलल्याच अुच्च भावना पाहून माझ्या मनांत जे विचार येत आहेत ते मी तुमच्यापुढें बोलत आहे. साधारण लिहितांवाचतां येणाऱ्या स्त्रियाहि पति दूर देशांत असतां घरचा, घरच्या शेतीभातीचा व अितर व्यवसायहि

किती दक्षतेने व हुषारीने चालवूं शकतात याची अुदाहरणें तुम्हांला माहीत होतील तर चालू शिक्षणाविषयीचा तुमचा अभिमान व कमी किंवा बिन-शिकलेल्या विषयीच्या तुमच्या चुकीच्या समजुती नष्ट होतील अशी माझी खात्री आहे. असो.

तुम्ही सुखी होऊं अिच्छतां यांत तुमचा कांहीं दोष नाहीं. परंतु सुखाचा मार्ग तुम्हांला माहीत नाहीं. अितरांना गृहस्थाश्रमांत सुख देण्यांत कृपण राहून आणि आपल्याकरितां स्त्रीपुरुषांचें अितरांना कष्ट करावयास लावून तुम्ही स्वातंत्र्याची सारखेंच महत्त्व व सुखाची अिच्छा करीत आहां हा तुमचा दोष आहे. सुख तर प्रत्येक प्राण्याला हवें असतें. परंतु तो कोणत्या मार्गानें सुख मिळवण्याचा प्रयत्न करतो त्यावर त्याची परीक्षा होत असते. त्या सुखांत केवळ देहविषयक सुखाचा भाग किती आहे व मानवी श्रेष्ठ गुणांचा व धर्माचा भाग किती आहे त्यावरून मनुष्याची पात्रता ठरत असते. पुरुषाच्या हातीं सर्व सत्ता असल्यामुळें स्त्रियांना पारतंत्र्य सहन करावें लागतें व त्यामुळें त्यांची अनेक रीत्या कुचंबणा होते असें तुम्ही म्हणालांत, यात कांहीं सत्यांश आहे यांत शंका नाहीं. नोकरपेशा वर्गांत पैसा कमावण्याचें काम पुरुषाकडेच पुष्कळ काळ चालत आलें असल्यामुळें व त्या वर्गांत स्त्रियांना पैसा मिळवण्याचें साधन नसल्यामुळें आपण श्रेष्ठ आहों असें पुरुषांना वाटूं लागलें. शेती किंवा अितर श्रम करणाऱ्या वर्गांत पुरुषांबरोबर स्त्रियाहि कष्ट करीत असतात, त्यामुळें त्या वर्गांत कमायीचे बाबतींत तितका भेद मानला जात नाहीं. परंतु नोकरपेशा वर्गांत तसा भेद मानला जातां जातां पुरुष स्वतःला कुटुंबांत सत्ताधारी मानूं लागला. त्याच्या मूर्खपणामुळें स्त्रियांवर कांहीं बाबतींत त्याच्याकडून अन्यायहि होत राहिले. त्यामुळें स्त्रियांना स्वतःचें पारतंत्र्य वाटूं लागलें. तें त्यांना असह्य झालें. आणि शिक्षणाचा मार्ग मुलांप्रमाणें मुलींनाहि मोकळा झाल्यावर व त्यांनाहि नोकऱ्या मिळूं लागल्यावर त्यांच्यांत आत्मविश्वास येऊं लागला व आपणहि पुरुषांप्रमाणें स्वतंत्रपणें सुखी

व्हावें असें त्यांना वाटू लागलें. परंतु पुरुष स्वतंत्र आहेत म्हणजे कोणती स्वतंत्रता त्यांना आहे, नोकरी करून स्वतःचा व बायकामुलांचा चरितार्थ चालवण्याची शक्ति त्यांच्यांत असल्यानें त्यांना कोणतें स्वातंत्र्य मिळालें व नोकरीला स्वातंत्र्य कितपत असतें, याचा विचार स्त्रियांनीं केलेला दिसत नाही. परंतु तुम्ही या बाबतींत विचार करा. पुरुषांच्या मूर्खपणामुळे व अहंकारामुळे स्त्रियांत अशा प्रकारची भावना उत्पन्न झाली आहे. परंतु ज्यांच्यामध्ये कुलीनता आहे, जे विचारी आहेत, ते कधींहि स्वतःच्या स्त्रियांना किंचितहि कमी लेखित नाहीत. ते त्यांना मानानें वागवतात. घरासंबंधींच्या प्रत्येक बाबतींत त्यांचा सल्ला घेतात व सर्व घर त्यांचेंच आहे असें समजतात. स्वतः कष्ट करतात व सर्व कमायी त्यांच्या स्वाधीन करतात. संसारांत पुरुषांचें व स्त्रियांचें महत्त्व सारखेंच आहे. कोणी कोणापेक्षा अधिक किंवा कमी नाही. दोघांनीं मिळून संसार सुखरूप करायचा आहे. परस्परांच्या साहाय्यानें परस्परांनीं आपली अन्नति करून घ्यायची आहे. गृहस्थाश्रमाला दोघांचीहि सारखीच आवश्यकता आहे. गृहस्थाश्रम हें मानवी अन्नतीचें फार महत्त्वाचें क्षेत्र आहे. त्या क्षेत्राला उत्तरोत्तर पवित्र करित राहणें हें दोघांचेंहि काम आहे. दोघांनीं परस्परांचा सन्मान राखावयाचा व वाढवावयाचा आहे. संसारांतील सुखदुःख, आनंदशोक, लाभहानि, मानअपमान त्याचप्रमाणें प्रतिष्ठा, गौरव, भाग्य, यश, धर्म यांत दोघांचाहि सारखाच वाटा आहे. घरांतील प्रजेवर दोघांचाहि सारखाच अधिकार आहे. आपल्या प्रजेला ज्ञानानें, बलानें, विद्येनें व सर्व सद्गुणांनीं संपन्न बनवून दोघांनीं शेवटीं एकाच रस्त्यानें एकाच गतीला जायचें आहे. गृहस्थ व गृहिणी यांत कोण श्रेष्ठ व कोण कनिष्ठ? कोण स्वतंत्र व कोण परतंत्र? हा वादच चुकीचा आहे. परंतु अेक मूर्खतेनें वागूं लागला कीं त्याच्या जोडीदाराला जीवनभर दुःख भोगावें लागणारच, व दुःखमुक्त होण्याला त्याला स्वातंत्र्यप्राप्तीची अिच्छा होणारच. परंतु दीर्घ विचार करून पाहतां दोघांनीं सुज्ञपणानें

वागण्यांतच दोघांचें व मानवजातीचें कल्याण आहे. कांहीं झालें तरी दोघांनीं निरनिराळ्या मार्गांनी जाऊन चालणार नाहीं. निसर्गानें बनवलेली ही जोडी - परमात्म्यानें आपल्या स्वतःमधूनच घडवलेल्या या मूर्ति - यांचें सद्भाग्य, यांचें मांगल्य व यांचें सार्थक्य अुभयतांनीं आपआपला अहंकार टाकून परस्पर अेकरूप होण्यांतच आहे. भावी पिढ्यांचें व अकंदर समाजाचेंहि कल्याण यांतच आहे. असें असतां तुम्ही घरांतील गृहिणी म्हणजे स्वामिनी होण्याचें सोडून स्वातंत्र्याकरितां व सुखाकरितां अेका कचेरींतून दुसरीत, अशा तऱ्हेनें नोकऱ्या गोधीत व करीत फिरूं लागलांत तर त्यायोगें तुमचें, पुरुषवर्गाचें, तुमच्या भावी पिढीचें व अेकंदर समाजाचें कोणतें कल्याण साधणार ?

तुम्हांपैकीं कांहीं मुलींचा असा प्रश्न आहे कीं, मुलींनी व स्त्रियांनीं नृत्य शिकावें किंवा नाहीं ? सिनेमांत काम करावें जीवनाचीं दोन चित्रें किंवा नाहीं ? नृत्य शिकणें किंवा सिनेमांत काम करणें याच्यामार्गेहि त्यांचा पैसा कमावण्याचाच हेतु आहे. तेव्हां पैसा कमावण्याच्या बाबतींत आतांच तुम्हांला मीं माझा जो अभिप्राय सांगितला तोच याहि प्रश्नाच्या बाबतींत तुम्ही समजा. तुमच्या या प्रश्नावरून सध्यांच्या मुलींची व स्त्रियांची मजल, पैसे कमावण्याच्या, स्वतंत्र होण्याच्या व सुख भोगण्याच्या हेतूनें कोठपर्यंत गेली आहे त्याचें मात्र स्पष्ट ज्ञान होत आहे. मुलींनो, तुमच्या या प्रश्नावरून सुखाच्या व स्वातंत्र्याच्या अिच्छेनें तुम्हाला भ्रमवलें आहे हें पाहून आश्चर्य व दुःख वाटतें. सुखस्वातंत्र्याकरितां पैसे पाहिजेत म्हणून सिनेमांत जाऊन किंवा पुरुषांपुढें नाचून त्यांचें रंजन करण्याकडे तुमच्या मनाचा कल होत असल्याचें पाहून तुमची कीं व येते. नृत्य करणाऱ्या व सिनेमांत काम करणाऱ्या मुलींना व स्त्रियांना पैसा मिळतो अितकेंच तुम्हाला माहीत आहे. परंतु त्यांना सुख मिळतें किंवा नाहीं, किंवा त्यांचें जीवन कोणत्या प्रकारचें आहे व जीवनाच्या अंतापर्यंत त्यांना

कोणकोणत्या विपरीत स्थितीतून व विटंबनांतून जावें लागतें त्याची तुम्हांला कल्पना आहे काय ? तुम्हीं त्यांच्या संपूर्ण जीवनाचा तपास केला आहे काय ? त्यांना मिळणाऱ्या केवळ पैशाच्या गोष्टी अकून, त्यांचा थोड्या दिवसापुरता असणारा भपका व थाट आणि स्वतंत्र व स्वच्छंदी जीवन पाहून, तुम्हांला त्यांच्या जीवनपद्धतीचा लोभ व मोह उत्पन्न व्हावा ही गोष्ट फार शोचनीय व तुमच्या दृष्टीनें दुर्भाग्याची मला वाटते. नृत्य करणाऱ्या व सिनेमांत काम करणाऱ्या मुलीची व स्त्रीची किंमत पैशानें आज मापली तरी ती त्यांची किंमत किती काळ टिकते ? त्यांच्या तारुण्यानंतर त्यांना कोणीतरी विचारतें काय ? जसजसा जीवनाचा उत्तर काळ येत जातील, जसजसें वार्धक्य येत जातील, तसतशी आपली किंमत कमी होत जाऊन आयुष्याच्या अंतीं आपल्याला प्रेमानें व सद्भावनेनें कोणीं विचारूं हि नये, आपल्याविषयीं कोणालाहि आदर वाटूं नये, अशा प्रकारचें जीवन चांगलें, कीं जसजसें उतारवय होतील, जसजशी वृद्धावस्था येत जातील, तसतसा आपल्याविषयीं आदर, मान, प्रेम, सद्भाव हीं वाढूं लागतील असें जीवन चांगलें, याचा तुम्हीच विचार करा. यांपैकीं कोणतें जीवन तुम्ही पसंत कराल ? वृद्ध स्त्रीचें नृत्य पाहण्याची अिच्छा कोणो करीत नाहीं. तारुण्यांतील तिच्या कलेबद्दल तिच्या वृद्धपणांत तिला कोण आदर व मान देणार ? परंतु आपलीं सांसारिक कर्तव्यें चांगल्या प्रकारें करून, पतिपुत्रांकरितां सर्व प्रकारचे कष्ट सोसून वृद्धावस्थेला पोहोंचलेल्या गरीब स्त्रीविषयींहि सर्वांच्या मनांत आदराची, मानाची व पवित्रतेची भावना असते. ज्या जीवनाच्या शेवटीं स्वतःला वृ अितरांनाहि संतोष व धन्यता सहजच वाटते तें जीवन चांगलें याविषयीं संदेह नाहीं. मोठ-मोठे ज्ञानी, सदाचारी व पुण्यवान पुरुष किंवा महान् प्रतापी धनंजयहि आपल्या वृद्ध मातांच्या पायांवर मस्तक ठेवण्यांत, त्यांच्या पायांची धूळ आपल्या मस्तकाला लावून घेण्यांत, स्वतःला धन्य व कृतकृत्य मानीत आले आहेत. हा प्रभाव पावित्र्याचा, शीलाचा, कर्तव्यनिष्ठेचा व

मातृत्वाचा आहे. अशा प्रकारचें भाग्य कोणत्या प्रकारच्या जीवनाच्या अंतीं प्राप्त होणें शक्य आहे याचा विचार करणें तुम्हांला कठिण नाही. मुलींनो, तुमच्यापुढें दोन चित्रें आहेत. यांपैकीं कोणतें जीवन अनुकरणीय व आदरणीय मानण्यासारखें आहे याचा निर्णय तुम्ही स्वतः कऱूं शकतां.

अितकें अकूनहि आजच्या बदललेल्या काळाला या आदर्शाच्या कल्पना जुळत नाहींशा वाटून त्या तुम्हांला पटत सामाजिक सेवेचा नसतील व तुमच्यांत कर्तृत्व, ज्ञान, सेवापरायणता आदर्श व स्वसुखाविषयीं अुदासीनता असेल तर घराबाहेरहि तुम्हांला वाटेल तेवढें विशाल कार्यक्षेत्र आहे. ज्या समाजांत तुम्ही वावरतां त्याच समाजांत जरा आजूबाजूला दृष्टि टाकून पाहा. स्त्रीवर्गांत किती अज्ञान आहे; बालकांच्या संगोपनाची व शिक्षणाची किती हयगय आहे, किती गैरसोय आहे; समाजांत स्वच्छता, नीटनेटकेपणा, व्यवस्थितपणा वगैरे चांगल्या संस्कारांचा किती अभाव आहे; आपसांत मेळ, अक्य, प्रेम, विश्वास, कळकळ, प्रामाणिकता, अेकमेकांस साहाय्य करण्याची वृत्ति, सेवाभाव हीं किती कमी आहेत, आरोग्य व अितर शारीरिक गुण त्याचप्रमाणें अनेक मानसिक सद्गुणांची समाजांत किती दुर्मिळता आहे, हें सर्व लक्षांत घ्या. आणि या स्थिती-विषयीं तुम्हाला जर खरोखर दुःख वाटलें, हें पाहून तुमचा अंतरात्मा व्याकुळ झाला, तर तुमच्या शक्तीप्रमाणें यांपैकीं अैखादीतरी गोष्ट सुधारण्याचें व्रत तुम्ही जीवनभर धारण करून त्याप्रीत्यर्थ आपली सर्व शक्ति खर्च करित राहिलांत तर केवळ स्वसुखाच्या तुमच्या कल्पनेपेक्षां यांत तुम्हांला कितीतरी धन्यता वाटेल व त्याबरोबरच आपल्या समाजाची स्थितीहि सुधारेल.

(प्रवचन, १९४०)

गृहस्थाश्रमाची दीक्षा

[अेका नवदांपत्यास अुद्देशून केलेले प्रवचन]

आज तुम्हीं दोघांनी आपल्या मातापितरांच्या, गुरुजनांच्या व वडील मंडळींच्या सम्मतीने व आशीर्वादाने गृहस्थाश्रमाचा अंगीकार केला आहे. आजपर्यंतचे तुमचे जीवन गृहस्थाश्रमाची पात्रता प्राप्त करण्यांत जर तुम्हीं घालवले असेल तर जीवनाच्या दृष्टीने आजच्या दिवसाचे महत्त्व किती आहे ते तुम्ही जाणत असाल. तुम्ही आज ज्या आश्रमाची व तत्संबंधी कर्तव्याची जबाबदारी घेतली आहे ती ज्ञानपूर्वक घेतली असेल असे मी मानतो. वास्तविकपणे, आजच्या प्रसंगी तुम्हांस अुपदेशपर चार शब्द सांगण्यास माझ्यासारखा म्हणजे ज्याने ही जबाबदारी पत्करली नाही असा मनुष्य लायक नसून, ज्याने गृहस्थाश्रम म्हणजे जीवनातील फार महत्त्वाचा व आपली आध्यात्मिक अुन्नति साधून घेण्याचा योग्य काळ म्हणून प्रामाणिकपणे धर्मबुद्धीने व्यतीत केला असेल, त्या आश्रमातील सर्व कर्तव्ये जो योग्य प्रकारे पार पाडीत आला असेल, असाच मनुष्य तुम्हांस या बाबतींत अनुभवात्मक व तुमच्या पुढील जीवनांत तुम्हांस मार्गदर्शक होतील असा अुपदेश करण्यास योग्य होय. परंतु तुमचा व तुमच्या वडील मंडळींचा मजविषयी असलेला सद्भाव, विश्वास व प्रेम आणि तुमचा सर्वांचा आग्रह यामुळे हे कर्तव्य माझ्यावर आले आहे, व तुमच्या व समाजाविषयींच्या कळकळीमुळे मी ते पत्करून तुम्हांला चार शब्द सांगण्यास तयार झालो आहे.

संसारांत अुपयुक्त होणारे ज्ञान प्राप्त करण्याच्या दृष्टीने ब्रह्मचर्याश्रम महत्त्वाचा आहे. याच काळांत अनेक विद्या, कला व निरनिराळ्या प्रकारचे ज्ञान यांची प्राप्ति करून घ्यावयाची असते. चांगले

संस्कार मुख्यतः याच काळांत ग्रहण करावयाचे असतात. त्यानंतरचा आश्रम म्हणजे गृहस्थाश्रम. कौटुंबिक व सामाजिक महत्त्वाच्या कर्तव्यांना या आश्रमापासून सुरुवात होते. आतांपर्यंत तुम्ही दोघेहि मोकळे होतां. आतां तुम्हीं आपल्याला पतिपत्नी म्हणून बांधून घेतलें आहे. पूर्वी परस्परांशीं संबंध नसलेलें जीवन तुम्हीं आतांपासून अेकत्र केले आहे. आतां तुमचें सुखदुःख, लाभहानि, धर्मअधर्म, हीं सर्व अेक झाली आहेत. तुम्हां दोघांना मिळून आतां यापुढील जीवनाचा मार्ग कंठावयाचा आहे.

लग्न हें केवळ स्वतःच्या सुखाकरितां आहे असें समजून अेकमेकांच्या आकर्षणाला भाळून मोहांत पडून तें तुम्ही केले असेल किंवा तुमच्या वडील मंडळीच्या द्रव्यलोभानें किंवा अन्य कांहीं क्षुद्र लोभानें तें जमवले जाअून घडवून आणले गेले असेल तर ज्याच्या मुळांतच केवळ मोह आहे किंवा कोणाचा तरी द्रव्यलोभ आहे म्हणून त्याला धर्म्य लग्न किंवा गृहस्थाश्रमाची दीक्षा म्हणतां येणार नाहीं. तुमच्या लग्नांत जर कोणत्याच धर्म्य कर्तव्याची, अुदात्त ध्येयाची, कल्पना नसेल व तें केवळ अुभयतांच्या आकर्षणानेंच घडून आले असेल तर तें आकर्षण व त्यांतील मोह यांच्याच मुख्य आधारावर तुम्ही तुमचा संसार करण्याचा भरंवसा ठेवला आहे असें म्हणावें लागेल. आर्कषणाचा हा काळ निघून गेल्यावर, मोह ओसरल्यावर, त्यानंतरचें जीवन, त्यानंतरचा संसार, तुम्ही कोणत्या बळावर चालवणार हा प्रश्नच आहे. आणि लग्नाच्या निमित्तानें कोणीं कोणाकडून द्रव्य काढले असेल तर त्या द्रव्याचा आधार तरी तुम्हाला किती दिवस पुरणार ? या वधूवरांच्या निमित्तानें मी जे शब्द बोलत आहे ते केवळ त्यांनाच अनुलक्षून आहेत असें समजू नका. दांपत्यधर्माचा स्वीकार करून ज्यांना बरींच वर्षे लोटलीं असतील त्यांनीहि या शब्दांतील अर्थाचा विचार करावा व आपलें जीवन तपासून पाहावें आणि दांपत्यजीवन स्वीकारूं अिच्छिणाऱ्या तरुणांनींहि माझ्या म्हणण्याकडे नीट लक्ष द्यावें. ज्या समाजांतील लग्नें केवळ मोहवश होअून घडून येतात

किंवा त्यांत कोणाचा तरी द्रव्यलोभ पुरवला जातो तो समाज कधींहि अन्नत होऊं शकत नाहीं. जीवनाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाच्या या लग्न-विधीच्या निमित्तानें ज्या समाजांत धर्म, कर्तव्य, अुदारता, प्रेम, अुदात्तता, अैक्य, विश्वास, परस्पर सहकारभावना वगैरे संस्कार व सद्गुण यांची जागृति व वृद्धि होत नाहीं तो समाज या जीवनसंग्रामांत फार काळ टिकून राहणें शक्य नाहीं. लग्नाच्या निमित्तानें जेथें आर्थिक जुलूम, अन्याय, मानभंग व स्वार्थसाधन हेच प्रकार घडून येत असतील तेथें समाज आपसांतच अेकमेकांस खाअून कसा तरी जगत असला पाहिजे याविषयीं शंका नाहीं. ज्या वधूवरांना आशीर्वाद देण्याकरितां व ज्यांचें शुभ चिंतण्याकरितां मी येथें आलों आहे तीं व त्यांची वडील मंडळी या समाजघातक व माणुसकीला कलंक लावणाऱ्या पातकापासून अलिप्त असतील असें मी समजतो.

लग्न हें केवळ वधूवरांकरितां नाहीं. त्यांच्या केवळ तात्कालिक गरजा पुरवण्याकरितां किंवा केवळ सुखाकरितां तें नाहीं. मनुष्यांत असलेल्या दुर्दम्य अिच्छांना व नैसर्गिक प्रेरणांना केवळ रस्ता देण्याकरितांहि तें नाहीं. या सर्व गोष्टींचा त्यांत संबंध असला तरी त्यापेक्षांहि श्रेष्ठ व पवित्र ध्येय साध्य करण्याकरितां मनुष्यानें त्याचा अुपयोग करावयाचा आहे व तोच त्यांतील प्रधान हेतु समजावयाचा आहे. मानव्य प्राप्त करण्याकरितां आपण त्याचा अुपयोग करावयाचा आहे. लग्नसंबंधानें गृहस्थाश्रम स्वीकारून अुभयतांनीं परस्परांच्या अुन्नतीला साहाय्य करीत, अुभयतांनीं मिळून समाजाचीं कर्तव्ये पार पाडीत आपलें श्रेय साधावयाचें आहे. पिढ्यान् पिढ्या चालत व वाढत येत येत आपल्यापर्यंत येअून पोहोंचलेला मानव्याचा वारसा अधिक पवित्र, अधिक व्यापक, अुदात्त व वृद्धिगत करून तो आपल्या संतानांत अुतरवून आपली भावी पिढी मानव्याच्या मार्गांत जन्मतःच अधिक लायक बनवण्याकरितां तें आहे. पिढी-दरपिढीच्या रूपानें निमोण होत असलेलीं मानवजातीचीं हीं संस्करणे मानवी सद्गुणांत अेकापेक्षां अेक विशुद्ध व प्रगतिपर होत जाअून मानवजात परम शुद्ध

व परम मंगल स्थितीला जाऊन पोहोचवी या परमात्म्याच्या हेतूची सिद्धि लग्नाच्या साहाय्याने मनुष्याने करून घ्यावयाची आहे. लग्नसंबंधाने वधूवरांचे जीवन अेकत्र होते. त्यायोगे दोन जीवांत जणू अेकच चैतन्य वाहू लागते. दोन जीवांच्या या संबधाने दोन कुटुंबे अेकत्र होतात. त्यांच्यांत आपसांत मैत्री, प्रेम, विश्वास वगैरे सद्भाव वाढू लागतात. सर्वांची सुखदुःखे सर्वांना कमीअधिक प्रमाणाने जाणवू लागतात. त्या अुभय कुटुंबांची दुसरी अनेक संबधी कुटुंबे, त्या अनेक कुटुंबांचे अनेक आप्तसंबधी, मित्रपरिवार, मिळून सर्वांत लग्नाच्या निमित्तामुळेच आपलेपणाची विशालता व अैक्य वाटू लागते. सर्वास अेकमेकांचा आधार वाटू लागतो. सर्व अेकमेकांस साहाय्य करू लागतात. दुःखे परस्परांत वाटून घेऊन परस्परांचे सुख वृद्धिगत करतात. अशा रीतीने सर्वांचा मिळून अेकजीव समाज बनतो. त्या समाजाची - त्यांतील आबाल-वृद्ध स्त्रीपुरुषांची - सेवा गृहस्थ व गृहिणी अनेक प्रकारे करू शकतात. पूर्वकालांतील आपले रोजचे पंचमहायज्ञ गृहस्थाश्रमाच्या आधाराने चालत असत. त्यांत देवता, पितर, ज्ञानी, मनुष्य व जीवमात्र - सर्वांच्या सेवेचा अंतर्भाव केलेला होता. त्या सर्वांची सेवा नित्य नेमाने करणाऱ्या दांपत्याअितकी श्रेष्ठता त्या काळी कोणाचीच मानली जात नव्हती. असा हा दांपत्यधर्म - हा गृहस्थाश्रम - जीवनाचे पवित्र ध्येय साध्य करण्याकरिता आहे. तो केवळ तात्कालिक व क्षुद्र वैयक्तिक सुखाकरिता आहे असे मानणे ही त्याची विटंबना आहे. याच्या साहाय्याने मनुष्याने अेका बाजूने आपली अुन्नति व दुसऱ्या बाजूने जगत्विषयक आपली कर्तव्ये साधावयाची आहेत. स्त्रीने व पुरुषाने दोघांनीहि अनुक्रमे पतिव्रत व पत्नीव्रत धारण करून ते अेकनिष्ठपणे पाळून त्यांतूनच पुढे संयमाची अुपासना वाढवीत आपल्यांतील चांचल्य व असंयम यांचा संपूर्ण त्याग करून गृहस्थाश्रमाची परम शुद्धि साधावयाची आहे. जीवनांत लागणाऱ्या अनेक सद्गुणांची प्राप्ति करून मानवता सिद्ध करावयाची आहे.

गृहस्थाश्रमांत मनाची संकीर्णता चालणार नाही. सर्वाविषयी कर्तव्यबुद्धि धारण करतां आल्याशिवाय, अितकी विशालता प्राप्त केल्याशिवाय, गृहस्थ व गृहिणी या थोर मानाला तीं दोघें पात्र होणार नाहीत. आज गृहस्थाश्रमाचें महत्त्व कोठें दिसून न येवो, त्यांतील खरा व पवित्र हेतु कोणी न ओळखो, परंतु मनुष्याला जीवनांत मानव्य प्राप्त करून घ्यायचें असेल व अेकंदर समाजाची शुद्धि साधून त्यांत सद्गुणांची वृद्धि व्हावी असें आपल्याला वाटत असेल तर गृहस्थाश्रमाचें महत्त्व ओळखल्याशिवाय गत्यंतर नाही. आज आपल्या जीवनाला कांहीं विशेष महत्त्वच राहिलेलें नाही. कोणतातरी पोटाचा धंदा साध्य करावयाचा, त्यावर पैसा मिळवून वायकामुलांचा कसावसा संसार चालवायचा, यांतच खऱ्याखोट्या मार्गानें साधतां येतील तो पैसा व कांहीं प्रतिष्ठा मिळवावयाची. जीवनाला यापेक्षां कांहीं अुदात्त ध्येय आज राहिलेलें नाही. आपल्याला कांहीं अुच्च विचारसरणी नाही. बालपणापासून अुत्तम संस्कार मिळण्याची सोय समाजांत कोठेंहि नाही. आपल्यांतील अिच्छा, वासना, कामना यांच्या अनुरोधानें आदर्शरहित जीवन कसेतरी चालवीत राहावयाचें, हीच आपली सर्वसाधारण जीवनपद्धति आहे. त्यामुळें आपल्या जीवनाला मानवतेच्या दृष्टीनें कांहीं किंमत नाही. अशी आपली स्थिति झाली आहे. पिढ्यान् पिढ्या आपण याच स्थितींत जवळजवळ आहों. पिढीमागून पिढी याच स्थितींत प्रवाहम्पानें चालत आहे. परंतु आपला कांहीं विकास होत नाही. याचें कारण, आपण सुधारलें पाहिजे, अुन्नत झालें पाहिजे, अशी आपल्या ठिकाणीं आकांक्षा नाही हें होय. दरसाल लाखों विवाह होतात. लाखों नवदांपत्यें आपल्या नव्या संसाराला सुरुवात करतात. आपल्या वाडवडिलांनीं, मातापितरांनीं, संसारांत - दांपत्य जीवनांत - केलेल्या चुका तींहि करीत आहेत व त्याचे कटु अनुभव आपल्या मातापितरांमागून तींहि भोगीत आहेत. प्रत्येक पिढी त्याच त्या विपरीत परिणामांचा अनुभव घेअून जात असतांहि ती पुढच्या

पिढीला आपल्या अनुभवांचें ज्ञान देअून तिला सावध करीत नाहीं. अज्ञान, असंयम व कामक्रोधलोभ यांच्या आवर्तांमुळें आपल्याकडून झालेल्या चुका व त्यांचे आपल्याला भोगावे लागलेले परिणाम यांतून आपली भावी पिढी वांचावी म्हणून संसाराला लागण्यापूर्वीच आपण तिला जागृत करीत नाहीं. आपल्याच संतानांना आपण अज्ञानांत ठेवीत आहों. संसाराची व त्यांतील अिष्टअनिष्ट प्रकार, सुखदुःख, आनंदशोक, लाभहानि, अुन्नतिअवनति, यशअपयश, बरेंवाअीट वगैरे सर्वांचें ज्ञान त्यांना अगोदरच देअून त्यांना कोणत्या क्षेत्रांतून, कोणत्या मार्गांतें कशा रीतीन जावयाचें आहे व त्यांतील अनिष्ट, दुःख, शोक, हानि, अवनति, अपयश, वाअीट हीं कशीं टाळावीं तें आपण त्यांना सांगत नाहीं. ही आपली जडता आहे. दीर्घ काळापासून सामाजिक स्थिति पाहून मला याप्रमाणें वाटत आहे. तरी मी असें म्हणावयास तयार नाहीं कीं, आपण पिढ्यान् पिढ्या दुष्ट किंवा मूर्ख आहों व आपल्या संतानांचें आपण मुद्दाम अकल्याण करीत आहों. माता-पितरांच्या हृदयांत आपल्या संतानांविषयीं किती प्रेम, वात्सल्य व कळकळ भरलेली असते याची मला जाणीव आहे. माझ्या स्वतःच्या व आज्ञे आप्त-अिष्ट व मित्र वगैरे अनेकांच्या मातापितरांच्या प्रेमाचा व वात्सल्याचा जो लाभ मला सद्भाग्यानें मिळालेला आहे त्याचें मला कधींहि विस्मरण होणार नाहीं. त्यांच्या प्रेमाची व वात्सल्याची थोरवी मी जाणतो. त्या सर्वांविषयीं माझ्या मनांत पूज्यभाव व कृतज्ञभाव वसत आहे. तो माझ्या हृदयांतून कधींहि हलणार नाहीं. परंतु ते सर्व भाव कायम असूनहि मला असें वाटतें कीं, संसारांतील कैक आवश्यक बाबतीं-विषयीं आपल्यांत जडता आहे. कदाचित् रुढिग्रस्ततेचा किंवा आपल्या परंपरागत सामाजिक धार्मिक चालीरीतींचाहि तो परिणाम असेल. परंतु पुष्कळ काळ चालत आलेला हा दोष आपण आतां टाकून दिला पाहिजे. बाळगणापासून मुलांना योग्य ज्ञान देतां देतां त्यांना पुढें संसाराची यथार्थ कल्पना आल्यावर जबाबदारीची - कर्तव्याची - भावना त्यांच्यांत दृढ

झाल्यावर, आपण केलेल्या चुका त्यांच्याकडून होणार नाहीत अितकी जागृति, ज्ञान व दृढपणा त्यांच्यांत आणून दिल्यावरच त्यांना माता-पितरांनीं संसाराला जोडलें पाहिजे. असो.

वधूवरांनो, तुम्हीं फार मोठी व पवित्र जबाबदारी आपल्यावर घेतली आहे. संसारांत अनेक अडचणी आहेत, संकटें आहेत. त्या सर्वांतून तुमचें शील कायम ठेवून तुम्हांला पार पडावयाचें आहे. तुम्हांला सहजच सुखाची अिच्छा असणार आणि तुम्ही जर धर्ममार्गानें चाललांत - कर्तव्य-बुद्धि जागृत ठेवून तदनुरूप वागलांत - तर तुम्ही सुखी झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. संसार दुःखाकरितां निर्माण झालेला नाहीं. परमात्म्याची तशी अिच्छा नाहीं. आपण सर्व सद्भावनेनें वागलों, विवेकपूर्वक वर्तलों, तर आपण सर्व सुखी होऊं यांत संशय नाहीं. तुम्ही अितरांस सुखी करण्याचा, स्वतःच्या सद्गुणांनीं अितरांस आनंदित करण्याचा, प्रयत्न करा. तुम्हांला सुख व आनंद मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीं. सुखाविषयीं तुम्हीं संकुचित वृत्ति ठेवलीत, केवळ स्वतःच्याच सुखाकडे तुम्हीं पाहिलेंत, तर सुख तुमच्या हातांत येणार नाहीं. केवळ स्वार्थाच्या मार्गें लागल्यानें संसारांत कलह व क्लेश निर्माण होतात असें मी पाहत आलों आहे. कुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्ति जर अुदारता धारण करील, सेवावृत्ति वाढवील, अितरांच्या सुखांत सुख मानील, कृपणता टाकील, तर कुटुंबांतील सर्वांना सुख व आनंद निश्चित मिळेल. अशा भाग्याकरितां प्रत्येकाला कांहीं सहन करावें लागणारच. पण त्याला कंटाळूं नका, त्रासूं नका. आपलें जीवन सर्वाकरितां आहे अशी अुदात्त भावना धारण करा म्हणजे तुम्हांला कोणतीहि गोष्ट कठिण वाटणार नाहीं. अुलटपक्षीं, कृपणता वाळगलीत तर प्रत्येक गोष्ट तुम्हांला अशक्य वाटेल. संसारांत केव्हांकेव्हां तुम्हां दोघांनाहि मतभेद व असंतोषाचे प्रसंग येतील. परंतु त्यावेळीं तुम्ही अुदारता वाळगा. अेकमेकांना निभवून घेण्यास शिका. दुसऱ्याच्या दोषाच्या वेळीं क्षमावृत्ति धारण करा. अहंकार व दुराग्रह करूं नका. अंतर्मुख होऊन आपले स्वतःचे दोष

शोधा, तपासा व सुधारा. कोणाचेहि मन आपल्याकडून, दुष्टतेनें, स्वाथनें मोडलें जाऊं नये याकरितां जपा. दुर्बुद्धीला चित्तांत आश्रय देऊं नका. आपसांत संशयाला थारा देऊं नका. तुम्हां दोघांत अेकमेकाविषयीं प्रेम, विश्वास वाढत गेला पाहिजे. तुम्हां दोघांमुळें सर्व कुटुंबांत सुख, आनंद, प्रेम, विश्वास, अैक्य यांची वृद्धि होत राहिली पाहिजे. आतां तुम्हीं आपलीं मनें पहिल्यापेक्षां विशाल बनवलीं पाहिजेत. तुमच्यांतील सद्भाव व सद्गुण आतां अधिक व्यापक झाले पाहिजेत. वधूनें आपलें नवें घर आपल्यांतील प्रेम, सद्भाव, अुद्योगीपणा, सेवावृत्ति, आनंदी स्वभाव, प्रामाणिकता व सत्यपरायणता वगैरे गुणांनीं आपलेंसें केलें पाहिजे. घरांतील वडील मंडळींनीं तिला आपल्या मुलीप्रमाणें प्रेमानें वागवलें पाहिजे. वरानेंहि आपल्या पत्नीच्या वडील मंडळींशीं नम्रतेनें व प्रेमानें वागून त्यांना पुत्रवत् आनंद दिला पाहिजे. तुमचें दोघांचें आतांपर्यंतचें जीवन सद्गुणांनीं भरलेलें असल्यास यापुढेंहि जीवनांत तुम्हांला कांहीं कठिण न जातां तुमच्यांतील सद्गुणांचा सदैव विकासच होत राहिल.

परमात्मा तुम्हांला तुमच्या हरअेक धर्म्य कर्मांत सहाय असो व त्याच्याच कृपेनें तुम्हां अुभयतांचें जीवन तुम्हां दोघांच्या, तुमच्या अुभय कुटुंबांच्या, आपल्या समाजाच्या, देशाच्या व अेकंदर मानवजातीच्या अुत्कर्षास व अुन्नतीस सहायभूत होत राहो. हीच माझी शुभेच्छा व हेच माझे तुम्हां दोघांस या मंगलसमयीं प्रेमपूर्वक आशीर्वाद.

स्त्रीपुरुषांचे सामान्य व विशेष गुण

[खालील संवाद अेका दंपतीशीं - बऱ्याच अंशानें पत्नीशीं - झालेला आहे.]

प्र० - गुणांच्या विकासावरच मनुष्याची अुन्नति अवलंबून आहे असें आपलें नेहमींचें आग्रहपूर्वक सांगणें असतें, तें मला पटलें आहे. त्याचप्रमाणें सद्गुणांच्या संपूर्ण विकासानंतरच खरी गुणातीत अवस्था मनुष्याला प्राप्त होते हेंहि आपलें म्हणणें मला पूर्णपणें मान्य आहे. परंतु गुणांच्या विकासाला कांहीं विवक्षित अनुकूल परिस्थिति असावी लागते, तशी परिस्थिति कोणाची नसल्यास त्यानें आपली अुन्नति कशी करून घ्यावी ?

अु० - कांहीं गुणांच्या विकासाला अनुकूल परिस्थिति असावी लागते हें खरें आहे. तरी कांहीं गुणांचा विकास प्रतिकूल व विकट परिस्थितीशिवाय होअूं शकत नाहीं. मनुष्यानें प्राप्त परिस्थितीचा विचार केला आणि त्या स्थितींत कोणत्या प्रकारचे वागणें विवेकयुक्त व सदाचारयुक्त होतील तें शोधून त्याप्रमाणें वागण्याचा प्रयत्न केला, तर कोणत्याहि परिस्थितींत त्याला स्वतःची अुन्नति साधतां येतील यांत मला संशय वाटत नाहीं. परिस्थितीची अनुकूलता किंवा प्रतिकूलता ही जर सद्गुणवृद्धीच्या परिणामावरून ठरवावयाची असेल, तर ज्या परिस्थितींत सद्गुणांची आवश्यकता वाटेल - ते जागृत व वृद्धिगत होतील - त्याच स्थितीला खरोखर अनुकूल स्थिति म्हटलें पाहिजे; मग ती परिस्थिति आपल्याला प्रिय वाटो कीं अप्रिय वाटो, ती अिच्छनीय असो कीं अनिच्छनीय असो. परंतु त्याच परिस्थितींत विवेकानें व सदाचारानें वागण्याचा निश्चय करून त्याप्रमाणें वागत

राहिल्यावर जर आपली सद्गुणविषयक पात्रता वाढत असेल तर अप्रिय परिस्थितीहि आपल्या अुन्नतीच्या दृष्टीनें आपल्याला हितप्रदच ज्ञाली असें ठरणार. म्हणून आपल्याला अप्रिय व वरवर पाहतां दुःखद परिस्थितीला आपल्या अुन्नतीच्या दृष्टीनें अनुकूल करून घेणें हें आपल्या विवेकबुद्धीवर व सदाचारनिष्ठेवर अवलंबून आहे. आपल्या जीवनाचा हेतु पवित्र व शुभ असेल, सद्गुणसंपन्न होऊन मानवी जीवन कृतार्थ करणें हेंच साध्य आपण अंगीकारलेलें असेल, तर कोणत्याहि परिस्थितीचा आपण सदुपयोग करून घेऊं असें नला वाटतें. विचारपूर्वक वागल्यास वाह्यतः वाअीट दिसणाऱ्या परिस्थितींतूनहि कांहींतरी चांगलें साध्य होऊं शकतें. “अीश्वर जें जें करतो तें तें आपल्या वऱ्याकरितांच करीत असतो,” असें स्वतःवर दुःख ओढवलें असतां कोणी श्रद्धावान् माणसें म्हणतांना आपण कधीं कधीं अैकतों, त्यांतील अर्थ हाच असावा.

मानवी जीवनांत अनेक प्रकारच्या सद्गुणांची आवश्यकता आहे. त्यांपैकीं प्रत्येक सद्गुणाची आवश्यकता वाढून तो जागृत होण्यास निरनिराळ्या प्रिय-अप्रिय अंतर्बाह्य प्रसंगांची व परिस्थितीची जरूर असते. कारण कोणत्याहि सद्गुणाच्या आवश्यकतेची जाणीव विवक्षित प्रसंगांतूनच मनुष्यास होत असते. ती जाणीव झाल्यावर त्या गुणाची जागृति, व जागृतीनंतर प्रसंगाच्या कमीअधिक तीव्रतेप्रमाणें त्या गुणानुसार वर्तन होऊं लागल्यावर त्याची वृद्धि, असा प्रत्येक गुणाच्या विकासाचा क्रम आहे. म्हणून सर्वच गुण अेकाच परिस्थितींत जागृत होऊन ते वृद्धिगत होणें शक्य नाहीं. प्रेम, मैत्री, अुदारता, वात्सल्य, दया आदि गुण जसे अेका विवक्षित परिस्थितींत व मनःस्थितींत जागृत होतात तसेच सत्यनिष्ठा, प्रामाणिकपणा, न्यायपरायगता हे गुण जागृत होऊन त्यांची वृद्धि होण्यास निराळ्या परिस्थितीची आवश्यकता असते, आणि शौर्य, धैर्य, निर्भयता, सहनशीलता वगैरे सद्गुण आणखी निराळ्या परिस्थितींत निर्माण होत असतात. कांहीं गुण दुसऱ्यावर कठिण प्रसंग आलेला पाहून

मनुष्यांत जागृत होत असतात, तर कांहींची अुत्पत्ति स्वतःवर आलेल्या कठिण प्रसंगांतून होत असते. कोमल भावनांचा अुद्भव दुसऱ्यावर आलेला कठिण प्रसंग पाहून होत असतो, तर ज्या गुणांकरितां मनाला दृढ व कठिण बनवावें लागतें. त्या गुणांचा अुद्भव स्वतःवर विकट प्रसंग आला असतां होत असतो. “मअू मेणाहूनि आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास भेदूं अैसे ॥” असें अेका संताचें वचन आहे. त्याचप्रमाणें “सज्जनाचें मन वज्रापेक्षांहि कठिण व फुलापेक्षांहि मृदु असतें” अशा अर्थाचें अेक सुभाषितहि प्रचलित आहे. यावरून हीच गोष्ट सिद्ध होते. प्रसंगानुसार अुचित गुणांचा आविर्भाव सज्जनाच्या चित्तांत होत असतो. अेखादी परिस्थिति मनाच्या कोमल भावना विकसित होण्यास अनुकूल नसली तर ती ज्या गुणांना मनाच्या दृढतेची जरूर असते त्या गुणांचा परिपोष होण्यास अुपयोगी होण्यासारखी असते. मनुष्यास निर्धनता आल्यावर त्याच्यातील अुदारतेचा त्या काळीं सहसा विकास होअूं शकत नाहीं. परंतु त्याच काळांत साधेपणा, सहनशीलता, धैर्य, निरलसता, परिश्रमशीलता, काटकसर अित्यादि गुण मनुष्य विवेकानें आपल्या अंगीं आणूं शकतो व निर्धनतेंत मनुष्य कसा असहाय व लाचार बनतो याचा स्वानुभवपूर्वक बोध तो त्यांतून काढूं शकतो. यावरून विचारी मनुष्य कोणत्याहि परिस्थितींतून सद्गुणांची व ज्ञानाची वाढ करून स्वतःचें हित साधीत असतो असें दिसून येतें. सद्गुणाच्या व ज्ञानाच्या विकासाला कोणताहि काळ प्रतिकूल नसतो. परंतु त्यांत मुख्य गोष्ट अेवढीच कीं आपल्या अुन्नतीची आपल्याला तीव्र अिच्छा असावी लागते, व प्राप्त प्रसंगांत कोणत्या सद्गुणाची आवश्यकता आहे हें ओळखण्याअितका विवेकहि आपल्या अंगीं असावा लागतो. तशी तीव्र अिच्छा व विवेक आपल्यांत नसतील तर सबंध जीवन व्यतीत झालें, आपल्यावर व अितरांवर बरेवाअीट प्रसंग येत असलेले नित्य अनुभवास येत असले व दृष्टीस पडत असले तरी अुन्नतीला योग्य व अनुकूल परिस्थिति त्याला ओळखतां येणार नाहीं व सांपडणारहि नाहीं.

प्र० - या सर्वांवरून आपलें म्हणणें माझ्या चांगलें लक्षांत आलें. विवेकी मनुष्याला स्वतःच्या गुणविकासासाठीं कोणतीहि परिस्थिति अनुकूलच वाटणार यांत मला आतां शंका राहिली नाही. परंतु स्त्रिया व पुरुष यांना आपआपल्या अनुभूतीकरितां सारख्याच गुणांची आवश्यकता आहे कीं त्यांत कांही भिन्नता आहे तें मला समजावून सांगा.

अ० - दोघांनाहि सर्व मानवी सद्गुणांची आवश्यकता आहे. दोघेहि मनुष्यच आहेत व दोघांचीहि आपआपल्यापरी पूर्णता होणें आवश्यक आहे. तरी दोघांचें कार्यक्षेत्र भिन्न असल्यामुळे त्यांतील कार्याप्रमाणें गुणांत थोड्याफार अंशाचा फरक दिसून येतीलहि. परंतु अखाद्या सद्गुणाची पुरुषाला स्वतःच्या अनुभूतीकरितां अत्यंत आवश्यकता असून स्त्रीला त्या गुणाची मुळींच आवश्यकता नाही, किंवा त्याच्या अलट स्त्रीला आवश्यकता असून पुरुषाला त्या गुणाची मुळींच आवश्यकता नाही, असें होणें शक्य नाही. मानवी जीवन अनेक गुणांवर चाललेलें आहे. ज्या वेळीं ज्या गुणाची आवश्यकता असेल तो गुण, स्त्री असो कीं पुरुष, त्याच्या ठायीं प्रकट झाला पाहिजे. तरच जीवनांतील प्रसंगांचें व अडचणींचें निवारण होऊन मनुष्याची अनुभूति होऊं शकेल. सत्य, प्रामाणिकता वगैरे नैतिक गुण, त्याचप्रमाणें करुणा, अुदारता वगैरे भावपोषक गुण, स्त्रीपुरुष दोघांतहि सारख्याच प्रमाणांनें असले पाहिजेत; अितकेंच नव्हे, तर शौर्य, धैर्य, साहस वगैरे सामान्यतः पुरुषांत दिसून येणारे गुणहि स्त्रियांत असणें अवश्य आहे; आणि वात्सल्य, बालसंगोपनाची आवड व शुश्रूषावृत्ति हे बहुशः स्त्रियांत दिसून येणारे गुणहि पुरुषांत असणें जरूर आहे. स्त्रियांवर घरांतील व्यवस्थेची जबाबदारी असल्यामुळे बालसंगोपन व संवर्धन, गृहव्यवस्था, खानपान, आरोग्य वगैरे गोष्टी त्यांनाच संभाळाव्या लागतात, म्हणून त्याकरितां लागणारे गुण त्यांच्यांत विशेष असणें अवश्य आहे. आणि अर्थसंपादनाची व सर्वांच्या रक्षणाची जबाबदारी पुरुषांवर असल्यामुळे त्या गुणांची पुरुषांच्या ठिकाणीं वृद्धि होणें आवश्यक आहे. प्रसंगविशेषीं दोघांपैकीं एकामधें दोघांचेहि गुण असण्याची

आवश्यकता असते. मुलांच्या लहानपणींच त्यांची माता निवर्तल्यास पित्यालाच वाहेर कमाओी करून त्यांचें संगोपन करावें लागतें, किंवा मुलांचा पिता निवर्तल्यास आओीलाच कांहीं कमाओी करून त्यांचें भरणपोषण व संगोपन करावें लागतें. अशा वेळीं प्रत्येकांत दोघांतील विशेष गुण कांहीं अंशी तरी प्रकट झाल्याशिवाय मुलांचें भरणपोषण, संगोपन, शिक्षण वगैरे होणें शक्य नाही. अखाद्या विशिष्ट प्रसंगांतील ही गोष्ट झाली. परंतु नेहमीकरितां हाच नियम ध्यानांत ठेवला पाहिजे की, नैतिक व भाववर्धक गुणांची दोघांनाहि सारखीच आवश्यकता आहे. कार्यपरत्वे लागणाऱ्या गुणांत थोड्याफार अंशानें भिन्नता असली तरी त्यामुळे अुन्नतींत कांहीं व्यत्यय येअूं शकत नाहीं. अेकाचें क्षेत्र संकुचित असल्यामुळे त्याच्या कांहीं गुणांचा संबंध तितक्यापुरता येओील तर दुसऱ्याचें व्यापक असल्यामुळे त्या मानानें अधिक येओील. परंतु त्यायोगें दोघांच्या अुन्नतींत फरक पडण्याचें कारण नाहीं.

प्र० - तरी त्यांतूनहि विशेषतः कोणत्या गुणांचा व भावनांचा परिपोष करीत राहिल्यानें स्त्रियांची व कोणत्या गुणांच्या व भावनांच्या परिपोषानें पुरुषांची अुन्नति होअूं शकेल याचें कांहीं स्पष्टीकरण करतां येओील काय ? गुणांतहि स्त्रीसुलभ व पुरुषसुलभ असा कांहीं भेद असेलच ना ?

अु० - निसर्गानेंच त्या अुभयतांत कांहीं भिन्नता ठेवली असल्यामुळे त्यांच्या कार्यांत व त्यामुळे त्यांच्या गुणांत व भावनांत कांहीं भिन्नता व वैशिष्ट्य सहजच आहे. आओी मुलाला जन्म देते. गर्भापासूनच त्याचें पोषण तिच्यापासून होत असतें. जन्मानंतरहि तिच्यावरच तें सर्वस्वीं अवलंबून असतें. त्याचें संगोपन-संवर्धन सर्व तिलाच करावें लागतें. त्याच्या शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक सर्व क्रिया व व्यापार ती जाणत असते. बालकहि शरीर, बुद्धि व मन या तिहींनाहि लागणारें पोषण तिच्यापासूनच मिळवीत असतें. अशा रीतीनें तीं दोघें अेकमेकांशीं सदैव समरस झालेलीं असतात. बालक म्हणजे अेकाच चैतन्यांतून प्राण, मन, बुद्धि

यांनीं युक्त बनलेले दुसरें आकारवंत चैतन्य असते. तीं अंकांतून दोन झालेलीं आहेत कीं दोघें समरसतेनें अंक होत असतात हें शोधून काढणें कठीण आहे. अंका वाजूनें मातृप्रेम व दुसऱ्या वाजूनें वात्सल्य अशा संबंधानें तीं अंकेकांशीं तादात्म्य पावलेलीं असतात. स्त्रीच्या जीवनांत तिच्यांतील भाववर्धक गुणांना या वात्सल्यापासूनच विशेष गति मिळत असते. वात्सल्यापासूनच तिच्यांतील प्रतिपालक शक्ति विशेषत्वानें जागृत व प्रकट होत असते. दुसऱ्या जीवाकरितां कष्ट सहन करण्याचा गुण व शक्ति यांची उत्पत्ति वात्सल्यांतूनच होते. स्त्री पतीकरितां सोसते व पुत्राकरितांही सोसते. परंतु त्या दोन संबंधांच्या सोसण्यांतील भावनांत फार अंतर असतें. मातृत्वांत जी कोमलता, जें माधुर्य, जें पावित्र्य व जी सरलता आहे ती केवळ पत्नीत्वांत सांपडणें कधीहि शक्य वाटत नाही. पत्नीधर्म व मातृधर्म यांत पुष्कळच फरक आहे. अंकांत सती जाण्यासारख्या विलक्षण त्यागांतहि भयानकता, विवशता, असहायता व दास्य अित्यादि भावना स्पष्ट दिसून येतात, तर दुसऱ्यांत कोमलता, सरलता व सहजता याच भरलेल्या आहेत असें वाटतें. गांभीर्य व स्थिरता हीं वात्सल्याच्याच द्वारा स्त्रियांत आपोआप येत असतात. वात्सल्याच्या पूर्तीकरितां त्यांना अन्य गुण स्वतःत आणावे लागतात. अशा रीतीनें दुसऱ्या अनेक गुणांची जागृति व विकास या अंका भावनेमुळें त्यांच्यांत होऊं शकतो. वात्सल्यामुळें ती स्वतः प्रेमानें सोसायला शिकते, संयम पाळूं शकते. कष्ट सोसून दुसऱ्याला सुखविण्याची वृत्ति तिच्यांत यांतूनच निर्माण होते. स्वतः कदन्न खाऊन, प्रसंगीं अुपाशी राहूनहि, बालकाचें पोषण करावें हा भाव व गुण ती या वात्सल्यापासूनच शिकते. आणि अितकें सर्व सोसून व करूनहि ती त्याबद्दल कधीं गर्व करीत नाही. निरहंकारी सेवा माताच करूं जाणते व करूं शकते. अशा रीतीचें वात्सल्य जिच्या हृदयांत जीवनभर राहूं शकतें तिलाच माता म्हणणें योग्य होतील. बाकीच्यांना केवळ जन्म देणाऱ्या म्हणून जननी म्हणावें पाहिजे तर. ज्या स्वतःच्याच मुलामुलांत, किंवा मुलांत व मुलींत, वात्सल्याच्या

बाबतींत भेद राखतात किंवा मानतात, त्यांच्यांत मातृत्वाचा विकास झालेला नाही असें म्हटले पाहिजे. अशा रीतीचा भेद मानणाऱ्या स्त्रिया मुलामुलींना जन्म देऊनहि सेवेचा व निष्कामतेचा धडा शिकल्या नाहीत असाच याचा अर्थ होतो. ज्यांच्या प्रेमांत आर्थिक किंवा अन्य कांहीं दृष्टि असेल त्यांच्यांत वात्सल्याचा विकास होणे शक्य नाही. स्वतःच्या पोटीं जन्मास आलेल्या संतानांत ज्या भेद मानतात, त्यांच्या ठिकाणीं दुसऱ्यांच्या मुलांविषयीं वात्सल्य कोठून निर्माण होणार? आपल्या पोटीं आलेला मुलगा असो कीं मुलगी असो, ज्याला आपल्या वात्सल्याची अधिक जरूर असेल त्याच्याकडे खरोखर पाहतां मातेचा अधिक ओढा असावयास पाहिजे. धनगरसुद्धां पंगू मेंढराचा अधिक मंभाळ घेत असतो. ज्याच्या घरी गुरेंढोरें असतात असा गेतकरीहि दुबळ्या वासराला सर्वांत अधिक जपतो. आपल्या आश्रयाला असलेल्या पशूविषयींहि चांगल्या मनुष्याच्या मनांत कोमल भावना असतात, तर स्वतःला श्रेष्ठ म्हणवणाऱ्या मनुष्यांत अितकीहि सद्भावना, अितकेंहि वात्सल्य स्वतःच्या पोटीं आलेल्या अपत्यांच्या बाबतींत दिसून आलें नाही तर त्याला काय म्हणावें? स्वतःच्या अपत्याविषयीच्या वात्सल्यांतूनच अितरांच्या मुलांविषयीं वात्सल्य निर्माण होत असतें. तें वात्सल्य व त्याखातर अितर अनेक गुणांचें अवलंबन व अनुशीलन यांयोगेंच स्त्रियांची स्वाभाविक अुन्नति होते.

पुरुषांच्या बाबतीत विचार करतां असें वाटतें कीं, संसाराकरितां लागणारी कमाओ, त्या कमाओचें व आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्या सर्वांचें रक्षण करणें वगैरे जबाबदारी त्यांच्यावर असल्यामुळे त्या बाबतीत आवश्यक असणाऱ्या गुणांच्या द्वारा त्यांची अुन्नति होत असते. ते गुण ज्या मानानें त्यांच्यांत विकसित झालेले असतील त्या मानानें त्यांची कौटुंबिक स्थिति चांगली असणार. सर्व नैतिक गुण व भावना असूनहि आपलें विशिष्ट कर्तव्य पार पाडण्यास लागणारे गुण व शक्ति पुरुषांच्या अंगी नसली तर चालणार नाही. या गुणांत व शक्तींतच त्यांचें वैशिष्ट्य

आहे. प्रेम, वात्सल्य, सहिष्णुता, सेवावृत्ति, निरलसता, साधेपणा, संयम, काटकसर, योग्य प्रसंगीं अुदारता, परिश्रमशीलता, योजकता, आतिथ्य, कर्तव्यनिष्ठा वगैरे अनेक गुण, भाव व वृत्ति तर अुभयतांमध्ये असणें आवश्यक आहे. तरी त्यांतूनहि वैशिष्ट्य शोधूं गेल्यास स्त्रियांत वात्सल्य व पुरुषांत वाह्य कमातीची पात्रता व संरक्षक शक्ति हे गुण विशेष असले पाहिजेत.

प्र० - अेकंदरीनें तुमच्या मते वात्सल्यावांचून स्त्रियांचा विकास होणें शक्य नाहीं असें दिसते.

अु० - स्त्रियांच्या बाबतींत निसर्गाचीच तशी योजना असल्यामुळें त्या योजनेला मुख्य धरून तिच्या द्वाराच अुन्नतीचा विचार व प्रयत्न करणें श्रेयस्कर होतील असें वाटते.

प्र० - मग स्वतःचें संतान नसलेल्या स्त्रियांचीहि अुन्नति झालेली व त्यांच्यांतहि अनेक सद्गुण असलेले दिसून येतात तें कसें ?

अु० - स्वतःच्या संतानापासूनच प्रत्येक स्त्रीमधील वात्सल्याची जागृति झालेली असते असें नाहीं. अेवढें खरें कीं, कुटुंबांत असतांनाहि ज्यांच्यांत तो भाव मुळींच जागृत झालेला नसेल त्यांच्यांत मात्र स्वतःच्या संतानाशिवाय तो भाव अुठणार नाहीं. ही अेक प्रकारें त्यांची जड अवस्थाच समजली पाहिजे. समाजांत अशा स्त्रिया फार थोड्या सापडतील. ज्या स्त्रीमधें वात्सल्यासह अितर सद्गुणांचा अगोदरच विकास झालेला असेल तिला वात्सल्याकरितां स्वतःच्या संतानाची आवश्यकता नाहीं. पण अशा स्त्रीमधेंहि वात्सल्यच अधिक व्यापकपणें व अितर सर्व सद्गुणांत प्रामुख्यानें असलेलें दिसून येतील.

प्र० - म्हणजे कोठून कां होतील, त्यांच्यांत वात्सल्य विशेषपणें असलेंच पाहिजे असें आपलें म्हणणें दिसते.

अु० - होय. हीच गोष्ट अधिक स्पष्टपणें सांगतो म्हणजे तुमच्या ध्यानांत येतील. प्रत्येक स्त्रीला स्वतःच्या अपत्यापासूनच वात्सल्याचा पाठ मिळतो असें नाहीं. कुटुंबांत मुलीला लहानपणापासूनच प्रेमाचा

व वत्सलतेचा धडा मिळत असतो. मुलगी आपल्या लहान बहीण-भावंडांस संभाळू लागते तेव्हांपासूनच तिच्यामध्ये त्या भावनेची जागृती होत असते. मोठ्या बहिणीचें लहान भावावर किंवा बहिणीवर जे प्रेम असतें त्यांतच वात्सल्याचा अंश असतो. जिला अशा प्रकारचा प्रेमसंस्कार लहानपणापासून मिळालेला नसतो तिच्या टिकाणीं स्वतःच्या अपत्याशिवाय वात्सल्य जागृत होण्याचा संभव नसतो. प्रेमाचेंच अेक विकसित स्वरूप म्हणजे वात्सल्य. प्रेमाला जें बाह्य निमित्त कारण होतें त्या निमित्तानुरूप आपण त्याला निरनिराळ्या भावनांच्या रूपानें ओळखतो. मानृप्रेम, पितृप्रेम, बंधुभगिनीप्रेम हे जरी बाह्य निमित्तानें किंवा संबधानें प्रेमाचे निरनिराळे प्रकार म्हटले जातात तरी त्या सर्वांत अेकच प्रकारची प्रेमवृत्ति आहे. आजी, मावशी, आत्या, वडील बहीण, काकी, मामी, आजी या सर्वांचें जें आपल्यावरील प्रेम त्याचेंच नांव वात्सल्य. पिता, वडील भाऊ, काका, मामा, आज्ञा यांचेंहि आपल्यावर वात्सल्य असतें. परंतु वात्सल्याच्या बाबतींत स्त्रियांची विशेषता आहे. प्रेमाबरोबरच जेथें पूज्यतेचा भाव असतो त्याला आपण भक्ति म्हणतो. श्रीश्वर, आजीबाप, गुरु, संतसज्जन, यांच्यावरील प्रेमाला आपण पूज्यता किंवा भक्तिभाव म्हणतो. वास्तविक पाहतां, या सर्वांत प्रेम हीच मुख्य गोष्ट आहे. तशा प्रकारचें प्रेम सहानुभूतींतहि असतें. तेंच प्रेम लहान भावंडांच्या निमित्तानें जागृत होऊन वाढूं लागतें. तोच तिच्यातील वात्सल्याचा अद्भव व तेव्हांपासूनच त्याची वृद्धि. तेंच वात्सल्य स्वतःच्या अपत्याच्या निमित्तानें पूर्णपणें विकसित होण्यास तिला अवसर मिळत असतो. तशा प्रकारचा अवसर स्वतःची संतति नसल्यामुळे अेखाद्या स्त्रीस मिळाला नाही तरी आपल्यातील वात्सल्याचा विकास आपला भाऊ, बहीण, जाऊ वगैरेंच्या अपत्यांच्या निमित्तानें किंवा नातलग, आप्तसंबंधी, शेजारीपाजारी यांच्या मुलांवरील प्रेमाच्या निमित्तानें ती करूं शकते. परंतु ही गोष्ट घडून येण्यास त्या मार्गानें अनुत्ति

करून घेण्याची तिची अुत्कट अिच्छा असणें अत्यंत आवश्यक आहे. तशी अिच्छा नसल्यास व स्वतःला संतान नसल्याबद्दल ती स्वतःला दुर्दैवी समजत असल्यास तिच्या अुन्नतीला त्या बाजूनें अवकाश किंवा आशा नाही.

प्र० - परंतु अनेक स्त्रियांचा या बाबतींत असा अनुभव आहे की दुसऱ्यांच्या मुलांवर केलेल्या प्रेमाचा अुपयोग शेवटीं त्यांना स्वतःला होत नाही. मुलें शेवटीं आपल्या आजीबापांकडेच ओढलीं जातात व शेवटीं त्यांचीच होतात. म्हणजे त्यांच्या बाबतींत त्यांनी केलेले सर्व परिश्रम फुकट जातात.

अु० - स्वतःच्या स्वार्थाकरितां अितरांच्या मुलांचें पालनपोषण केलें असेल त्यांना असें वाटणारच. परंतु ज्यांनीं आपल्यांतील वात्सल्याकरितां व मुलांच्या कल्याणाकरितां परिश्रम घेतले असतील त्यांना तीं मुलें आपण दिलेल्या शिक्षणानें व सुसंस्कारांनीं त्यांच्या आजीबापांस सुखी करित आहेत हें पाहून आनंद झाल्याशिवाय राहणार नाही. आपण कांहीं काळ मुलांचें पालनपोषण केलें, त्यांस शिक्षण दिलें, सुसंस्कार दिले, म्हणून तेवढ्याकरितां मुलांनीं आपल्या आजीबापांस कायमचें सोडून, त्यांच्या अर्जीविहद्ध आपल्याजवळच सदैव राहावें अशी अिच्छा कोणीहि सुशील स्त्री कधींहि करणार नाही. कारण ती अिच्छा न्याय्य नाही. आपल्याजवळ राहून आपल्याकडून मिळालेल्या सुसंस्कारांनीं मुलांनीं मातृपितृभक्त व्हावें, स्वधर्मनिष्ठ व्हावें, अशीच अिच्छा मुलांचें कल्याण अिच्छिणाऱ्या कोणाहि स्त्रीची असली पाहिजे. त्याचप्रमाणें मुलांच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें पाहतां, ज्यांनीं त्यांचा कांहीं काळ तरी ममतेनें किंवा वात्सल्याने प्रतिपाळ करून त्यांना सुशिक्षण दिलें त्यांच्याविषयीं त्यांनीं आपल्या मनांत जीवनभर मातृभाव व कृतज्ञभाव राखला पाहिजे. त्यांच्याकरितां प्रसंगीं अवश्य ते परिश्रम करून आपल्यावर केलेल्या वात्सल्याचे व आपल्याकरितां त्यांनीं केलेल्या कष्टाचे अुतराअी होण्याचा प्रयत्न

करणे हें मुलांनीं आपल्या जीवनांतील अेक अत्यंत आवश्यक व पवित्र कर्तव्य समजलें पाहिजे. आपलें प्रतिपालन करणाऱ्याविषयींहि आपल्या आजीवापांप्रमाणेंच त्यांच्या मनांत कर्तव्यभाव जागृत राहिला पाहिजे. अेका बाजूनें वात्सल्य व दुसऱ्या बाजूनें मातृभाव अशा प्रकारचे पवित्र भाव परस्परांत सदैव कायम राहिले तर त्यायोगें परस्परांतील सद्भावनांचा अुत्कर्ष होत राहून दोघांचीहि अुन्नति होत असते. म्हणून दोघांतहि सद्भाव, कर्तव्यनिष्ठा व अुन्नतीची दृष्टि असली पाहिजे. तरच या गोष्टी घडू शकतात व अुभयपक्षी जीवनभर संतोष राहूं शकतो.

वात्सल्याचें महत्त्व जीवनाच्या दृष्टीनें केवढें आहे तें स्त्रियांनीं ध्यानांत घ्यावें, व वात्सल्याच्या योगाने आपलें जीवन अधिकाधिक अुन्नत होत आहे किंवा नाही तें नेहमीं शोधून पाहात जावें. मानवजात जगांत चिरकाल राहावी असा परमात्म्याचा हेतु असेल, किंवा निसर्गातील कांहीं अज्ञात व अतर्क्य धर्मांतून निर्माण झालेल्या मानव-प्राण्याची परंपरा कायम राहावी अशी आपली सर्वांची अिच्छा असेल, तर परमात्म्याचा तो हेतु किंवा आपली सर्वांची ती अिच्छा सिद्ध होण्याकरितां मानवजातींत असलेल्या जननधर्मापेक्षांहि आपल्याला त्यांतील प्रतिपालनधर्माची अधिक आवश्यकता आहे. आणि या प्रतिपालनधर्माची अुत्पत्ति व विकास वात्सल्यांतूनच आहे ही गोष्ट आपण सर्वांनीं, विशेषतः स्त्रियांनीं, लक्षांत ठेवणें जरूरीचें आहे. केवळ मानवजातीचेंच नव्हे तर पशुपक्षी वगैरे प्राण्यांचेंहि अस्तित्व मुख्यतः या वात्सल्याच्या योगानें टिकून राहिलें आहे. या सर्वांवरून पाहतां मानवजातीच्या शाश्वतीकरितां अत्यंत आवश्यक असलेल्या अेका महान् सद्भावनाला व गुणाला त्यांनीं केव्हांहि कमी प्रतीचें न मानतां त्याचा शक्य तितका परिपोष करीत राहिलें पाहिजे. केवळ आपल्या पोटी जन्मास आलेल्या प्रजेचें प्रतिपालन करण्यानें या धर्माची समाप्ति होत नाही. तो तर त्याचा प्रारंभ आहे. तितका धर्म तर

पशुपक्ष्यांतहि कांहीं काळपर्यंत दिसून येतो. तितक्यांतच मनुष्यानें धन्यता मानण्यांत त्याची श्रेष्ठता काय आहे? आपल्या भावंडांच्या व मुलांच्या संबंधानें निर्माण झालेल्या या धर्माचा जीवनभर अधिकाधिक व्यापक, अुदात्त व पवित्र करीत राहण्यांतच मानवजातीची विशेषता आहे. स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं अशा प्रकारची हरअेक विशेषता साध्य करीत करीत आपआपलें जीवन सद्गुणसमृद्ध करावयाचें आहे. आपल्या मुलांपलीकडे ज्यांच्यातील वात्सल्याची मर्यादा जाअूं शकत नाही ती त्यांच्यांत जीवनविकासाच्या दृष्टीनें पाहतां वात्सल्यापेक्षां मोहाचाच अंश अधिक असावा असें वाटते. परंतु जी स्त्री दुसऱ्याच्या पोटीं जन्मास आलेल्या संतानांचें ममतेनें पालनपोषण करून त्यांना सुशिक्षण व सुसंस्कार देऊन, स्वतःचा कांहीं स्वार्थ न पाहतां ज्यांचीं मुलें त्यांना परत करते, किंवा ज्यांचा संभाळ करण्यास कोणीहि नाही, अथवा ज्यांच्या मातापितरांचा पत्ता नाही अशा निराश्रित अर्भकांचें पोटाच्या मुलांप्रमाणें जी स्त्री पालन करून त्यांस निरपेक्षपणें वाढवते, त्यांच्याकरितां वाटेल ते कष्ट, प्रसंगीं निंदा, अपमान वगैरे सहन करते, ती स्त्री केवळ स्वतःच्या मुलांकरितां कष्ट सोसणाऱ्या अितर कोणाहि स्त्रीपेक्षां या बाबतींत अधिक अुदार व अधिक श्रेष्ठ आहे यांत संशय नाही. जिच्या वात्सल्यांत व्यापकता आहे पण मोह नाही, जिच्यांत कर्तृत्व आहे पण लोभ नाही, सद्गुण असूनहि जिच्यांत त्याविषयीं अहंकार नाही, ती स्त्री अितर सर्वसाधारण स्त्रियांपेक्षां केव्हांहि अधिक धन्य होय. तिच्यांतील याच वात्सल्याचा, कर्तृत्वाचा व सद्गुणाचा अुत्तरोत्तर विकास होत राहिला तर जरी ती कोणास जन्म देऊन कोणाची जननी झाली नसली तरी ती जगन्माता होण्यास लायक होतील - अितक्या भाग्याला व योग्यतेला ती चढूं शकेल. कारण मानवधर्मातील अेका महान् गुणाची ती अुपासक आहे.

या महान् सद्गुणाची महती आपण जाणत असतो व त्याची अुपासना आपल्या समाजांत चालू असती तर? पुरुषांच्या व त्यांतूनहि

विशेषतः स्त्रियांच्या जीवनाला त्यामुळे केवढी शोभा आली असती ? केवढालीं मोठमोठीं कुटुंबे आज आनंदांत व सुखांत नांदत असतीं ? मग आपल्या व आपल्या भावाच्या, बहिणीच्या किंवा जावेच्या मुलांत भेद कोणीं मानला असता ? वात्सल्याच्या व प्रेमाच्या बाबतींत स्त्रियांत आज बहुतेक सर्वत्र दिसून येणारें दैन्य, कृपणता व अनुदारता मग कोठून दिसलीं असती ? भावाभावांतील कलह, घरभंग व आपसांतील वैमनस्याचे प्रकार कोठून घडले असते ? आणि आपल्यांतील मानवतेला मग कलंक कोठून लागला असता ? आपण व आपल्या पोटीं आलेली प्रजा - अितक्या संकुचित कौटुंबिक कल्पनेंत आपण समाधान मानून कसे राहिलों असतो ? आपल्यांत वात्सल्य व्यापकपणें वास करीत असतें तर जागोजाग पोरकीं, अनाथ अर्भकें आपल्या दृष्टीस कोठून पडलीं असतीं ? ही सर्व दुःस्थिति आपल्यांतील वात्सल्याचा अभाव दर्शविते. पुरुषांपेक्षां स्त्रियांना या स्थितीबद्दल अधिक दुःख वाटलें पाहिजे, कारण त्यांच्या ऋत्नतीचा मुख्य आधार हा सद्गुण आहे. स्त्रियांतून मातृत्व काढून टाकलें तर शिल्लक काय राहिलें ? आणि वात्सल्याशिवाय मातृत्वांत कांहीं अर्थ आहे काय ? हें वात्सल्य आपल्यांत आहे किंवा नाहीं, आपल्या व अितरांच्या मुलांचा प्रतिपाळ करण्यांत त्याचा विकास होत आहे किंवा नाहीं, याकडे त्यांनीं लक्ष द्यावें. आपल्या सहवासानें, सुसंस्कारांनीं, मुलें धर्मनिष्ठ होत आहेत किंवा नाहींत तें त्यांनीं पाहावें.

प्र० - प्रत्यक्ष स्वतःच्या मुलांकरितां पुष्कळ कष्ट सोसणाऱ्या आजीबापांनाहि मुलें मोठीं झाल्यावर विचारीनाशीं होतात याचें कारण काय असावें ?

अु० - याचे कारण आपण मुलांना काय व मुलींना काय, खऱ्या धर्माचें शिक्षण देऊन त्यांना धर्मनिष्ठ बनवण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं हेंच असावें असें वाटतें. आजीबाप मुलावर प्रेम करतात. वात्सल्याखातर त्यांच्या करितां पुष्कळ सोसतात आणि त्यांना सुख देण्याचा प्रयत्न करतात. सुख व सहवासाच्या योगानें जन्मापासून मुलांच्या मनांत आजीबापांविषयीं

भाव अल्प होतो. त्यावेळीं कोणाचाच वियोग कोणास सहन होत नाही. परंतु मुलांत जसजशी स्वाधीनता येऊ लागते, निरनिराळ्या सुखेच्छा त्यांच्या मनांत जसजशा जागृत होतात व त्या आजीबापाकडून पुण्या होणे शक्य नाही असे त्यांस वाटू लागते, तेव्हां त्या जिकडून पुण्या होतील असे त्यांना वाटते तिकडे त्यांची मनोवृत्ति वळते व आजीबापां-वरील पहिला भाव कमी होऊ लागतो. आजीबापांनींही मुलांना केवळ सुख देण्याचा प्रयत्न केला असल्यामुळे तीं केवळ सुखभोगी बनून गेलेलीं असतात. आजीबापांवरील प्रेमहि केवळ सुखाखातरच त्यांना वाटत असते. सुख मिळेल तिकडे ममता बांधली जाण्याची सहज प्रवृत्ति मुलांत वाढलेली असते. त्यांत कर्तव्याचा किंवा धर्माचा भाग दहतेक नसतोच. कर्तव्याकरितां कष्टहि सोसले पाहिजेत. दुःख वाटलें तरी कर्तव्य सोडतां कामा नये. धर्मापुढें सुखाची पर्वा करूं नये. अधर्म, अन्याय सहन न करतां त्यांच्या प्रति-कारार्थ सर्व कांहीं सोसण्यास आपण तयार असलें पाहिजे. सारांश, आपण धर्माकरितांच जगलें पाहिजे व धर्माकरितांच प्रसंगीं मरणहि आनंदानें पत्करलें पाहिजे. अशा रीतीची शिकवण आजीबापांनीं मुलांना कधींच दिलेली नसते. मुलांना सतत सुख देत राहून त्यांनीं त्यांना केवळ सुखाचे भोक्ते बनविलेले असतात. अशा रीतीनें सुखभोगी बनलेली प्रजा तिला हवें तें सुख मातापितरांकडून मिळत नाहीसें झाल्यावर जिकडून तें मिळेल असें तिला वाटते तिकडे वळल्यास व मातापितरांना सोडून गेल्यास त्यांत आश्चर्य काय ? बालपणीं सर्वस्वीं आजीबापांच्या अधीन असलेलीं मुले तारुण्यांत पत्नीच्या अधीन होऊन आजीबापांस विचारीनाशीं होतात याचें कारण त्यांच्यातील सुखलोलुपता व धर्मशिक्षणाचा अभाव याच गोष्टी होत असें वाटते. सुखापेक्षां धर्मावर व कर्तव्यावर प्रेम करायला मुलांना शिकवल्यास अशा रीतीचा दुःखदायक परिणाम येण्याचा संभव अुरगार नाही असें वाटते. म्हणून आपल्यातील वात्सल्याच्या निमित्तानें ज्यांनीं स्वतःमधील व मुलांमधील मोहाला वृद्धिगत न करतां त्यांना धर्माचे बाळकडू पाजलें असेल त्यांचीं मुले मोठीं झाल्यावरहि मोहांत न पडतां

धर्ममार्गानेंच जीवनभर चालत राहतील. कारण, जीवन हें धर्माकरितां आहे; स्वतः दुःख, कष्ट, अडचणी सोशीत राहून दुसऱ्याचें दुःख, कष्ट, अडचणी कमी करण्याकरितां आहे; त्यांतच जीवनाचें सार्थक आहे; ही गोष्ट तीं लहानपणींच शिकलेलीं असतात. वात्सल्याच्या द्वारा आर्मी-बाप मुलांना जर याच प्रकारचे संस्कार देत राहतील तर त्यांच्यातील वात्सल्याचे परिणाम धर्मरूपानें मुलांच्या ठायीं प्रकट झालेले त्यांना दिसून आल्याशिवाय राहणार नाहीत.

५

प्रजावृद्धीची मर्यादा

मानवजातीचें दुःख व अवनति टाळण्याकरितां अेका महत्त्वाच्या गोष्टीकडे आपण सर्वांनीं लक्ष देणें आवश्यक आहे. प्रजावृद्धीवर अंकुश जगांत सुखाचीं साधनें वाढत असलेलीं दिसत असलीं तरी त्यांबरोबरच दुःखाचीहि वाढ मानवजातींत होत असलेली दिसून येत आहे. त्याचीं कारणें अनेक असलीं तरी अविचारीपणें होत असलेली प्रजावृद्धि हेंहि त्यांपैकी अेक महत्त्वाचें कारण आहे यांत शंका नाही. दिवसेंदिवस प्रजा वाढत आहे, परंतु त्यांबरोबरच मनुष्यांतील परिपालनशक्ति वाढत असलेली दिसून येत नाही. त्यामुळें जीवनकलह व त्यांबरोबरच अनेक दुर्गुण वाढत आहेत. या अनर्थातून मानवजातीला वांचावयाचें असेल तर तिनें प्रजावृद्धीला आळा घालून आपली परिपालनशक्ति वाढवली पाहिजे प्रजा निर्माण करण्याला सद्गुणाची जरूर नसून, तिचें पालनपोषण व शिक्षणसंवर्धन करण्याला, तिला सुसंस्कारी, कर्तव्यनिष्ठ व ज्ञानी बनवण्याला सद्गुणांची जरूर आहे. निसर्गधर्मानुसार पशुपक्ष्यांना प्रजा होते तशी मनुष्यालाहि होते.

त्यांत त्याची कांहीं विशेषता नाही. मनुष्य केवळ निसर्गावर अवलंबून राहणारा नाही, व तसें अवलंबून राहून त्याचें चालणारहि नाही. आज जी कांहीं मानवता आपल्यांत दिसून येत आहे, तिला मानवी कर्तृत्व, परिश्रम, विवेक, संयम, त्याग, सेवा व सहकारवृत्ति, ज्ञान, संघटना, प्रेम अित्यादि अनेक सद्गुण कारण आहेत. या सद्गुणांच्या वृद्धीवर मानवतेची वृद्धि अवलंबून आहे. म्हणून मनुष्यानें प्रजावृद्धीपेक्षां सद्गुणांना व मानवतेला महत्त्व दिलें पाहिजे.

पशुपक्ष्यांतील अुत्पत्ति, स्थिति व लय हे प्रकार केवळ निसर्गानुसार चालत असतात. त्यांच्यांत प्रजा अुत्पन्न होते. थोडा काळ ती जन्मदात्यांवर अवलंबून राहते व पुढें लवकरच स्वावलंबी होऊन निसर्गावर राहूं लागते. गर्भपोषण, अपत्यपोषण व संगोपन या काळांत त्यांच्यांत स्वाभाविकपणें संयम राहतो. अपत्याचें परावलंबन, त्याच्याविषयीचें वात्सल्य व संयम या गोष्टी त्यांच्यांत निसर्गधर्मानुसार चालत असलेल्या दिसून येतात व असा अन्योन्यसंबंध त्यांच्यांत आहे. यावरून मनुष्यानें जो महाबोध घ्यायला पाहिजे तो घेतलेला दिसून येत नाही. अपत्याचें परावलंबन, जन्मदात्यांतील वात्सल्य व संयम यांपैकी परावलंबनाची मात्र मानवी अपत्यांत वृद्धि झालेली दिसून येते. कांहीं अंशीं वात्सल्याचाहि विकास निदर्शनास येतो. परंतु परावलंबनाच्या मानानें त्याची वाढ झालेली दिसत नाही. पशुपक्ष्यांत अपत्याच्या परावलंबनाचा काळ थोडा असल्यामुळें त्यांच्यांतील वात्सल्य त्या मानानें पुरेंसें आहे. मानवी अपत्याचें पोषण, संगोपन, संवर्धन, शिक्षण वगैरे सर्व प्रकारची जबाबदारी मानवाला दीर्घ काळ वाहावी लागते म्हणून त्या सर्वांना पुरेल अितकें वात्सल्य व परिपालनशक्ति त्यांच्यांत असणें आवश्यक आहे व त्या मानानें त्यानें प्रजावृद्धीला मर्यादा घालणें अवश्य आहे. पशुपक्ष्यांत नैसर्गिक जबाबदारी-प्रमाणें जसा संयम सहज असतो तसा मानवी प्राण्यांत नसल्यामुळें मानवजातीची त्या बाजूनें अुन्नति न होतां तो दिवसेंदिवस निकृष्ट स्थितीला जात आहे. ज्या मानानें मानवजातींत प्रजावृद्धि होत आहे त्या

मानानें जीवनाला आवश्यक अशीं खाद्यपेयादि साधनें निर्माण होत नाहीत, अुत्पादन वाढत नाही. आज यांत्रिक साहाय्यानें मनुष्य त्या दिशेनें प्रयत्न करीत आहे. परंतु जसजसा तो या मार्गानें प्रयत्नशील होत चालला आहे तसतसा त्याच्या अपत्याच्या परावलंबनाचा काळहि वाढत चालला आहे. शिक्षित वर्गांत मुलगा २५ वर्षांचा होऊपर्यंत त्याचें पोषण वगैरे जनकवर्गाविरच अवलंबून असतें. कोठें कोठें तर ही मर्यादा तीस वर्षांपर्यंत पोहोचलेली आहे. अशा रीतीचा परावलंबनाचा काळ ज्या वर्गांत वाढत चालला आहे त्या वर्गानें तरी संयम साधून आपल्या प्रजावृद्धीला आळा घातलाच पाहिजे.

आज असंख्य घरांतून अशी स्थिति दिसून येत आहे कीं प्रजेचें पालनपोषण, संवर्धन व शिक्षण हीं योग्य रीतीनें होत नसतांहि प्रजा मात्र सारखी वाढत आहे. अंक
अमर्याद प्रजा- होत नसतांहि प्रजा मात्र सारखी वाढत आहे. अंक
वृद्धीचे परिणाम अपत्य बोलूं चालूं लागतें न लागतें तोंच दुसऱ्या
 अपत्याचा जन्म होतो. अशा स्थितींत आजीबाप
 किती मुलांचें योग्य रीतीनें पोषण करूं शकणार? प्रत्येक मुलाला पुरेसें
 दूध व पोषक अन्न तीं कोठून पुरवणार? सर्वांचें संगोपन व शिक्षण
 कशा रीतीनें करणार? प्रजेच्या वृद्धीप्रमाणें आजीबापांची परिपालन-
 शक्ति, कर्तृत्व व कमायी वाढत नसल्यामुळें तीं सर्व अपत्यें कशींतरी
 वाढत असतात. मुलांतूनच सुसंस्कृत मानव बनत असतो. पण तो केवळ
 निसर्गतः बनत नसतो. त्याला योग्य परिस्थितीची व साधनांची जरूर
 असते. पण अगदीं कनिष्ठ स्थितीच्याच नव्हे तर साधारण स्थितीच्या
 कुटुंबांतूनहि या सर्वांची दुर्लभता आहे. तेथें आजीबापांत आपल्या
 संतानांविषयीं समत्व नाही किंवा वात्सल्य नाही असें नाही. तीं त्यांच्या
 करितां कष्टत नाहीत किंवा त्यांच्या सुखाची अवहेलना करून केवळ
 स्वतःचेंच सुख पाहतात असेंहि नाही. परंतु त्यांच्या योग्य संगोपना-
 करितां व शिक्षणाकरितां लागणारें कर्तृत्व त्यांच्यांत नाही. त्या मानानें
 त्यांच्यातील वात्सल्य अगुरें पडत आहे. पोषक खाद्यपेय, संभाळ,

स्वच्छता, योग्य संस्कार, मुलांच्या रोजच्या व्यवहाराला व खेळावयाला पुरेशी जागा व योग्य साधनें, व्यवस्थितपणा व शिस्त अंगीं येतील असें शिक्षण, सद्गुणांची जागृति, मातृपितृभाव, बंधुभगिनीभाव यांची वृद्धि होत राहिल असें प्रेममय वातावरण वगैरे बालपणांत अवश्य असणाऱ्या सोयी आज बहुशः कोठेंच दिसून येत नाहीत. जेथें संपन्नता आहे तेथें लाडामुळे व स्वच्छंदामुळे मुलें विघडतात. बाकी असंख्य घरांतून मुलांबाळांची सर्वस्वीं अनास्था चाललेली दिसून येत आहे. कसल्यातरी अन्नानें रोज मुलांच्या पोटाची भरती करण्यांत व कशातरी कपड्यांनीं त्यांची शरीरें झांकण्याचा प्रयत्न करण्यांत आजीबाप त्रासून गेलेले सर्वत्र दिसून येतात. अशा स्थितींत मुलांच्या स्वच्छतेकडे, आरोग्याकडे व योग्य शिक्षणाकडे कोण लक्ष देणार? त्यांचा शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक विकास कसा होणार? प्रत्येक आजीबापाला मुलांचे प्रश्न चिंतेंत टाकीत आहेत. त्यांतूनहि तीं आजारी पडून कांहीं दुखूंकुपू लागल्यास घरांतील अडचणीना व संकटांना कांहीं मर्यादा राहत नाही. अशी स्थिति शेंकडा नव्याण्णव घरांत आहे व तशाच स्थितींत संतानवृद्धि होत आहे. यापेक्षांही वाढीट स्थिति— जी पाहतांच मनुष्याचें मन दुःख व कारुण्यानें भरून जातें — ती ही कीं दारिद्र्य, रोग, पंगुता यांनीं ग्रासलेल्या लोकांतहि प्रजेची बेसुमार वाढ होत राहून त्यांच्या मूळच्या विपत्तींत भर पडत आहे. अशा रीतीनें देशाची व समाजाची विपन्नावस्था दिवसेंदिवस वाढत आहे.

ही सर्व स्थिति लक्षांत घेतां असें वाटतें कीं, या बाबतींत डोळे-
 झांक करून चालणार नाही. संयमशक्ति व कर्तृत्व
 चालू स्थितींत यांची वाढ झाल्याशिवाय आपल्या भावी पिढीच्या
 आपलें कर्तव्य कल्याणाची आशा करायला जागा नाही. प्रजा-
 वृद्धीच्या चालू क्रमानें आपलें किंवा प्रजेचें — कोणाचेंहि
 कल्याण होणें शक्य नाही. आपल्या स्वतःच्या संतानांचें व देशांतील
 असंख्य निराधार व हालअपेष्टा भोगीत असलेल्या प्रजेचें परिपालन

करतां येतील अितकी विशाल वत्सलता व शक्ति आपल्यांत असेल तरच आजच्या स्थितीतून आपल्याला तरणोपाय आहे. हिंदु पौराणिक दैवतांत ब्रह्मा, महेश व विष्णु हीं तीन महादैवते मानलेली आहेत. यांपैकी ब्रह्मा सृष्टि व प्रजा निर्माण करणारा, महेश संहार करणारा व विष्णु प्रतिपालन करणारा, अशी सृष्टीच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाच्या कार्याची त्यांच्यांत वांटणी कल्पिलेली आहे. या तिहींत विष्णु हे दैवत श्रेष्ठ मानले आहे याचें कारण त्यांच्यांत अगाध परिपालनशक्तीची कल्पना केलेली आहे. मनुष्यानेंहि आपल्यातील परिपालनशक्तीचा विकास केला तरच त्यांच्यातील मानव्याची वाढ होणें शक्य आहे. आणि ती शक्ति वाढवावयाची असेल तर प्रजावृद्धीच्या वृत्तीला आळा घालून तिचें वात्सल्यांत रूपांतर केलें पाहिजे. आपल्या संतानांच्या कल्याणाला पुरेसे वात्सल्य आपण धारण केलें तरी त्यायोगें आपल्यातील प्रजानिर्मितीची वृत्ति कांहीं अंशी मंद पडेल. आजच्या स्थितींत मानवच मानवाचा वैरी बनला आहे. भाऊच भावाचा दुश्मन होत आहे. आपण या विषयांत सावध न झालों, विवेकी व संयमी न झालों, तर “ हे सर्व जगत् ओश्वरानें भरलेलें आहे ” किंवा “ आपण सर्व एकाच ओश्वराचीं लेकरें आहोंत ” अशा प्रकारचे उपदेश जीवनभर ऐकत राहिलों तरी त्याचा आपल्या किंवा पुढील पिढीच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें कांहीं अपुयोग होणार नाही. संतानांच्या परावलम्बीपणाच्या मानानें आपल्यातील संयमशक्ति व वात्सल्य यांचा विकास न झाला तर मानवजातीवरील संकटें टळणार नाहीत. जागतिक युद्धाचे प्रसंगहि वरचेवर आल्याशिवाय राहणार नाहीत.

ज्यांचें आपण चांगल्या रीतीनें पोषण करूं शकणार नाही किंवा ज्यांना ठेवावयाला आपल्या घरांत जागा नाही, अशा गाय, बैल, घोडा अित्यादि प्राण्यांना आपण विकत घेत नाही. परंतु ज्यांचें आपण चांगल्या रीतीनें पोषण करूं शकणार नाही, ज्यांना घरांत ठेवायला आवश्यकता पुरेशी जागा आपल्याजवळ नाही अशा

ब्रह्मचर्यसिद्धि

व त्याकरितां

अुपायशोधनाची

आवश्यकता

अेकामागून अेक संतानांना आपण जन्म देतो! ज्यांच्यावर आपलें विशेष प्रेम नसतें अशा प्राण्यांच्या बाबतींत आपण जितका विचार करतो तितका आपल्या पोटीं येणाऱ्या प्रजेबद्दल करीत नाहीं. जवळजवळ सर्वत्र हाच प्रकार आज चालू आहे. असें असतांही आपल्या प्रजेविषयीं सर्व निष्ठुर आहेत असें म्हणणें अन्यायाचें होतील. आमच्यांत प्रेम आहे, वात्सल्य आहे. स्वार्थत्यागही आहे. परंतु आपण जीवनाविषयीं या बाजूनें अजून विचारच केलेला नाही, असें म्हणावें लागतें. मानवजातीच्या विकासाच्या व कल्याणाच्या दृष्टीनें आपण या गोष्टीचा विचार करणें आतां अत्यन्त आवश्यक झालें आहे. केवळ प्रजावृद्धीला मानवतेच्या दृष्टीनें महत्त्व नाहीं. परन्तु प्रजावृद्धीच्या वृत्तीचें वात्सल्यांत रूपांतर करणें, त्या वात्सल्यांत विशालता व शुद्धता आणणें, यांत आपला विकास आहे. असंयमापेक्षां संयम श्रेष्ठ आहे. संयमापेक्षां वात्सल्य श्रेष्ठ आहे. वात्सल्यांतहि परिपालनशक्तीला महत्त्व आहे. या शक्तीच्या विशालतेत तिची शुद्धि आहे. या शुद्धींत ब्रह्मचर्याची सिद्धि आहे व ब्रह्मचर्यावर मानवतेची संपूर्ण सिद्धि अवलंबून आहे. मानवजातीनें अशा रीतीनें या विषयाचा विचार केलेला दिसत नाहीं. विचार, आचार, खानपान, योग, चिंतन, संगत, संकल्पबळ, औषधी वगैरेंच्या साहाय्यानें मनुष्यानें या बाबतींत प्रयत्न करणें आवश्यक आहे. तसा प्रयत्न होत राहिल्यास त्यांतून आपल्या हेतूला अनुकूल असें ज्ञान मनुष्य प्राप्त करूं शकेल यांत शंका नाहीं. मनुष्यांतील ज्या वृत्तींना क्षीण करीत करीत शेवटीं ज्यांवर विजय मिळवणें मनुष्याचें कर्तव्य आहे, त्याच क्षुद्र वृत्तींना अुत्तेजित करण्याकरितां निरनिराळे औषधि-प्रयोग सिद्ध करण्याच्या प्रयत्नांकडे मोठे मोठे रसायनशास्त्री व वैद्य आपली बुद्धि आजवर खर्च करीत आले आहेत. कारण त्यांच्या प्रयत्नांना भोगऋद्ध व भोगवश राजे, महाराजे व धनिक लोक अनेक रीत्या साहाय्य करीत आले आहेत. परंतु ब्रह्मचर्य, संयम वगैरेंची अुपासना करणाऱ्या वैराग्यवंत पण गरीब लोकांकडून त्या लोकांना

प्राप्तीची कांहीं आशा नसल्यामुळे मनुष्यांतील त्या वृत्तींना सौम्य व मंद करून त्या ताब्यांत ठेवण्याकरितां कोणत्या औषधीचा कोणत्या प्रकारें अुपयोग करावा त्याचा शोध त्यांनीं कधींच केला नाही. सृष्टींत परस्परविरोधी असे अनेक गुण आहेत. सृष्टींत अग्नि आहे व पाणीहि आहे. अत्यंत मृदु पदार्थ आहेत व अत्यन्त कठिण पदार्थहि आहेत. त्याचप्रमाणें अुत्तेजक व शामक गुणधर्मांच्या वनस्पति व पदार्थहि आहेत. ज्या शोधकांना वनस्पतींतून किंवा अितर सृष्ट पदार्थांतून अुत्तेजक गुणधर्म प्राप्त करतां आले त्यांना त्यांची अिच्छा असती तर शामक गुणधर्म प्राप्त होणाऱ्या वनस्पतींचा किंवा अन्य पदार्थांचा शोध लागला नसता असें नाही. परंतु शोधकांना ती सिद्धि मानवी जीवनाच्या दृष्टीनें महत्त्वाची वाटली नाही व अजूनहि वाटत नाही.

सारांश, या विषयांत सहायक अशीं साधनें आपल्याजवळ नसलीं, किंवा मानवी जीवनाची सिद्धि साधण्याअितकी महत्त्वाकांक्षा प्रत्येकांत नसली तरी आजची अविचारीपणें होत असलेली प्रजावृद्धि व तीपासून होणारें आपलें व भावी पिढीचें अकल्याण टाळण्याकरितां प्रत्येकानें आपल्या शक्त्यनुसार प्रयत्न केला पाहिजे. तो प्रयत्न मानसिक अुन्नतीला सहायक असण्यांत मानवतेचा योग्य विकास आहे. शक्य तोंवर मनुष्यानें त्या दिशे-नेंच प्रयत्न करावा. निदान मानसिक अवनति न होण्याअितका तरी मनुष्यानें या बाबतींत सावधपणा ठेवावा. अशा प्रकारच्या प्रयत्नानें मानवजात जगांतून नष्ट होण्याची कोणास धास्ती वाळगण्याचें खरोखर कारण नाही. तरी ज्यांना तशी धास्ती वाटत असेल त्यांनीं दोनपेक्षां अधिक संतानांना जन्म न देण्याअितकी तरी सावधगिरी या बाबतींत राखावी. त्यायोगें बहुसंख्येमुळे आपली व प्रजेची होत असलेली अधोगति कांहीं अंशीं तरी टळेल व मानवजात जगांतून नष्ट होण्याची धास्ती वाळगण्याचेंहि कारण राहणार नाही.

६

प्राकृतिक प्रेरणा व संयम दि. १३/११/५५

ज्या जातीचें बीज असेल त्याच जातीचा वृक्ष त्यापासून निर्माण होतो. अद्भिज्जापासून त्याच प्रकारची सृष्टि निर्माण होते. जीव-सृष्टींतहि असाच प्रकार निसर्गधर्मानुसार घडून येतो. जीवांत जिवंत राहण्याची जशी स्वाभाविक प्रबल अिच्छा आहे तसाच आत्मवत् सृष्टि निर्माण करण्याचा धर्महि त्याच्या ठिकाणीं आहे. मनुष्यांतहि तो धर्म आहे व त्या धर्मानुसारच मनुष्यापासून मनुष्यसृष्टि वाढत आली आहे. निसर्गनिंच हा धर्म त्याच्या ठिकाणीं ठेवलेला आहे. हा धर्म जीवांत व मनुष्यांत लहानपणीं नसतो. तो यथाकाळीं त्याच्या ठिकाणीं प्रकट होत असतो. शरीराचा अमुक अंका अवस्थेपर्यंत विकास झाल्यावर, शरीरांतील रसांत दुसरा आत्मवत् प्राणी निर्माण करण्याची शक्ति पूर्णतेला आल्यावर, तशी सृष्टि निर्माण करण्याची वृत्ति जीवांत व मनुष्यांत स्वाभाविकपणें निर्दर्शनास येते. शरीरांतील रसाचेंच बीज बनून त्यापासून जीवाची वृद्धि होत राहण्याचा धर्म प्रत्येकाला मिळालेला असल्यामुळें त्या प्रकारचें ज्ञान स्वयंभूपणें प्रत्येकांत असतें. मनुष्याच्या बौद्धिक विकासाबरोबरच त्याच्यांतील अशा प्रकारच्या स्वयंभू प्रेरणांची वाढ होऊन त्यांना निर-निराळ्या वासनांचें स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. बौद्धिक वाढीमुळें मनुष्य केवळ निसर्गसिद्ध प्रेरणांवर अवलंबून राहिलेला नाही. अन्य प्राण्यांत ज्या गोष्टी नैसर्गिक व मर्यादित आहेत त्याच गोष्टी मनुष्यांत केवळ नैसर्गिक न राहतां मनुष्य त्यांतूनच आपल्या वाढलेल्या बुद्धिसामर्थ्यानें निरनिराळे रसानुभव घेऊं लागला आहे. त्यामुळें अनेक रसविषय निर्माण झाले आहेत. खानपान, आश्रयस्थान वगैरे गोष्टी प्रथम केवळ नैसर्गिक होत्या. त्यांतून जसे रसविषय मानवी बुद्धींतून निर्माण झाले तसे

आत्मसदृश प्रजा निर्माण करण्याच्या नैसर्गिक प्रेरणेतूनहि अनेक वासना व रसविषय निर्माण झाले. या सर्वांना कारण मनुष्याची वाढत चाललेली बुद्धिमत्ता असावी असे वाटते. ती बुद्धिमत्ता व वाढते मनोभाव यांमुळे आत्मीय भाव व ममता यांचीहि वाढ मनुष्यांत होऊं लागून समुदायाची वाढ होऊं लागली. त्याबरोबरच स्वतःच्या व समुदायाच्या रक्षणाची जबाबदारी व चिंता वाढू लागली. मनुष्याला जसजसें समुदायानें राहावें लागू लागलें, जसजसा त्यांतून समाज वनू लागला, जसजसें त्याचे अक्यसम्बन्ध वाढत चालले, तसतसे वाढलेल्या प्रत्येक विषयांत त्याला नियम करावे लागले. त्याकरितां त्याला नियमन व संयम यांचा आश्रय करावा लागला. कारण संयमाशिवाय नियमन येत नाही व नियमनाशिवाय नियम नाही. नियमाशिवाय समाज नाही व समाजाशिवाय व्यक्तीचें अस्तित्व टिकणें शक्य नाही. या सर्व कारणांमुळे मनुष्याला संयम साधावा लागला. या रीतीनें मानवजातींत रसवृत्ति व संयम या दोहींची बरोबरीनें वाढ होत आली आहे. मूलभूत, नैसर्गिक व स्वयंभू प्रेरणेला वाढवून तींतून अनेक वासना व अिच्छा निर्माण करून आनंदाच्या मार्गें लागणारे, ते विलासी व भोगी म्हटले जाऊं लागले व त्याच मूलभूत प्रेरणेला क्षीण करून तिला नाहींशी करण्याचा प्रयत्न करणारे ते संयमी व विरक्त म्हणून ओळखले जाऊं लागले. वास्तविक पाहतां, अेकाच प्रेरणेपासून निर्माण झालेले हे परस्परविरोधी दोन परिणाम आहेत. भोगापेक्षां संयमी स्थिति केव्हांहि अधिक अुन्नत आहे यांत संदेह नाही. दुःखांतून सुटून मनुष्याला स्वाधीनता व प्रसन्नता प्राप्त करायची असेल तर त्याला संयमाशिवाय दुसरा अुपाय नाही, असें मानवजातीच्या आजपर्यंतच्या अनुभवावरून निश्चितपणें समजून आलें आहे.

वर सांगितलेली मूलभूत वृत्ति ताब्यांत आणणें अथवा ती नष्ट करणें हा संयमी मनुष्याचा हेतु असतो. ही वृत्ति मनुष्य अजिबात नष्ट करूं शकेल किंवा नाही, याविषयीं मला शंका वाटते. ही वृत्ति ताब्यांत आणणें शक्य वाटते. परंतु ताब्यांत आणणें व नष्ट करणें यांत

महदंतर आहे. मानवी रक्तांतील प्राकृतिक धर्म तो कोणत्या अुपायाने नष्ट करूं शकेल ? तो धर्म नष्ट करण्याच्या प्रयत्नांत त्याला ताब्यांत ठेवण्याची शक्ति मनुष्याला प्राप्त होअूं शकेल, ही गोष्ट शक्य व संभवनीय वाटते. आपले संकल्प आज कांहींहि चालत असले— चित्ताच्या पावित्र्याची आपली कल्पना कितीहि अुच्च असली व आपला आदर्श केवढाहि अुदात्त असला — तरी आपल्यांतील मूलभूत प्राकृतिक धर्माला आपण संपूर्ण नष्ट करूं शकणार नाही असें वाटते. यावरून आपण मानलेल्या काल्पनिक सिद्धीच्या दृष्टीने आपल्याला निराश होण्याचें कारण नाही. आपल्या मार्गांत आपण आजपर्यंत मिळवलेली सिद्धि लक्षांत घेअून आपण धैर्यनिं, अुत्साहाने व सावधपणाने पुढें प्रयत्न करीत राहिलें पाहिजे.

जागृतींत आपले संकल्प, आपली अिच्छाशक्ति, बुद्धि, विवेक वगैरे सर्व शक्ति जागृत असतात. स्वप्नावस्थेंत सर्व शक्ति सुप्त असल्यामुळें चित्तावरील त्यांचा दाब सहजच कमी झालेला असतो. त्यावेळीं आपला शुद्ध संकल्प ज्या मानाने आपल्या रक्तांत भिन्न तो आपला स्वभाव बनलेला असेल त्या मानाने स्वप्नदर्शेंत आपल्या मूळ प्राकृतिक प्रेरणेवर दाब राहिलेला असतो. बाकीचे व्यापार त्या मूळ नियमानुसार चाललेले असतात. जागृतींत आपण आपल्या चित्तावर जे पवित्र संस्कार अुठवूं अिच्छितो, आपण जो संयम साधूं अिच्छितों, त्यांना ज्या मानाने साहजिकता आलेली असते त्या मानाने आपली स्वप्नदशा पवित्र असते. आपलें खाणेंपिणें, व्यवहार, आरोग्य, चित्तशुद्धीच्या अभ्यासाची आपली तत्परता व चिकाटी वगैरे अनेक गोष्टींवर या प्रयत्नाची सिद्धि अवलंबून आहे. आपण केव्हांहि निरुत्साही व निराश न होतां सदैव सावध, शोधक, अुत्साही, प्रयत्नशील व आशावंत राहिलें पाहिजे. अनादि कालापासून मनुष्य या प्राकृतिक व बलवत्तर प्रेरणेनुसार वागत आला आहे. अितकेंच नव्हे तर त्या प्रेरणेंतून त्यानें अनेक विषय, रस व आनंद निर्माण केले आहेत. शतकानुशतकें परंपरागत चालत आलेल्या व स्वभावगत

असलेल्या या अंका विषयापुरता तरी संपूर्ण संयमाचा प्रयत्न आपण करीत आहो. ती परंपरागत प्रेरणा आपल्यांतहि अुतरलेली आहे. अंका बाजूला ती मूळ प्राकृतिक प्रेरणा व दुसऱ्या बाजूला आपलें संकल्पबळ, आपली संयमशक्ति, पावित्र्याविषयींची आपली तळमळ, सिद्धीविषयींची आपली अुत्कंठा, आपले योजनापूर्वक प्रयत्न व आपली सावधानता, - अशी स्थिति आहे. यांतूनच सिद्धीविषयीं विश्वास ठेवावयाचा आहे. तो विश्वास आपल्या ठिकाणीं वाढत राहिला पाहिजे. परमात्मा या प्रयत्नांत आपल्याला यश देतील अशी दृढ श्रद्धा आपण ठेवली पाहिजे.

या विषयांत विचार करण्यास तुम्हांला सुगम पडावें म्हणून हें लिहिलें आहे. यावरून तुम्ही या बाबतींत विचार करूं शकाल.

(पत्र ता० ३१-३-'४२)

७

ब्रह्मचर्याविचार

ब्रह्मचर्याविषयी तुम्हीं लिहिलेंत. मागील भेटींतहि या बाबतींत तुम्ही बोललां होतां. तुम्ही या बाबतींत खूप प्रयत्नांत आहां. ध्यानाच्या अभ्यासानें ही गोष्ट मनुष्य आपल्या ताब्यांत आणू शकतो, असा मला भरंवसा आहे. ध्यानाकरितां चित्ताची सर्व शक्ति अंके ठिकाणीं आणून तेथेंच तिला स्थिर करण्यास दृढतेची जरूर आहे. चित्तांतील सर्व तरंगांना शांत करून वृत्तीला अंकाच पवित्र संकल्पावर दृढ करतां आलें तर आपल्या संकल्पांत बळ येतें. त्या बळाच्या योगें अितर अशुद्ध वृत्ति क्षीण होतात. सृजनविषयक प्रेरणा व तशा प्रकारचें रज प्रत्येक जीवा-प्रमाणें मनुष्यांतहि आहे. विवेकी मनुष्य त्या रजाला ताब्यांत ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. मनुष्याला जन्मावरोवरच मिळालेला हा रजाचा वारसा त्याला अजिवात नष्ट करतां येतील किंवा नाही याविषयीं मला

शंका आहे. परंतु त्याला तो प्रयत्नाने ताब्यांत ठेवू शकतो याविषयी मला खात्री आहे. व्रती, विवेकी व प्रयत्नशील मनुष्यांतील सृजनविषयक वृत्ति मंद व क्षीण होत असते. अुदात्त ध्येय धारण करून सदैव पवित्र भावना चित्तांत ठेवल्याने, त्याचप्रमाणे आदर्श जीवन व्यतीत करण्याची तीव्र अिच्छा, पारमार्थिक महत्त्वाकांक्षा, सतत विवेकयुक्त संयमशील राहणी, कर्मपरायणता वगैरे साधनांनी किंवा अुपायांनी मनुष्यांतील ती वृत्ति नष्ट न झाली तरी ताब्यांत राहण्याअितकी क्षीण होते. तारुण्यांत प्रकृतिअवस्थेप्रमाणे ती वृत्ति अधिक प्रमाणांत दिसून येत असली तरी अुच्च आदर्शाच्या मार्गे लागलेल्या तरुण मनुष्यांतच वैराग्य व संयमशक्तीहि भरपूर असू शकते, आणि त्या वळावर तो विकाराशी झगडू शकतो व त्यांत विजयी होण्याविषयी त्याला विश्वासहि वाटतो. परंतु तो काळ निवून गेल्यावर पुढील काळांत म्हणजे अुतारवयांत कोणा कोणांतील दृढता कमी होत जाते. व्रताविषयी, आदर्शाविषयी थोडीशी शिथिलता चित्तांत येअू लागते. वैराग्य व संयमशक्ति कमी होते. अशा वेळीं चित्तांत चांचल्य निर्माण होअू लागते व मनाला जिंकणे, ताब्यांत ठेवणे, कठीण वाटू लागते. परंतु विवेकी व निश्चयी मनुष्य या सर्व गोष्टी ओळखून त्यांतून पार जाण्याचा सावधपणे प्रयत्न करतो, व योग्य अुपायाने तो त्यांत विजयी होतो.

मनुष्याच्या चित्तांत बरेवाअीट सर्व संस्कार अ्रकट किंवा सुप्तपणे असतातच. त्यांतील जे संस्कार व ज्या वृत्ति आपल्याला नको असतील त्यांना क्षीण करण्याचा प्रयत्न मनुष्याने सतत चालू ठेवला पाहिजे. सत्संग, भजन, मनन, चिंतन, ध्यान हे त्यावर अुपाय आहेत. साधले तर यानेच कांहीं साधणार यांत शंका नाही. शुभाकडे तुमची स्वाभाविक अोढ आहे; जीवनाच्या दृष्टीने व्रताचे महत्त्व तुम्ही जाणतां, दृढतेशिवाय व निष्ठेशिवाय ते पार पडणे शक्य नाही.

व्रताचा विचार बाजूला ठेवूनहि या विषयाचा आणखी अंका महत्त्वाच्या दृष्टीने माझ्या मनांत विचार येत असतो. मानवजातीच्या

सुधारणेचा कांहीं विचार केला न जातां मानवजातीच्या पिढ्यामागून पिढ्या जगांत निर्माण होत आहेत. आपल्यांतील दोष, दुर्गुण व रोग यांचा वारसा पुढच्या पिढीला देऊन प्रत्येक पिढी लुप्त होत आहे. या क्रमानें, या परंपरेनें, मनुष्य स्वतःचें किंवा आपल्या पुढील पिढीचें कोणतें कल्याण साधीत आहे? कोणत्या सदुद्देशानें संतानामागून संतानांना मनुष्य जगांत अवतीर्ण करीत आहे? कितीतरी रोग मानवजातीच्या विकृतींतून निर्माण झाले आहेत व होत आहेत. आपल्या रोगांचा, विकृतींचा व दौर्बल्याचा वारसा आपल्या पुढील पिढीला मिळणार व ती जन्मभर दुःख, यातना, क्लेश यांनीं पीडलेल्या अवस्थेंत जीवन कंठीत राहणार हें माहित असतां, याविषयीं खात्री असतां, मानवप्रकृतींतून पिंडामागून पिंड निर्माण होत आहेत, व हाल-अपेष्टा भोगीत आहेत. कोणाची अिच्छा, कोणाची असावधानता, तर कोणाचा अविवेक, असंयम व जडता या सर्व दुःखांना, यातनांना कारणीभूत आहेत. मनुष्याचें दुःख पाहून पाहून मी कंटाळलों आहे. दुःखी आणि यातनाग्रस्त मनुष्यांच्या शुश्रूषेंत असतांना याच प्रकारचे विचार मनांत चालत असतात, मनाला पीडा देतात. जग सुखी असावें, कोणी दुःखी नसावें, अशी अिच्छा ! परंतु प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं, या मार्गानें, अशा प्रकारच्या जीवन-परंपरेनें, कोणीतरी, कधींतरी, सुखी होतील काय ? होऊं शकेल काय ? अगणित माणसें याच रस्त्यावरून चालत आहेत. तीं खरोखरच चालत आहेत कीं विश्वप्रकृतीच्या महान् प्रवाहांत वाहत चाललीं असून चालत असल्यासारखी भासत आहेत ? दुःख, पीडा, रोग यांचा वारसा तीं पुढील जगाला देत आहेत कीं तो देण्याला मध्यंतरीं तीं निमित्तमात्र होत आहेत ? तीं जें कांहीं करीत आहेत त्याच्या परिणामाचें भानहि त्यांना नसेल — कल्पनाहि नसेल कदाचित् ! परंतु त्यांना भान नसलें, त्यांना कल्पना नसली, तरी त्यांच्या कर्मांचे अनिष्ट परिणाम ज्यांना भोगावे लागतात त्यांच्या यातनांत त्यायोगें सौम्यता थोडीच येणार ?

आपण सर्व या प्रवाहांत सांपडलों असून आपल्यांतील अिच्छा व वासनांच्या योगें या प्रवाहाला वेगहि देत आहोंत.

तुमच्या निमित्तानें मनांत चालणारे विचार मी लिहीत आहे. यांत मानवी जीवनाच्या दृष्टीनें अेकांगीपणा व रुक्षताहि वाटेल कदाचित्. परंतु यांत रुक्षता नाही. मानवजातीविषयीं प्रेम, चिंता व कारुण्य नसतें तर हे विचार मनांतहि आले नसते. हें लिहीत असतां मन कारुण्यानें विव्हळ झालें आहे. विचाराच्या अेकांगीपणाचें व अतिरेकाचें-हि मला यावेळीं भान आहे. परंतु त्या सर्वांच्या मार्गें विवेकहि जागृत आहे.

पुनः व्रताच्या विचारावर येअून लिहीत आहे. समग्र जीवन विवेकयुक्त करण्याचा तुमचा दृढ प्रयत्न आहे. मनांत अुत्पन्न होणाऱ्या अनिष्ट तरंगांनीं घाबरून जाअूं नका, निराश होअूं नका. मनुष्याच्या मनांत अशा प्रकारचे तरंग कांहीं नियमानुसार अुठत असतात. निसर्ग, स्वतःचे संस्कार, संवयी, संकल्प, सत्त्व-रज-तमात्मक अवस्था, यांवरून साधारणपणें या बाबतींत प्रत्येकाचा नियम बनलेला असतो. अशा प्रकारें नियमानें अुठणाऱ्या तरंगांना किंवा वेगांना मी आवर्त समजतो. तहान, भूक, निद्रा हेहि अेक प्रकारें पाहतां आवर्त आहेत. सृजनेच्छा हाहि मानवप्रकृतींतील आवर्तच असावा. कांहीं आवर्त त्यावेळीं जें पाहिजे असेल तें देअून मिटवावे लागतात, तर कांहीं त्यावेळीं सावधपणानें, दीर्घ विचारानें व संयमानें वागून शांत करावे लागतात. या प्रकारच्या आवेगांना शांत करण्यास ध्यानाचा अभ्यास फार अुपयुक्त होअूं शकतो. त्यायोगें हे आवेग सौम्य व मंद होत जातात आणि विवेक व संयमाच्या आटोक्यांत येतात, अभ्यास व याच प्रकारचा नेहमींचा प्रयत्न यामुळें मूळ प्राकृतिक धर्मातच क्षीणता येअूं लागते. ती जणूं सुप्त दशेला जाअून पोहोंचते. अशा वेळीं व्रतांतील व्रतपण जाअून श्रेयार्थी मनुष्याची ती सहज व सावध अवस्था होअून जाते.

परिश्रम व धर्म्य वेतन

मनुष्यप्राणी समूहानें राहणारा असल्यामुळें त्यानें वैयक्तिक सुख-सोयींची अभिलाषा न धरतां, सुखदुःख, लाभ-कर्तव्य म्हणून हानि, अुन्नतिअवनति वगैरे प्रत्येक बाबतींत परिश्रमाचा वांटा सामुदायिक दृष्टीनें विचार करावयास शिकलें पाहिजे. ज्या सुखसोयींचा आपण आज अुपभोग घेतों त्या आपण किंवा अितर कोणींहि अेकट्यानें निर्माण केलेल्या नाहीत. त्या समग्र मानवजातीच्या परिश्रमानें, ज्ञानानें, सद्गुणानें निर्माण होअून आपल्यापर्यंत येअून पोहोंचल्या आहेत. परमात्म्यानें ठेवलेले निसर्गातील धर्म, निसर्गातील शक्ति, त्याचप्रमाणें मानवी समाजाची शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक शक्ति, या सर्वांच्या समुच्चयानें व साहाय्यानें आपल्या धारणपोषणाचीं, रक्षणाचीं व सुखसोयींचीं सर्व साधनें निर्माण होत आलीं आहेत. मनुष्याच्या संगतीनें राहणाऱ्या गाय, घोडा, बैल यां-सारख्या प्राण्यांच्या परिश्रमाचाहि यांत मोठा हिस्सा आहे ही गोष्टहि ध्यानांत घेअून आपण परमात्म्याविषयीं, मानवजातीविषयीं व आपल्या संगतीनें राहणाऱ्या प्राण्यांविषयीं सदैव कृतज्ञ राहिलें पाहिजे. ज्याअर्थी मानवी परिश्रमांतून निर्माण झालेल्या साधनांवर आपण जगत आहों त्याअर्थी त्या परिश्रमांत आपण आपला स्वतःचा वांटा कर्तव्य म्हणून परिश्रमाच्या रूपानें सदैव संतोषानें देत राहिलें पाहिजे. तसें न करतां आपण जगणें, जगाच्या परिश्रमांतून निर्माण झालेली साधनसंपत्ति वापरणें, तिचा फुकट लाभ घेणें, हा मानवद्रोह होय, हा अधर्म होय. यांत कृपणता, चोरी, जडता, कृतघ्नता, स्वार्थ, अन्याय वगैरे अनेक दुर्गणांचा व पातकांचा समावेश होतो.

जीवन चालवण्याकरितां सर्व प्रकारचे परिश्रम प्रत्येक जण स्वतःच करूं शकत नाहीं. परंतु सर्वांच्या परिश्रमाचा श्रमविभागाचें तत्त्व सर्वांनीं न्यायतः अुपयोग केल्यास सर्वांचें जीवन सुव्यवस्थित चालूं शकतें. आणि अशा प्रकारच्या न्याय्य व सुव्यवस्थित नियमनांनं समाज अनेकरीत्या संपन्न व समर्थ बनत असतो. जीवनाला लागणारे सर्व प्रकारचे परिश्रम प्रत्येक मनुष्य अेकेअेकटा निरनिराळे करीत राहिल्यास मानवी विकास होणें शक्य नाहीं. त्यायोगें मनुष्याचें सामाजिकपण नष्ट होतील व त्याबरोबरच संबंध मानवजातहि नष्ट होण्याचा संभव आहे. म्हणून समाजाच्या सुखसोयींकरितां व अुन्नतीकरितां श्रमाप्रमाणेंच श्रमविभागाचीहि आवश्यकता आहे. समाजाच्या धारणपोषणाला, रक्षणाला व अुन्नतीला आवश्यक अशी साधनसंपत्ति निर्माण करण्याची आपआपली जबाबदारी प्रत्येक व्यक्तीनें आपला धर्म म्हणून संतोषानें पत्करलीच पाहिजे. हा धर्म मानवी जीवनाचा प्राण आहे. तो न आचरतां शारीरिक, बौद्धिक किंवा मानसिक, कोणत्याहि प्रकारच्या मानवी परिश्रमांतून निर्माण झालेल्या कोणत्याहि साधनसंपत्तीचा किंवा सुखसोयींचा स्वतःच्या जीवनांत अुपयोग करून घेण्याचा कोणालाहि हक्क नाहीं, असें मानवी धर्मातील श्रमविभागाच्या न्याय्य दृष्टीनें ठरतें.

या धर्माकरितां ज्या विद्या व कला आवश्यक आहेत त्यांत प्राविण्य प्राप्त करून त्यांचा सर्वांच्या हिताच्या धर्म्य जीवनाची दृष्टीनें सदैव अुपयोग करीत राहणें यालाच आपण महत्त्वाकांक्षा आपलें जीवनकार्य मानलें पाहिजे. परमात्म्याकडून निसर्गतःच प्राप्त झालेल्या आपल्या अंगप्रत्यंगांतील सर्व शक्तींना वाढवून व शुद्ध करून त्यांचा सतत अुपयोग केल्यानें आपल्यांतील शक्ति सतेज व शुद्ध राहतात. कोणतेहि शस्त्र किंवा हत्यार वापरीत राहिल्यानेंच चांगलें राहतें, नाहीतर गंजून खराब

होते. त्याचप्रमाणे आपल्यातील शक्तींना अुचित चालना देत राहिल्याने व त्यांचा सत्कारणीं अुपयोग करीत राहिल्याने आपलीं अंगप्रत्यंगे, त्यांतील शक्ति, आपली बुद्धि व आपलें मन ही शुद्ध राहतात. नाहीतर तीं सर्व निरुपयोगी बनून जडता व आलस्य वगैरे दुर्गुणांनीं आपला नाश होतो. केवळ आपल्या स्वतःच्या सुखसोयींसाठीं किंवा स्वतःकरितां अर्थोत्पादनासाठींच त्यांचा अुपयोग करणें ही जीवनाच्या अुदात्ततेच्या व व्यापकतेच्या दृष्टीनें अत्यन्त हीन गोष्ट आहे. सर्वांच्या हिताची दृष्टि ठेवून आपल्या व्यवसायांतून आपल्या जीवननिर्वाहाकरितां लागणारी मजूरी किंवा मेहनताना घेण्यापेक्षां त्यांत अधिक अर्थलाभ किंवा लोभाचा अुद्देश आपण कधींहि बाळगूं नये. आपण सर्वांनीं अशा प्रकारच्या पवित्र व धर्म्य जीवनाची महत्त्वाकांक्षा बाळगली तरच आपल्या सर्वांचें जीवन-सार्थक्य होणार आहे व त्यायोगेच कधींकाळीं मानवजात संपूर्ण सुखी होण्याची आशा आहे.

ही महत्त्वाकांक्षा पुरी होण्याकरितां आपल्यांत अेकंदर श्रमविभागाची वांटणी व व्यवस्था अशी असली पाहिजे कीं न्याय्य व अन्याय्य तीमुळें समाजांतील कोणाहि व्यक्तीवर किंवा वर्गावर वांटणीचे परिणाम श्रमाचा भार अितरांपेक्षां अधिक पडूं नये व कोणाहि व्यक्तीस किंवा वर्गास अन्य व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या परिश्रमाचें फळ अितरांपेक्षां अधिक मिळूं नये. याप्रमाणें समतेच्या तत्त्वानुसार परिश्रमाची व फळाची वांटणी ज्या समाजांत होते तो समाज अनेक बाजूंनीं समर्थ, संपन्न व टिकाअू बनतो. त्या समाजांत सर्वांचा आपसांत पोष्यपोषक संबंध असतो. परंतु ज्या समाजांत याप्रमाणें श्रमविभागाची व्यवस्था न्यायतः होत नाही, त्या समाजांत अेका बाजूनें गुलामी आणि खुशामत व दुसऱ्या बाजूनें विकास आणि सुखसोयींच्या नांवावर स्वार्थ, अत्याचार, जुलूम, दुष्टता, चैन, विकारवशता, अंतखाअूपणा, जडता व आलस्य वगैरे दुर्गुण वाढत जातात. यामुळें समाजांत शोषित व शोषक असे वर्ग निर्माण होतात.

व्यक्तीव्यक्तींत व वर्गावर्गांत आपसांत भक्ष्यभक्षक संबंध वाढत जातो. सर्व समाज दिवसेंदिवस अवनत होत जातो व पुढें थोड्याच काळांत कोणातरी बलिष्ठ समाजाचा तो गुलाम बनतो. ज्या समाजांत परिश्रम करणाऱ्या-पेक्षां परिश्रमापासून निर्माण होणाऱ्या साधनसंपत्तीचा फुकट लाभ घेणाऱ्या वर्गाची संख्या अधिक असते किंवा त्यांना समाजांत महत्त्व व प्रतिष्ठा मिळते, तो समाज छिन्नविच्छिन्न झाल्याशिवाय राहत नाही. धर्म व अध्यात्म यांच्या भ्रामक कल्पना, कलेच्या नांवावर विलासाला आलेले महत्त्व, धनाला दिलेली चुकीची प्रतिष्ठा वगैरेमुळे श्रमविभागाचा व त्यांतील न्याय्य वांटणीचा समाजांतून लोप होतो. त्यायोगें पुरुषार्थहीनता, दंभ, स्वच्छन्द वगैरे वाढत जातात; व अेकंदरीनें सर्व समाज पतनाकडे जातो.

या दृष्टीनें विचार करतां, समाजाच्या सुस्थितीकरितां परिश्रम, श्रमाचे योग्य विभाग, व समतेच्या तत्त्वानुसार धर्मनिष्ठ समाज त्याच्या फळाची योग्य वांटणी, हीं तत्त्वे प्रत्येक व्यक्तीला पटून त्याप्रमाणें प्रत्येकाकडून आचरण होणें अवश्य आहे. सदैव कर्मरत राहून त्यापासून निर्माण होणाऱ्या साधनसंपत्तींतून स्वतःच्या निर्वाहापेक्षां अधिक कशाचीहि अपेक्षा न करण्याचें तत्त्व प्रत्येकाला मान्य असलें पाहिजे. अशा प्रकारच्या तत्त्वनिष्ठ समाजालाच धर्मनिष्ठ समाज म्हणतां येतील. समाजांत अशा प्रकारच्या तत्त्वनिष्ठेची व सद्गुणांची वृद्धि होण्याकरितां आपण स्वतः तत्त्वनिष्ठ व सद्गुणी झालें पाहिजे. या निष्ठेवर मानवजातीचा अुत्कर्ष व अुन्नति अवलंबून आहे.

अशा प्रकारची तत्त्वनिष्ठा अेके काळीं भारतवर्षातील प्रजेंत होती. त्या काळीं जीवन केवळ धर्माकरितां आहे असें मानलें जाओ. परमेश्वरी शक्तीचे, पूर्वजांचे, ज्ञानी पुरुषांचे, मनुष्यमात्राचे व मनुष्याच्या सान्निध्यांत असणाऱ्या सर्व प्राण्यांचे आपण ऋणी आहों, अशी भावना त्या काळीं प्रजेंत होती. अन्नाहुतीच्या निमित्तानें त्या सर्वांविषयीं कृतज्ञबुद्धि

प्रकट केल्याशिवाय आपल्याला अन्नभक्षण करण्याचा हक्क नाही, अितकी तीव्र जाणीव सदैव राहण्यासारखी त्या काळच्या प्रजेची दिनचर्या होती. जीवनांत जें जें कांहीं आपल्याला प्राप्त होतें तें आपल्या अेकट्याच्या परिश्रमाचें किंवा ज्ञानाचें फळ नसून तें सर्वांच्या परिश्रमाचें व ज्ञानाचें फळ आहे; त्याविषयीं आपण कृतज्ञ राहून त्यांतून केवळ आपल्या योग्य गरजांपुरतेंच घेण्याचा आपल्याला अधिकार आहे, अशा प्रकारची सामुदायिक धर्मनिष्ठा त्या प्रजेत होती. त्याकाळीं आजच्याअितके भौतिक शोध लागलेले नव्हते, सुखाचीं साधनेंहि आजच्याअितकीं नव्हतीं, किंवा वैभवसंपन्नताहि नव्हती. परंतु त्या काळांत प्रजेत मानवता होती, सामुदायिक भाव होता. प्रजेत मानवधर्म जागृत होता. त्यांच्या जीवनावरून आपल्याला पुष्कळ शिकण्यासारखें आहे. आपला आजचा धर्म ठरवण्याकरितां व त्याप्रमाणें चालण्याकरितां त्यांच्या जीवनावरून आपण कांहीं ग्रहण करूं शकलों तर त्यापासून आपलें कल्याण होतील यांत शंका वाटत नाही.

विभाग ३ : चित्ताचा अभ्यास

१

रूपध्यानाची मीमांसा

प्रश्न - ज्याच्या मनावर अखाद्या साकार दैवताच्या भक्तीचा पूर्वसंस्कार नाही, किंवा होता तेथून श्रद्धा अुडाली आहे, परंतु ज्याला रूपध्यानाची आवश्यकता वाटते, व तेथे भक्ति जडावी असेंहि वाटते, त्याने कोणते किंवा कोणत्या तऱ्हेने दैवत पसंत करावे ?

अुत्तर - ज्याला साकार दैवतावरील श्रद्धेचा पूर्वसंस्कार नाही, त्याने मुद्दाम साकार ध्यानाच्या प्रयत्नांत पडण्याचे कारण नाही. त्याचप्रमाणे ज्याची साकार दैवतावरील श्रद्धा अुडाली आहे त्यानेंहि पुनः तशा प्रकारची श्रद्धा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करूं नये. दैवताच्या साकार स्वरूपाविषयी श्रद्धा असेल तर कांहीं मर्यादेपर्यंत अभ्यासांत तिचा अुपयोग होअूं शकतो. साकार-भक्तिमार्गी साधकाचे ध्येय आपल्या आराध्य दैवताचे दर्शन व्हावे हे असल्यामुळे तो प्रथमपासून सहजच बाह्य ध्यानाभ्यासाने मूर्तीचे रूप चित्तांत ठसवण्याचा व त्यांत तन्मय होण्याचा व राहण्याचा प्रयत्न करतो. अभ्यासांत गति होअूं लागल्यावर तो त्याच मूर्तीच्या अंतर्ध्यानावर येत असतो. अंतर्ध्यानांतहि प्रथम स्थूल रूपाला धरून असलेला साधक हळूहळू सूक्ष्म रूपावर व त्यावरून पुढे त्रमशः भाव, गुण, धर्म, प्रसन्नता यांवरून केवळ शाश्वत चैतन्याकडे स्वतःच्या अभ्यासाच्या योगाने जात असतो. अभ्यासाबरोबरच तात्त्विक विचारणा त्याच्या मनांत चालू

असली, अनुभवांचें परीक्षण चालू असलें, कीं साधकाची वृत्ति साकारांतून हळूहळू कमी होत जाते. पूर्वकल्पना नष्ट होत होत त्यावरोवरच तद्विषयक श्रद्धाहि विलय पावते. कांहीं साधक बुद्धि कुशाग्र असून, विवेक सुचत असूनहि, केवळ परंपरा न तुटावी व चालत आलेली श्रद्धा न ढळावी म्हणून, सत्यज्ञानापुढें न टिकणाऱ्या स्या श्रद्धेलाहि चित्तांत मुद्दाम दृढ राखण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु अशाहि स्थितींत आपल्या अनुभवांचें व प्रतीतींचें पहिल्यापेक्षां अधिक कसून परीक्षण करण्याचें त्यांना साधलें, आपण मुद्दाम राखीत असलेल्या श्रद्धेच्या पोटांत किती कल्पना भरलेल्या आहेत हें वाढत्या विवेकांतील प्रखरतेनें त्यांना दिसून आलें व केवळ सत्याचाच शोध व त्याचीच अुपासना करण्याचें व त्याकरितां सर्वस्वाचा त्याग करण्याचें धैर्य त्यांच्यांत आलें कीं त्यांचीहि साकारावरील श्रद्धा मावळल्याशिवाय राहत नाही. म्हणून ज्यांना अगोदरपासूनच साकार दैवताविषयींच्या श्रद्धेचा संस्कार नाही किंवा ज्यांची त्यावरील श्रद्धा निघून गेली असेल त्यांनीं त्या प्रकारची श्रद्धा निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांत पडण्याची आवश्यकता नाही.

साकारावरील श्रद्धा अेकदां नाहीशी झाल्यावर पुनः साकारावरच भक्ति जडावी असें वाटणें या गोष्टी मला परस्पर सत्यज्ञानाच्या विसंगत वाटतात. परंतु साकारावरील श्रद्धा जर अभावीं नवीन विवेकपूर्वक व ज्ञानपूर्वक सहजपणें गळून गेलेली साकाराचा व संप्र- नसेल, आणि केवळ तर्कवादामुळें, संशयितपणामुळें, दयाचा अुद्भव भंगून गेली असेल किंवा डळमळीत झाल्यामुळें अुडून गेल्यासारखी वाटत असेल, तर ती पुनः जडावी असें वाटण्याचा संभव आहे. नाहीतर जी गोष्ट, जी समजूत किंवा कल्पना ज्ञानपूर्वक अेकदां आपल्या चित्तांतून विलय पावते तिची अिच्छा आपल्याला होणें शक्य नाही. साकाराचा नाश ज्ञानपूर्वक झाला नाही तर तो संस्कार कांहीं कारणानें पुनः जागृत होण्याचा संभव असतो. कारण

परंपरागत व जन्मापासून चालत आलेल्या साकारावरील श्रद्धेच्या व भक्तिभावाच्या संस्कारांमुळे चित्तांत अष्ट सात्त्विक भाव उत्पन्न होऊन त्यापासून साधकाला अक प्रकारचा आनंद होतो. संगत, सतत चिंतन वगैरे अनेक साधनांनीं जीवनभर त्याच भक्तिभावनेचें पोषण होत आल्यामुळे प्रेम व आनंद यांचा जो अनुभव श्रद्धायुक्त चित्तास येतो, तसा अनुभव बुद्धिवादानें श्रद्धा अडून गेल्यावर येअं शकत नाहीं. अखादी गोष्ट कल्पित किंवा मिथ्या आहे असें समजल्यावर तिच्यापासून वाटणारा आनंद सहजच नाहीसा होतो. तरी प्रेम व आनंद यांची अिच्छा व त्यांचा उपभोग घेत राहण्याची मनाला लागलेली संवय केवळ बौद्धिक वादानें किंवा ज्ञानानें नाहीशी होत नाहीं. अशा स्थितीतील साधकाला प्रेम व आनंद यांचाचून जीवनांत तोरसता वाटूं लागते. बुद्धीनें पटलेल्या सत्याच्या स्वरूपाचा किंवा ज्ञानाचा आनंद घेण्याचें साधकाला साधत नसल्यामुळे, त्याच्या चित्तांत पुनःपुनः पूर्वसंस्कारांतील प्रेम व आनंद यांची अिच्छा उत्पन्न होते. अशा स्थितींत पूर्वश्रद्धा अडून गेल्यावरहि कोठेंतरी पुनः भक्ति जडावी अशी अिच्छा साधकास होण्याचा संभव असतो. अशाच कांहीं कारणांमुळे साकारावरील श्रद्धा अडून गेलेला साधक ज्याच्या उपदेशा-मुळे ती श्रद्धा अडून गेलेली असते त्याला, म्हणजे त्यानें मानलेल्या गुरूलाच, सर्वस्व समजून त्यालाच प्रत्यक्ष साकार दैवत मानून त्यापासून आपल्या भावनांची तृप्ति शोधूं लागतो, व त्यांतून प्रेम व आनंद मिळवूं लागतो. अशा प्रकारचे थोडेसे साधक किंवा थोडे सुधारल्यासारखे वाटणारे भाविक मिळाळे कीं त्यांतूनच संप्रदाय निर्माण होतो. शरीर सर्व प्रकारें चांगलें व अव्यंग असतां, स्वाधीन असतां, स्वतःची मनुष्यता संभाळून मनुष्याला वागावयाचें असल्यास ज्या प्रकारच्या उपचारांची, पूजनअर्चन करून घेण्याची, त्याला आवश्यकता नाही, त्या प्रकारच्या उपचारांनीं गुरूची सेवा करण्याची ते साधक प्रथा पाडतात. त्यांतून प्रेम, आनंद, भावतृप्ति वगैरे घेअं लागतात, आणि त्याचा देहांत झाल्यावर त्याच भावतृप्तीला साधन व अधिष्ठान म्हणून त्याची मूर्ति, पादुका किंवा

समाधि स्थापून किंवा बांधून तेथे तेच अुपचार चालू करून त्यापासून प्रेम व आनंद घेत राहण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु या सर्व गोष्टी त्यांच्या प्रगतीला बाधक होऊन बसतात. पहिल्या सोडून दिलेल्या साकाराला ते पुनः निराळ्या रीतीने अंगीकारतात. सोडून दिलेले अुपचार व क्रियाकांड पुनः चालू करतात. भक्त व अनुयायी हे ज्या मानाने व्यवहारकुशल असतील त्या मानाने त्या संप्रदायाचा प्रसार होतो. परंतु त्यायोगे साधकांचे, अनुयायांचे, किंवा समाजाचे कांहींच कल्याण होत नाही. पूर्वीच्या अनेक दैवतांत आणखी अेका दैवताची भर मात्र पडते. समाजांत आणखी अेक संप्रदाय वाढतो. निराकार भक्तिमार्गात गुरूच साकार दैवत होऊन जातो व त्याच्यामागून त्याच्या प्रतिमा, व त्याने वापरलेल्या वस्तु यांना देवत्व प्राप्त होऊन त्या पूजल्या जाऊ लागतात. यावरून विचार करतां असे वाटते कीं, सत्य ज्ञान झाले नाही किंवा तें पचले नाही तोंपर्यंत मनुष्य काय किंवा समाज काय, पहिले बाह्य निमित्त त्याने बदलले तरी दुसरे अंगीकारून पुनः पहिल्याच मनःस्थितींत तो येत असतो व त्याच त्या वैयक्तिक व काल्पनिक आनंदक्षेत्रांत तो रमत राहतो. या सर्व प्रकारांत फक्त बाह्य निमित्त काय तें बदलते. परंतु त्याने व्यक्ति किंवा समाज यांपैकी कोणाचीहि प्रगति होऊं शकत नाही.

परंतु अशा प्रकारचे साधक सोडून दिले, अशा प्रकारची श्रद्धेची दृष्टि सोडून दिली, तरी जे अेकदम सूक्ष्म अंतर्ध्या-
 अेकविध वृत्ती-
 करितां प्रतीक नावर जाऊं शकत नाहीत व कांहींतरी अिंद्रियग्राह्य बाह्य वस्तूच्या धारणेशिवाय चित्ताला अेकविध करण्याचे ज्यांना साधत नाही, त्यांच्याकरितां प्रथम बाह्य त्राटक — जसें नीलवर्ण गोल आकृति, दिव्याची ज्योत, अग्नि, तारा, आकाश किंवा नासिकाग्रदृष्टि वगैरे साधनें अुपयोगी होऊं शकतात. नामजप, प्रणव, श्वासअुच्छ्वास यांचाहि अुपयोग अेकविधतेला होऊं शकतो. अभ्यासाने अेकदां अेकाग्रता साधूं लागल्यावर मग बाह्य साधन

बदललें तरी अंकाग्रता साधण्यांत अडचण येत नाहीं. साधन जितकें सूक्ष्म घ्यावें तितका सिद्धीच्या दिशेकडे साधक लवकर जातो. प्रथम जरी स्थूल साधन घेतलें असलें तरी जसजशी वृत्ति अेकविध होत जाते तसतशी तिच्यांत स्थिरता व सूक्ष्मता येत जाते. वृत्तीच्या सूक्ष्मतेंत बाह्य स्थूल विषय टिकूं शकत नाहींत. ते आपोआप म्हणजे विशेष प्रयत्नावाचून गळून जातात. सूक्ष्म वृत्तींत ध्यानाचा विषयहि सूक्ष्मच होअून जातो. म्हणून अभ्यासाचा प्रारंभ कशाहि प्रकारें झाला असला तरी साधकास पुढेंपुढें अधिकाधिक सूक्ष्मतेंत जाणें क्रमप्राप्तच होतें.

ध्यानाभ्यासासाठीं आपल्याला साकाराची आवश्यकता अितक्याच-
करितां वाटत असते कीं तशाच प्रकारच्या संस्कारांत
शुद्ध सत्त्वगुणाचा आपण वाढलों आहों. अेक दैवत सोडलें तरी दुसरें
अुदय कोणतेंतरी दैवत असावेंसें आपल्याला वाटतें व
त्यामुळेंच पसंतीचा प्रश्न निर्माण होतो. परंतु मला
वाटतें दैवताविषयीं आपल्यांत असलेला भक्तिभाव साधारणतः परंपरेंतून
आपल्यांत अुतरलेला आहे. आपल्याला जे गुण प्रिय वाटतात, जे कांहीं
अंशानें आपल्यांत असतात, त्या गुणांचा अुत्कर्ष ज्यांच्यांत झालेला होता
असें आपण समजतो अशा विभूतींच्या चिंतनानें, मननानें आणि त्यांच्या
चरित्रावर विचार केल्यानें आपली अुन्नति शीघ्रगतीनें होअूं शकते.
सद्गुणसंपन्न विभूतींच्या चिंतनाच्या अभ्यासाबरोबरच गुणग्रहणाचाहि
आपला प्रयत्न असेल तरच तो अभ्यास योग्य पद्धतीनें चालत आहे असें
म्हणतां येतील. तशा अभ्यासांतच शुद्ध सत्त्वगुणाचा अुदय व अुत्कर्ष
होअूं शकतो. परंतु अशा पद्धतीनें अभ्यास करणारे साधक क्वचितच
सापडतात. दैवताविषयींची आपली श्रद्धा परंपरेच्या अनुरोधानेंच चालत
आलेली आहे. जन्मापासून किंवा त्याच्या अगोदरपासून आपल्याला ज्या
प्रकारचे संस्कार मिळतात त्याप्रमाणेंच आपण या बाबतींत बहुशः चालत
असतो. परंपरेंतून निघून विवेकानें स्वतःकरितां योग्य मार्ग काढणारे
विरल असतात. बहुजनसमाज चालत आलेल्या श्रद्धेनुसार चालत असतो.

सव्यां आपण अभ्यासी साधकाच्या बाबतींत विचार करीत असल्यामुळे बहुजनसमाजाचा विचार बाजूला ठेवून घ्येय समजून कोणत्याहि भ्रमांत किंवा खोट्या कल्पनेंत न घेण्याची जरूर पडतां अभ्यासाचा व साधनाचा आपला मार्ग यथाक्रम निर्विघ्नपणें पार पडावा असें ज्यास वाटत असेल, या मार्गांत आपला व्यर्थ कालक्षेप होऊं नये व आपल्या शक्तीचा अपव्यय न होतां ती सर्व योग्य मार्गांत लागावी अशी ज्याची अिच्छा असेल, त्यानें जीवनाचें खरें घ्येय काय आहे व तें साधण्याकरितां कोणत्या साधनाची किती व कशा प्रकारें आवश्यकता आहे, तें प्रथम नीट समजून घ्यावें; अीश्वर-परमेश्वर, आत्मा-परमात्मा, जीव-शिव, साकार-निराकार, सगुण-निर्गुण, ब्रह्मपरब्रह्म, अवतार-चमत्कार, भक्ति, मुक्ति, ज्ञान, योग, कर्म, धर्म, नीति, कर्तव्य, लोक, परलोक, वगैरेविषयींचें शक्य तितकें व्यवस्थित बौद्धिक ज्ञान त्यानें प्रथम करून घ्यावें. सर्वांत मुख्य गोष्ट म्हणजे स्वतःची विवेकशक्ति त्यानें वाढवावी आणि मग सर्वांतून विवेकानें आपला मार्ग काढावा. योग्य विवेकदृष्टि आल्यावर त्याच्या समजुतींत, भक्तींत, संस्कारांत, ज्ञानांत, परंपरेत, साधनेंत जें भ्रमात्मक असेल, जें काल्पनिक असेल, ज्याचा ध्येयाशीं कांहीं संबंध पोहोचूं शकत नाहीं असें जें जें कांही असेल, तें तें सर्व नाहींसें होतील. त्याचा मार्ग स्पष्ट होतील. आपला मार्ग कष्टप्रद जसला तरी त्याविषयीं चिंता नसावी परंतु तो भ्रमात्मक नसावा. ध्येय आकर्षक नसलें तरी हरकत नाहीं परंतु तें काल्पनिक नसावें. म्हणून या सर्व गोष्टींचें आकलन होऊन त्या पटण्यास साधकानें प्रथमपासून विवेकी होणें जरूर आहे. भ्रम निर्माण होऊं शकतील असें साधन त्यानें धरू नये. स्वतः ज्याचें आचरण करीत असेल तें साधन व त्याचे होणारे परिणाम जीवनांत सदैव अुपयुक्त होतील व जीवनाचा हेतु साध्य करून देण्यास ते अत्यन्त आवश्यक व साहाय्यप्रद होतील असा साधकाचा त्या बाबतींत आग्रह असावा.

अेकविध वृत्तीचें प्रयोजन

प्रश्न — अेखादा हेतू सिद्ध करण्याच्या अुद्देशानें — अुदा० अेखादें यंत्र किंवा औषधीच्या आविष्काराकरितां — अेक मनुष्य त्या कार्यांत निमग्न होतो, रात्रंदिवस त्याच्याच मार्गें लागतो; त्याचाच विचार करतो, त्याचेच प्रयोग करतो. त्याशिवाय त्याला दुसरें कांहीं सुचत नाहीं. त्यांत तो केव्हां भूकतहान व झोंपहि विसरतो. अशी अेकाग्रता, व आसनवद्ध होअून अेखाद्या ध्येयाची धारणा करून त्यावर अेकाग्र होण्याचा ध्यानाभ्यास — या दोहोंत काय फरक आहे व प्रत्येकाचें महत्त्व काय ?

अुत्तर — चित्तवृत्तीला केवळ अेकविध करतां येणें अितकेंच आपलें साध्य असेल तर तुमचा प्रश्न संभवतो. परन्तु अेकविध वृत्तींतील हेतु हरअेक गोष्टीचा जीवनाच्या शुद्धीच्या दृष्टीनें विचार करावयाचा असतो तेथें केवळ अेकविधतेला महत्त्व देअून चालत नाहीं. चित्ताला अेकविध करण्याच्या मार्गें शोधकाचा किंवा साधकाचा हेतु काय आहे, ही गोष्ट मुख्य व महत्त्वाची आहे. हेतूंतील शुद्धि-अशुद्धि; परार्थ किंवा स्वार्थ, त्या हेतूपासून स्वतःवर व समाजावर होणारे बरेवाअीट परिणाम; हेतु-सिद्धीकरितां अुपयोगांत किंवा आचरणांत आणलेल्या साधनांची शुद्धि-अशुद्धि वगैरे गोष्टींवरून अशा प्रकारच्या प्रयत्नाचें किंवा अभ्यासाचें महत्त्व जीवनाच्या दृष्टीनें काय आहे तें ठरवावयाचें असतें. भौतिक शोधाच्या मार्गें लागलेला मनुष्य तहान, भूक, झोंप वगैरे कांहीं काळ विसरतो यांत त्याची विशेषता नाहीं. विशेषता आहे त्या शोधाच्या मार्गें कोणाचें दुःख नाहींसिं करण्याचा हेतु असेल तर त्या हेतूची. म्हणून

शोधाच्या मार्गें कांहीं दुःखपरित्राणाचा हेतु आहे कीं स्वार्थाचा आहे, तें पाहिले पाहिजे. अितरांचें दुःख, अज्ञान, गैरसोयी वगैरे कमी करण्याच्या हेतूनेच केवळ कोणी अेखाद्या शोधाच्या मार्गें लागला व त्या प्रयत्नांत तो अेकविध झाल्यामुळें तहानभुकेचें त्याला विस्मरण पडलें, तर तितक्या सात्त्विकतेचा लाभ जीवनाच्या दृष्टीनें त्याला झाला व अितरांचें दुःख, अज्ञान, गैरसोयी वगैरे कांहीं कमी झाल्या असें म्हणतां येतील. म्हणून केवळ तदाकारता, तन्मयता, अेकविधता या गोष्टी महत्त्वाच्या नाहींत. कोणत्याहि विषयाच्या मार्गें मनुष्य अत्यन्त अुत्कण्ठितपणें लागतो तेव्हां कांहीं काळ त्याला आपोआप तन्मयता येत असते. चित्ताला कोणत्याहि विषयाची अतिशय ओढ लागते तेव्हां नेहमीं सहजपणें अिन्द्रियांच्या द्वारा फांकणारी त्याची सर्व शक्ति अेकाच वृत्तीमध्ये येअून ती कांहीं काळ अिच्छित विषयाशीं तदाकार होते. मासा धरण्याकरितां बगळा, अुंदीर धरण्याकरितां मांजर, किंवा अशाच प्रयत्नांतील अन्य प्राणी यांना आपआपल्या प्रयत्नांत कितीतरी वेळ अेकाग्र व्हावें लागतें. रानांत प्राण्याच्या मार्गें लागलेला शिकारी तहान, भूक, झोंप, मार्ग, दिशा, काल वगैरे सर्व कांहीं विसरतो. सर्वेन्द्रियांतील स्वाभाविक धर्मांचा - श्वासभुच्छ्वासाचा - हि त्याला प्रसंगीं कांहीं अंशीं निरोध करावा लागतो. अितका तो आपल्या विषयाशीं तन्मय होअून जातो. गानतान, मौजशौक यांतहि 'मनुष्याला कितीतरी गोष्टींचें विस्मरण होअून त्यांतच त्याला तन्मयता प्राप्त होत असते.

या सर्वांप्रमाणें भौतिक शोधाच्या मार्गें लागलेला मनुष्य कांहीं काळ तन्मय होत असला तरी त्यांतच तन्मय राहावें हा त्याचा हेतु नसून 'शोध' हा त्या काळापुरता त्याचा हेतु असतो. तो हेतु साध्य करण्याच्या प्रयत्नांत मधूनमधून होणारी तन्मयता ही त्या शोधाच्या मार्गांत आपो-आप येणारी अवस्था आहे. शिवाय शोध ही मुख्य गोष्ट म्हणून जरी त्या प्रयत्नांत वरवर दिसत असली तरी त्या शोधाच्या मार्गें जो त्याचा स्वतःचा खासगत हेतु असेल तोच त्याचा त्या सर्व प्रयत्नांतील खरा

हेतु व तीच त्याची खरी सिद्धि समजणें योग्य होतील. त्या शोधामुळें जगाचें दुःख कांहीं कमी करण्याचा प्रयत्न करणें किंवा ज्ञान, धन, मान, कीर्ति प्राप्त करून घेणें यांपैकीं जो कांही त्याचा मुख्य हेतु असेल त्यावर त्या शोधकाची नैतिक पात्रता अवलंबून राहिल. केवळ तन्मयता किंवा अेकाग्रता हें साध्य नाहीं. कारण अेकविध वृत्ति नेहमींच्या अनेक कर्मांत व व्यवसायांत सुद्धां मनुष्याला करावी लागते. त्या प्रत्येक कर्मांतील अेकाग्रता मनुष्याला कल्याणप्रद मार्गाकडेच नेते असा नियम नाहीं. म्हणून अेकविधतेच्या मार्गें मूलभूत हेतु काय आहे तें पाहिलें पाहिजे. आपला हेतु आपल्याला व समाजाला कल्याणप्रद मार्गाकडे नेण्यास सहायरूप झाला पाहिजे. त्याचप्रमाणें आपल्या हेतूकरितां जीं साधनें व जीं विचारसरणी आपण अुपयोगांत आणूं त्यांचे आपल्यावर व समाजावर शुभदायक परिणाम घडून येतील अशी आपली खात्री असली पाहिजे.

ध्यानधारणेच्या अभ्यासांत अेकाग्रता व तन्मयता यांचें महत्त्व विशेष आहे. तरी त्यांतहि त्या अभ्यासाच्या मार्गें **जीवनव्यापी लाभ** साधकाचा हेतु काय आहे तें पाहणें जरूर आहे. गीतेंत यज्ञ, दान, तप, कर्म वगैरेंचे सात्त्विक, राजस व तामस अंसे जे भेद सांगितले आहेत ते या बाबतींत विचार करण्यासारखे आहेत. भौतिक शोधाच्या मार्गे लागण्यांत कांहीं काळ अेकविध वृत्ति झाली काय, किंवा आसनबद्ध होअून मनुष्यानें अेकाग्रता साधली काय, या दोहोंच्या मार्गें जीवनविषयक हेतु काय आहे तें पाहिल्याशिवाय त्या गोष्टींतील श्रेष्ठता किंवा कनिष्ठता ठरवतां येणार नाहीं. ध्यानधारणेंतहि जर कांहीं वैषयिक सकामताच साधकाच्या मनांत असेल, धन, मान, कीर्ति, प्रतिष्ठा किंवा अितर कांहीं अैहिक वैयक्तिक हेतु असेल, तर त्या ध्यानधारणेची किंमत जीवनशुद्धीच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ प्रतीची ठरणार नाहीं. जीवनशुद्धीसाठीं कराव्या लागणाऱ्या ध्यानधारणेंत अेकाग्रता, तन्मयता, अेकविधता यांचें जें महत्त्व आहे तें, चंचलपणें सर्वत्र

पसरून बहुशाखामय झालेल्या चित्तशक्तीचें अेकीकरण करून तिला अेका पवित्र संकल्पांत केंद्रित करण्याच्या अभ्यासाकरितां आहे. अशा रीतीच्या अभ्यासांत जें पवित्र संकल्पबळ निर्माण होतें तें साधकाच्या सर्व विचारांवर, आचारांवर, व अेकांदर सर्व जीवनावर पावित्र्याचे संस्कार पाडून सर्व जीवनाला पवित्र व अुन्नत करीत असतें. पवित्र संकल्पावर चित्ताला अेकाग्र करणें, स्थिर करणें अितकीच गोष्ट जरी यांत वरवर दिसून येत असली तरी त्याच्या चित्ताच्या विकासाच्या दृष्टीनें अनेक कल्याणप्रद परिणाम साधकाला लाभत असतात. स्थिरता, दृढता, निश्चलता, तेजस्विता, अशुद्ध वृत्तींचा क्षय, शुद्ध वृत्तींचा अुदय व अुत्कर्ष, शारीरिक निर्मलता, बौद्धिक कुशाग्रता, विवक, सद्गुणांची आवड, मानसिक पावित्र्य, संयम, धैर्य, निरहंकारता वगैरे, अभ्यास काळापुरतेच नव्हेत तर सर्व जीवनभर टिकून राहणारे, लाभ साधकाला या अभ्यासाच्या योगानें प्राप्त होअूं शकतात. जीवनशुद्धीच्या हेतूनें कराव्या लागणाऱ्या ध्यानधारणेचा प्रारंभच यमनियम व सदाचाराच्या पालनापासून होत असतो. जीवनशुद्धीच्या प्रयत्नांत सदाचाराला जितकें महत्त्व आहे तितकें भौतिक शोधाच्या मार्गांत आहेच याविषयी खात्री नाही. भौतिक शोधाच्या तीव्र जिज्ञासेच्या व अुत्कंठेच्या काळांत शोधकांत आपोआप जो संयम राहत असेल तो खरा. परंतु तो संयम जीवनभर सदैव कायम राहावा अशी अिच्छा त्याच्या मनांत असण्याचें कारण दिसत नाही. जीवनशुद्धीच्या मार्गांत जें साधन अवलंबिलें जातें त्या साधनामुळें निर्माण होणारे सद्गुण आपला स्वभाव बनून जावे अशी साधकाची अिच्छा असते. भौतिक शोधाच्या मार्गें लागलेल्या अभ्यासकाला त्याच्या शोधाच्या विषयाबरोबरच त्याच्या अनुषंगानें असलेल्या अन्य विषयांचें, वस्तूंचें, द्रव्यांचें, त्यांतील अणु-परमाणूंच्या गुणधर्मांचें, त्यांतील शक्तीचें, ज्ञान होत असतें. त्याचप्रमाणें जीवनशुद्धीच्या हेतूनें अेकविधतेचा अभ्यास करणाऱ्या साधकालाहि चित्ताबरोबरच अनेक स्थूल, सूक्ष्म, सूक्ष्मतर वृत्तींचें, अिद्रियांतील हरअेक

गुणधर्मचिं, ज्ञान होत असतें. शोधन, निरीक्षण, परीक्षण, आकलन वगैरे ज्ञानाचीं अनेक अंगें त्याच्यांत विकसित होतात. आपल्यांतील वृत्तींना, अिच्छांना, वासनांना, आवरण्याची शक्ति वृद्धिगत होते. मानवी जीवनाच्या शुद्धीच्या व विकासाच्या दृष्टीनें या गोष्टी, हे लाभ, अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. या अभ्यासांत बाह्य औषधासारखा कांहीं शोध लावायचा नसून आपली स्वतःचीच शुद्धि साधावयाची असते. कोणत्याहि बिकट प्रसंगांत आपलें चित्त विचलित होणार नाहीं अशी चित्ताची घडण साधकाला करावयाची असते. राग, द्वेष, भय, क्रोध यांपासून आपण सदैव अलिप्त राहूं शकूं अशी अलिप्तता साधकाला प्राप्त करावयाची असते. यमनियमांच्या पालनानें पवित्र व सद्गुणसंपन्न होत जाणाऱ्या चित्ताला, ध्यानधारणेच्या अभ्यासानें, आत्मनिरीक्षणानें व परीक्षणानें अधिकाधिक पवित्र, दृढ, संयमी व ज्ञानसंपन्न करून आपली जीवनशुद्धि साधण्याचा हा प्रयोग किंवा प्रयत्न असतो. कोणताहि बाह्य प्रयोग करीत असतां त्यांत होणाऱ्या अेकविध वृत्तीची किंवा त्या प्रयोगाच्या सफलतेनें वैयक्तिक अथवा सामूहिक जो लाभ होण्याचा संभव असेल त्याची आणि जीवनशुद्धीच्या प्रयत्नांतील अेकविधतेची व त्यांतील अेकंदर लाभाची तुलना होणें शक्य नाही. मूलतःच दोघांच्या हेतूंत फार अंतर असतें. बाह्य शोधाच्या मार्गें जागतिक दुःखमुक्तीचाच केवळ हेतु असेल तर तितक्या सात्त्विकतेचा लाभ अभ्यासकाला ज्ञाल्या-शिवाय राहणार नाहीं, व जीवनशुद्धीच्या दृष्टीनें तीच गोष्ट अधिक महत्त्वाची समजणें योग्य होतील.

या सर्व लिहिण्याचा अर्थ असा नाही कीं, भौतिक शोधाची मानवी जीवनाला कांहीं अुपयुक्तता किंवा आवश्यकता नाहीं. मनुष्याचें दुःख, त्याच्या यातना, कष्ट, अडचणी, अज्ञान, गैरसोबी वगैरे जेणेंकरून कमी करतां येतील अशा प्रकारच्या शोधांची व अुपायांची मनुष्यजातीला आवश्यकता आहेच. परंतु त्यापेक्षांहि मनुष्याला मानवतेची अत्यंत आवश्यकता आहे. ती मानवता सद्गुणांशिवाय साध्य होणें शक्य नाहीं.

त्याग व संयमाशिवाय सद्गुणांची वृद्धि होऊ शकत नाही. दृढता व निग्रहशक्तीशिवाय संयम टिकू शकत नाही. शुद्ध संकल्पवळाशिवाय दृढता व निग्रह येऊ शकत नाही. अभ्यासाशिवाय संकल्पवळ वाढवायला मार्ग नाही. अभ्यासाकरितां अेकविधतेला महत्त्व आहे. अभ्यासाने चित्त स्थिर होऊ शकते, दृढ होऊ शकते, शुद्ध होऊ शकते. अभ्यासानेच प्रज्ञा व शुद्ध विवेक जागृत होतात. चित्त अधिकाधिक शांत होत जाते. अशा प्रकारचे सर्व लाभ अभ्यासानेच प्राप्त होऊ शकतात. म्हणून जीवनशुद्धीच्या दृष्टीने अशा प्रकारच्या अभ्यासाचे महत्त्व आहे. केवळ अेकविधतेला महत्त्व नाही. जीवनशुद्धीच्या मार्गात ती जितकी सहायरूप होऊ शकत असेल तितकेच तिचे महत्त्व आहे. कारण जीवनशुद्धीच्या प्रयत्नानेच मानवजातीला खऱ्या मनुष्यतेची प्राप्ति होणे शक्य आहे.

३

ध्यानाभ्यासाचे मार्गदर्शन — १

मानवी चित्त ही मोठी अद्भुत वस्तु आहे. तिच्यांत किती शक्ति सुप्तपणे वास करित आहे त्याचा अजून कोणालाच पुरा शोध लागलेला नाही. जीवनातील सुखदुःखे, लाभहानि, अनुन्नतिअवनति, सद्गुणदुर्गुण वगैरे सर्वांचा संबंध चित्ताशी आहे. त्या चित्ताला आपण जर सर्व बाजूंनी चांगले बनवू शकलो, त्याला जर सर्व सद्गुणांचे भांडार करू शकलो, तर जीवनाचे प्रश्न सुटून जीवन कृतार्थ होण्यास वेळ लागणार नाही. त्याकरितां आपण आपले चित्त स्थिर केले पाहिजे, शुद्ध केले पाहिजे. त्याला दृढ व बलवान् केले पाहिजे.

या ठिकाणी चित्त, बुद्धि, मन या शब्दांविषयी व त्यांच्या कार्याविषयी थोडे स्पष्टीकरण केलेले वरे. कारण अंतःकरणाचे स्वरूप व कार्य हा विषय सांगतांना हे शब्द पुनःपुनः वापरावे लागतील. या तीन नांवांवरून हीं तीन निरनिराळीं

सूक्ष्म अिद्रिये आहेत असं समजू नये. कार्य करण्याची साधनें म्हणून यांना करण म्हणतात. वास्तविक हे करण अेकच असून त्याच्या निरनिराळ्या कार्यशक्तीवरून त्याला निरनिराळ्या नांवांनी संबोधण्याचा प्रघात आहे. जागृतीत हे करण अेकसारखे कार्यरत असते. स्वप्नांत याचे काम अर्धवट चालू असते. सुषुप्तीत म्हणजे गाढ निद्रेंत याचे कार्य बन्द असते. म्हणजे जागृति व स्वप्न या दोन अवस्थांत ते केव्हांच कार्यरहित नसते. सकाळीं जागृतीच्या पहिल्या क्षणापासून याच्या कार्याला स्पष्टपणे सुरुवात होते व गाढ निद्रा लागेपर्यंत ते कार्य चालू असते. हे करण बाहेर दिसणारे नसल्यामुळे याला अंतःकरण म्हणतात. कोणत्याहि विचाराचा प्रारंभ, अस्पष्ट स्फुरण, स्मृति, तर्क, कल्पना, अनुमान, संकल्प, अवलोकन, निरीक्षण, परीक्षण, तारतम्य, विवेक, योजना, समयसूचकता, प्रसंगावधान, ज्ञान, कामक्रोधलोभादि विकार, चिंता, भय, शोक, दुःख अित्यादि प्रकार; त्याचप्रमाणे प्रेम, वात्सल्य, दया, अुदारता वगैरे भाव - हीं सर्व त्या अेका करणाचींच कार्ये होत. यांपैकी कांहीं कार्ये त्याच्याकडून चालत असतां त्याला आपण चित्त म्हणतो; तर कांहीं कार्यांच्या वेळीं वृद्धि म्हणतो; तर कांहीं कार्यप्रसंगीं त्यालाच मन म्हणून संबोधतो. वास्तविक पाहतां तीं सर्व कार्ये करणारे करण अेकच आहे. त्या अेकाच करणांत निरनिराळ्या कार्यशक्ति आहेत. त्या शक्तींचे या करणाच्या द्वारा स्पष्टपणे प्रतीत होणारे जे पहिले स्वरूप अजर स्फुरण त्याला आपण सामान्यपणे वृत्ति म्हणून ओळखतो. जागृतीत अजा अनेक वृत्तींचा सरमिसळ प्रवाह अेकसारखा चालूच असतो. प्राकृतिक धर्म, आपले संस्कार व पूर्वजीवन यांना धरून तो प्रवाह चालत असतो. तो केव्हां आपल्या व्यवहारांतील कार्याप्रमाणे चालत असतो, तर केव्हां त्या प्रवाहांतील वृत्ति आपल्या व्यवहाराला वळण देत असतात. या बाबतीत फार शास्त्रीय चर्चेत न अुतरतां आपला विषय ध्यानांत येण्याकरितां आपल्याला अितके समजले तरी पुरे आहे.

आपल्या अंतःकरणांत दिवसभर चालणाऱ्या वृत्तींच्या प्रवाहाचें स्वरूप शुद्ध नसतें, तर त्यांत अनेक अनिष्ट व अहितकर वृत्तींचें मिश्रण असतें. त्या वृत्तींमुळें व त्या प्रकारच्या कर्मांमुळें आपण स्वतः दुःखी व अवनत होतो आणि त्या वृत्ति व तीं कर्मे अितरांच्याहि दुःखाला व अवनतीला कारणीभूत होतात. म्हणून आपण सर्वांनीं दुःखांतून सुटावें व आपणां सर्वांना शांति प्राप्त व्हावी असें वाटत असेल तर आपण सर्वांनीं आपल्या वृत्तींचा प्रवाह शुद्ध केला पाहिजे. तो प्रवाह शुद्ध न करतां दुःख टाळण्याचे व सुखप्राप्तीचे आपण अेकट्यानें किंवा सर्वांनीं मिळून दुसरे कितोहि अुपाय केले तरी त्यांचा अुपयोग होणें शक्य नाही, असें या दृष्टीनें विचार करतां खात्रीपूर्वक वाटतें.

आपलें व अितरांचें सुख केवळ बाह्य परिस्थितीवर अवलंबून आहे हें म्हणणें जसें चुकीचें आहे तसेंच बाह्य परिस्थितीशीं त्याचा विलकूल संबध नाही हेंहि म्हणणें चुकीचें आहे. ज्याप्रमाणें अुत्कृष्ट रसानुभव हा केवळ आपल्या रसनेंद्रियावर अवलंबून नाही, तसा तो केवळ बाह्य वस्तूवरहि अवलंबून नाही. परंतु आपल्या रसनेंद्रियाची शुद्धि व तीक्ष्णता त्याचप्रमाणें पदार्थाची शुद्धि व स्वादिष्टता या दोहींवर तो अवलंबून आहे. यावरून आपण आपल्या व अितरांच्या सुख-दुःखांचा विचार करतांना केवळ बाह्य स्थितीचा विचार न करतां आपल्यांतील व अितरांतीलहि वृत्तींचा विचार केला पाहिजे. दुःख-समयीं किंवा सुखप्रतिबंधक प्रसंगीं आपण बाह्य परिस्थितीचाच बहुतेक विचार करीत असतो. फार झालें तर अितरांच्या दोषांचाहि त्यावेळीं विचार करतो, परंतु आपल्या स्वतःच्या कोणत्या वृत्तीमुळें दुःखाचा सद्यःप्रसंग आला आहे, कोणत्या सद्गुणाच्या अभावामुळे आपल्याला हें दुःख होत आहे किंवा आपल्या सुखाला प्रतिबंध झालेला आहे, किंवा कोणती सद्गुण धारण केल्यानें या सर्व दुःखाचें निवारण होण्यासारखें आहे, याचा आपण क्वचितच कधीं विचार करतो. बाह्य वस्तु आणि

अितरांच्या मनोवृत्ति व स्वभाव आपल्या सुखसोयींना सदैव अनुकूल असावे असें आपण अिच्छितों, तसा प्रयत्नहि आपण करतो; परंतु अंतर्मुख होअून आपल्या स्वतःतच असलेलीं आपल्या दुःखाचीं कारणें आपण कधीं शोधून पाहत नाहीं. बाहेर धांवणाऱ्या वृत्तींच्या प्रवाहांतच आपलें मन नेहमीं मग्न असतें. त्यांतूनहि दुःख, शोक, भय, चिंता अुद्वेग वगैरे प्रसंगीं तर आपल्या वृत्ति क्षुब्ध होअून त्या प्रवाहाला वेग येत असतो. अगा वेळीं चित्ताला प्रवाहांतून काढून, सर्व स्थितीचा, आपल्या मनोवृत्तींचा व अिच्छांचा, अलिप्तपणें, स्थिरपणें, शांतपणें विचार करणें आपल्याला अत्यंत दुर्घट होअून जातें. वृत्तींचा प्रवाह आपल्या अिच्छांप्रमाणें धांवत असतो. अिच्छा आपल्या अिद्रियांतील रसा-प्रमाणें चालत असतात. अशा स्थितीत अेकंदर परिस्थितीचें व स्वतःचें अवलोकन करून, निरीक्षणपरीक्षण करून, योग्य निर्णय देणारा विवेक आपल्याला सुचत नाहीं. पण दुःखनाशाकरितां अविवेकानें व अुद्वेगानें तात्काळ कांहींतरी करून आपली पहिलीच स्थिति आपण अधिक विकट व आपलें मन अधिक दुर्बल करून घेतों. अविवेकी प्रयत्नांत कदाचित् तात्कालिक यश आल्यासारखें वाटून क्षुब्ध झालेल्या मनोवृत्ति थोड्या समयापुरत्या केव्हां केव्हां शांतहि होतात. परंतु अयोग्य मार्गानें यश मिळवण्याच्या प्रयत्नांत अितरांच्या न्याय्य मनोवृत्तींना दिलेल्या आदां-तांची प्रतिक्रिया तेव्हांनासूनच सुरू झालेली असते व त्याचे अनिष्ट परिणाम आपल्याला केव्हांतरी भोगावेच लागतात. शिवाय अयोग्य मार्गानें दुःखमुक्त होण्याच्या प्रयत्नाची संवय आपल्याला हळूहळू अवनतीकडे नेत असते, व ज्या मानानें ती जडते त्या मानानें ती काढून टाकण्यासहि आपल्याला पुढें कठिण जातें. म्हणून दुःखाच्या प्रसंगी आपल्या चित्तवृत्तींना तगासून त्यांना योग्य तें वळण देअून दुःखमुक्ती-चा प्रयत्न आपण करीत राहिलों तर आपलीं दुःखें योग्य मार्गानें टळते. आपली व अितरांचीहि अवनति टळेल व आपण अुन्नत होअूं. कोणत्याहि दुःखद प्रसंगीं किंवा विशेष सुखाच्या प्रसंगीं आपलें चित्त

स्थिर, शुद्ध व दृढ राहिले, आपली विवेकबुद्धि त्यावेळीं जागृत, तीक्ष्ण व प्रखर राहिली, तर आपल्या व अितरांच्या अुन्नतीला बाधक किंवा प्रतिबंधक गोष्टी आपल्याकडून त्यावेळीं होऊं शकणार नाहीत. आपल्या व अितरांच्या अुन्नतीला साधक व पोषक विचार व अुपाय आपल्याला त्यावेळीं सुचतील. अशी चित्ताची स्वाधीनता जीवनाच्या अुन्नतीच्या दृष्टीनें फारच महत्त्वाची गोष्ट आहे. परंतु दुःखमुक्त होण्याकरितां किंवा सुखमय शांतीकरितां, संयम, चित्ताची स्वाधीनता, वगैरे शक्ति प्राप्त करण्याचें बहुशः कोणाच्या ध्यानांत येत नाहीं. क्वचित् कोणाच्या मनांत अशा प्रकारचा विचार आला तरी त्याला अितरांकडून पुष्टि किंवा मार्गदर्शन मिळत नाहीं. अशा स्थितींत कौणीं स्वतःच्या बुद्धीनें थोडाफार प्रयत्न केला तरी तो पुरेसा होत नाहीं. त्यामुळे आपल्या अंतरांतील पूर्वसंस्कारांच्या व बाहेरच्या प्रतिकूल परिस्थितीच्या बळापुढें आपलें कांहीं चालत नाहीसें त्याच्या अनुभवास आल्यावर तो त्या वाजूचा प्रयत्न सोडून देतो व पूर्वीच्याच विकारवश मार्गांत पडून पूर्ववत् जीवन कंठूं लागतो. परंतु ज्याच्या चित्तांत आपल्या श्रेयाविषयां प्रबल अिच्छां व दृढ संकल्प भरलेला असेल त्यानें कितीहि संकटे व अडचणी आल्या तरी चित्त-स्वाधीनतेचा प्रयत्न कधींहि सोडूं नये. परमात्म्यावर व आपल्या शुद्ध संकल्पावर निष्ठा ठेवून आपल्यांत असलेल्या ज्ञानाच्या साहाय्यानें त्यानें आपल्या मार्गांत स्थिर व दृढ राहावे. आपला अभ्यास सतत चिकाटीनें चालू ठेवावा. त्याकरितां प्रयत्नांची पराकाष्ठा करावी.

आपलें चित्त स्थिर, दृढ व पवित्र झालें तर त्यांतील सुप्त शक्ति जापोजाप जागृत होतात. त्या शक्तींच्या साहाय्यानें चित्त स्वाधीनते- श्रेयार्थी साधकाला पुढील मार्गाचें ज्ञान होते. करितां अभ्यासा- ज्ञानावरोवर धैर्य व धैर्यावरोवर शांति व प्रसन्नता ची आवश्यकता साधकाला वाटूं लागते. त्या स्थितींत कोणत्याहि भौतिक सुखाला लुब्ध होऊन तो त्या सुखाच्या अधीन

होत नाही. किंवा कोणत्याही दुःखाने अद्विग्न होऊन त्याला तो हार जात नाही. शारीरिक दुःखाचे परिणाम त्याच्या शरीरावर कांहीं अंशीं अमुदत असले तरी त्यायोगे त्याच्या चित्तांत दीनता येत नाही किंवा त्याच्या चित्ताची स्थिरता भंगत नाही. प्रत्येक प्रयत्नशील मनुष्याला अशा प्रकारची चित्ताची अवस्था प्राप्त करतां येतील; परंतु आपण ती गोष्ट मनावरच घेत नाही. चित्त स्वाधीन ठेवण्याचा प्रयत्न करणे, त्या बाजूचा अभ्यास करणे, हे साधुसंतांचे, योगीमहात्म्यांचे, काम आहे अशी आपली चुकोची समजूत आहे. जगांत अन्नपचनाची जरूर कांहीं ठराविक लोकांनाच आहे किंवा त्यांनाच ती गोष्ट साध्य होणे शक्य आहे व बाकीच्यांना त्याची जरूर नाही किंवा ती गोष्ट साधणे शक्य नाही असे कधीं म्हणतां येतील काय? अन्न खाणाऱ्या प्रत्येक माणसाला त्याच्या पचनाची, व शरीर धारण करणाऱ्या प्रत्येक माणसाला स्वतःचे शरीर चांगले राखण्याची जशी जरूर आहे, त्याचप्रमाणे स्वतःचे चित्त शुद्ध ठेवण्याचीहि प्रत्येकाला आवश्यकता आहे. ज्याच्या चित्तांत काम, क्रोध, लोभ उत्पन्न होऊं शकतात, ज्याच्या चित्तांत आशा, तृष्णा, वासना यांचे बंड चालू आहे, ज्याच्या चित्तांत अनेक मलिन वृत्ति उठून त्याला कुमार्गाकडे नेऊं शकतात, त्या प्रत्येकाला - मग तो साधु, संत, योगी, किंवा महात्मा असो कीं साधारण मनुष्य असो - आपले चित्त स्वाधीन ठेवतां येण्याची, ते शुद्ध व दृढ राखतां येण्याची आवश्यकता आहे. साधुसंतांनीं आपले चित्त स्वाधीन ठेवून शांति प्राप्त करावी आणि अितर लोकांनीं आपल्या मलिन वृत्तींच्या पायीं आपल्या व अितरांच्या जीवनाचा नाश करावा, अशी आश्वरी आज्ञा, योजना किंवा अिच्छा नाही, ही गोष्ट आपण दृढपणे समजून, आपले शरीर व चित्त शुद्ध व दृढ करण्याचा प्रयत्न प्रत्येकाने केला पाहिजे. चित्ताची मलिनता, पंगुता, पराधीनता, अस्थिरता, व सद्गुणांच्या बाबतीतील आपली कमतरता, हे सर्व दोष आपल्या मानवतेला न शोभणारे आहेत. त्या दोषांविषयीं आपल्याला लज्जा वाटली पाहिजे आणि त्यांना नष्ट करण्याचा आपण निश्चय

केला पाहिजे. त्याकरिता योग्य अभ्यासाचा आश्रय आपण केला पाहिजे व त्या अभ्यासाच्या साहाय्याने आपण त्या मार्गातील सिद्धि त्वात्रीपूर्वक प्राप्त करू असा आत्मविश्वास आपण वाळगला पाहिजे.

हा अभ्यास प्रत्यक्ष सुरू करण्यापूर्वी मनुष्याने अंतर्मुख होऊन आत्मपरीक्षाची संवय पाडावी. आपले अंतर्बाह्य अभ्यासाची पूर्व तयारी जीवन तपासून पाहावे. त्यांत चित्ताला स्वाभाविकपणे अस्थिर, चंचल व मलिन करणाऱ्या अंतर्बाह्य गोष्टी कोणत्या आहेत, त्याचीं कारणे कोणतीं आहेत तीं त्याने प्रथम शोधून काढावीं. आपला व्यवहार शोधून पाहावा. तीं कारणे व व्यवहारांतील अयोग्य गोष्टी त्याने प्रथमच सोडून द्याव्या. असत्य, अप्रामाणिकता, दुष्टता, कपट, दंभ यांचा संबंध सोडून द्यावा. व्यसने, वाओट संवयी, आलस्य, जडता, कुमित्र, त्याचप्रमाणे कालापव्यय करणाऱ्या व पुनःपुनः लुब्धतेत टाकणाऱ्या गोष्टी या सर्वांचा त्याग करावा. मोह कमी करतां न आला तरी त्याची वृद्धि होतील असें करूं नये. सद्व्यवहाराने आजीविका चालवून आपल्यावरील जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करावा. शरीर, वस्त्रे, आपल्या अुपयोगांत येणाऱ्या वस्तु, आपली जागा वगैरे स्वच्छ राखण्याचा आग्रह ठेवावा. बोलण्यांत विवेक आणावा. सत्य व परिमितता राखावी. वाचा मधुर असावी. बहुभाषीपणा, कर्कशता, त्याचप्रमाणे अमर्याद, कठोर, तीव्र, आक्रोशयुक्त, असत्य, अविवेकी, निष्कारण व अप्रिय भाषण हे सर्व वाणीचे दोष वर्ज करावे. खानपान शुद्ध, सात्त्विक, पौष्टिक असावे. त्यांतहि परिमितता असावी. अुग्र, तीव्र, स्वादयुक्त व मादक खानपान करूं नये. नेहमीं भूक राखून जेवावे. अवाशीपणा करूं नये. भोजनाच्या वेळीं व नंतरहि प्रसन्न राहावे. संतापांत, अुद्विग्नपणे, क्षुब्धपणे, अप्रसन्नपणे अन्नग्रहण करूं नये. त्याचप्रमाणे सर्व चित्त अन्नांतच ठेवून अथवा असंतुष्टपणे त्याविषयीं चर्चा अगर चिकित्सा करीतहि अन्नग्रहण करूं नये. आहारशुद्धीवर शरीर, प्राण, चित्त यांची शुद्धि

अवलंबून आहे. अन्नाची शुद्धि व त्यांतील आपला संकल्प यांना अनुसरून शरीरांत रस निर्माण होत असतात; म्हणून अमृततुल्य प्राणदायी सात्त्विक परिणाम घडून यावे असे भोजनसमयीं आपले संकल्प असावे. आपण परिश्रमी असावे. सेवा किंवा कोणतेंहि सत्कर्म करण्याच्या बाबतींत आळस किंवा लज्जा नसावी. निंदा व कुसंग टाळावा. चांगलें वाचन, मनन, चिंतन ठेवावे. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सत्संग साधावा. सत्संग याचा अर्थ महान् साधूंचा संग असा नाही. ज्याच्या संगतींत आपलें मन पवित्र राहिल, पावित्र्याची आपली अिच्छा व आवड वाढत राहिल, तो सत्संग. तें कार्य वाचनानें होईल, मननानें होईल. रोजचें नित्यकर्म सद्भावनेनें व कर्तव्यबुद्धीनें करित राहिल्यानेंहि होईल. आपला बंधु, पुत्र, मित्र, शेजारी, नोकर, आपले आजीबाप, बहीण, स्त्री वगैरेपैकी ज्याच्या संगतींत आपलें चित्त निर्मळ राहिल व त्याची निर्मळता वाढत राहिल त्याला सत्संग म्हणण्यास हरकत नाही; व साधुमहात्म्याच्या संगतींतहि जर आपल्यांत मोह व चंचलता वाढत असेल तर तो संग आपण आपल्यापुरता तरी वर्ज्य समजावा. नियमितपणा व व्यवस्थितपणा बाळगावा. आपल्या वर्तनांत दया, स्नेह, सरळता, सत्यता, अुदारता, कर्तव्यनिष्ठा, संयम हीं स्वाभाविकपणें दिसून यावीं. आपलें शरीर, आपलीं कर्मेद्रियें, ज्ञानेद्रियें व मन यांच्या चौवीस तासांच्या व्यापाराकडे आपलें सावधानपणें लक्ष असावे. त्यांच्या अयोग्य क्रिया दृढतापूर्वक टाळाव्या. आपल्या विचारांत व आचारांत सुसंबद्धता यावी. प्रातःकालीं लवकर अुठून शुचिर्भूत होअून भावपूर्वक प्रार्थना किंवा स्तोत्र म्हणण्याची संवय ठेवावी; व विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे आपल्या हृदयांत सदैव विवेक जागृत राहावा.

अशा प्रकारचें वळण आपण आपल्याला पाडण्याचा प्रयत्न करावा. या प्रयत्नांत आपल्या चित्तवृत्तींत फार बदल झाला नाही तरी अयोग्य वर्तनाचा बलात्कारानें त्याग व आग्रहपूर्वक चांगलें वर्तन अितक्या गोष्टीतरी आपल्याला साधूं शकतीलच. आपण आपल्या श्रेयाची मना-

पासून अिच्छा करीत असलों तर आपल्याला या बाबतींत बलात्कारसा वाटणार नाही. या काळांत चित्त स्वाधीन झालेलें नसल्यामुळें कांहीं बाबतींत आग्रह ठेवावा लागेल. पण त्यायोगें आपल्या पूर्वसंस्कारांत व चित्तांत हळूहळू पालट होत जातील. कांहीं अनिष्टांतून आपण सहजच वांचूं; व कांहीं अिष्ट परिणामहि जीवनावर होत असलेले दिसून येअूं लागतील व त्यामुळें आपल्याला या मार्गाची गोडी लागेल. आपल्या शुभ संकल्पाला त्यामुळें बळ येतील. अयोग्य संवयी, व्यसनें, अयोग्य खर्च वगैरे अयोग्य गोष्टी जीवनांतून नष्ट होण्याच्या मार्गाला लागतील. फुकट जाणारें जीवन चांगल्या मार्गांत व कार्यांत खर्च होअूं लागेल. आपला वेळ व्यर्थ घालवणारा समाज आपल्यापासून दूर होतील. कुमित्र आपल्याला आपोआप सोडून देतील. दोष निघून जातील. आपला रस्ता साफ होतील. सन्मित्र मिळूं लागतील. भले लोक आपल्याला शोधीत येतील. या काळांत बाह्य कर्मांकितकें आपलें अंतर शुद्ध झालेलें नसलें, तरी तें शुद्ध व्हावें अशी आपली अिच्छा व प्रयत्न चालू राहिल.

अशा रीतीची आपली बाह्य तयारी झाल्यावर आपण पुढील प्रयत्नाला लागावें. शरीरशुद्धि, आचरणशुद्धि व आसनप्राणायामाचा व्यवहारशुद्धि चालू असतांच आपण प्राणशुद्धीकडे अभ्यास वळावें. त्याकरितां प्राणायामाचा अभ्यास ठेवावा. थोडीं आसनें साधावीं. प्राणायाम व आसनें यांयोगें प्राणाची व शरीराचीहि शुद्धि आपल्याला साधावयाची आहे हें ध्यानांत ठेवावें. प्राणायामानें फुफ्फुसांतील अशुद्ध हवा बाहेर काढली जाअून प्रत्येक दीर्घश्वासनावरोबर बाहेरची चांगली हवा आंत घेतली जात असते. ती क्रिया चालू असतां प्रत्येक वेळीं जो आंतर व बाह्य कुंभक होतो तो चित्ताचें चांचल्य कमी करतो. प्राण व सूक्ष्म वायु-वाहिन्या यांच्यावर त्याचा हितकर परिणाम होतो. आसन व प्राणायामाच्या अभ्यासानें पोटाची क्रिया सुधारते. जठराग्नि नीट काम करूं

लागतो. आसनांच्या योगानें हलका व्यायाम होत राहून सांध्यासांध्यां-
तील संचित मळ तेथून सुटून नाहीसे होतात. शरीरांत स्फूर्ति व
अुत्साह वाढूं लागतो. नित्य नवें चैतन्य संचरत असल्यासारखें वाटूं
लागतें. अेकंदरींत आसन व प्राणायामाच्या योगानें शरीराच्या निरोगि-
तेला व शुद्धीला फार मदत होते.

या अभ्यासाच्या मार्गें कांहीं दिवस स्वतंत्रपणें देण्यासारखी ज्याची
परिस्थिति असेल त्यानें दूर अेकांत शांत जागीं
अभ्यासाकरितां जाऊन हा अभ्यास करावा. तशी स्थिति नसेल
स्थान व समय त्यानें असेल त्या परिस्थितींत सर्वांत शांत जागीं तो
करावा. प्रातःकालापूर्वींचा काल या अभ्यासाला
सर्वांत अनुकूल आहे. रात्रीच्या विश्रांतीनें सर्व थकवा जाऊन आपलें
शरीर व मन स्वस्थ झालेलें असतें. त्यावेळीं प्रवृत्तीला सुरुवात झालेली
नसल्यामुळें त्यांत चंचलता आलेली नसते. प्रवृत्तीवर आरूढ झाल्यावर
चित्त सहजच रजोगुणी बनत असतें. म्हणून विश्रांति पुरी झाल्यामुळें
जडता व तम यांतून निवालेल्या चित्ताला तें रजोगुणी होण्यापूर्वींच
सत्त्वगुणी विचारावर, अभ्यासावर, चढवलें व आपल्यांतील शुद्ध रजाचा
आपण त्या कार्याकडे अुपयोग करून घेतला तर त्यावेळीं आपल्या
प्रयत्नात आपल्याला लवकर यश व सिद्धि मिळूं शकते. हा अभ्यास
आपण नदीकांठीं, जलाशयासंनिध किंवा अुंच स्थानीं - डोंगर, पर्वत,
टेंकडी यांवर - अेकांतांत करण्याचा क्रम ठेवला तर सृष्टीच्या अनुकूलतेचा
अनुभव व लाभ आपल्याला सहजच अधिक मिळत राहिल. संपूर्ण सृष्टि
अंधारांतून तेजांत येत आहे; झाडें, पानें, फुलें आपआपल्यापरी
प्रफुल्लित होत आहेत; दशदिशा तेजानें भरूं लागल्या आहेत; पशुपक्षी,
जीवजंतु, जागृतीच्या मार्गावर आहेत - अशा वेळीं जो संकल्प करावा तो
सहजच चित्तावर दृढपणें ठसतो. जसजशी ही वेळ निघून जाते तसतशी
सृष्टींत गडबड सुरू होते. सूर्य प्रदीप्त होतो. आपलें चित्तहि प्रवृत्ति-
मय होअूं लागून त्यांत चांचल्य येअूं लागतें. म्हणून सर्व दृष्टींनीं योग्य

व अनुकूल अशा प्रातःसमयीं स्नानादिक करून, शुचिर्भूत होऊन, पूर्वाभिमुख किंवा उत्तराभिमुख होऊन रोज नियमितपणे आसनप्राणायामाचा अभ्यास करित जावा.

४

ध्यानाभ्यासाचें मार्गदर्शन — २

आसनाच्या अभ्यासानें आसनाची स्थिरता व प्राणायामानें प्राणाची शुद्धि कांहीं प्रमाणांत साधल्यावर साधकानें ध्यानाभ्यासाला सुरुवात करावी. किंचितहि अस्वस्थता न आल्यास अंतर्बाह्य प्रतीक वाटतां ज्या आसनावर त्याला कांहीं काळ बसतां यातील तें आसन साधकानें अभ्यासाकरितां पसंत करावें. त्यावर सरळपणें बसून परमात्म्याचें चिंतन करून आपल्या ध्येयाचें व सत्संकल्पाचें स्मरण करावें आणि चित्ताला सहज आकर्षक वाटेल अशा स्थानीं त्याला अेकाग्र करण्याचा प्रयत्न करावा. अेकाग्र करण्याकरितां बाह्य साधनाची किंवा वस्तूची जितकी कमी जरूर ठेवावी तितकी अभ्यासांत लवकर सिद्धि मिळूं शकते. नासिकाग्र, हृदयाचा मध्यभाग, भ्रूमध्य, श्वासोच्छ्वास, प्रणव, नामजप, यांपैकीं कशावरतरी चित्ताची धारणा ठेवतां आली तर चांगलें. यांपैकीं कशावरहि चित्त स्थिर होऊं शकत नसेल तर दिशा, दीपक, अग्नि, तारा, नीलवर्ण गोलाकृति, यांपैकी कशावर तरी — साधेल त्यावर — चित्त स्थिर करण्याचा प्रयत्न करावा. तेंहि न साधल्यास दिव्य गुणाच्या पुरुषाची मूर्ति अंतरांत चिंतावी. तेंहि न साधलें तर त्याचें चित्र तयार करून त्याच्या भ्रूमध्यावर आपली दृष्टि स्थिर करावी. तेथेंहि चित्त लागलें नाहीं तर ध्यानाभ्यासाला आज आपली पात्रता नाहीं असें समजून

साधकानें सत्संग वाढवावा. सत्पुरुषांचीं चरित्रें वाचावीं. त्यांच्या गुणांचें चिंतन करावें. त्या गुणांचें अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करावा. प्रकट नामजप करावा. प्रार्थना, स्तवन, यांच्या योगें चित्ताची शुद्धि साधण्याचा प्रयत्न करावा. परंतु श्रेयाचा मार्ग सोडून अविवेकी वनूं नये. अशा प्रकारचें आपल्याला योग्य असें साधन करतां करतां चित्तांत अेकाग्रता साध्य करण्याचो शक्ति येअू लागेल. अुदात्ततेनें व अुदारतेनें कर्तव्य करतां करतांहि मनुष्याच्या चित्तांतील चांचल्य कमी होअून त्यांतील सुप्त शक्ति जागृत होते व कालांतरानें तें अभ्यासाला लायक होतें.

चित्ताला अेकाग्र करण्याची आपल्याला संवय नसल्यानें तें प्रथम स्थिर होणार नाहीं. ज्या वस्तूवर, संकल्पावर, साक्षीवृत्तीची विचारावर किंवा गुणावर आपण धारणा धरूं आवश्यकता तेथून चित्त पुनःपुनः फांकेल. त्यावेळीं त्याला नामावर स्थिर करण्याचा प्रयत्न करावा. तेथेंहि तें स्थिर न झालें तर मनांतल्या मनांत स्तवन किंवा स्तोत्र म्हणावयाला लागून त्यांतील अर्थांत किंवा भावांत त्याला तन्मय करण्याचा प्रयत्न करावा. या प्रयत्नानेंहि चित्त अेकविध होत नसेल व पुनःपुनः संकल्प-विकल्पाकार होत असेल तर त्याला अेकविध करण्याचा आग्रह तात्पुरता सोडून द्यावा. परंतु आपण आपली स्थूल बैठक म्हणजे आपलें आसन व आपला संकल्प सोडूं नये. चित्त जसें तरंगाकार होअील तसें त्याला होअूं द्यावें. परंतु त्याचवेळीं त्यांतील प्रत्येक तरंगाला ओळखणारी अेक जागृत व साक्षी वृत्ति निर्माण करावी. त्या साक्षीवृत्तीचा प्रत्येक तरंगावर - चित्ताच्या गतीवर - पहारा राहिल अितकी ती जागृत असावी. तरंगाच्या मग्नतेंत केव्हांकेव्हां ही साक्षीवृत्ति सुटून किंवा बुडून गेली तरी आपला मूळ संकल्प त्या वृत्तीला पुनःपुनः जागृत करील. त्या साक्षी-वृत्तीनें सर्व तरंगांचें निरीक्षण करावें. या रीतीनें चित्ताच्या प्रवाहित शक्तीची वांटणी होअून जसजशी साक्षी वृत्तीच्या जागृतीची अखंडितता

राहूं लागेल व जसजसें चित्त त्या वृत्तीनेंच भरून जाऊं लागेल तसतसा संकल्पविकल्पात्मक तरंगांचा जोर मंद पडूं लागून तो क्षीण होत होत पुढें तो आपोआप बन्द पडेल. तो बंद पडतांच साधकानें पुनः आपल्या चित्ताला मूळ धारणेवर आणण्याचा प्रयत्न करावा.

चित्ताला सदैव कांहींना कांहीं रस पाहिजे असतो. तो रस मिळाला नाही म्हणजे तो मिळेपर्यंत रस मिळेल अशा विषयाला तें शोधीत असतें. त्या अवस्थेंत चित्तसहजच चंचल आहेसें वाटतें. त्याला पाहिजे तो रस व विषय मिळाला कीं तें सहजच तेथें तन्मय होतें. हा त्याचा धर्म लक्षांत घेऊन आपण त्याला चांगल्या विषयाकडे वळवले पाहिजे, व तेथें त्याला अेकाग्र केले पाहिजे. चित्ताच्या अेकाग्रतेंत महान् शक्ति भरलेली आहे. ज्ञानाच्या मार्गें अेकाग्रतेनें लागल्यामुळेच जगांत महान् शोध लागले आहेत व लागत आहेत. आपणहि शुद्ध धारणेवर चित्ताला केंद्रित करूं शकलों तर आपल्यातील महान् शक्ति जागृत होतील. सूर्याचे किरण विशिष्ट कांचेच्या साहाय्यानें अेके जागीं केंद्रित केल्यास त्याच किरणांत ज्वलनशक्ति निर्माण होते. पाण्याचा झोत सतत अेकसारखा विशिष्ट अुंचीवरून विशिष्ट गतींत व प्रमाणांत पडत राहिल अशी योजना केल्यास त्यापासून प्रचंड शक्ति निर्माण होते. सुताराचें गिरमिट लांकडावर अेकाच ठिकाणी फिरवीत राहिल्यानें लांकडाला आरपार भोंक पडतें. त्याचप्रमाणें चित्तशक्तीला विषयाकार होऊन बाहेर पडूं न देतां अेकाच शुभ संकल्पावर केंद्रित केल्यानें तिच्यापासून महान् शक्ति निर्माण होते. संकल्पाची दृढता, वृत्ति केंद्रीभूत करण्यातील तीव्रता व सातत्य, वृत्तीला बाहेर फांकूं न दिल्यामुळे, चित्तशक्तीचा अपव्यय न होऊं दिल्यामुळे, आपल्या अंतरशक्तीचा झालेला संचय वगैरे अनेक गोष्टींमुळे आपल्या प्रयत्नांत आपल्याला सिद्धि मिळते. म्हणून साधकानें या सर्व गोष्टी ध्यानांत घेऊन अभ्यासांत चिकाटी धरावी.

साधकांत श्रेयाविषयीं केवळ अुत्कंठा असेल पण त्या मानानें
अभ्यासाचें बळ कमी असेल तर त्याच्या ठिकाणीं
व्याकुळता व
तिचें शमन
केवळ व्याकुळता वाढूं लागेल. अुत्कंठेप्रमाणें अभ्यास
व मार्गदर्शन न मिळाल्यामुळें विलक्षण व्याकुळता
वाढल्याचीं आपल्या संतांचीं अनेक अुदाहरणें आहेत.

या मार्गांत अुत्कंठा असावी, तीव्र अिच्छा असावी, परंतु खोट्या व्याकुळ-
तेची त्यांत आवश्यकता नाही. योग्य मार्ग मिळाल्यास प्रयत्नांत क्रमशः
यश मिळत जाऊन त्यामुळें हळूहळू अुत्कंठेचें शमन होतच असतें. त्या
यशादरोबरच साधकाचा आत्मविश्वास वाढत जातो. साधनावरील
श्रद्धा दृढ व वृद्धिगत होत जाते. म्हणून साधकानें आपल्या चित्ताचें,
वर्तनाचें, अभ्यासांत काय काय प्रकार घडतात त्यांचें, नेहमीं निरीक्षण
करीत जावें. यश येत नसल्यास व केवळ अुत्कंठा वाढत असल्यास
आपल्याला योग्य साधन मिळालें नाही किंवा चालू साधन झेंपण्या-
सारखी आपली परिस्थिति व अंतरींची सात्त्विकता नाही, असें त्यानें
समजावें; व यश न येतां अुत्कंठा कमी होत चालली असल्यास श्रेया-
विषयीची आपली अिच्छा ओसरत असली पाहिजे व आपल्या चित्ताला
आंतून अितर कसली तरी ओढ असली पाहिजे असें समजावें.
याप्रमाणें साधकानें वेळोवेळीं आपल्या चित्ताला तपासून पाहावें.
अभ्यासांत गति न होतां केवळ व्याकुळता मात्र वाढत असल्यास ती
विवेकानें कमी करून अभ्यासांत योग्य तो बदल करावा. सत्संग ठेवावा.
मनाला शांत करावें. थोडा काळ विनांति घेऊन पुनः अभ्यासाला
लागावें. चित्ताच्या पूर्वसंस्कारांमुळें किंवा अशुद्धीमुळें अभ्यासाचें बळ
कमी पडत असल्यास त्या काळांत प्रार्थनेचा क्रम ठेवावा. हृदयपूर्वक
केलेल्या प्रार्थनेंत फार सामर्थ्य आहे. प्रार्थनेतील तीव्र संकल्पानें अशुभ
संस्कारांचें बळ कमी होतील. शुभ संस्कार जागृत होतील. ते दृढ
होतील. ज्ञानाचा अुदय होतील. सद्गुणांत गति होतील. अशा रीतीनें

आपला हेतु साध्य करून देण्यास त्या काळांतील प्रार्थना व स्तवन ही आपल्याला मदत करतील.

या प्रयत्नाने आपल्या चित्तांत बळ आल्यावर पुनः आपण धारणा साध्य करण्याच्या मार्गें लागावें. त्यांतून वृत्ति फांकत असल्यास चित्त कोठेंकोठें जातें, कशांत रमतें, कोणत्या विषयांत नकळत तन्मय होतें, त्यांतून केव्हांकेव्हां बाहेर पडतें, या सर्वांचा साधकानें शोध घ्यावा. त्याची कारणें शोधावीं. तीं सांपडल्यावर त्या स्थितींतून सुटण्याकरितां आपल्या जीवनव्यवहारांत बदल करणें आवश्यक व शक्य असल्यास तो करून पाहावा. कोणाच्या संगतीमुळें चित्तांत विक्षेप येत असल्यास ती संगत टाळावी. अभ्यासाच्या वेळीं कोणत्या अिद्रियाचे कोणते रस आड येतात, कोणते संस्कार, कल्पना किंवा भावना विघ्नरूप होतात, तें त्यानें शोधून काढावें व त्यांना विवेकानें हटवावें. जीवनसिद्धीच्या मार्गांत ते रस किती विघातक आहेत याचा पुनःपुनः विचार करावा. मन निर्मळ करावें. अभ्यासांत निद्रा, तंद्रा किंवा जाड्य येत असेल तर रोजची विश्रांति आपल्याला पुरेशी होते किंवा नाहीं त्याचा विचार करावा. पुऩ्या विश्रांतीनंतरहि अभ्यासकाळीं तंद्रा येत असेल तर आपल्या खाण्यापिण्यांत कांही दोष आहे किंवा काय ते पाहावें. चित्त विषयांतून निघतांच तें निद्रेंत लय पावावयाचें हा आपला रोजचा क्रम आहे. आपण चित्ताला अेका केंद्रांत आणण्याचा प्रयत्न करतो त्या वेळीं अन्य सर्व विषयांना - स्मृतींना व वृत्तींना - दूर करून चित्तांत अेकच संकल्प ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. अशा वेळीं अन्य सर्व विषयांतून निघालेलें चित्त आपण अिच्छित असलेल्या संकल्पाला, गुणाला, विचाराला धारण करूं शकलें नाहीं कीं रोजच्या आपल्या संवयीनुसार तें निद्रेंत लीन होअून जातें. निद्रेच्या अगोदरची स्थिति तंद्रा, तंद्रेच्या अगोदरची स्थिति जाड्य. चित्त अन्य विषयांतून सुटूनहि शुभ संकल्प धारण करूं शकलें नाहीं कीं तें जडतेंत म्हणजे तमांत प्रवेश करतें.

आपल्याला आपल्या अशुद्ध वृत्तींचा निरोध करून शुभ संकल्प धारण करतां, आला पाहिजे व तेथेंच चित्ताची सर्व शक्ति केंद्रित करण्याचें साधलें पाहिजे. ती केंद्रित शक्ति केंद्रित करण्याचें साधलें पाहिजे. ती केंद्रित शक्ति केंद्रित करण्याचें साधलें पाहिजे. ती केंद्रित शक्ति केंद्रित करण्याचें साधलें पाहिजे.

विक्षेपांची चढती- अुतरती गति झाल्यावर त्या संकल्पाला मुख्य धरून तत्संबंधी विचारांची स्फुरणा होअूं लागेल. त्या संकल्पाचा, गुणाचा व विचाराचा स्वतःच्या व मानवजातीच्या अुन्नतीशीं कसकसा व किती प्रकारें संबंध पोहोंचतो तें आपल्या लक्षांत येअूं लागेल. मानवी गुणधर्म, संस्कार, स्वभाव, यांवर धारण केलेल्या संकल्पाचा काय परिणाम घडूं शकेल याची यथार्थ कल्पना आपल्याला सुचूं लागेल तर अभ्यासानें आपली प्रज्ञा शुद्ध होत चालली आहे असें समजावें. परंतु तिला अभ्यासाची पूर्णता न समजतां प्रज्ञेच्या रूपानें अभ्यासाचें फल आपल्याला प्राप्त होत आहे अितकेंच यावरून आपण लक्षांत घ्यावें. अभ्यासांत अुच्च स्थितीपर्यंत पोहोंचल्यानंतर आपल्यांत कोणतीच अशुभ स्मृति ध्यानसमयीं अुठणार नाहीं अशी खात्री साधकानें मानूं नये व तशी स्मृति अुठल्यास त्यानें घाबरूं नये किंवा निराशहि होअूं नये. अगर त्यांतच रमत राहून मग्न होअूं नये. अशा वेळीं सावधपणा न सोडतां त्या स्मृतीला हटवण्याचा प्रयत्न करावा. तो न साधल्यास त्या स्मृतीची गति कोणीकडे आहे तें ओळखावें. ती स्मृति अंतरांतून अुठली आहे कीं कांहीं बाह्य निमित्तानें अुठली आहे तें तपासावें. स्मृति वृत्तीचें रूप धारण करीत आहे कीं काय तें पाहावें. त्यांतूनहि सावधपणानें अभ्यासावर येण्याचा प्रयत्न करावा. तेंहि न साधल्यास चित्ताचा प्रवाह काय काय रंग धारण करीत आहे त्यावर नजर ठेवावी. आपली सावधानता विशेष असल्यास व संकल्पावर येण्याची चिकाटी असल्यास चित्त त्या प्रवाहांतून सुटून पुनः अभ्यासावर लागेल. अशा वेळीं चित्तांत अुठणाऱ्या अशुभ स्मृतीची गति, तिची चंचलता, वाढत्या प्रमाणावर आहे कीं अुतरत्या प्रमाणावर आहे तें साधकानें शोधून पाहावें. चित्तांत अुठणाऱ्या स्मृतीचें वृत्तींत स्पष्टपणें होणारें

रूपांतर; पृढें तिची क्षणिकता किंवा दीर्घता; तिच्यातील मंदता किंवा तीव्रता; तींतून अुठणारे अन्य संकल्पविकल्प; त्यानंतर त्यांतूनच अेकापेक्षां अेक अशुद्ध वृत्तींचा चित्तांत होणारा अुठाव; त्यामुळें होणारी व्याकुळता; त्या व्याकुळतेवरून स्थूल विषयाकडील चित्ताची कमीअधिक ओढ; व शेवटीं या सर्वांतून चित्ताला अभ्यासावर आणण्याकरितां करावा लागणारा कमीअधिक प्रयास या सर्वांवरून आपल्या चित्ताची अवस्था कोणत्या प्रकारची आहे व वृत्तीचा जोर वाढता आहे कीं अुतरता तें साधकाला ओळखतां येतें. अशुद्ध वृत्तींची वाढती तीव्रता, व्याकुळता किंवा विविधता, त्याचप्रमाणें चित्ताची त्यांतील तदाकारता व स्थूल विषयांकडील ओढ, या सर्वांवरून वृत्तींची गति चढत्या दिशेकडे आहे व ती अभ्यासाला प्रतिबंधक आहे असें समजावें. आणि स्मृतिरूपानें वृत्ति जागृत झाल्यावर चित्त तींतच रमत न राहतां, तसेंच प्रवाहांत न सापडतां, लवकर सावधान होअून आपल्या साधनांत लागत असेल तर अशुद्ध वृत्ति क्षीण होण्याच्या, अस्तास जाण्याच्या, मार्गांत आहेत असें समजावें. त्याच अभ्यासानें त्या क्षीण, क्षीणतर होत जातील असा विश्वास त्यानें धारण करावा. अभ्यासकाळांत धारण केलेल्या संकल्पाशिवाय अितर बऱ्या किंवा वाअीट दोनहि प्रकारच्या वृत्ति किंवा संस्कार चित्तांत जागृत होत असतात. परंतु अभ्यासाच्या दृष्टीनें हे दोन्ही बाधकच असतात. धारण केलेल्या संकल्पाशिवाय किंवा त्या संकल्पाला दृढता येअूं शकेल अशा कोणत्याहि संकल्पाशिवाय किंवा वृत्तीशिवाय अन्य कोणत्याहि बऱ्या-वाअीट वृत्तीची - संस्काराची - जागृति अभ्यासाला सहायक होअूं शकत नाहीं. म्हणून आपल्यांत कोणत्या वृत्ति अुठत आहेत तें साधकानें ओळखलें पाहिजे. ध्येयाविषयीं अुत्कंठा, त्याकरितां योग्य साधनमार्ग, अभ्यासाविषयी सतत प्रयत्नशीलता व सावधता वगैरे गोष्टी ज्या मानानें साधकांत असतील त्या मानानें त्याला लवकर अगर अुशीरां आपल्या प्रयत्नांत यश मिळतें.

बाहेरच्या गोष्टीपेक्षां साधकाला आपले स्वतःचे पूर्वसंस्कार व संवयीच अधिक बाधक होत असतात. धारण केलेल्या संकल्पावर चित्त न राहतां तें तेथून नकळत केव्हांच फुटून अेका विचारावरून दुसऱ्यावर व दुसऱ्यावरून तिसऱ्यावर अशा रीतीनें विसंगतपणें जातांजातां कोठेंतरी नेहमींच्या संवयीच्या कोणत्यातरी रसानुभवाच्या स्मृतींत रममाण होऊन तेथेंच मुरून शांत होतें. तें त्यांतून थोडें बाहेर निघाल्यावर साधक सावध होतो. त्याला अभ्यासाचें भान होतें व तो पुनः आपल्या चित्ताला पहिल्या धारणेवर केंद्रित करण्याच्या प्रयत्नाला लागतो. असा प्रकार अनेक वेळां घडतां घडतां त्यांतूनच अेकाग्रता साधूं लागते व दीर्घ काल टिकूं लागते. अशा रीतीनें प्रयत्न करतां करतां साधकाला यश येअूं लागतें. अभ्यासांत थोडी गति होअूं लागल्यावर तो नित्य केल्याशिवाय साधकाला चैन पडत नाही. अितका त्याला त्यांत पुढें आनंद वाटूं लागतो. ही स्थितीहि विक्षेपरहित नसते. निद्रा व तंद्रा टाकून पूर्वसंस्कारांचें बळ कमी करीत, चंचलता घालवीत, साधक पुढें गेला तरी त्याच्या चित्तांत अेखादे वेळीं पूर्व-स्मृति किंवा संस्कार जागृत होतात. अभ्यासांत सिद्धि प्राप्त झाल्यावर पुढें अमुक करूं, तमुक करूं, असे निरनिराळे संकल्पविकल्प चित्तांत अुठूं लागतात. ते अभ्यासांत चांचल्य आणतात. त्यांनाहि हटवून साधक पुढें जातो. त्याच्या ध्यानांत स्थिरता येते, जागृति येते. प्रज्ञा प्रखर होते. स्फूर्ति व प्रसन्नता वाटूं लागते. अिन्द्रियांतून सूक्ष्म शक्ति जागृत होअूं लागतात. मेरुदंडांतून प्रवाह व स्फुरण चालूं आहेसें वाटूं लागतें. नाडीस्फुरण, सूक्ष्म श्वास-अुच्छ्वास, प्रकाश, ध्वनि, स्पर्श वगैरेंचे निरनिराळे, पूर्वी कधी न आलेले, सूक्ष्म, सुखद, प्रत्यय येअूं लागतात. वाणींत स्फूर्ति व तेजस्विता येते. शरीरांत हलकेपणा वाटूं लागतो. अशा रीतीने ज्ञानेंद्रियांच्या शुद्धीच्या व तीक्ष्णतेच्या योगानें पंचविषयांचे निरनिराळे सूक्ष्म अनुभव साधकास येअूं लागतात. या अनुभवावरून आपलीं ज्ञानेंद्रियें शुद्ध व तीक्ष्ण झालीं आहेत व त्यांतील

सर्व वाढत्या शक्तींचा अुपयोग याच अभ्यासांत करीत राहून आपल्याला पुढें जावयाचें आहे असें साधकानें समजून अभ्यासाविषयीं विश्वास राखून अभ्यासाला अधिक वेग द्यावा. तसें न समजतां त्या अल्प अनुभवाच्या व शक्तीच्या मोहांत जर साधक पडला व त्यांत रममाण झाला तर तो अभ्यासांत पुढें जाऊं शकणार नाहीं. या स्थितींत त्याच्या शब्दांत माधुर्य येअून थोडी शब्दसिद्धीहि त्याला लाभेल. नेत्रांत तेज येअून ते प्रभावीहि होतील. कदाचित् शक्तिसंचरणहि त्याला साधेल. परंतु यांपैकीं कशांतहि त्याचें खरें कल्याण नाहीं. अभ्यासाच्या दृष्टीनें हे सर्व विक्षेप होत. त्या शक्तीचा अुपयोग आपल्या पुढील अभ्यासांत करणें हेंच साधकाचें काम आहे. त्याकरितां त्यानें सदैव जागरूक राहून कोणत्याहि मोहांत अडकूं नये. विक्षेपांना ओळखून त्यानें त्यांना केव्हांहि टाळलेंच पाहिजे. त्यांत तन्मय होण्यांत किंवा त्यांद्वारा प्रतिष्ठा मिळवण्यांत आपलें कल्याण नाहीं, असें समजून अशा वेळीं साधकानें संकल्पसिद्धि, चित्तशुद्धि व सात्त्विकता यांवरच आपलें लक्ष स्थिर ठेवलें पाहिजे व बाकी गोष्टींबद्दल वैराग्यवृत्ति बाळगली पाहिजे. ध्यानाभ्यासांत जी सात्त्विकता वाटेल तिच्यापैकी जी प्रत्यक्ष व्यवहारांत टिकेल तीच खरी सात्त्विकता होय हें त्यानें ओळखावें; व ती सात्त्विकता व्यवहारांत अुपयोगांत आणीत असतां ध्वनि, प्रकाश वगैरे सूक्ष्म चिन्हे प्रतीत न झालीं तर त्यांविषयीं साधकानें चिंता करण्याचें कारण नाहीं. कारण तीं चिन्हे ही खरी सात्त्विकता नसून त्याच्या ज्ञानेंद्रियांच्या सूक्ष्मशक्तीचीं व त्यांच्या तीक्ष्णतेचीं तीं लक्षणें आहेत. तीं सात्त्विकतेचीं लक्षणें नाहींत किंवा तशा प्रकारची तीक्ष्णता साध्य करणें हें त्याचें ध्येय नाहीं. दिव्य किंवा अद्भुत वाटणाऱ्या कोणत्याहि केवळ प्रतीतीला किंवा शक्तीला आपण महत्त्व न देतां त्याबरोबर आपल्यातील अशुद्ध संस्कारांचें बळ कमी होअून आपली सात्त्विकता वाढत आहे किंवा नाहीं तेंच त्यानें पाहिलें पाहिजे. आपल्या धारणेचा हेतु तो आहे. आपला शुद्ध संकल्प व्यवहारांत-हि जागृत राहूं शकतो किंवा नाहीं व आपली स्वप्नदशाहि अुत्तरोत्तर

शुद्ध होत चालली आहे किंवा नाही, यांकडे त्यानें लक्ष दिलें पाहिजे. या अभ्यासांत साधन व साध्य या दोहींकडे सदैव लक्ष पुरवावें लागतें. ध्यान करतां करतां साधकाच्या चित्ताची स्थिति नित्य बदलत असते. त्यावेळीं त्याच्या ज्ञानेंद्रियांतील मूळ क्रणावर, त्यांतील गोलकावर, सूक्ष्म परिणाम होत असतात. त्यामुळें पूर्वी कल्पनाहि नसलेल्या गोष्टी प्रत्ययास येऊं लागतात. त्यांतील कांहीं अद्भुततेमुळें साधकाचें चित्त त्यांतच रममाण होऊं लागतें. त्याच बाजूनें शक्तीचा विकास करण्याचा संकल्प धारण केल्यास ज्ञानेंद्रियांतील सूक्ष्मता व शक्ति वाढवतां येते. ध्येयाचें विस्मरण झाल्यास किंवा त्यावर दृढ न राहूं शकल्यास साधक त्या बाजूच्या आकर्षणांत सापडतो. कोणी जिज्ञासेमुळेंहि त्या बाजूला जातात. परंतु हा अभ्यास चित्ताच्या स्वाधीनतेकरितां आहे व स्वाधीनता मानवतेच्या पूर्णतेकरितां आहे ही गोष्ट जो दृढपणें समजला असेल व समजून ज्याला या गोष्टीचें कधीं विस्मरण होत नाही तो कोणत्याहि आकर्षणांत कधीं सापडणार नाही.

साधकानें ध्यानाकरितां बाह्य वस्तु अंगीकारून स्थूल ध्यानाला सुरुवात केली असली तरी जसजशी त्याची वृत्ति अभ्यासाचें सार स्थिर होऊं लागेल तसतसें त्याचें बाह्य ध्यान सुटत जाऊन त्याचा सूक्ष्म ध्यानांत प्रवेश होऊं लागेल. संकल्प, गुण, भावना, विचार यांपैकी कशालातरी वृत्तीच्या प्रवाहाचें केन्द्र अंतरांत संकल्पित स्थानीं करण्याचें साधलें कीं अभ्यासांत गति होऊं लागली असें समजावें. अनुसंधान व प्रवाहाचें सातत्य या त्यांतील मुख्य गोष्टी होत. या गोष्टी साधल्या तर आपल्या चित्तांत स्थिरता येतील. चित्त दृढ होतील. अभ्यासकाळांत चित्तांत अनेक शुभ भावना जागृत होत असतात. त्या भावना योग्य कर्मांत परिणत झाल्या पाहिजेत. त्या परिणत झाल्यानें त्यांच्याच आधारानें अन्य भावनांचाहि अुदय होऊन त्या भावनाहि कर्मांत परिणत होऊं लागतील. अशा रीतीनें सद्भावना, सत्कर्म, सद्गुण यांनीं आपलें जीवन अुत्तरोत्तर

समृद्ध होत जातील. आपल्या जीवनांतील सर्व व्यवहारांची शुद्धि होऊन त्या सर्वांचा परिणाम शांतीच्या रूपाने आपल्याला लाभेल. ही स्थिति साधण्याकरितां साधकाने ध्यानाच्या अभ्यासावर बरोबरच आपले वर्तन व जीवन अधिकाधिक शुद्ध करण्याचा प्रयत्न ठेवला पाहिजे. सत्कर्मचरण हा आपला स्वभाव बनला पाहिजे. अशा रीतीच्या प्रयत्नाने आपल्यांतील अशुद्ध वृत्तींचा संपूर्ण नाश होतील किंवा नाहीत हे आपण आज खात्रीपूर्वक सांगू शकलो नाहीत, तरी अितकी गोष्ट आपण निश्चितपणे सांगू शकतो की, या प्रयत्नाने आपल्यांतील अशुद्ध वृत्ति जात जात अितक्या क्षीणतेला जाऊन पोहोचतील की त्या आपल्याला भलत्याच मार्गाकडे कधीहि खेचून नेऊ शकणार नाहीत किंवा त्यांचा कोणताहि दुष्परिणाम आपल्यावर घडून येणार नाही. अितकी गोष्ट आपण या जीवनांत साधू शकलो तरी पुरे आहे. आपल्यांतील अशुद्धता नाहीशी झाली, सर्व वृत्तींना आपण ओळखू शकलो, त्यांच्या अुत्पत्ति-स्थिति-लयाचा क्रम आपण समजलो, आपले चित्त आपल्या स्वाधीन झाले, व तसेच स्वाधीन राहिले, सद्भावना जागृत झाल्या, त्या वृद्धिगत होऊन त्यांना सत्कर्मत परिणत करण्याचे आपल्याला साधले व अशा रीतीने चित्ताची शुद्धि व सद्गुणांसह कर्तृत्वाची वृद्धि आपल्या ठिकाणी झाली, तर जीवनांत आणखी कांहीं साधावयाचे राहणार नाही. सर्व अभ्यासाचे सार हेच आहे.

अभ्यास करणाऱ्या साधकांत अनेक प्रकारचे गुण असावे लागतात.

त्यांच्या अंगी तारतम्य, प्रसंग ओळखून वागणे व कोण-

अभ्यासाची

त्याहि प्रसंगांतून योग्य मार्ग शोधून काढणे या गुणांची

सिद्धि

अत्यंत आवश्यकता आहे. त्याचे चित्त स्वाधीन

राहण्याकरितां अेकाग्रता, शुद्धता, दृढता, कोमलता,

स्थिरता या चित्ताच्या अवस्था त्याला साध्य झाल्या पाहिजेत.

त्या साध्य करण्याकरितां चित्तवृत्तीचे निरीक्षण, परीक्षण, पृथक्करण,

केंद्रीकरण, विविध ठिकाणी संयोजन व यांपैकी कोणत्या गोष्टीची केव्हां

किती जरूर आहे हें त्याला ओळखतां आलें पाहिजे. ओळखल्यावर त्याप्रमाणें करण्याचें साधलें पाहिजे. चिंतन, मनन, निदिध्यासन, अनुसंधान व अनुशीलन यांपैकी प्रत्येक गोष्ट आवश्यकतेप्रमाणें त्याला साधली पाहिजे. वृत्तीला दृढपणें केव्हां धारण करावी, तिला केव्हां सोडावी, अेका वृत्तींतून चित्ताला दुसऱ्या श्रेष्ठ वृत्तीवर कसें चढवावें, संकल्पाला दृढ कसें करावें, त्याला दुसऱ्या संकल्पांत विलीन कसें करावें, वगैरे सर्व गोष्टी साध्य करण्यास साधकास वर लिहिलेल्या गुणांची फार आवश्यकता आहे.

मानवी जीवन विशाल आहे. त्याचे संबंध व्यापक आहेत. त्या सर्वांना पुरून अुरेल अितकी चित्तशक्ति व गुण आपल्यांत असणें जरूर आहे. चित्तामुळेंच आपला व जगताचा संबंध आहे. त्या चित्तांत केवळ अेकाग्रता, केवळ शुद्धता, केवळ कोमलता किंवा दृढता असल्यानें आपलें जीवन सार्थक होणार नाहीं. जीवनांत आपल्याला केव्हां अेकाग्रतेची जरूर लागते तर केव्हां चित्तशक्तीला अनेक ठिकाणीं अेकदम वांटून द्यावें लागतें. त्या प्रत्येक ठिकाणांतील मर्म किंवा रहस्य त्याच क्षणीं ओळखून त्याचा आपल्या हितार्थ किंवा रक्षणार्थ अुपयोग करावा लागतो. केव्हां-केव्हां चित्ताला केवळ स्थिर ठेवावें लागतें, तर केव्हां कोमल, तर केव्हां न्यायनिष्ठुर बनवावें लागतें. म्हणून चित्ताची केवळ अेकांगी स्थिति साधणें हा या अभ्यासाचा हेतु नाहीं कोणताहि अेकांगीपणा किंवा अभ्यासांत सहजपणें येणाऱ्या शक्तीचा दुरुपयोग करण्याची अिच्छा यांपैकी कोणतीच गोष्ट आपल्या ठिकाणीं कधीहि अुत्पन्न होतां कामा नये, शरीरस्वास्थ्य, आरोग्य, बौद्धिक तीक्ष्णता म्हणजे कोणताहि विषय समजण्याअितकी बुद्धीची पात्रता यांची जीवनांत जितकी आवश्यकता आहे त्यापेक्षां चित्तस्वाधीनतेची मनुष्याला अधिक आवश्यकता आहे. त्याकरितां जागृतीच्या सर्व काळांत आपण याचा अभ्यास चालू ठेवला पाहिजे. नित्याच्या व्यवसायांत व कर्मांत आपलें चित्त स्वाधीन ठेवण्याचा आपला अभ्यास असला पाहिजे.

नित्याच्या जीवनांतच ज्याला चित्ताची शुद्धि, त्याची स्वाधीनता, त्याचप्रमाणे सद्भावना व सद्गुण यांचा विकास हीं साधतां येत असतील त्याला आसनस्थ होऊन चित्ताला अखाद्या शुभसंकल्पावर मुद्दाम केंद्रित करण्याची आवश्यकता नाही. सात्त्विकतेनें, निरहंकारपणे आपले मानवी कर्तव्य करण्याचें ज्याला सहजपणे साधत असेल, किंवा कर्तव्यकर्म करीत करीत या दशेला येण्याची ज्याला स्वतःविषयी खात्री असेल, त्याला त्यासाठीं अशा प्रकारच्या खास अभ्यासाची जरूर नाही. चित्ताची स्वाधीनता प्राप्त केल्याशिवाय मानवता साध्य होऊं शकणार नाही, ही गोष्ट मात्र त्याला पूर्णपणे पटलेली असली पाहिजे. अखाद्या विवक्षित साधनाचा आग्रह न बाळगतां तो साध्या-विषयीं व साधनाच्या नैतिकतेविषयीं व सरळतेविषयीं असला पाहिजे. नेहमींच्या चालू व्यवसायाच्या जीवनांतच कांहीं विशिष्ट साधन न करतांहि आपलीं मानवी कर्तव्ये पवित्रपणे, सरळपणे व निरहंकारपणे ज्यांना पार पाडतां येत असतील ते निःसंशय धन्य होत.

५

लय अवस्थेचें शोधन

मागील प्रकरणांत मानवतेच्या दृष्टीनें चित्तस्वाधीनतेची किती आवश्यकता आहे तें दाखवले. अशा प्रकारची अलिप्त स्थिति स्वाधीनता मनुष्यानें खास अभ्यास करून किंवा नेहमींच्या जीवनांतच अत्यंत विवेकानें व सावध-पणानें वागून प्राप्त केली पाहिजे. ती प्राप्त केल्याशिवाय मानवी जीवन अुन्नत होणें शक्य नाही, ही गोष्ट आपण निश्चितपणे समजून असले पाहिजे. चित्त सदैव स्वाधीन राहण्याकरितां अकाग्रता, स्थिरता, दृढता व शुद्धता या मुख्य चार सिद्धींची आवश्यकता आहे. मागील प्रकरणांतील अभ्यासानें आपण त्या साधूं शकलों तर त्यायोगें चित्ताला स्वाधीन

ठेवण्याची शक्ति आपल्यांत येथील. अवश्य त्या प्रसंगीं चित्तवृत्तींचा निरोध करण्याचें व योग्य वृत्तींना प्रेरणा व गति देण्याचें आपल्याला साधलें तर जीवनसाफल्याकरितां अधिक चित्तशक्तीची किंवा त्या बाजूच्या अभ्यासाची मनुष्याला जरूर नाही. या अभ्यासानें आपल्यांतील धारणा-शक्ति व संकल्पशक्ति वृद्धिगत होते. चित्तांत दृढता येते. आपल्यांत विवेकप्रधान अशी अेक जागृत वृत्ति अखंडितपणें काम करूं लागते. तो आपला स्वभाव बनतो. अेकाग्रतेचा अभ्यास करतांना चित्त चंचलपणें व अनिवारपणें जेव्हां पुनःपुनः फांकूं लागतें व विक्षिप्त होऊन पुनःपुनः जेव्हां संकल्पविकल्पांवर चढूं लागतें तेव्हां त्या सर्व प्रकारांवर लक्ष ठेवणारी अेक वृत्ति निर्माण करावी लागते. तेथूनच या जागृत वृत्तीचा स्पष्टपणें प्रारंभ आहे. तिला मागील प्रकरणांत 'साक्षीवृत्ति' म्हटलें आहे, तरी ती केवळ साक्षी म्हणजे तटस्थ वृत्ति नाही; व ती केवळ जाणणारी वृत्ति नसून तिच्यांत मुख्य भाग सावधतेचा आहे. अर्थात् ती विवेकयुक्त असते. चंचलतेला योग्य वेळीं आवर घालून योग्य ठिकाणीं चित्ताला बळवून घेण्याचा भावहि या वृत्तींत असतो. अशा रीतीनें अनेक महत्त्वाच्या वृत्तींची मिळून ती अेक वृत्ति बनलेली असते. त्या वृत्तीचें या अभ्यासांत वरचेवर काम पडू लागल्यामुळे ती दृढ होते. ती सर्व वृत्तींना, सर्व गुणांना, सर्व कर्मांना, सर्व व्यवहाराला, चित्तांतील सर्व घडामोडींना जाणते, पण ती कशांतच रमत नाही. कोठें तन्मय होत नाही. ती तद्रूपता जाणते परंतु तद्रूप होऊन राहत नाही. सर्वांना ओळखून, पारखून सर्वांतून अलिप्तपणें, सावधपणें सतत कार्य करणारी ती वृत्ति आहे. जसजशी ती जागृत, स्थिर व सूक्ष्म होत जातील तसतसा तिच्या निरीक्षणपरीक्षणांतून, तिच्या पृथक्करणांतून कोणत्याहि वृत्तींतील अेक अंश पण सुटणार नाही. आणि अितके करूनहि ती सर्वांतून अलिप्तपणें राहिल. ती साधकाला कोणत्याहि कर्मांत भान भुलूं न देतां त्याला योग्य मर्यादेंत राखून सुखदुःख, आशातृष्णा, रागद्वेष यांपासून अलिप्त ठेवील. जीवनांतील हरअेक कर्मांत ती त्याच्याबरोबर राहून त्याला

धर्ममार्गांत ठेवील. अशा रीतीने अभ्यासकाळीं व व्यवहारसमयी ती सदैव त्याच्या चित्तांत असेल आणि कालांतरानें ती त्याचा स्वभाव बनून जातील.

अशा रीतीचा अभ्यास न करतां हि विवेकी, सावध व संयमी मनुष्य केवळ व्यवहारांत वागत असतां हि या प्रकारची अलिप्त व जागृत स्थिति प्राप्त करूं शकतो. नित्य आसनस्थ होऊन अभ्यास करणारालाच ती प्राप्त होते असें नाही. ज्याचा चित्ताच्या शुद्धीवर व सद्वर्तनावर भार आहे, जो कोणत्याहि कार्यांतील हेतूचा व परिणामाचा दूर दृष्टीनें व सर्व बाजूंनीं विचार केल्याशिवाय त्याला प्रारंभ करीत नाही, दक्षतेनें, तत्परतेनें, ज्ञानपूर्वक कार्य करीत असतां व कार्याच्या शेवटीं लाभहानि यांपैकीं कोणताहि परिणाम घडून आला असतां जो आपला सावधपणा सोडीत नाही, व्यवस्थितपणें कर्मांत राहून जो निरहंकारपणें वर्तत असतो, त्यालाहि अलिप्ततेची ही भूमिका प्राप्त होऊं शकते. ती प्राप्त झाल्याशिवाय सावधपणें, अुदारतेनें, दक्षतेनें व विवेकपूर्वक कोणीहि वागूं शकणार नाही. संयमशील जीवनाशिवाय ती प्राप्त होऊं शकत नाही. कर्मेन्द्रियांतील, ज्ञानेन्द्रियांतील किंवा चित्तांतील कोणत्याहि बऱ्यावाऱ्याची वेगांत तन्मय होऊन त्यांतच वाहत जाणाराला ही अवस्था साधणें शक्य नाही. सर्व सद्भावनांचा व सद्गुणांचा योग्य मेळ साधून ती अवस्था जागृत ठेवावी लागते. जीवनाच्या दृष्टीनें ही अत्यन्त महत्त्वाची अवस्था आहे. ही प्राप्त झाल्यावर जीवनाच्या पूर्णतेकरितां साधावयाचें कांही राहिलें नाही असें म्हणण्यास हरकत नाही.

परंतु कोणा साधकास चित्ताच्या निर्विकल्प अवस्थेपर्यंत जाऊन चित्ताच्या सर्व अवस्थांचा शोध घ्यावयाचा असल्यास

निर्विकल्प
अवस्था

त्यानें चित्तस्थिरतेचा अभ्यास वाढवला पाहिजे. त्यायोगें चित्ताच्या सविकल्प व निर्विकल्प अवस्थांचें त्याला ज्ञान होतील. चित्त स्थिर

करण्याचें साधकाला साधलें तर ती अवस्था जाणणारी अेक वृत्ति त्या-
वेळीं प्रयत्नानें त्याला जागृत करतां येतील. वर वर्णन केलेल्या अलिप्त
स्थितीतील केवळ साक्षित्वाचाच भाग त्या वृत्तींत राहिल. ती जवळ-
जवळ तटस्थ अवस्थाच असेल. त्याच वृत्तीचें अनुसंधान सतत ठेवल्यास
ती अेक स्वतंत्र वृत्ति म्हणून दृढ होअूं शकते. तिलाच कोणी साक्षी
अवस्था म्हणतात. परंतु साधक यापुढें जाअूं अिच्छीत असल्यास त्यानें
चित्तांतील सर्व संकल्प, सर्व विचार, सोडून दिले पाहिजेत व चित्ताला
निःसंकल्प व निर्विचार करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. चित्तांत अुठणाऱ्या
कोणत्याहि संकल्पावर किंवा विचारावर चित्ताला केंद्रित किंवा स्थिर
न करतां जो संकल्प, जो विचार, येतील त्याचें केवळ साक्षित्व
साधण्याचा व तें दृढ करण्याचा त्यानें प्रथम प्रयत्न करावा. कालांतरानें
संकल्पाला व विचारांना चित्तांतून गति किंवा प्रेरणा मिळेनाशी झाल्यावर
ते हळूहळू मंद होत जातील व पुढें ते आपोआप बंद होतील आणि
केवळ साक्षित्वाचा भाव मात्र राहिल. अशा स्थितींत चित्त कोणत्याहि
मागील संकल्पाला स्पर्शत नाही व पुढेंहि कोणा संकल्पाला धारण
करूं शकत नाही किंवा त्यावर कोणताहि स्पंद अुठत नाही. कोणत्याहि
संकल्पाला किंवा विचाराला चित्त धारण करूं शकत नाहीसें झाल्यावर
साक्षीवृत्तीला कांहीं कार्य न राहिल्यामुळें साक्षित्वाचा भावहि चित्तांत
राहणार नाही. कोणतीहि वृत्ति अुठत नाही म्हणून साक्षित्वहि नाही.
हीच चित्ताची लयावस्था. ही स्थिति साधण्यांत साधकाचा जो मूळ
हेतु किंवा संकल्प असेल त्याप्रमाणें तो या अवस्थेला महत्त्व व
अभिधान देतील. चित्त संकल्पविकल्परहित व्हावें, त्यावर कोणताहि
संकल्प अुठूं नये, अितकाच ज्याचा हेतु असेल तो या स्थितीला
निर्विकल्प अवस्था म्हणेल. अीश्वराचें चिंतन करतां करतां ज्याच्या
चित्ताचा लय झाला असेल, तो याच स्थितीला तद्रूपता म्हणेल. आणि
चित्ताचा लय झाल्यावर त्या स्थितींत द्वैताचें भान नष्ट झालेलें
असल्यामुळें तिलाच कोणी अद्वैतानुभव म्हणेल. याप्रमाणें कोणत्याहि

साधनानें चित्ताला आलेली लयावस्था ही मूळ हेतु, संकल्प व विचारसरणी-अनुसार निरनिराळी अवस्था म्हणून निरनिराळ्या नांवांनीं ओळखली जाते. परंतु या सर्वांमध्ये सत्य गोष्ट अितकीच कीं त्या स्थितींत चित्त निर्व्यापार झालेलें असतें, व ही अवस्था प्राप्त करण्यांत सर्वांची अेकच म्हणजे मोक्षाची अभिलाषा असते.

वर जो चित्तलयाचा क्रम दाखवला आहे तो चित्ताचे संकल्प-विकल्प बंद पाडण्याच्या अभ्यासांतील आहे. श्रीस्वरचित्तन करतांकरतां ज्यांच्या चित्ताचा लय होतो किंवा द्वैताचें भान नाहीसें करून जे अद्वैतानुभवाकरितां चित्ताचा लय साधतात, त्या प्रत्येकाच्या विचार-सरणींत, धारणेंत, संकल्पांत, हेतूंत थोडाफार फरक असल्यामुळें त्यांच्या अभ्यासक्रमांत त्या मानानें फरक असतो. परंतु शेवटची गोष्ट लयावस्था ही सर्वांची अेकच असते. ती लयावस्था अेकूनअेक वृत्तींचा, संकल्पांचा चित्तावरील स्पंद शांत पाडीत पाडीत व कोणत्याहि नव्या संकल्पाला, विचाराला, धारण न करतां चित्ताला निर्विचार करून कोणीं साधलेली असते; तर कोणीं भावपूर्णतेनें अेकाच पवित्र संकल्पावर चित्ताला चढवून त्यांत त्याला पूर्ण अुत्तेजित केल्यामुळें त्याची प्रतिक्रिया म्हणून ती निर्माण झालेली असते. परन्तु या सर्वांचा शेवट चित्ताच्या लयावस्थेंत होतो ही गोष्ट खरी, व ती साधल्यावर आपला हेतु साध्य झाला असें प्रत्येक मार्गातील साधक समजतो.

या प्रकरणांतच अलिप्त अवस्थेंतील केवळ साक्षित्वाचा भाव घेऊन त्याच वृत्तीला दृढ करण्याविषयींचा अुल्लेख आलेला आहे. कोणी साधक त्याच स्थितीला महत्त्व देतात व तिचेंच अनुसंधान ठेवून तीच वृत्ति सर्व काळ टिकवूं अिच्छितात. अशा प्रकारचे साधक 'आपण कोण ?' याचा वेदांत विचारसरणीप्रमाणें विचार करतां करतां "मी प्रकृतिपासून वेगळा, अजर,

साक्षित्व व त्या-
वरून मानलेल्या
आत्मस्थितीचें
शोधन

अमर, नित्य, शुद्ध, बुद्ध आत्मा आहे. प्रकृतीला, पंचतत्त्वांना, त्रिगुणांना, सर्वांना जाणणारा सर्वांचा साक्षी मी आहे,” या विचारावर येअून हीच साक्षित्वाची वृत्ति सतत धारणा व अनुसंधान यांनीं दृढ करतात, व अशा रीतीनें दृढ केलेल्या चित्ताच्या या वृत्तीलाच ‘आत्मस्थिति’ मानून मोक्षाविषयीं खात्री बाळगून समाधान पावतात. अशा प्रकारचे साधक बहुशः कर्ममार्गांत नसलेले, सर्व व्यावहारिक कर्मांचा व कर्तव्यांचा त्याग केलेले, कोणतीहि जबाबदारी अंगावर नसलेले निरुपाधिक व अलिप्त असे असतात. चित्ताला क्षोभ किंवा अद्वेग होण्याचे प्रसंग त्यांना नसतात. अशा अंतर्बाह्य शांत व निरुपाधिक स्थितीमुळे व शांतिमय जीवनावरून हीच ‘आत्मस्थिति’ किंवा ‘ब्रह्मस्थिति’ असे त्यांस वाटून ‘आपण कोण?’ हे आपण जाणले आहे असे त्यांच्या वेदांत विचारसरणीप्रमाणें त्यांना वाटू लागते. परन्तु आपल्या वृत्तीला, स्थितीला व समजुतीला तपासण्याचें त्यांना सुचलें तर त्यांना कळून येतील कीं ही ‘आत्मस्थिति’ नसून आपणच बनवलेली ती अेक वृत्ति आहे. आपणच केलेला तो अेक बुद्धीचा निश्चय आहे. श्रद्धा, अनुसंधान, चिंतन वगैरेंनीं आपणच त्याला दृढता आणलेली आहे. आपणच बनवलेल्या त्या वृत्तीचे किंवा निश्चयाचे आपणच कर्ते आहों. तिलाच ‘आत्मा’ मानणें ही भ्रांति आहे. जे साधक याप्रमाणें विचार करतात ते या भ्रांतींतून सुटतात. जे प्रथमपासूनच विवेकानें ही स्थिति ओळखतात ते भ्रांतींत पडतच नाहीत. परंतु असेहि कांहीं साधक असतात कीं त्यांना आपल्या जीवन-भरच्या तपाचें व परिश्रमाचें तेंच सर्वस्व फळ वाटत असतें. त्यामुळे, किंवा ग्रंथप्रामाण्य, ग्रंथांतील वचनांविषयीं चुकीचा समज, स्वतःचें वैराग्य, निरुपाधिकता व शांति वगैरे कारणांमुळे, स्वतःच्या मानलेल्या ‘आत्मस्थिती’ला तपासण्याचें त्यांना सुचत नाही. कांहीं वेदाती या अवस्थेला अुन्मन स्थितीच्या अगोदरची साक्षी किंवा तुर्याविस्था म्हणतात.

मागें सांगितलेली चित्ताची लयावस्था हीसुद्धां मानवतेची परिसीमा नाही, हें आपण लक्षांत घेतलें पाहिजे. सविकल्प निर्विकल्प अवस्थेचें व निर्विकल्प, सर्व अवस्था ओळखणाऱ्या साधकाने शोधन व त्या अवस्थांचा जीवनांत आवश्यक असणाऱ्या मानवतेची सिद्धि चित्तस्वाधीनतेला व अलिप्ततेला कितपत उपयोग होणें शक्य आहे याचा विचार करून त्यांचें महत्त्व जागलें व ठरवलें पाहिजे. कोणत्यातरी विशेष स्थितीला किंवा अनुभवाला, वृत्तीला किंवा तर्काला, आपण सर्वश्रेष्ठ स्थिति किंवा अवस्था समजतां कामा नये. चंचलता, निश्चलता, अेकाग्रता, सर्वार्थिता, स्थिरता, शुद्धता, साक्षी, अुन्मत्त, व्युत्थान, सविकल्प, निर्विकल्प वगैरे सर्व अवस्था चित्ताच्या आहेत. आत्मा सविकल्प नाही किंवा निर्विकल्पहि नाही. चित्ताच्या संस्कारावर व अभ्यासावर या सर्व अवस्था अवलंबून आहेत. निर्विकल्प अवस्था ही चित्ताच्या अभ्यासानुसार टिकणारी आहे. परंतु कोणत्याहि प्रकारचा कितीहि अभ्यास केला तरी ती अवस्था ज्ञानपूर्वक सर्वकाळ टिकणे शक्य नाही. 'पाहणें' हा जसा चांगल्या निरोगी डोळ्यांचा जागृतीतील धर्म आहे तसा संकल्पविकल्प करणें, विचार येणें, चिंतन चालणें हाहि चित्ताचा धर्म आहे. डोळे कितीहि काळ मिटून ठेवल्यानें त्यांचा स्वाभाविक पाहण्याचा धर्म जसा नष्ट होत नाही, तसेंच चित्ताच्या लयाच्या बाबतींतहि समजलें पाहिजे. चित्ताचा कांहीं काळ लय करतां येओल, परंतु त्याचा स्वाभाविक धर्म नष्ट करतां येणार नाही. म्हणून चित्ताची कोणतीहि अवस्था शाश्वत मानू नये, व चित्ताच्या अवस्थेलाच 'आत्मस्थिति' समजण्याच्या भ्रमात पडू नये. कोणत्याहि अवस्थेच्या आग्रहांत आपण न पडतां चित्तस्वाधीनता साधून चित्तवृत्तींच्या प्रवाहालाच आपण शुद्ध केलें पाहिजे. कर्मेन्द्रियें व ज्ञानेन्द्रियें यांच्याकडून नित्यनिरंतर होत राहणाऱ्या कर्मांची शुद्धि साधण्याचा आग्रह आपण धरला पाहिजे. तसा प्रकारच्या आग्रहपूर्वक दृढ प्रयत्नांत आपल्यांतील संपूर्ण वृत्ति व आपला नित्याचा व्यवहार

यांची शुद्धि आपल्याला साधली व तदनुरूप आपला सहज स्वभाव बनला तर तीच आपली सहज व कायमची स्थिति राहू शकेल. नेहमींच्या याच प्रकारच्या जीवनपद्धतीनें यांत कठिणता राहणार नाही व वाटणारहि नाही. अशा रीतीनें चित्ताच्या स्वाधीनतेनें त्याची शुद्धि व पुरुषार्थयुक्त जीवनव्यवहार आपल्याला साधतां येतील. मानवतेची हीच सिद्धि होय.

निर्विकल्प किंवा अुन्मन अवस्थेचा शोध या अचिच्छक गोष्टी आहेत. ज्याला चित्ताच्या सर्व अवस्थांचा शोध करावयाचा असेल त्यानें या अभ्यासाकडे जावें. प्रत्येकानें त्याकडे जाण्याची आवश्यकता नाही. पण जीवनशुद्धी व पुरुषार्थसिद्धीकरितां ज्या संयमशक्तीची व कर्तृत्वशक्तीची आवश्यकता आहे त्या शक्ति प्राप्त करण्याकरितां व चित्ताची स्वाधीनता साधण्याकरितां मात्र कोणत्यांतरी पद्धतशीर अभ्यासाची प्रत्येकाला आवश्यकता आहे. शरीर, बुद्धि व मन यांना हेतुपूर्वक व प्रयत्नपूर्वक शुद्ध व शक्तिमान् बनवल्याशिवाय तीं आपोआप तशीं बनत नाहीत. संत तुकाराम म्हणतात, “ मिराशीचें म्हूण शेत । नाहीं देत पीक अुगें ॥ ” म्हणजे वतनाचें शेत असलें म्हणून तें पेरल्याशिवाय, त्यांत मेहनत-मशागत केल्याशिवाय, पीक देत नाहीं. आपल्या जीवनाचेंहि तसेंच आहे. अिंद्रियदमन करावें लागतें. संयम साधावा लागतो. कालापव्यय न करतां, कोणत्याहि शक्तीचा दुरुपयोग न करतां, अनेक शक्तींनीं, अनेक सद्गुणांनीं संपन्न होऊन त्यांचा जीवनभर विवेकपूर्वक, ज्ञानपूर्वक, सद्हेतूनें व जागृतपणें सदुपयोग करावा लागतो. यांतच जीवनाची शुद्धि व सिद्धि आहे. यांतच मानवता आहे.

ध्यानाभ्यासाविषयीं कांहीं सूचना

ध्यानमागनिं चित्तस्वाधीनतेचा अभ्यास करणारांस कांहीं सूचना घाव्याशा वाटतात. हा अभ्यास फार कठिण नाही कांहीं अडचणी तसाच अगदीं सोपाहि नाही. यांतील पहिली गोष्ट व मार्गदर्शकाची म्हणजे अभ्यासाविषयींची योग्य व सरळ समजूत आवश्यकता होणें आवश्यक असतें. त्यानंतर अभ्यासाविषयीं निश्चय असावा लागतो. अभ्यासाचा खरा हेतु सतत ध्यानांत ठेवावा लागतो. ध्यान साधूं लागल्यावर ज्ञानतंतूंत येत जाणाऱ्या सूक्ष्मतेमुळें कांहीं रसानुभव येऊं लागल्यावर साधक त्यांतच रममाण होण्याचा संभव असतो. केव्हांकेव्हां चुकीच्या अभ्यासामुळें ज्ञानतंतूंत होणाऱ्या विकृतीनेंही कांहीं विलक्षण आभास साधकास होऊं लागतात. अशा वेळीं साधक सावध असला तर ठीक; नाहीतर आभासांतील विलक्षणतेमुळें साधक चकित होऊन चुकीचा अभ्यास तो तसाच चालू ठेवतो. त्यांतील चूक त्याच्या लक्षांत लवकर येऊं शकत नाही. पण तो जसजसा त्याच अभ्यासांत पुढें जातो तसतसे त्याला विपरीत आभास होऊं लागतात. त्यावरून त्याला आपल्या चुकीच्या अभ्यासाविषयीं खात्री होते. पण तोंपर्यंत प्रत्यहीं होणाऱ्या आभासांची त्याला संवय लागून त्यायोगें चित्ताला खोटें वळण पडून जाण्याचाहि संभव असतो. अशा स्थितींत अभ्यासाचें पडलेलें वळण व चित्तावर झालेले संस्कार तो चटकन् बदलूं शकत नाही. अशा स्थितींत त्याच्या मेंदूंत कायमची विकृति होण्याचेंहि भय असतें. वेड लागलें असतांही अस्खलितपणें वेदांत बोलणारे अशाच कांहीं स्थितींतून निर्माण होतात. म्हणून ज्ञानेंद्रियांची सूक्ष्मता वाढूं लागल्यावर त्याबरोबरच त्यांची शुद्धीहि होत आहे किंवा नाही हें साधकानें पाहिलें पाहिजे. आपल्याला येत असलेले सूक्ष्म अनुभव

ध्येयाच्या दृष्टीनें अुपयुक्त होण्यासारखे आहेत किंवा नाहीत तें त्यानें वेळोवेळीं सावधपणें तपासलें पाहिजे. ध्यान साधूं लागल्यानंतर त्यांतूनहि अनेक फांटे फुटत असतात. त्यांपैकी कोणता मार्ग आपल्या जीवनसिद्धीला अुपयोगी आहे हें साधकाला अेकदम ठरवतां येत नाहीं. अशा वेळीं योग्य मार्गाचा ज्ञाता भेटला तर त्याच्या अेका शब्दानें त्या मार्गाचें ज्ञान होअून मनुष्य निःशंकपणें त्या मार्गांनिं अुत्साहानें व पूर्ण गतीनें पुढें जाअूं शकतो. त्याकरितां प्रारंभीं कांहीं काळ साधकाला मार्गदर्शकाची जरूर असते. व योग्य समयीं तो मिळाल्यास साधकाचा वेळ व परिश्रम हीं वांचतात. चुकीच्या मार्गाकडे तो जात नाहीं, किंवा मधल्याच कोणत्या अनुभवांत रममाण होअून तेथेंच तो गुंतून राहत नाहीं. साधकाचे संस्कार, संयमांतील त्याची लायकी, त्याची निग्रहशक्ति, त्याची चंचलता किंवा निश्चलता, त्याची परिस्थिति या सर्वांचा विचार करून मार्गदर्शक त्याला प्रथमच योग्य सूचना देअूं शकतो. अभ्यासाला लागण्यापूर्वीहि चित्ताची विशिष्ट लायकी येण्याकरितां तो त्याला अुपाय सांगूं शकतो. पुढें अभ्यासाला लागल्यावर चित्ताला अेकाच केंद्रांत आणण्याकरितां, चंचलपणें सर्वत्र फांकणाऱ्या चित्तवृत्तींना कसें आवरावें, त्या सर्वांपासून चित्ताला सोडवून धारण केलेल्या संकल्पांत अेकविधता, दृढता आणि स्थिरता येण्याकरितां प्रसंगोपात्त कसकसे अुपाय योजावे याचें अनुभवात्मक ज्ञान मार्गदर्शकापासून मिळत राहिलें तर साधकाचे पुष्कळ परिश्रम वांचतात. तो अेकसारख्या गतीनें निःशंकपणें अभ्यासांत पुढें जाअूं शकतो व चिकाटीनें आपला अभ्यास पुरा करूं शकतो. या मार्गांत मार्गदर्शकाचें अेवढेंच महत्त्व आहे.

आपल्या समाजांत फार काळापासून अशा प्रकारच्या मार्गदर्शकाला 'गुरु' म्हणून फार महत्त्व दिलेलें आहे. त्यांत आपल्या मार्गदर्शक व साधक नेहमीच्या स्वभावाप्रमाणें आपण त्याला "गुरुर्ब्रह्मा यांची पात्रता गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।" वगैरे वगैरे अतिशय-तेला नेअून पोहोंचवले आहेत. त्याची खरोखर कांहीं

जरूर नाही. मार्गदर्शकांत ज्ञान, साधकाच्या हिताविषयीं कळकळ, योजकता वगैरे असली; स्वतः कांहीं विशेष सत्कृत्य किंवा परोपकार करीत आहों किंवा स्वतः फार श्रेष्ठ आहों, अशा प्रकारच्या भावना नसल्या; व साधकांत अभ्यासाची चिकाटी, धैर्य, बौद्धिक तेजस्विता, दृढता, शारीरिक सुपात्रता, विश्वास, कृतज्ञता, निश्चलता, संयमशीलता, वगैरे गुण असले; त्याचप्रमाणें अुतावीळपणा, केव्हां अेकदां अभ्यास संपून आपण मोकळे होअूं, अशा प्रकारची अधीरता, चंचलता वगैरे दोष नसले, म्हणजे हा अभ्यास स्थिरपणें होत राहून साधक आपलें ध्येय निर्विघ्नपणें गाठूं शकतो. मार्गदर्शकाच्या अभावीं यांत पुष्कळ त्रास होअून दिशाभूल होण्याचा संभव असतो. त्याचप्रमाणें पात्रता नसतां कोणी अभ्यास करूं लागल्यास त्यांतहि निष्फळता येण्याची खात्री असते. यांत निष्फळ झालेला साधक पुढें दंभी होण्याचा संभव असतो.

यासारखें कांहीं अनिष्ट घडूं नये म्हणून साधकानें प्रथमच आपल्या मनाला शोधून पाहावें. आपला जीवनविषयक हेतु काय आहे तो नीट ओळखावा. चालू जीवनांत कांहीं विशेषता वाटत नाही किंवा कोणी महत्त्व देत नाही म्हणून, किंवा धार्मिक वाजूनें कांहीं मान्यता, प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी या आशेनें किंवा महत्त्वाकांक्षेनें, किंवा कांही अुद्योग नाही म्हणून, अगर त्या अभ्यासाच्या योगानें अितर अेखाद्या बाबतींत आपली छाप किंवा आपला प्रभाव अितरांवर पाडतां यावा म्हणून, आपण या अभ्यासाच्या मार्गें लागत आहों कीं काय तें साधकानें शोधून पाहावें. किंवा अेखाद्या सिद्धीच्या हेतूनें आपण या अभ्यासांत पडत आहों कीं काय तें त्यानें शोधावें. आणि आपली स्वतःची शुद्धि, चित्ताची स्वाधीनता व स्थिरता याच गोष्टी अभ्यास करून प्राप्त करावयाच्या आहेत, सद्गुणांची वृद्धि करावयाची आहे, अशी ज्याची आपल्या हेतूविषयीं खात्री असेल त्यानेंच या मार्गाला लागावें. भोगापेक्षां संयमाकडे ज्याचें स्वाभाविक वळण असेल; साधेपणा ज्याला स्वभावतःच प्रिय असेल; परिश्रमाची ज्याला हौस असेल, बाह्य रसाविषयीं ज्याला

सहजच अनिच्छा असेल; अंतर्मुखतेकडे ज्याचा ओढा असेल; आत्मपरीक्षण, विवेक, सावधता, तारतम्य या गोष्टी ज्याच्या नित्याच्या संवयीच्या असतील; ज्याच्यांत कृतज्ञता, आस्तिकता, प्रेमळपणा, अुदारता, मैत्री, करुणा हे सद्गुण प्रधानपणें असतील; जो पहिल्यापासूनच स्वावलम्बी असेल, ज्याला अितरांच्या सुखांत सुख व दुःखांत दुःख वाटतें; जो निःस्वार्थी आहे; सेवापरायणता हा ज्याचा स्वभाव आहे; स्वाधीनतेंत ज्याला समाधान वाटतें; - अशा साधकाला योग्य मार्गदर्शकाचा लाभ झाल्यास त्याच्या मार्गांत त्याला सिद्धि मिळण्यास फार काळ लागत नाही. प्रत्येक विद्येंत किंवा कलेंत जशी मार्गदर्शकाची जरूर असते, तशी या अभ्यासांतहि आहे. यापेक्षां अधिक व खोटें महत्त्व या अभ्यासाच्या मार्गदर्शकानें मानण्याचें कारण नाही. आणि ज्याला अभ्यासाचें व त्याबरोबरच जीवनाचें खरें रहस्य समजलें असेल तो कधीं तसें मानणारहि नाही. आणि साधकानेंहि आपल्यांतील कृतज्ञतेला खुशामतीचें रूप कधीं घेऊं देऊं नये. सेवावृत्तीला गुलामीपणांत परिणमूं देऊं नये. स्वाधीनतेंतून परावलम्बी वनूं नये.

चित्ताचा अभ्यास पुष्कळ अंशीं सूक्ष्म असल्यामुळें त्यांत कांहींतरी गूढता व गहनता सहजच येते. परंतु त्यांत मुद्दाम त्यांचा भास करण्याचें कारण नाही. अभ्यासाच्या सामर्थ्यानिं किंवा परंपरेनें कोणा साधकांत कांहीं विशेष शक्ति येतातहि. तशा प्रकारची शक्ति ज्यांच्यांत आलेली असते ते अितरांची कांहीं प्रमाणांत अभ्यासांत गति करवूं शकतात. त्यांना अनुसरणाऱ्यांना फार अभ्यास न करतांहि आसन, प्राणायाम, बंध वगैरे गोष्टी साधूं लागतात. नादश्रवण, नाडीस्फुरण, पाठीच्या कण्यांतून वेग चालू लागणें, शरीरांत निरनिराळ्या स्थानीं कांहीं विशेष संवेदना किंवा जाणीव वाटणें, अष्ट सात्त्विक भावांतील कांहीं लक्षणें अुमटणें, एखाद्या वेळीं मूर्च्छा येणें वगैरे प्रकार त्यांना जाणवूं लागतात. या प्रकारचे मार्गदर्शक कोणी शब्दानें, कोणी स्पर्शानें, कोणी संकेतानें साधकाला या स्थितींत नेअून सोडतात. परंतु या सर्व

गोष्टींचे जीवनाच्या दृष्टीने इष्ट परिणाम साधक स्वतः प्रयत्नशील व ध्येयाविषयीं दृढ असला व त्याची पुढे जाण्याची गति कायम राहिली तरच घडून येतात, नाहीतर थोडे दिवस हे प्रकार चालून पुढे बंद पडतात व जीवनाच्या दृष्टीने त्यांचा कांहीं अुपयोग नाहीसा होतो.

अभ्यासांत आपली प्रगति होत आहे किंवा नाही तें साधक स्वतःच

जाणू शकतो. अभ्यास चालू करण्यापूर्वीपासून

अभ्यासांतील

प्रगतीची खूण

साधकानें जीं व्रतें व नियम आपल्याला लावून घेतले

असतील, व अभ्यासांतहि जे चालू असतील, त्यांतील

मुख्य तत्त्वे संयम व स्वाधीनता हींच असलीं पाहिजेत.

ब्रह्मचर्याचें महत्त्व साधकाला माहीत असणारच; त्या बाबतींत मुद्दाम अधिक

भार देऊन कांहीं सांगण्याचें किंवा सुचवण्याचें कारण नाही. परंतु या

सर्वांत आपल्या अुन्नतीची खरी खूण हीच कीं, कोणतेंहि व्रत,

कोणताहि नियम किंवा संयम यांतील कठिणता अभ्यासाबरोबर आपोआप

कमी होत गेली पाहिजे. तरच आपला अभ्यास बरोबर चालत आहे

व आपण अुन्नतीकडे चाललों आहों असें समजावें. व्रतांतील व्रतपण,

नियमांतील कडकपणा व संयमांतील निग्रह हीं सहज नाहीशीं होत

जाऊन त्या सर्व गोष्टी आपलें सहज जीवन बनून गेल्या पाहिजेत व

अभ्यासानंतर सर्व आयुष्यभर त्या आपल्या जीवनांत मुरून गेल्या

पाहिजेत. साधकाचे जे नियम तो सिद्धाचा स्वभाव, किंवा सिद्धाचें जें वर्तन

तो साधकाचा धर्म आहे. अेकाला जें प्रयत्नपूर्वक आचरावें लागतें तें

दुसऱ्याचें सहज जीवन झालेलें असतें. परंतु अेकदां पत्करलेलें व्रत, घेतलेले

नियम, पाळीत असलेला संयम यांतून मार्गें पाअूल कधींच पडतां कामा

नये. या बाबतींत साधकाची गति पुढें पुढें जात सर्व सद्गुणांचें स्वाधीन-

तेंत, संतोषांत, प्रसन्नतेंत व कृतकृत्यतेंत पर्यवसान झालें पाहिजे. या

सर्व गोष्टी साधकानें प्रथमपासून ध्यानांत ठेवल्या पाहिजेत. तरच अभ्या-

सांत व अभ्यासानंतर जीवनांत केव्हांहि भ्रम, किंवा गैरसमज होण्याची

त्याला धास्ती राहणार नाही.

अभ्यासाच्या बाबतीतील या सूचना व त्यांचें अंतिम लक्ष्य यांबद्दलच्या या अुल्लेखावरून कोणी निराश होण्याचें परमात्मचित्तनाची किंवा स्वतःविषयीं कोणाला अपात्रता वाटण्याचें आवश्यकता कारण नाहीं. जो जितका आपल्या शक्त्यनुसार या बाबतींत प्रयत्न करील त्याला त्या मानानें लाभ झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. चित्त ज्या मानानें स्वाधीन होतील त्या मानानें मनुष्य सुखी होतील ही निश्चित गोष्ट आहे. म्हणून प्रत्येकानें दिवसांतील शांत व अनुकूल समयीं रोज अंतर्मुख होऊन चित्ताला स्थिर व शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करावा. आपल्यांत संध्या, प्राणायाम, पूजन, नामस्मरण, वगैरेंचा परिपाठ आहे, त्याचा हेतु हाच आहे. कोणत्यातरी अुगायानें मनुष्यानें आपलें चित्त स्थिर व शुद्ध करणें अवश्य आहे. दिवसभर काम करून मनुष्याचें शरीर व मन थकून जातें. दोघांनाहि विश्रांतीची जरूर असते. रोज झोंपेंत त्यांना विश्रांति मिळते, परंतु ती पुरेशी होत नाही. सांप्रतकाळीं रक्ताचा दाब अधिक होऊन किंवा हृदयाची क्रिया बन्द होऊन अचानक मृत्यु येत असल्याचीं अुदाहरणें पुष्कळ घडून येतात; ह्याच्या कारणांचा विचार करतां असें वाटतें कीं द्रव्यलोभ, स्वार्थ, सुखोपभोग, महत्त्वाकंक्षा व जीवनकलह यांत मनुष्याची शक्ति आज अितकी खर्च होते कीं, ती रोजच्या रोज भरून येत नाहीं. अनेक कारणांमुळें ज्ञानतंतूवर पडणारा ताण कमी होण्यास कांहीं अुपाय केला जात नाहीं. अीश्वरावर निष्ठा नसल्यामुळें, सर्व चित्तेचा, सर्व कर्तृत्वाचा भार मनुष्य स्वतःवरच घेत असल्यामुळें, त्याला तो सारखा असह्य झालेला असतो. खरामधें स्थितिस्थापकता हा गुण आहे, परंतु तें खर जर अेकसारखें ताणून ठेवलें तर त्यांतील तो गुण नष्ट होतो. परंतु त्याला कांहीं वेळ ताण देऊन कांही वेळ विलकुल ताणरहित ठेवीत गेल्यास त्यांतील तो गुण पुष्कळ काळ टिकू शकतो. आपल्या ज्ञानतंतूंचीहि कांहीं अंशीं अशीच स्थिति आहे. दिवसांतील कांहीं काळ त्यांना ताण पडत राहिला तरी दररोज

नेमानें त्यांवरील ताण अजिबात काढून टाकण्याचें जर मनुष्याला साधलें तर वर लिहिल्यासारखे अपघाताचे प्रसंग कमी घडूं लागतील असें वाटतें. प्रत्येक धर्मांत परमात्म्याचें चिंतन करण्याविषयीं, त्याला सर्वभावे शरण जाण्याविषयीं, स्वतःच्या कर्तृत्वाचा व चित्तेचा भार निरहंकारपणें टाकून, सर्व कर्तृत्व त्याच्याकडे सोपवून देण्याविषयीं आज्ञा व उपदेश केलेला आहे. प्रार्थना, संध्या, ध्यान, चिंतन, नमाज, यांच्याकरितां दिवसांतून अनेक वेळा ठरवून दिल्या आहेत. दररोज तितक्या वेळां जरी मनुष्य आपला अहंकार व स्वार्थ टाकून स्थिर चित्तानें परमेश्वराचें चिंतन करील, सर्व भार त्याच्यावर सोपवून मोकळा होतील आणि लोभ, अुपभोग व चिंता हीं त्या वेळेपुरतीं जरी सोडून देतील, तरी त्याच्या ज्ञानतंतूतील शक्ति कांहींतरी कायम राहिल. परंतु तसा कांहीं अुपाय न करतां आजच्यासारखी सतत ताणच पडत राहण्याची स्थिति चालू राहिल्यास मनुष्य त्या बाजूनेंहि अधिक दुर्दवी बनत जाण्याचा संभव आहे. म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें चिंतन, ध्यान वगैरेंचा नित्य अभ्यास ठेवून आपलें चित्त कांहींतरी स्वाधीन राखण्याचा, आपल्या ज्ञानतंतूंना विश्रांति देण्याचा व रोज नवी शक्ति संपादन करण्याचा प्रयत्न अवश्य चालू ठेवावा. त्यांत त्याचें खात्रीनें कल्याण आहे.

चित्तशोधन व आत्मसत्तेची प्रभा*

ता. १५च्या पत्रांत तुम्हीं 'अुन्मन' शब्द वापरला आहे. निद्रावस्थेंत कर्मेन्द्रियें, ज्ञानेंद्रियें व मन यांचा व्यापार बंद पडलेला असतो. स्वप्नावस्थेंत मन कांहीं कार्य करीत असतें. स्वप्न म्हणजे निद्रेंतील व्यत्यय. व्यत्ययरहित गाढ निद्रेंत सर्व व्यापार बन्द असतात. शरीरांतर्गत नैसर्गिक क्रिया. तेवढ्या त्यावेळीं चाललेल्या असतात. मनुष्यानें वाढवलेले शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक सर्व व्यापार त्या काळीं लय पावलेले असतात. मनुष्यांतील 'अहं' त्या काळीं सुप्त झालेले असतें. जागृतींत या स्थितीसारखी स्थिति अभ्यासाने थोडा काळ साध्य करतां आली तरी ती सहज अवस्था होऊं शकणार नाही. आणि प्रवृत्तींत तर ती स्थिति टिकणे अशक्य वाटतें. अेखाद्या गूढ विषयाच्या विचारमग्नतेंतहि चित्ताचा व्यापार बंद पडत नाही. त्यावेळीं चित्त केवळ अेकलक्ष्य झालेले असतें अितकेंच. प्रवृत्तींत तर अुचितअनुचित, योग्यअयोग्य यांचा विचार सदैव करावा लागतो. कर्मांतील हेतु व त्याचे अनेकविध परिणाम यांचा निश्चय व अंदाज बांधून मनांत ठरणाऱ्या निर्णयानुसार कर्म किंवा कर्माचा रोख यांत वेळोवेळीं बदलहि करावा लागतो. आपली तारतम्य-बुद्धि नेहमीं जागृत व प्रखर ठेवावी लागते. म्हणून प्रवृत्तींत अुन्मन अवस्थेसारखी अवस्था ठेवतां येणें शक्य नाही.

तुमच्या दुसऱ्या पत्रांत तुम्ही अुन्मनविषयक कल्पना सोडलेली दिसते. गाढ निद्रेंत चित्ताचा लय झालेल्या वेळीं देखील संकल्प धरून ठेवण्याचा धर्म चित्ताच्या ठायीं आहे. जागृतींतील सर्व कर्तृत्वशक्ति निद्राकाळीं

* हें व यापूढील चार पत्रें चित्ताचा अभ्यास करीत असलेल्या अेका साधकाला लिहिलेलीं आहेत.

सुप्तावस्थेत गेलेली असते. त्या अवस्थेतहि विवक्षित समयीं अुठण्याचा संकल्प प्रधानपणें व अग्रत्वानें चित्तांत असतो. चित्तांतील सर्व वृत्तींचा लय होअून केवळ त्या संकल्पाचें मात्र सूक्ष्मरूपानें अस्तित्व असतें. त्यांतूनच ठरलेल्या समयीं जागृति येते.

चित्तवृत्तीचें शोधन करून त्यावरोबरच मनुष्यानें आपल्या चित्ताचा विकास करायचा आहे. अेकाच शुभ विचारावर स्थिर होण्याचा अभ्यास करण्यांत चित्तांतील अनेक वृत्तींचें दर्शन होअून त्यांच्या मूलकारणांचा शोध मनुष्याला लावतां येतो. त्यांतील शुभअशुभांचें वर्गीकरण करून अशुभांचा लय व शुभांची वृद्धि करण्याचा प्रयत्न करतां येतो. हा अभ्यास करीत असतां केव्हां वृत्तिशोधनांत सर्व वृत्तींचा निरास होत होत चित्ताचा लय होतील, तर केव्हां सर्वांचा शोध घेणारी व सर्वांना जाणणारी अेकच वृत्ति शिल्लक राहिल. ती वृत्ति सर्वांच्या साक्षीपणानें राहिल. पुढें वृत्तीचे नवनवे व निरनिराळे प्रकार जाणावयाचे शिल्लक न राहिल्यामुळें त्यावेळीं चित्ताच्या जाणीवशक्तीचें कार्य अत्यन्त सूक्ष्म झालेलें असेल. त्यावेळीं साक्षीपणाहि जाअून केवळ जागृति मात्र राहिल. त्या जागृतींत अलिप्तता व स्वाधीनता हे महान् गुण असतील.

चित्तशोधन करतां करतां या अवस्थेपर्यंत जाण्याचा साधकानें पुनःपुनः प्रयत्न केला तर प्रथमपासून अखेरपर्यंतच्या सर्व चित्तवृत्ति व प्रकार तो ओळखूं लागेल. चित्ताची अशा रीतीनें पुनःपुनः तपासणी व शोधन झाल्यावर त्याला त्या बाबतींत गूढ असें कांहीं राहणार नाहीं. चित्ताचे धर्म समजल्यानें त्याला अज्ञात असें कांहीं राहणार नाहीं. बऱ्या-वायीटाविषयीं, अुन्नतिअवनतीविषयीं, त्याचें मन शंकित राहणार नाहीं. चित्तवृत्तींचा क्रम समजून शेवटची अलिप्तता साधल्यावर तिचा अुपयोग तो जीवनांतील कार्यांत करूं शकेल. चित्ताची स्थिरता, शुद्धता, अलिप्तता व सद्गुणांचा अुत्कर्ष या सर्वांच्यायोगें मानवी जीवन सफल होतें. ज्ञानाच्या योगें येणारी निःशंकता व सद्गुणांच्या योगें येणारा आत्म-विश्वास ही मानवी जीवनांतील सर्वश्रेष्ठ संपत्ति होय.

अभ्यासांत चित्त शुभसंकल्पांत तन्मय झाल्यावर केव्हां केव्हां आनंद व प्रसन्नता यांचा लाभ साधकाला सहज होतो. त्यामुळे त्याच्या चित्ताला प्रवृत्तिमार्गांत सहजासहजीं क्षुब्धता किंवा अद्वेग होऊं शकत नाहीं. कर्मयोग आचरीत असतां मनुष्याला हेंच साधावयाचें आहे. आनंद व प्रसन्नता यांचा लाभ साधकानें घ्यावा. परंतु त्यांतच रममाण राहण्याची अिच्छा त्यानें करूं नये. तो आनंद पुढील अभ्यासांत व जीवनभर चालणाऱ्या कर्मयोगांत त्याला अुत्साहक होत राहावा.

अभ्यास करीत असतां जेथून संकल्प अुठतो त्या स्थानाला ओळखावें. त्या स्थानाला ओळखून संकल्पाचे साक्षी व्हावें. पुढें ती दशाहि टाकून केवळ 'आपलेपणा'चें, 'अहं'चें, स्फुरण कोठून निघतें तें शोधावें. ज्याला लयावस्थेचा अनुभव घ्यावयाचा असेल त्यानें त्या 'अहं'चाहि लय करावा. या सर्व स्थितीचा पुनःपुनः अनुभव घेतल्यावर आपण व आपल्या चित्तवृत्ति यांच्या परस्परसंबंधाविषयीं भ्रम राहत नाहीं. ही स्थिति कायमची राहण्यास चित्तशुद्धीची अतिशय आवश्यकता आहे. त्या शुद्धीवरच आपली अलिप्त दशा टिकून राहणारी आहे. ही स्थिति साधून ती दृढ झाल्यावर जीवनांत प्राप्त होणाऱ्या बऱ्यावाअीट प्रसंगांचा चित्तावर तीव्रपणें परिणाम होऊं शकत नाहीं. जीवनांत विलक्षण हर्ष अगर क्षोभ कधींच अनुभवास येत नाहींत.

हा अभ्यास तुम्ही चिकाटीनें शेवटास न्यावा. अभ्यासांत दर्शन देणाऱ्या व त्यांतून लय पावणाऱ्या सर्व वृत्तींना चांगलें तपासावें. त्याबरोबरच सद्गुणांच्या वृद्धीचा प्रयत्न अुल्हसित व आनंदित मनानें करावा. सद्गुणसंपादन ही आपल्यावर कोणी लादलेली गोष्ट नसून तीच आत्मसत्तेची खरी प्रभा आहे. सद्गुणांच्या द्वारा आपल्यांतील आत्मत्व शुद्धपणें प्रकट होत असतें.

(पत्र. १-४-'४०)

चित्त-अभ्यासाचा हेतु

‘साक्षी’ व ‘अुन्मन’ या दोन अवस्थांच्या बाबतींत मीं मागील पत्रांत लिहिलें आहे. त्यावरून झालेला तुमचा समज बरोबर आहे. त्या दोन अवस्था निरनिराळ्या आहेत. अेकींत वृत्तींचा स्पष्टपणें व अनुस्यूतपणें व्यापार चालू असतो व दुसरींत वृत्तींचा संपूर्ण लय झालेला असल्यामुळें कोणतीच वृत्ति शिल्लक नसते. चित्त निस्तरंग असतें.

अभ्यास करतां करतां प्राप्त झालेली अुन्मन किंवा लयावस्था लांबवीत राहणें हा आपल्या अभ्यासाचा हेतु नाही ही गोष्ट तुम्ही नीटपणें समजलां आहां असें मला वाटतें. साक्षी व अुन्मन या अवस्था अभ्यास करतांना अेकमेकींच्या विरोधी नाहीत. परंतु अेकीच्या पुढील दुसरी असा त्यांचा क्रम आहे. अेका स्थितींत अनेकविध वृत्तींचा लय होत होत शेवटीं सर्वांना जाणणारी अेक वृत्ति शिल्लक राहते. पुढें तिचाहि लय करण्याचा अभ्यास केल्यास तोहि होअूं शकतो. यांपैकी कोणतीहि अवस्था दीर्घकाळ टिकवून धरावयाची असल्यास त्या परस्परांना विरोधी होण्याचा संभव आहे.

अभ्यासाचा हेतु तुमच्या लक्षांत आला आहे असें वाटतें, तरी त्या बाबतींत आणखी स्पष्टता करण्याचा प्रयत्न करतो. वृत्तिशोधनाची आपल्याला खास आवश्यकता आहे. आपल्यांतील कोणत्या वृत्तींचा निरोध करावयाचा, कोणती दृढ करायची व कोणती वृद्धिगत करावयाची हें समजण्याकरितां आपल्या सर्व वृत्तींचें आपल्याला ज्ञान होणें आवश्यक आहे. कोणत्या दोषांमुळें, कोणत्या गुणांच्या अभावामुळें, आपली गति कुंठित झाली आहे तें समजण्याकरितां आपल्या वृत्तींचें शोधन व पृथक्करण होणें जरूर आहे. कांहीं दोष आपण जाणतो.

कांहींचें आपल्याला ज्ञान नसतें. तोच प्रकार गुणांच्या बाबतींतहि असतो. आपण जाणत असलेला आपला दोषहि केवळ एकाकी नसून तो दुसऱ्या अनेक दोषांच्या एकीकरणाचा परिणाम असतो, किंवा अनेक लहान लहान दोषांचें मिळून स्पष्टतेला आलेलें तें स्वरूप असतें. त्या मिश्रित दोषांतून एकएक दोष आपण काढून टाकूं शकलों तर मोठ्या दोषाला अस्तित्वच राहणार नाहीं. अनेक तंतूंच्या मिळून बनलेल्या दोरींतून एकएक तंतू काढून टाकला तर शेवटीं दोरी नाहींशी करण्याचा निराळा प्रयत्न करण्याची जरूर राहत नाहीं. तोच नियम दोषांच्या बाबतीत समजून तशा प्रकारच्या प्रयत्नाकरितां प्रथम आपल्या स्थूलसूक्ष्म, बऱ्यावाठीट सर्व वृत्तींचें आपल्याला ज्ञान असणें आवश्यक आहे. वृत्ति अंतर्मुख करून चित्ताचें शोधन व वृत्तींचा अभ्यास केल्याशिवाय आपल्याच वृत्तींचा आपल्याला शोध लागत नाहीं.

सदोष वृत्तींचा निरोध करून त्यांना कारणीभूत होणाऱ्या अितर अनेक वृत्तींचा क्षय करण्याकरितां व सद्वृत्तींचा विकास करण्याकरितां चित्ताच्या अभ्यासाची आवश्यकता आहे. चित्ताचा केवळ लय साधण्यानें हा अभ्यास पुरा होत नाहीं. कारण केवळ लय ही गुणविकासाला विरोधी अवस्था आहे. म्हणून अशुभ वृत्तींचा निरोध व लय करून शुभ वृत्तींचा विकास साधतां आला पाहिजे. विकासाला वृत्तिशोधनाची व शुभवृत्तींच्या संवर्धनाची आवश्यकता आहे. शुभ वृत्ति व शुभ संकल्प आचरणांत आणण्याकरितां योग्य कर्मक्षेत्रांत कर्मप्रवृत्ति केली पाहिजे. त्यावरून गुणसंवर्धन खरोखर किती होअूं शकतें याचा अनुभव आपण घेतला पाहिजे. अशा अनेक प्रकारच्या अनुभवांच्या निरीक्षणावरून वृत्तिशोधनाचा व सद्गुणविकासाचा अभ्यास व मार्ग आपण पुढें चालवला पाहिजे. अशा रीतीनें जीवनभर प्रयत्न करीत असतां ज्या ज्या गुणांची आपण आपल्यापुरती परिसीमा गाठू व जे गुण आपल्यांत पूर्णत्वाला जातील त्या गुणांचें कार्य आपल्याकडून सहजपणें होत राहिल. त्या गुणांच्या

बाबतींत आपल्यांत साक्षीभाव राहिल. गुणांत तन्मय न होतां, गुणाच्या वेगांत न वाहवतां, ज्या कार्याला जितक्या प्रमाणानें त्या गुणांची जरूर असेल त्या प्रमाणानें त्यांचा अुपयोग करीत अलिप्तपणें आपल्याला कर्म करीत राहतां येईल. कर्म करीत असतांही जी अलिप्तता राहिली पाहिजे ती आपल्याला साधली तरच रागद्वेषांच्या वेगांत न सांपडतां आपल्याकडून निर्दोषपणें कर्तव्यकर्में होत राहतील. गुणांच्या विकासा-शिवाय कर्मांत सहजपणा येणार नाहीं. सहजपणावाचून अलिप्तता साधणार नाहीं. चित्ताच्या अभ्यासाशिवाय वृत्तींचा शोध लागून त्यांवर ताबा येणार नाहीं. या सर्व गोष्टी जीवनांत येण्याकरितां हा सर्व प्रयत्न आहे. वृत्तींचा लय किंवा त्यापूर्वींची साक्षी अवस्था प्राप्त करणें हा या अभ्यासाचा हेतु नाहीं. ज्या मानानें आपल्यांत गुणांची कमतरता राहिल त्या मानानें कर्मक्षेत्रांत आपली स्थिति प्रसंगीं चंचल, अस्थिर व अनिश्चित राहिल. दोषनिवारण, गुणसंपादन, गुणसहज स्थितीला नेअून पोहोंचविणें, त्या सहज स्थितींतच अलिप्तता व कर्मांतील धर्मयुक्त अुदात्तता साधणें वगैरे सर्व गोष्टी अभ्यासानें साध्य होणाऱ्या आहेत. निर्दोष कर्मांत कर्मकौशल्याचा अंतर्भाव आहेच.

(पत्र, ता. ६-५-'४०)

चित्ताच्या अवस्थांचें परीक्षण

प्रत्येक मनुष्याच्या चित्ताची संकल्प धारण करून ठेवण्याची शक्ति मर्यादित असते. चित्त त्या मर्यादिला जाऊन पोहोचल्यावर तें अधिक काळ संकल्प धारण करूं शकत नाही. अशा स्थितींत संकल्प आपोआप मंद पडून पुढें तो चित्तांतच विलीन होतो. संकल्प धारण करणें, तो सुटणें व संकल्पविरहित राहणें या सर्व चित्ताच्याच अवस्था आहेत. संकल्प धारण करूं शकत नाहीं अशा स्थितींत चित्तांत केवळ जागृति मात्र राहूं शकते. मनुष्यानें मुद्दाम ज्ञानपूर्वक संकल्प धारण केलेला असतो. ती त्याची धारणा सुटली तरी जागृत चित्तांत स्वाभाविक ज्ञानप्रवाह सूक्ष्मपणें चालू असतो. निद्रेंत या गोष्टी नसतात. याचें कारण अेक तर ती प्राकृतिक सुप्तावस्था आहे. आणि ती अवस्था आपण बुद्धिपूर्वक बनवलेली नसल्यामुळें त्या अवस्थेच्या मार्गें आपला कोणताच ज्ञानपूर्वक संकल्प नसतो, व तसा तो धारण करतां येणेंहि शक्य नसतें. म्हणून अवस्थेचें ज्ञातेपण त्यावेळीं स्फुरत नसतें. चित्त त्यावेळीं मूढ दशेंत असतें. परंतु जी अवस्था साधक मुद्दाम प्रयत्नपूर्वक बनवीत असतो ती साधीत असतांना व पुढें ती साधल्यावर, त्याचप्रमाणें त्यानंतर धारणाशक्तीची मर्यादा येऊन ती मंद पडून संकल्प विलीन झाल्यावर-हि अेकंदर सर्व अवस्थांत त्याचें चित्त जागृत असतें. अेक अवस्था सुटून दुसरी धारण करण्याच्या संधिकाळांतहि त्याचें चित्त जागृत राहूं शकतें. म्हणजे प्रथमपासून शेवटपर्यंत त्याची जागृति कायम असते.

यावरून तुम्ही विचार करून पाहा. कोणत्याहि संकल्पाचा व संकल्परहित अवस्थेचा ज्ञाता कोण आहे? संकल्पाचा प्रारंभ कोठून होतो? मूळ स्फुरण कोठून निघतें? व पुनः तो संकल्प विलीन कोठें

होतो? चित्त तरंगाकार होऊन व ते तरंग स्पष्टदशेंत येऊन, पुढें वृत्तिरूपानें त्यांचा प्रवाह चालून शेवटीं ते सर्व कोठें लय पावतात? या सर्व अवस्थांचें अधिष्ठान कोणावर आहे? ह्याचा तुम्ही शोध करा.

या पत्रांत तुम्हीं लिहिलेली स्थिति अभ्यासाच्या दृष्टीनें चांगली आहे. तुम्हीं लिहिलें आहे; "संकल्पाचा अभ्यास चालत असतां पुढें तो स्थिर होऊन आपोआप बंद होतो आणि चित्तावरोवर त्याची झालेली तद्रूपता तुटून जाते; आणि केवळ स्तब्धता जाणवते. त्यांत जागृति व स्मृति असल्यामुळें स्थिरता वाटते."

यांत तुम्हीं 'जागृति व स्मृति' असें लिहिलें आहे. ती जागृति व स्मृति कशाची? सुटून गेलेल्या संकल्पाची कीं दुसरी कसली? या बाबतींत थोडें स्पष्टीकरण करतां आलें तर करा. स्मृति किंवा जागृति वाटते तींत व साक्षी अवस्थेंत कांहीं फरक वाटतो कीं साक्षी अवस्थेचाच तो अधिक गाढ किंवा सूक्ष्म प्रकार वाटतो? याविषयीं खुलासा करावा.

"अनुभवामृतां" तील ३,४,५ हीं प्रकरणें लक्षपूर्वक वाचावीं. त्यांतील स्थितीवर विचार करीत तीं वाचावीं. चारपांच वेळां वाचावीं लागलीं तरी हरकत नाही. परंतु त्यांतील अर्थ, आशय व अनुभव यांशीं होतां होतील तितकें समरस होऊन तीं वाचावीं. त्यावरून जो बोध होतील त्यावर विचार करावा. स्वतःचा आजचा अनुभव त्याच्याशीं मिळवून पाहावा.

(पत्र, ता. १-८-'४०)

संकल्प, साक्षीवृत्ति व निस्तरंग अवस्था

शुभ संकल्पाच्या ठिकाणीं एकाग्रतेविषयीं लिहिलेंत तें समजलों. त्यानंतर तुम्ही लिहितां. “एकाग्रता साधीत असतां संकल्प अितका स्थिर होअून जातो कीं, त्यांतून एक नवा संकल्प निर्माण होतो, जो चालू संकल्पाला सावधानपणें पाहतो आणि नंतर स्वतः शांत होअून जातो. शांत होते वेळीं केवळ जागृतीच असते. ही जागृति थोडा वेळ राहते आणि नंतर पहिली अलग वृत्ति आणि संकल्प यांचा संबंध चालू होतो.”

यांत “एका संकल्पावर एकाग्रता साधीत असतां त्यांतून दुसरा संकल्प निर्माण होतो व पहिल्या चालू संकल्पाला सावधानपणें पाहतो” असें तुम्हीं लिहिलें आहे, त्यावर मला वाटतें कीं एकांतून दुसरा संकल्प निर्माण झाल्यास तो पहिल्याला पाहूं शकणार नाहीं. पण पाहूं शकत असेल तर पहिल्या संकल्पांतून फुटून निघालेली ती दुसरी वृत्ति असेल, तो संकल्प नसेल. संकल्प असल्यास एकतर तो आपल्या प्रवाहानें चालू राहील. अगर पहिल्याप्रमाणें त्याचें दृढीकरण चालू राहील. पाहण्याचें किंवा जाणण्याचें काम अलग वृत्तीच्या द्वारा होत असतें. संकल्प म्हणजे तरी एका विवक्षित लक्ष्यावर, हेतूवर, कल्पनेवर दृढ केलेली वृत्तीच असते. परंतु ती केवळ पाहणारी किंवा जाणणारी, अलग किंवा तटस्थ वृत्ति नसते. तिच्यांतील दृढता कमी होअून जेव्हां चित्त धारणेंतून, संकल्पांतून, फुटून थोडें बाहेर निघतें व अलगपणें या सर्व प्रकाराला पाहतें, ओळखतें, तेव्हां तो बाहेर पडलेला चित्ताचा भाग हीच सर्व जाणणारी वृत्ति. तो भाग जसजसा अधिक स्पष्ट दर्शेंत येत जातो तसतशी संकल्पांतील दृढता कमी होत जाते, व पुढें केवळ अलग

वृत्ति मात्र राहते. संकल्प संगूर्ण शांत झाल्यावर त्याला ओळखणाऱ्या अलग वृत्तीचें काम न राहिल्यामुळें तिचाहि लय होतो, व पुढें दुसरा संकल्प किंवा वृत्ति अुठली नाही तर चित्तांत केवळ जागृति मात्र राहते.

हे सर्व चित्तवृत्तीचेच प्रकार आहेत. वृत्ति निर्माण होते. ती कांहीं काळ प्रवाहाप्रमाणें चालते. दृढ होते. पुढें तींतूनच अलग वृत्ति निर्माण होते. अभ्यास तत्ताच पुढें चालू राहिला तर त्या वृत्तीचाहि लय होऊन केवळ जागृति राहते. अभ्यास नसल्यास अेकींतून दुसरी व दुसरींतून तिसरी असा वृत्तींचा प्रवाह सदैव चालूच राहतो. अशा स्थितींत जेव्हां कोणतीच वृत्ति स्पष्टपणें नसते तेव्हां अननस्कता म्हणजे अेक प्रकारची जडताच असते. अभ्यासी मनुष्याच्या चित्तांत वृत्तीच्या लयानंतर जागृति राहते. अेका तरंगाचा लय व दुसऱ्याचा अुठाव यांच्यामधील अवस्थेला वृत्तिरहित अवस्था म्हणतात. त्या अवस्थेला पाण्याच्या समतल अवस्थेचा दृष्टांत श्री ज्ञानेश्वरांनीं “अनुभवामृतां”त दिला आहे. साधकानें या स्थितीचा अनुभव घ्यावा. परंतु ती अवस्था वाढवीत राहणें हें अभ्यासाचें किंवा जीवनाचें ध्येय समजूं नये.

संकल्प संकल्पाला पाहूं शकत नाहीं. अेकाच दृढ वृत्तींतून किंवा संकल्पांतून, निघालेला वित्तशक्तीचा अंश संकल्पाला ओळखूं शकतो. संकल्प व त्याला जाणणारी निराळी वृत्ति हीं अेकाच चित्तशक्तींतून चालणारी दोन कार्ये आहेत. अशा वेळीं अेकच शक्ति दोन निरनिराळ्या कार्यांत विभागलेली असते.

(पत्र, ता. १-५-'४३)

ज्ञानमय जागृत अवस्था

मागील पत्रांत लिहिलें आहे त्याचेंच विशेष स्पष्टीकरण या पत्रांत मी करीत आहे.

अभ्यासाकरितां प्रथम सुरुवातीस साधक कोणतातरी शुभ संकल्प किंवा अखादें आंतर अगर बाह्य लक्ष्य पसंत करतो, व चित्तवृत्तीचा प्रवाह त्यावर आणण्याचा व तेथेंच स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. चित्ताची संकल्पविकल्पात्मक चंचलता या प्रयत्नाच्या आड येते. म्हणून चित्तवृत्तीला अेके ठिकाणीं केंद्रित करण्याकरितां चित्तांतील सर्व बळ त्याला अेकत्रित करावें लागतें. तें अेकत्रित करून अेकाच जागीं त्याचा अुपयोग करण्याकरितां त्याला दृढता व निग्रह साधावा लागतो. हातांत पकडलेली वस्तु न सुटावी म्हणून जसें हातांतील सर्व बळ वस्तु धरून ठेवलेल्या स्नायूंत आणावें लागतें, तेथेंच तें स्थिर ठेवावें लागतें, व त्याकरितां त्या स्नायूंत जशी दृढता आणावी लागते, तशी दृढता चित्ताला अेके जागीं केंद्रित करीत असतां ज्या ठिकाणीं ही क्रिया चालते त्या ठिकाणच्या ज्ञानतंतूंत साधकाला आणावी लागते. चित्तवृत्तीला तेथून फांकूं न देणें व धारण केलेल्या संकल्पावर, लक्ष्यावर, तिला स्थिर ठेवणें या दोन गोष्टी अभ्यासाच्या पहिल्या काळांत तरी दृढतेशिवाय साधूं शकत नाहीत. पुढें संवय पडल्यावर दृढतेची आवश्यकता राहत नाही. पुढें धारणा सिद्ध झाल्यावर अेकतर तो पहिला संकल्प ज्या प्रकारचा असेल त्या प्रकारचे विचार त्यांतून स्फुरूं लागतात आणि त्याच अभ्यासांतून पुढें सर्व विचारांचा क्रम लागूं लागतो. तसें न होतां चित्तवृत्ति संकल्पावरच स्थिर राहिली तर पुढें स्थिरतेची मर्यादा संपल्यावर धारणा मंद पडूं लागते. ती मंद पडूं लागल्यावरहि या सर्व प्रकाराला जाणणारी अेक वृत्ति जागृत ठेवावी लागते. ती वृत्ति धारणेला, तिच्या

परिणामाला, जाणते. ती प्रथम केवळ साक्षीपणाने असली तरी तिच्यांतूनच अवलोकन, शोधन, परीक्षण या वृत्ति निर्माण केल्याने पहिल्या संकल्पाची दृढता कमी कमी होत जाते. पुढे साक्षीपण जाऊन शोधन, परीक्षणहि नाहीसे होते. त्यावेळीं पहिल्या संकल्पांतून राहिलेला शेवटचा अंशहि विलीन होतो.

त्या समयीं संकल्प मावळला, साक्षीपण नाहीसे झाले, तरी शोधन व अनुभव यांतून नवीन प्राप्त झालेली ज्ञानसहित जागृति शिल्लक राहते. प्रसन्नता येते. शुभ संकल्पाच्या धारणेने, दृढतेने चित्त एकामागून एक अुच्च अवस्थांत जातां जातां त्याला पुढे स्थिरता आल्याने, ते आतां अशुभ किंवा शुभ यांपैकीं कशालाच न पकडतां केवळ आपल्याच स्थितींत ज्ञानमय जागृतींत राहते. हीच चित्ताची समतल अवस्था होय. पुढील ज्ञानाची स्फुरणा होण्यास या अवस्थेलाहि दृढतेची व स्थिरतेची आवश्यकता आहे. ती अधिक काळ स्थिर राहू शकली तरच पुढील ज्ञानाचा अुदय होऊं शकतो. ती अधिक काळ टिकून राहणे हे साधकाच्या चित्तशुद्धीवर, संकल्पविकल्पात्मक चंचलता त्याच्या चित्तांतून ज्या मानाने नष्ट झाली असेल त्यावर, त्याचप्रमाणे अभ्यास करीत असतां त्याच्या ज्ञानतंतूवर ज्या मानाने ताण पडला असेल त्यावर, अवलंबून असते. शिवाय अभ्यास करतां करतां साधकाचे चित्त सहज किंवा प्रयासाने एका अवस्थे-तून दुसरींत व दुसरींतून तिसरींत क्रमशः जसें गेलें असेल त्यावरहि ही गोष्ट अवलंबून असते. शुभसंकल्पाची धारणा साधीत असतां ज्ञान-तंतूवर विशेष ताण पडला असल्यास संकल्पावरील धारणा मंद पडूं लागतांच चित्त साक्षी अवस्थेवर न जातां त्याचा तंद्रेंत लय होण्याचा संभव असतो. आणि धारणा सहजपणे साधली असल्यास त्यांतूनच पुढे 'जागृति' ही अवस्था साधूं शकते.

याच पत्रांत तुम्हीं विचारलें आहे की "यांत तीन स्थिति आहेत - संकल्प, त्याची साक्षीवृत्ति आणि साक्षीचा लय. यांतील कोणत्या स्थितीवर भार देऊन अभ्यास करावा?"

शुभ संकल्पावर अेकाग्र होण्यांत आपला जो हेतु असेल त्यावर या प्रश्नाचें अुत्तर अवलंबून आहे. केवळ अेकाग्रता साध्य करण्याचा हेतु असल्यास चित्ताची चंचलता नाहीशी करून तें अेकाच संकल्पाच्या धारणेंत थोडा वेळ तरी निमग्न करण्यावर भार दिला पाहिजे. शुभ संकल्पाच्या धारणेंत चित्ताची शुद्धि साधून त्या शुभ संकल्पाचें अधिक स्पष्ट दर्शन होण्याकरितां किंवा त्याला सहायरूप होणाऱ्या दुसऱ्या शुभप्रद विचारांची स्फुरणा होण्याकरितां आपली धारणा चालू असेल तर ती वस्तु प्राप्त करण्यावर भार दिला पाहिजे. धारणेची मर्यादा संपल्यावर कांहीं काळानें तींतूनच दुसरी विचारधारा किंवा संकल्प अुठण्याच्या मधील काळांत सावधपणें साक्षीवृत्ति साधतां येते. ती साधणें हें आपलें ध्येय असल्यास तीवर भार देणें योग्य होतील. परंतु ती फार काळ टिकणारी वृत्ति नसल्यामुळें तींतूनच अेकतर अन्य संकल्प अुठूं लागतील, किंवा संकल्प धारण करण्याची चित्ताची शक्ति खुंटली असेल तर साक्षीवृत्तीचें पर्यवसान लयावस्थेंत होतील. परंतु साक्षींतून शोधन, परीक्षण वगैरे, आणि त्यांतून आणखी पुढें जागृति-साधण्याअितकें वळ व अितकी प्रखरता आपल्या चित्तांत असल्यास व त्या प्रकारचा आपला हेतु असल्यास साक्षी अवस्थेंतून चित्त लयावस्थेकडे न जातां जागृतीकडे जातील. केवळ साक्षीवृत्तीपेक्षां शोधन व परीक्षण या वृत्तीचें महत्त्व फार आहे. कारण त्यांची सूक्ष्मता व प्रखरता यांवर जागृतीची शुद्धि, स्थिरता व टिकाअूपणा अवलंबून आहे. ती जागृति साधणें हा या अभ्यासांतील मुख्य हेतु मानणें योग्य होतील असें मला वाटतें. जीवनांतील सर्व व्यवहारांत हीच जागृति सदैव अुपयुक्त होणारी आहे. ही जागृति ज्या मानानें साधेल त्या मानानें अलिप्त दशा साधूं शकेल. या अभ्यासांत तुम्हीं कोणता अुद्देश मुख्य धरला आहे व त्यांतून तुम्ही काय निर्माण करूं अिच्छितां त्यावर या प्रश्नाचें अुत्तर अवलंबून आहे. मी या बाबतींत असें समजतो कीं, चित्ताची अशुद्धता घालवून त्याची शुद्धता व स्थिरता

साधणें, अेकाग्रता साधणें, त्या अेकाग्रतेतून अधिकाधिक शुभ संकल्पाचें दर्शन होत जाणें, शुद्ध संकल्पाची व त्याच्या आनुषंगिक अशा दुसऱ्याहि अनेक शुद्ध विचारांची त्यांतूनच स्फुरणा होणें, अेकाग्रतेच्या सिद्धीनें चित्त शुभ संकल्पांत निमग्न होऊन त्यांतून पुढें साक्षी अवस्थेच्या पुढें जाऊन सर्व स्थितीचें शोधनपरीक्षण साधून शेवटीं या सर्व प्रकारांतून निघाल्यावर चित्ताची जागृत अवस्था सर्व काळ राखतां येणें हाच या अभ्यासाचा हेतु असला पाहिजे. अभ्यासाच्या प्रत्येक आवृत्तींत चित्त या सर्व अवस्थांचा अधिकाधिक गाढपणें, स्थिरपणें, सूक्ष्मपणें व जागृतपणें अनुभव घेऊं लागलें कीं आपला अभ्यास योग्य प्रकारें चालला आहे असें साधकानें समजावें. चित्ताच्या द्वारा चैतन्य किती शुद्धपणें, सूक्ष्मपणें, स्थिरपणें व अितर अनेक प्रकारांनीं स्फुरत आहे. वस्त्राची घडी जशी अुकलूं शकते तशी वसूंहि शकते; त्याचप्रमाणें अेका अवस्थेंतून दुसरी व तींतून तिसरी – अशा रीतीनें अेकामागून अेक होणारें अवस्थांचें प्रकटीकरण व पुनः सर्व अवस्थांचा चित्ताच्या ठायीं होणारा लय हा सर्व क्रम सावधपणें जाणणें व या सर्व अनुभवांतून जागृति, अलिप्तता व स्वाधीनता साधणें, या दृष्टीनें या अभ्यासाचें महत्त्व आहे. या सर्व गोष्टी साधल्यावर अेका बाजूनें जीवनव्यवहारांतील आपल्या सर्व चित्तव्यापारांवर आपला अंकुश आला पाहिजे आणि दुसऱ्या बाजूनें सद्गुणांचा अुत्कर्ष साधीत असतां आपल्या याच चित्तशक्तीचा बुद्धि व शरीर यांच्या साहाय्यानें आपण विकास करीत राहिलें पाहिजे.

वरील लिहिण्यांतून तुमच्या प्रश्नांचीं अुत्तरें तुम्हांला काढून घेतां येतील. अभ्यास चालू ठेवल्यास त्यांतील अनुभवावरून या सर्व गोष्टी सहज समजूं लागतील. जीवनाचा हेतु तुमच्या लक्षांत आला असेल तर त्याला सहायरूप गोष्टी या अभ्यासांत कोणत्या आहेत तेंहि तुमच्या लक्षांत येतीलच व त्यांनाच तुम्ही महत्त्व द्यावें. थोडी चूकभूल झाली तरी त्याबद्दल चिंता करण्याचें कारण नाहीं. अनुभव, शोधकपणा, ज्ञान, जागृति, सद्गुणांविषयीं आवड, त्यांच्या प्राप्तीकरितां लागणारा पुरुषार्थ

व या सर्वांचा जीवनसार्थक्याकरितां अवश्य तो सुमेळ वगैरे गोष्टी ज्यानें प्राप्त होऊं शकतील तोच खरा अभ्यास आहे ही गोष्ट मात्र साधकाच्या दृष्टीसमोर सतत असली पाहिजे.

(पत्र, ता० ८-५-'४३)

१२

मनःशक्तीचा शोध

मानवी मनांत सुप्तपणे पुष्कळ सामर्थ्य वास करीत आहे. मनुष्याकडून घडणाऱ्या कर्मांतून होणारें गुणावगुणांचें **मानसिक शक्ती- प्रकटीकरण** हें त्या सामर्थ्याचें द्योतक आहे. प्रेम, दया, **बरोबरच शुद्धीचा** अुदारता ही आपल्यांतील शुद्ध मानसिक शक्तीचीं **आग्रह** आणि दुष्टता, कठोरता व हिंसा हीं अशुद्ध शक्तीचीं लक्षणें होत. शक्ति व शुद्धि यांत फार अंतर आहे. शुद्धि असेल त्या ठिकाणीं शक्ति असणारच, परंतु शक्ति असेल त्या ठिकाणीं शुद्धि असेलच असें म्हणतां येत नाहीं. म्हणून मनुष्याच्या केवळ मानसिक शक्तीची वाढ झाल्यानें त्याची मानवता वाढत नसून शक्तीबरोबर शुद्धीची वाढ झाली तरच मानवतेची वाढ होत असते. गीतेंत सात्त्विक, राजस व तामस असे तपाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. कोणत्याहि अुद्देशानें मनुष्य सहन करीत असतो, त्याग करीत असतो, त्याला तप म्हटलें तरी तेवढ्यानें तें सात्त्विक ठरत नाहीं. कोणतेंहि कार्य व त्याचे परिणाम यांच्यामार्गे अुद्देश सात्त्विक असला पाहिजे. त्यायोगें आपल्यांत व जगतांत सात्त्विकता वाढली पाहिजे. आणि या सर्व गोष्टी घडवून आणण्याचीं साधनेंहि सात्त्विक असलीं पाहिजेत. तरच त्या कार्याकरितां केलेले प्रयत्न, सोसलेले कष्ट व आचरलेलें तप हीं सर्व सात्त्विक समजणें योग्य होतील. संयम, धैर्य, साहस, निर्भयता हे गुण मानसिक

शक्तीशिवाय प्राप्त होत नाहीत. परंतु संयम, धैर्य अित्यादि गुणांचा अुपयोग मनुष्य दुष्ट कृत्यांतहि करूं शकतो म्हणून त्या गुणांना तशा प्रसंगीं अवगुण समजून त्या शक्तींत शुद्धि नाहीं असें म्हणावें लागतें. मानसिक शक्तीशिवाय संयम साध्य होत नाहीं. क्षमाशील व कपटी या दोघांनाहि क्रोधाचा संयम करावा लागतो व दोघांनाहि तो तात्पुरता साध्यहि होतो. परंतु क्षमाशील मनुष्य संयमानें निर्वैर व शांत होतो आणि कपटी मनुष्य संयमानें वैर अुगवण्याची वाट पाहत राहतो. यावरून संयम ही मानसिक शक्ति अेकाला अुन्नतीला तर दुसऱ्याला अधोगतीला नेण्याला कारणीभूत होअूं शकते. म्हणून शक्तीबरोबर शुद्धीचाहि आग्रह मनुष्याच्या ठिकाणीं असला पाहिजे.

मानवी मनांतील महाशक्ति जागृत करण्याचें सामर्थ्य दृढ संकल्पांत जितकें आहे तितकें दुसऱ्या कशांतहि नाहीं. गुण मनःशक्ति जागृत किंवा अवगुण यांची वृद्धि तशा प्रकारचा दृढ संकल्प करण्याचें संकल्पां- नसल्यास होअूं शकत नाहीं. मनाच्या सर्व शक्तीचें तील सामर्थ्य रहस्य या संकल्पांत आहे. मनुष्याची अिच्छा जेव्हां अेका संकल्पांत येअून बसते व संकल्प जेव्हां चित्तांतील सर्व शक्तीला अेकवटवून अेका स्थानीं तिचें केंद्रीकरण करतो तेव्हां त्यांत विशेष सामर्थ्य निर्माण होतें. सर्व अिंद्रियांच्या द्वारा बाहेर पडणारी व आपल्यांतील सुप्त शक्ति जागृत केल्यानें निर्माण होणारी - अशा अुभय शक्तींना मनुष्य जर अेकाच जागीं अेकाग्र, स्थिर व दृढ करूं शकला तर त्यांतून निरनिराळ्या शक्तींचीं रूपें प्रकट होअूं शकतात. या बाबतींत बुद्धिपूर्वक प्रयत्न करण्यांत आला किंवा मनुष्याकडून नकळत स्वाभाविकपणें त्याच क्रिया घडून आल्या, तरी त्यांचा अेकच परिणाम घडून येतो. ज्याप्रमाणें आपण लाकडावर लाकूड मुद्दाम घांशीत राहिलों तरी अग्नि प्रकट होतो, त्याप्रमाणें नैसर्गिक रीत्या वान्याच्या जोरामुळें दोन लाकडे किंवा झाडे अेकमेकांवर घासत राहिलीं तरीहि त्यापासून अग्नीच प्रकट होत असतो. दूध आपण मुद्दाम घुसळलें

तरी त्यांतून लोणी निघते व कांहीं कारणानें दुधाचें भांडें किंवा बाटली अेकसारखी हलत राहिली तरी त्यांतून लोणीच निघते. पाण्याच्या प्रवाहांत अमुक अेक विशिष्ट गति, वेग किंवा दाब आपण बुद्धिपूर्वक निर्माण केला काय किंवा निसर्गतःच त्यांत हे प्रकार आले काय, त्यापासून शक्ति निर्माण होणारच. तसाच प्रकार मनःशक्तीच्या बाबतींत आहे. केव्हां विवक्षित मनःस्थितींत तोंडून निघालेल्या अुद्गारांना मंत्राचें स्वरूप प्राप्त होते, तर केव्हां ठराविक शब्द, विधि किंवा तंत्र यांत तें सामर्थ्य निर्माण करावें लागतें. यावरून विचार करतां कोणत्याहि स्थितींत घडून आलेल्या परिणामाला मनुष्यांतील मनःशक्तीच कारण आहे यांत शंका नाही.

अगदीं प्राथमिक काळापासून मनुष्य आपल्यांत असलेल्या हरअेक शक्तीनें आपलें रक्षण करण्याचा प्रयत्न करीत आला आहे. आजहि वाढतां वाढतां भयंकरपणें वाढलेल्या सृष्टींतील स्थूल व सूक्ष्म तत्त्वां- त्याच्या भौतिक, बौद्धिक, आर्थिक व सामुदायिक तील धर्म शक्तीनेंहि तो हीच गोष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या कार्याकरितां ज्यावेळीं मनुष्याजवळ आजच्यासारखीं अनेकविध साधनें नव्हतीं त्यावेळीं तो साहजिकच मानसिक शक्ति वाढवण्याकडे वळला असावा; किंवा आकस्मिकपणें त्याची मानसिक शक्ति अुत्तेजित झाली असावी. यांपैकीं प्रथम काय झालें असेल याची यथार्थ कल्पना आज आपल्याला करतां येणार नाहीं. बहुशः क्षुब्ध व अुत्तेजित अवस्थेंत मनुष्याची सर्व शक्ति शरीराच्या व बुद्धीच्या द्वारा अनेक प्रकारें बाहेर पडूं पाहत असते. आणि जेव्हां त्यांच्या द्वारा बाहेर पडण्यास तिला मार्ग सांपडत नाहीं तेव्हां तीच शक्ति मनांत अेकवटली जाअून तेथेंच निरनिराळ्या विचारांत, भावनांत, विकारांत अव्यवस्थितपणें संचरत व फिरत राहते. तीच शक्ति अशा वेळीं जर अेकाच संकल्पांत अचानकपणें केंद्रित झाली तर त्याकाळीं मनुष्याच्या तोंडून निघालेल्या शब्दांत, त्याच्याकडून होणाऱ्या साधारण क्रियेंत, त्या शक्तींतील सामर्थ्य प्रकट होअूं शकतें. त्या शब्दाचा किंवा क्रियेचा

बाह्य स्थूल जगावर, स्वतःवर किंवा अन्य व्यक्तीवर संकल्पानुसार मर्यादित प्रमाणांत बरा अगर वाओट परिणाम तात्काल किंवा कालांतराने घडून येतो. हा निसर्गधर्म आहे. सृष्टीतील स्थूल तत्त्वांचा जसा आपल्या शरीरावर परिणाम होतो, तसाच सृष्टींत असलेल्या सूक्ष्म तत्त्वांचा आपल्यातील स्थूल व सूक्ष्म तत्त्वांवर परिणाम होत असतो. सृष्टींत मनस्तत्त्व, बुद्धितत्त्व, प्राणतत्त्व, वगैरे सर्व तत्त्वे आहेत. तीं तत्त्वे मनुष्यातील त्या त्या तत्त्वाजितकीं प्रकट किंवा स्पष्ट नसून सुप्त आहेत. आपल्यातील त्या त्या तत्त्वाशीं संबंध आल्यावरच त्या सुप्त तत्त्वांच्या प्रकट दशेला प्रारंभ होत असतो. धान्यांतहि सर्व तत्त्वे सुप्तावस्थेत आहेत. ते मनुष्याच्या किंवा अन्य प्राण्याच्या पोटांत गेल्यावर त्यांतील सुप्त तत्त्वे त्या त्या शरीरांतील तत्त्वांच्या रूपाने स्पष्ट दशेला येत असतात. धान्याप्रमाणे सृष्टींतहि सर्वत्र सर्व तत्त्वे सुप्त रूपाने भरलेली आहेत. त्याच तत्त्वांतून आपण आपल्या आवश्यकतेप्रमाणे व शक्तीप्रमाणे ज्ञातअज्ञातपणे अनेक तत्त्वे सतत घेत असतो, व त्यांना आत्मसात् करीत असतो. आपल्यांतूनहि तींच तत्त्वे अन्य रूपाने बाहेर पडून सृष्टींत मिसळत असतात. अशा रीतीने आपण व सृष्टि यांत परस्पर सदैव व्यवहार चालू आहे. आपल्यातील व अितरांतील प्रकट दशेला आलेलीं तत्त्वे या दोघांना जोडणारीं अशीं सुप्त तत्त्वे अव्यक्तपणे सृष्टींत पसरलेली आहेत, व त्यांच्याद्वारा आपण व अितर जीव, सर्व परस्परांशीं जोडलेले आहो. आणि या साधनाने किंवा वाहनाने आपल्यातील व त्यांच्यांतील तत्त्वांचा परस्परांचे चित्त, मन, बुद्धि, प्राण व शरीर यांवर परिणाम घडून येण्याचा सृष्टींतच धर्म आहे. सृष्टीतील लहानमोठीं कार्ये या नियमानुसार चालत असतात. त्यांतील कांहीं आपल्याला ज्ञात आहेत तर कांहीं अज्ञात आहेत. आपल्याला ज्ञात असोत किंवा नसोत, परंतु सृष्टीतील ते धर्म कायम आहेत. ते आपल्याला ज्ञात नसतांहि आपण ते जाणत आहो असे आपल्याला वाटत असते. आतां मी हे लिहित आहे याप्रमाणेच सृष्टीतील व आपल्यातील परस्पर

धर्म व कार्यकारणसंबंध असतील किंवा नसतीलहि. मनुष्याचें काम आपल्या ज्ञानाचा अहंकार व आग्रह न धरतां सत्य धर्म शोधून त्यांना मानवजातीच्या अनुत्पत्तीला अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न करणें हें आहे.

कायचिं ज्ञान हें खरें ज्ञान नसून त्याचीं कारणें जाणणें हेंच खरें ज्ञान होय. मानवमात्राच्या बुद्धीची ओढ कमी-अधिक प्रमाणांत सहजपणें त्या वाजूलाच आहे. मंत्रतंत्राची अतिशय अल्पसंतोष व अहंकार यां-मुळें ती अगदीं मर्यादित व कुंठितहि होत असते. तशी त्याची जडता, अल्पसंतोष व अहंकार यां-मुळें ती अगदीं मर्यादित व कुंठितहि होत असते. विवक्षित मनःस्थितीतील संकल्पाचा म्हणजे. मनःशक्तीचा परिणाम जगावर व आपल्यावर होत असतो असें मागें सांगितलेंच आहे. त्या प्रकारचा प्रत्यय मनुष्याला आल्यावरहि आपल्यातील संकल्पशक्तीचा प्रभाव तो जाणत नसल्यामुळें त्याचें कर्तृत्व तो स्वतःच्या श्रद्धेय व सामर्थ्यवान् मानलेल्या दैवताकडे, भूतपिशाचाकडे किंवा पितरांकडे, — पण अन्य कोणाकडेतरी लावून देतो. क्षुब्ध व अत्तेजित झालेली मनाची शक्ति अकाच संकल्पांत नैसर्गिकपणें अकत्रित व केंद्रित होत असतां त्याला त्याच्या दैवताचें, त्याच्या अगाध शक्तीचें, स्मरण होणें साहजिक आहे, व त्याच्या परिणामाचें कर्तृत्व तो आपल्या आराध्याकडे सहजच लावतो. चमत्कारमय अनुभवानें त्याची श्रद्धा दुणावते व संकटाच्या किंवा अडचणीच्या दुसऱ्या प्रसंगीं अगतिक झाल्यावर तो त्याचेंच स्मरण करतो, व त्याची कृपा याचतो. अकवेळच्या मनःशक्तीच्या अचानक अकीकरणामुळें जें कार्य झालें तसें प्रत्येक वेळीं होतेंच असें नाही, आणि न झालें तरी भाविक आपली श्रद्धा सोडीत नाही. दैवता-वरील अशा प्रकारच्या श्रद्धेच्या अत्तानतेंत कोणाची जागृति लुप्त होते व त्या अवस्थेंत दैवताशीं अकरूप होण्याच्या निमित्तानें जगताच्या मनस्तत्त्वाशीं सहजच समरस झाल्यामुळें नेहमीच्या मनःस्थितींत न समजणाऱ्या कांहीं गोष्टींचें ज्ञान त्यास होतें व त्याच्या मुखानें तें बाहेर पडूं लागतें. अशी व्यक्ति समाजांत दैवताची 'भगत' समजली जाते,

व कोणच्याहि दुःखांत किंवा संकटांत, काय केल्यानें दैवत संतुष्ट होऊन दुःखाचें किंवा संकटाचें निवारण करील हें समजून घेण्याकरितां त्याला प्रश्न विचारण्याची प्रथा पडते. 'भगत' अजागृत किंवा अर्धजागृत अवस्थेंत त्याचीं अुत्तरें देतो. दैवत त्याच्या अंगांत संचरतें किंवा त्याच्या तोंडून अुत्तरें देतें असें लोक समजतात. मनाच्या अशा अुत्तान किंवा अुत्तेजित अवस्थेंत जगताच्या मनस्तत्त्वाशीं तद्रूप झाल्यावर संकटनिवारणार्थ किंवा अुद्देशसिद्धीकरितां म्हणून जे शब्द किंवा जी शब्दरचना तोंडून निघते तिला मंत्राचें स्वरूप प्राप्त होतें; जो अुपाय सुचवला जातो त्यांतून तंत्राची निर्मिति होते; आणि त्यावेळच्या विधीला पावित्र्य येतें व त्यांत कांहीं विशिष्ट व अद्भुत सामर्थ्य आहे अशी लोकश्रद्धा निर्माण होते.

दृढ संकल्पांत अेकत्रित व केंद्रित झालेल्या मनःशक्तींतून किंवा चालू मनःप्रवाह बंद पडून सृष्टीच्या मनस्तत्त्वाशी विश्वशक्तीशीं अेकरूप झाल्यानंतरच्या स्फुरणेंतून सर्व दिव्य तादात्म्य होण्यानें मानलेल्या शक्तींची अुत्पत्ति आहे. या शक्तींचें मूळ प्राप्त होणारी आपल्यांतच आहे हें न समजल्यामुळें मनुष्य याच शक्ति निसर्गधर्माला दैवतांच्या आराधनेनें आपल्या हातीं आणण्याचा प्रयत्न करूं लागला. त्यांच्या आराधने- करितां तो त्यांचें स्तवन करूं लागला. त्याकरितां त्यानें विधिविधान तयार केलें. त्या स्तवनावरील व विधिविधानावरील श्रद्धेमुळें त्यांना सहजच पावित्र्य आलें व तोच परिपाठ पुढें चालू राहिला. सृष्टिविषयक वाढत्या ज्ञानानें त्यांत फरकहि पडत गेला. मनुष्याची श्रद्धा भूतपिशाच, पितर, दैवतें, यांवरून पुढें अीश्वरावर आली. परंतु स्वतःच्या मनःशक्तींतील सामर्थ्य त्याच्या लक्षांत न आल्यामुळें त्यानें होणाऱ्या कार्यांचें कर्तृत्व तो सदैव अितर कोणत्यातरी दिव्य शक्तीच्या ठायीं आरोपीत आला आहे. मनाच्या अुत्तेजित अवस्थेंत आकस्मिकपणें झालेल्या मनःशक्तीच्या नैसर्गिक केंद्रीकरणांतून विजेप्रमाणें अेक विलक्षण शक्ति निर्माण होत असते, हें माहीत नसल्यामुळें तीपासून होणाऱ्या कार्यांचें कर्तृत्व अन्य दिव्य शक्तीकडे

मनुष्याने दिलें तरी त्या नैसर्गिक केंद्रीकरणावरून तो चित्ताला कोणत्याहि विवक्षित संकल्पावर दृढ व केंद्रीभूत करावयास शिकला, व त्यावरून दैवताची आराधना ज्या हेतूने करावी तो हेतु या अुपायानें सिद्ध होतो हें त्याला समजलें. सृष्ट - नैसर्गिक - धर्मावरूनच मनुष्याने आपलें ज्ञान वाढवलें आहे. पावसानें वाढणाऱ्या जंगलावरूनच तो शेती करावयास शिकला. नैसर्गिक होणाऱ्या कार्यावरूनच तशा प्रकारचीं कार्ये मुद्दाम घडवून आणण्याचें ज्ञान मनुष्याच्या ठायीं स्फुरलें. त्याचप्रमाणें मनःशक्तीच्या आकस्मिक केंद्रीकरणावरून आपल्या संकल्पांत दृढता, तीव्रता, अेकाग्रता वगैरे आणून तशा प्रकारची मनःस्थिति बनवण्याचें त्याला सुचलें, व तो त्या प्रयत्नाला लागला. अेकाच संकल्पाच्या सतत अनुसंधानानें, चालू मनाचा शेवटीं लय करून, विश्वाच्या मनस्तत्त्वाशीं समरस होऊन, विश्वांतील वस्तूंच्या गुणधर्मांचें ज्ञान आपल्या ठायीं स्फुरूं शकेल, प्रकट होऊं शकेल, अशी शक्ति त्यानें पैदा केली. चालू चित्तप्रवाहाचा लय केल्यानंतर मूळ संकल्पाची दृढता, तीव्रता, आणि विश्वांतील अनंत ज्ञानांतून आपल्या संकल्पपूर्तीकरितां लागणारें ज्ञान आपल्या ठायीं स्फुरण होण्याची व तें धारण करण्याची आपली पात्रता, या सर्वांवर आपल्या संकल्पाची सिद्धि अवलंबून आहे हेंहि त्यानें जाणलें, व त्याप्रमाणें कोणीं कोणीं प्रयत्नहि केले. अशा प्रयत्नांतून जी स्फुरणा मनुष्याला होते ती त्याच्या नेहमींच्या विचारशक्तीच्या व मनःशक्तीच्या बाहेरची असते. ती त्याच्या कल्पनेच्या पलीकडची असते. स्वतःची अंतःशक्ति व विश्वांतील अीश्वरशक्ति या दोहींच्या समरसतेंतून ती निर्माण झालेली असते. अशाच कांहीं प्रकाराला योगी अंतर्नाद म्हणतात व भक्त अीश्वरी आदेश समजतात.

अशा प्रकारच्या प्रयत्नांतूनच मंत्र व तत्सम विद्या यांचा जन्म झालेला आहे. तत्त्वज्ञानी लोकांनीं विश्वाच्या सूक्ष्म तत्त्वांचें शोधनहि अशाच प्रकारच्या प्रयत्नांतून केलें असावें. त्याचप्रमाणें आयुर्वेदापूर्वीच्या औषधीविद्येचे शोधकहि याच प्रकारचे प्रयत्नशील असावेत. योगमार्गांत पुष्कळ पुढें गेलेले सिद्धच अशा प्रकारचे शोध करूं शकतात. त्यांचा

प्रयत्न केवळ चित्तलयाचा नसून त्यानंतरच्या महाजागृतीचा असावा. या सर्वांच्या मार्गे चित्ताचे धर्म ओळखून केलेले प्रयत्न आहेत. त्याच्या मार्गे शास्त्रीय ज्ञानाचा आधार आहे. प्रयत्न, अनुभव, निरीक्षण यांच्या साहाय्याने या विद्यांची, शास्त्रांची व ज्ञानाची वृद्धि करण्याला अजून पुष्कळ अवकाश आहे. या मार्गात अत्यन्त कळकळ, हेतूविषयींची तीव्रता, संकल्पाची दृढता, चिकाटी, प्रयत्नांचे सातत्य व सिद्धीला कितीही विलम्ब लागला तरी कधींहि न ढळणारे धैर्य, दृढ आश्वरनिष्ठा वगैरे अनेक गुणांची आवश्यकता आहे. अुतावळेपणा, अल्पसंतोषीपणा, अविश्वास किंवा धरसोड या गोष्टी यांत चालत नाहीत.

या विद्येतील हेतु व साधन यांच्या शुद्धिअशुद्धीवरून तिचे तीन भेद पडतात. जेथे हेतूचा मानवजातीच्या दुःख-सात्त्विक मंत्रविद्या निवारणाशी व्यापक व निःस्वार्थ संबंध असून साधन पवित्र व कोणासहि दुःख न देणारे असेल तो प्रकार सात्त्विक समजला जातो. वैयक्तिक मान, प्रतिष्ठा, सुखसामर्थ्य वगैरेच्या प्राप्तीचा हेतु जेथे असेल तो राजस. आणि ज्यांत दुसऱ्याचा नाश करून कांहींतरी भौतिक प्राप्तीचा हेतु असून ज्याचे साधनहि हिंसामय, भेसूर, सामान्य नीतिधर्माला मान्य नसणारे, अमंगल व अनेक तऱ्हेने अपवित्र असेल तो तामस प्रकार होय. हे तीन प्रकार मानवजातींत पुरातन काळापासून चालत आले आहेत. त्यांपैकी सात्त्विक प्रकाराबद्दलच विचार करणे या ठिकाणी कर्तव्य असल्यामुळे अितर दोन प्रकारांची चर्चा करण्याचे प्रयोजन नाही. मानवजातीच्या कल्याणाच्या हेतूने तपस्वी ब्राह्मणांनी या बाबतींत पूर्वकाळीं प्रयत्न केला होता, व त्यांतूनच कांहीं मंत्रांना सिद्धि प्राप्त होऊन त्यावरून वैदिक मंत्रांविषयी लोकांत श्रद्धा अुत्पन्न झाली व ती आजपर्यंत चालत आली आहे. मध्यकाळांत मत्स्येन्द्रनाथ व गोरखनाथ यांसारख्या सिद्ध पुरुषांनी या विषयांत अनेक शोध लावले. बौद्ध व जैन धर्मातहि या विद्येचे अुपासक होऊन गेले आहेत. यहूदी, पारसी, ख्रिस्ती व महंमदी धर्मातहि ही विद्या वृद्धि पावलेली आहे.

अर्धजंगली जातीच्या धर्मापासून सुधारलेल्या धर्मापर्यंतच्या लोकांत या विद्येचा प्रचार कमीअधिक प्रमाणांत होत आला आहे. सांप्रतकाळीं ही विद्या बहुतेक लुप्त झाली आहे; व या विद्येंतील पूर्वजांच्या सिद्धीवर व पुण्या-ओवर, निष्प्रभ व निःसत्त्व झालेल्या तींतील अवशेषावर, सध्यां या विद्येंतील व्यवहार चालत आहेत. सर्व वैदिक मंत्रांत केव्हांहि दिव्यशक्ति नव्हती. ते सर्वच्या सर्व आज मानले जातात त्याप्रमाणें प्रभावशाली कधींच नव्हते. परंतु लोकसमजूत तशा प्रकारची चालत आली आहे. विशिष्ट सामर्थ्यानिं युक्त असे मंत्र फारच थोडे असतात. त्यांचा प्रभाव व परिणाम अघड असतो. परंतु त्यांचें अभिमंत्रण मोठ्यानें करावयाचें नसतें. आगकाडी पेटवणें किंवा विजेच्या बटणानें दिवा लावणें हीं कार्ये जशीं ठराविक क्रिपेनें हमखास घडून येतात, त्याचप्रमाणें मंत्रशक्तीनेंहि ठराविक परिणाम निश्चितपणें घडून यावयाचेच. कारण त्यांच्यामार्गे निसर्गातील व चित्तांतील शक्तीचे धर्म जाणून केलेली शास्त्रीय योजना असते.

ओश्वरभक्त किंवा साधुपुरुष यांच्या हयातींत त्यांच्या बाबतींत लोकांत चमत्काराच्या अफवा नेहमीं चालत चमत्कार विरुद्ध असतात. त्यांच्या मरणोत्तरहि चमत्कार चालू मंत्रशक्ति असल्याविषयीं लोकवदंता चालतात. परंतु त्यांत सत्यापेक्षां नेहमीं भ्रमच अधिक असतो. ज्याचे कार्यकारण भाव लक्षांत येत नाहीत अशा सर्व अिष्ट गोष्टींचें कर्तृत्व भाविक लोक भक्ताच्या किंवा साधूच्या दिव्य सामर्थ्याकडे लावीत असतात. त्या सर्वांना ते चमत्कार समजतात. साधु तेथें चमत्कार असलाच पाहिजे अशी लोकसमज परंपरेनें चालत आली आहे. परंतु शोध घेतां या सर्व प्रकारांत अज्ञान, भोळेपणा व भ्रम याच गोष्टी आढळून येतात. त्यांतूनहि अेखादी खरोखरच चमत्कार वाटण्यासारखी गोष्ट साधूच्या जीवनांत घडून आली असेल तर ती विवक्षित मनःस्थितींत घडून आलेली आकस्मिक घटना समजली पाहिजे. ती त्याची कायमची मनःशक्ति किंवा नेहमींची स्वाधीन कर्तृत्वशक्ति कधींच असूं शकत

नाहीं. मनाच्या पवित्र व स्थिर स्थितींत स्वतःविषयीं किंवा दुसऱ्याविषयीं चित्तांत अुठलेला अेखादा संकल्प, अेखादा विचार, अेखाद्या वेळीं सहजपणें सिद्ध होतो; किंवा अनुकूल संयोगांत सृष्टीच्या धर्मानुसार भविष्यांत घडून येणाऱ्या अेखाद्या गोष्टीची स्फुरणा, कल्पना, मनाच्या पवित्र स्थितींत अगदीं स्वाभाविकपणें चित्तांत अुठून ती बोलून दाखवली जाते व तसेंच पुढें घडून येतें. अशा प्रकारची गोष्ट साधु मानलेल्या व्यक्तीकडून घडून आली म्हणजे आपण त्याला चमत्कार म्हणतो. परंतु सर्वसाधारण व्यावहारिक मनुष्याच्या वावतींतहि अशा प्रकारचे अनुभव येतात. परंतु साधूप्रमाणें आपण त्यांकडे अद्भुततेच्या, दिव्यतेच्या किंवा चमत्काराच्या दृष्टीनें कधीं पाहत नाहीं. साधूचा अेखादा शब्द किंवा आशीर्वाद खरा ठरला म्हणजे आपण त्याला चमत्कार समजून त्यावरून त्याच्याविषयींची श्रद्धा व पूज्यभाव जन्मभर पोशीत राहतो. परंतु अितर कितीतरी वेळां त्याचे शब्द व आशीर्वाद निष्फल झालेले असतात त्यांचा हिशेब आपण कधीं काढीत नाहीं. मनुष्याची अेखाद्या अीश्वर-भक्तावर' अेकदां श्रद्धा जडली म्हणजे जीवनांत जें जें कांहीं चांगलें घडून येतें तें त्याच्या कृपेनें व वाअीट होतें तें आपल्या कर्मनिं, अशी वांटणी मनुष्य करीत असतो. किंवा वाअीट झालें तरी त्यांत आपल्या कल्याणाचाच त्या महापुरुषाचा हेतु असला पाहिजे अशी समजूत करून घेअून आपल्या मूळ श्रद्धेंत कमीपणा न येअूं देण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. अशा प्रकारच्या अेका व्यक्तीच्या श्रद्धेवरून अनेक माणसें कामनिक बुद्धीनें भक्ताकडे जाअूं लागतात व आपल्यालाहि त्याच्या अद्भुत चमत्कारशक्तीचा प्रत्यय येअून आपलेंहि कांहीं दुःखनिवारण होअील अशी श्रद्धायुक्त मनानें वाट पाहत राहतात. अशा अनेक अंधश्रद्धाळु व्यक्तींचें मिळून अेक मंडळ कालांतरानें बनतें व त्यांच्यांत आपसांतील सहवासामुळें, तसेंच साधूच्या नित्याच्या संगतीनें अेक प्रकारचें ममत्व जडतें. अशा रीतीनें आपआपल्या जीवनव्यवसायांतून फावल्या वेळांत साहचर्यानें राहणारा, आपसांत आपल्या गुरूच्या सामर्थ्याच्या

व चमत्काराच्या निरनिराळ्या कथा जोडीत, रचीत व बोलत राहणारा - त्या प्रसिद्ध करणारा - अेक समूह निर्माण होतो. मुळांत कांहीं नसतां अज्ञानानें व भ्रामकपणानें चमत्काराच्या व दिव्यशक्तीच्या अनेक कथा प्रत्येक साधुपुरुषाच्या नांवानें चालत असतात. साधूलाहि त्या मानवतात. परंतु त्यांतील कोणतीच गोष्ट साधूच्या स्वाधीन मनःशक्तीनें झालेली नसते. फार झालें तर त्यांत अेखादी आकस्मिक घटना असते. अेखादा काकतालीय न्यायाचा प्रकार असतो. त्याच्या मार्गें खात्रीचें शास्त्रीय ज्ञान किंवा स्वाधीन साधन नसल्यामुळें तीच गोष्ट तो पुनः करूं शकत नाही. असल्या प्रकारांत व सिद्ध मंत्रविद्येंत फार फरक आहे. ज्या ठिकाणीं मंत्रविद्येचा परिणाम स्वाधीन नसून अनिश्चित असेल तेथेंहि भ्रमाचा प्रकार समजावा.

मानवी जीवनाच्या हिताच्या दृष्टीनें विचार करतां चमत्कार हे भ्रम व भोळेपणा वाढवणारे आहेत. त्यायोगें कोण-
चमत्काराविषयीं त्याहि प्रकारें कल्याण नाही. परंतु सात्त्विक मंत्र-
शास्त्रीय विचार विद्या ही मनुष्यास अत्यन्त अुपयुक्त विद्या असून ती शास्त्रीय ज्ञानाची वृद्धि करणारी आहे. आजच्या भौतिक ज्ञानानें व विज्ञानानें सृष्टींतील सूक्ष्म व व्यापक गुणधर्मांचा व शक्तींचा जसा शोध लागत आहे, त्याचप्रमाणें मानवी चित्त, मानवी मन, व त्यांतील सामर्थ्य यांचा शास्त्रीय रीत्या शोध लागत जातील व मानवी जीवन अनेक रीतीनें दुःखमुक्त व सुखमय करण्याकडे त्याचा अुपयोग केला जातील तर मनुष्याचें आजचें जीवन व जीवनपद्धति खात्रीनें पालटून जातील. भौतिक शास्त्राच्या ज्ञानाचा जसा आज अमर्याद दुरुपयोग होतो तसाच मानसिक शक्तीचाहि होण्याचा संभव आहे. ही धास्ती ध्यानांत घेअून आपण या मार्गांतील सात्त्विक प्रयत्नांना अुत्तेजन दिलें पाहिजे. त्याकरितां भोळेपणा व नास्तिकता या दोनहि गोष्टींना टाळून, शोधक व चिकित्सक पद्धतीनें सृष्टींतील अनेकविध धर्म व मानवी चित्तशक्ति यांचें आपण अभ्यासी बनलें पाहिजे. कोणाहि साधूच्या

चमत्काराने अकेदम आश्चर्यचकित होऊन आपण भाविक न बनता त्यांत कांहीं सत्य प्रकार आहे कीं भ्रम आहे, काकतालीय न्याय आहे कीं कांहीं फसवणूक आहे, हातचलाखी आहे कीं भोंवतालच्या मंडळींचे कांहीं कारस्थान आहे, वगैरे सर्व गोष्टींचा आपण शोध घेतला पाहिजे. साधू-मधील कांहीं विलक्षण व अतर्क्य शक्तीने चमत्कार म्हणून कोणाचे दुःख नाहीसे झाले असेल, कोणाचा रोग बरा झाला असेल, कोणाकरिता त्याने पाण्याचे दूध करून दिले असेल व अशा प्रकारच्या शक्ति साधूमध्ये खरोखरच असतील तर साधुत्वातील मुख्य गुण जो दया तो त्यांत असलाच पाहिजे. तर अशा स्थितींत त्याच्याकडून समाजातील दुःख व रोग नाहीसे करून घेण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे. गोरगरीबांना, त्यांच्या मुलांना रोज दूध मिळण्याची व्यवस्था त्याच्याकडून करून घेतली पाहिजे. तसे कांहीं करण्यास तो साधु तयार नसल्यास त्याच्यांत त्या प्रकारची मानसिक शक्ति नाही व त्याच्याकडून या शास्त्राची वाढ होणार नाही असे आपण समजले पाहिजे. चमत्कारांच्या बाबतींत शास्त्रीय रीत्या आपण विचार व शोध करित नसल्यामुळे त्या बाबतींत अंधश्रद्धा व भोळेपणा वाढून त्यांतूनच पुढे दंभ व फसवणुकीपर्यंत मजल गेली आहे. यांतील अंधश्रद्धेच्या मार्गे भय व लालूच हे भाव असतात व यांतूनच खुशामत व गुलामी वृत्ति निर्माण होते. यांत भानवजातीचे कल्याण नाही.

आपल्याला विद्या व शास्त्र यांच्या वृद्धीची त्याचप्रमाणे ज्ञान व सद्गुण यांची आवश्यकता आहे व त्याद्वारा कल्याण-शास्त्रीय संशोधना- प्रद मार्गाची आपल्याला जरूर आहे. विद्या, शास्त्र, चो जरूर ज्ञान यांच्या योगे आपण सृष्टीतील गुण, धर्म, शक्ति जाणू शकतो. आपल्यातील शक्ति आपण ओळखू लागतो व सद्गुणांच्या योगाने आपण सर्वांच्या कल्याणार्थ त्या सर्वांचा अुपयोग करू शकतो. ही विद्या जाणणाऱ्यांतहि दोनतीन महत्त्वाचे फरक आहेत. निसर्गाचे गुणधर्म व त्यांतील शक्ति; त्याचप्रमाणे चित्त, मन, प्राण, चेतन यांतील शक्तींची स्थूल व सूक्ष्म स्वरूपे; त्या शक्तींची जागृति

व विकास, वगैरे जाणून त्यांच्या द्वारा अंतर्बाह्य अिच्छित परिणाम घडवून आणण्याचें ज्याला साधतें; अंतर्बाह्य ज्ञानाच्या आधारानें योजना बसवून संकल्पित हेतूची व कार्याची सिद्धि जो साधूं शकतो, तो या विद्येंतील सिद्ध समजला जातो. तोच या विद्येचा अुपासक होय. तोच खरा शोधक व शास्त्रज्ञ होय. दुसरा, अशा शोधकाकडून त्या विद्येंतील कांहीं विधिनिषेध, कांहीं क्रियाप्रक्रिया व कांहीं कार्यकारण भाव समजून घेअून त्या विद्येचा अुपयोग करणारा. तो ती विद्या अंशतः जाणतो. आणि तिसरा कांहीं ठराविक विधीनें तिचा अुपयोग करणारा. या तिघांत अेकमेकांत फारच अंतर आहे. मूळ शोधकाशीं त्यांची बरोबरी केव्हांहि होअूं शकणार नाहीं. ज्याप्रमाणें रेडियोचा किंवा अेखाद्या यंत्राचा मूळ शोधक म्हणजे आविष्कारक हा अेक; दुसरा, त्याच्यापासून कांहीं ज्ञान घेअून त्याप्रमाणें यंत्र बनवणारा; व तिसरा, त्यांतील ठराविक कळ किंवा स्विच् फिरवून तें चालू किंवा बन्द करणारा, म्हणजे या रीतीनें त्याचा केवळ अुपयोग करणारा. तसाच प्रकार मंत्राच्या किंवा मनःशक्तीच्या बाबतींत आहे.

आजहि कांहीं रोगांवर व विषारांवर मंत्रोपचार करणारे लोक क्वचित् आढळून येतात. परंतु ते त्यां विद्येंतील सिद्ध नाहींत. ते केवळ कळ किंवा स्विच फिरवून यंत्र चालू किंवा बंद करणाऱ्यासारखे आहेत. त्यांच्यांत शोधकपणाहि दिसून येत नाहीं. आगकाडी कशी बनवतात याचें ज्ञान नसतांहि काडी पेटवतां येते. यंत्रांतील रचनेचें ज्ञान नसतांहि यंत्र चालवतां येतें. तसाच प्रकार आजच्या मंत्रोपचाराच्या बाबतींत दिसून येतो. म्हणून ज्याला केवळ मंत्र माहीत आहे तो मंत्रज्ञ किंवा शास्त्रज्ञ नव्हे. तो प्रयोग करूं शकतो. परंतु त्यांतील कार्यकारणभावाचें ज्ञान त्याला नसतें. जो अंतर्बाह्य शक्तीचीं मूळतत्त्वे जाणतो, त्यांची वृद्धि करून त्यांच्या योग्य मिलाफानें जो अिष्ट सिद्धि प्राप्त करूं शकतो, तोच सिद्ध व मंत्रज्ञ होय. तो मंत्र निर्माण करूं शकतो. सिद्ध होण्याला मनःशक्ति व संकल्पशक्ति वाढवावी लागते. त्यांतील गुणधर्म अनुभवसिद्ध

करावे लागतात. सृष्टीतील स्थूल व सूक्ष्म शक्ति व तत्त्वे जाणून, त्यांचे गुणधर्म ओळखून, त्यांचा मेळ बसवून, त्यांना अनुकूल करून घेऊन, मन व सृष्टि या अुभय शक्तींच्या साहाय्यानें अिच्छित संकल्प व कार्य घडवून आणण्याकरितां संयोजकशक्ति अंगीं आणावी लागते. त्याच्या मार्गे तपश्चर्या लागते. जीवनातील अत्यन्त महत्त्वाचा व अुत्साहाचा काळ त्याच्या मार्गे द्यावा लागतो. अितक्या गोष्टी असूनहि संकल्पसिद्धीला लागणारी तीव्रता, प्रखरता वगैरे अनेक गुण मनुष्यांत असावे लागतात. या सर्व गोष्टी जाणून चमत्कार, सिद्धि व याच प्रकारच्या अन्य विद्यांचा आपण विचार केला पाहिजे. यांत कोणती शक्ति काम करीत आहे व तिचा मानवजातीच्या कल्याणाकरितां कितपत अुपयोग होणें शक्य आहे तें पाहिलें पाहिजे. केवळ आपली अेखादी वैयक्तिक व तात्पुरती गरज अकस्मात् भागल्यानें तेवढ्यावरून चमत्काराच्या कल्पनेनें थक्क होऊन आपण जन्मभर कोणाविषयीं श्रद्धाळू बनून चालणार नाहीं. अशानें मानवजातीचें कल्याण होत नाहीं. मानवजातीच्या हितार्थ अनेक शक्तींची व शास्त्रांची आवश्यकता आहे. म्हणून मानवी मनांतील कांहीं विशेष शक्तीनें मानवजातीचें कांहीं हित साध्य होणें शक्य आहे किंवा नाहीं, व शक्य असल्यास ती शक्ति प्राप्त करण्याचा मार्ग व साधन काय, तें शोधून काढणें आपलें काम आहे. हिप्नाॅटिझम्, मेस्मेरिझम् वगैरे अिच्छाशक्तीचे प्रयोग आज कित्येक जण करतात. त्यांतहि सत्यासत्य काय आहे, व त्या विद्येचे मानवी मनावर काय बरेवाअीट परिणाम होतात तें आपण माहीत करून घेतलें पाहिजे. कांहीं यौगिक पंथांत शक्तिपात-किंवा शक्तिसंचरणविद्येनें गुरु शिष्याचा मार्ग व अभ्यास सुगम करतात. त्यांतहि मनःशक्तीचा कित्ती संबंध आहे व शिष्याच्या प्रगतीला त्याचा कित्ती अुपयोग होअूं शकतो, त्याचप्रमाणें त्या शक्तीचा अुपयोग केवळ याच क्षेत्रांत होतो कीं जीवनाच्या अितर क्षेत्रांतहि करतां येअून मानवजातीचें दुःख कमी करतां येणें शक्य आहे, याचीहि

मनःशक्तीचा शोध

माहिती आपण करून घेतली पाहिजे. यौगिक अष्ट महासिद्धि व अप-
सिद्धि यांचा मानवी प्रगतींत कांहीं अुपयोग होणें शक्य आहे किंवा नाही
त्याचाहि शोध घेतला पाहिजे. छायासाधन, अग्निसाधन वगैरे साधनांनी
मनःशक्ति वाढवून आध्यात्मिक मार्गांत तिचा अुपयोग करून स्वतःची
अुन्नति साधणारे पंथ आपल्या देशांत आहेत. त्यांतहि खरोखर सत्य
किती आहे, त्याचाहि तपास केला पाहिजे. सर्प, विंचू किंवा अन्य
विषारी प्राण्यांचें विष मंत्रानें अुतरण्याचे, त्याचप्रमाणें शीत, पित्त, वात
यांवर मंत्राचा अुपचार करण्याचे प्रकार आपल्या देशांत कोठें कोठें
प्रचलित आहेत त्यांतहि सत्य किती आहे तें शोधून काढलें पाहिजे.
सारांश, या अेकंदर सर्व प्रकारांत मनःशक्तीचा काय संबंध आहे व
त्यांतील कार्यकारणसंबंध काय आहेत यांचें शास्त्रीय दृष्ट्या संशोधन
होणें आवश्यक आहे.

या सर्वांचें सत्य ज्ञान झाल्याशिवाय व त्याला शास्त्रीय स्वरूप
आल्याशिवाय या विषयांत अेका बाजूनें अंधविश्वास
संशोधनाचें फळ व दुसऱ्या बाजूनें नास्तिकता या ज्या परस्पर विरुद्ध
गोष्टी निर्माण झाल्या आहेत त्या नाहींशा होणार
नाहींत. हे दोन्ही प्रकार जीवनाच्या अुत्कर्षाच्या व अुन्नतीच्या दृष्टीनें
बाधक आहेत. कोणत्याहि विषयांतील सत्य व यथार्थ ज्ञानानें, त्यांतील
सामर्थ्यानें व त्याचा योग्य प्रसंगीं योग्य रीतीनें अुपयोग केल्यानें मानवी
जीवन अुत्कर्षाप्रत व अुन्नतीप्रत जात असतें. मानवी मनांतील सामर्थ्य
जागृत व वृद्धिगत कसें करावें, व जसा आपण शरीराच्या व बुद्धीच्या
शक्तीचा अुपयोग करून आपलें जीवन सुखरूप बनवण्याचा प्रयत्न करतो
तसा त्या सामर्थ्याचाहि जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत अुपयोग करून आपलें
जीवन निर्दोष, निर्दुःख व सुखरूप कसें बनवतां येतील, हेच या बाबतीं-
तील प्रश्न आहेत. सद्गुणांच्या रूपानें आपल्यांत वृद्धिगत झालेली मानसिक
शक्ति जीवनाच्या हरअेक क्षेत्रांत आपल्याला अुपयोगास येते यांत
शंका नाहीं. परंतु यापेक्षां अन्य रीतीनें मनःशक्तीला वृद्धिगत करून ती

सर्वशक्ति शुद्ध संकल्पांत केंद्रित करतां आली; संकल्पाची दृढता, तीव्रता व अेकाग्रता वाढवून विश्वशक्तीशीं - परमात्म्याशीं - समरस होण्याचें जर मनुष्याला साधलें, तर त्याच्यांत कांहीं विशेष शक्ति संचरूं लागते व त्या शक्तीच्या साहाय्यानें कांहीं कठिण गोष्टीहि सहज साध्य होअूं शकतात. यांत अद्भुतता नाही. यांत चमत्कार नाही. अनेक सृष्टि-धर्मांप्रमाणें मानवी मनाचाहि हा अेक धर्म आहे. विद्युत् आदि प्रकारहि सृष्टीचे धर्म असून ते जसे विवक्षित संयोगांत प्रकट होतात, त्याचप्रमाणें मानवी मनांतील हा धर्महि योग्य परिस्थितींत योग्य प्रयत्नानें प्रकट होत असतो. आपण अभ्यासी, प्रयत्नशील व निष्ठावान् बनलों तर चमत्काराच्या भ्रमानें किंवा खरोखर वनलेल्या चमत्कारानें आपण आश्चर्यचकित न होतां, भोळ्या श्रद्धेनें भावनावश न होतां, त्यांतील कार्यकारणभावांचा शीर्ष करून सृष्टींतील व मनःशक्तींतील गुणधर्म ओळखून त्यांचें सशास्त्र ज्ञान करून घेअूं व त्याचा मानवी जीवनांत अुपयोग करीत राहूं. तसें अश्रद्धास त्यांतील विशेषता व त्याबरोबरच लोकांतील भोळी श्रद्धा निवून जातील व आपलें जीवन सहज संपन्न होतील.

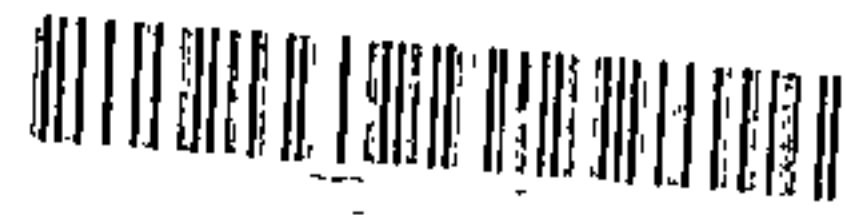
मानवजातीच्या सर्वांगीण अुन्नतीविषयीं कळकळ; ज्ञाना-
विषयीं आवड; जीवमात्राविषयीं प्रेम; दुःखिता-
ओश्वरनिष्ठेची विषयीं करुणा; पावित्र्य, संयम व सद्गुण यांकडे
आवश्यकता व स्वाभाविक ओढा; स्वतः कष्ट सोसून अितरांस
तिचें सामर्थ्य सुखी पाहण्याची अिच्छा; जीवनसिद्धीविषयीं
महत्त्वाकांक्षा; प्रयत्नाच्या सातत्याकरितां लागणारी
चिकाटी; शोधकपणा, धैर्य, गांभीर्य; वगैरे अनेक प्रकारची पात्रता
ज्याच्यांत असेल त्याला ही गोष्ट कठीण नाही. आणि सर्वांत महत्त्वाचा
गुण म्हणजे ओश्वरनिष्ठा होय. तो ज्याच्यांत असेल त्याला कांहींच
कठीण नाही. कोणतीहि सिद्धि आपण संकल्पशक्तीनें सिद्ध करूं शकत
असलों, तरी सर्व शक्तीचें व सर्व सामर्थ्याचें अनंत भांडार जो
परमात्मा त्याच्यापासूनच आपल्यांत कोणतीहि शक्ति संचरत व

आविर्भूत होत असते. त्याच्यावरील निष्ठेशिवाय आपण त्या अनंत शक्तींतून आपल्या ठायीं कांहीं विशिष्ट शक्ति आणूं शकत नाहीं व धारणहि करूं शकत नाहीं. म्हणून आपली क्षुद्र अहंता टाकून, आपलेपणाचा विसर पाडून, नम्रता, अनन्यता व अेकनिष्ठपणा यांयोगें आपल्याला विश्वशक्तीशीं समरस होतां आलें तर तींतूनच पुढें येणाऱ्या महाजागृतींत आपल्यामधें संकल्पित ज्ञानाची व शक्तीची स्फुरणा व संचार झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. जीवनाच्या सर्व सिद्धीचें सूत्र यांतच आहे.

आमचीं मराठी प्रकाशनें

अेक धर्मयुद्ध (लेखक - महादेव हरिभाभी देसाभी)	०-१४-०.
विधायक कार्यक्रम (लेखक - गांधीजी)	०-६-०
जीवनांतील आनंद (लेखक - काका कालेलकर)	२-८-०
लोकमाता (लेखक - काका कालेलकर)	१-०-०
साहित्याची कामगिरी (लेखक - काका कालेलकर)	१-०-०
आमच्या बा (लेखक - वनमाला परीख व सुशीला नय्यर)	२-०-०
हिन्द-स्वराज्य (लेखक - गांधीजी)	०-१२-०
वयांत येणाऱ्या मुलीस (लेखक - न. द्वा. परीख)	१-४-०
मलेरिया (लेखक - वि. म. कोठारी)	०-६-०
बापू — माझी आभी (लेखक - मनुबहेन गांधी)	०-१०-०
बापूजींचीं ओझरतीं दर्शनें (लेखक - काका कालेलकर)	१-८-०
आश्रमांतील स्त्रियांस (बापूजींचीं पत्रें-१)	१-४-०
मृगजळांतील मोती (लेखक - खलिल जिब्रान; अनु. काका कालेलकर)	१-०-०
गांधी साहित्य सूचि (सं. पां. ग. देशपांडे)	३-४-०

REFBK-0007555

